

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія психологічна

Випуск 2 (1)

ЛЬВІВ
2012

ББК Х 9(4УК)311.163я52+
Х 9(4УК)я43

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Серія психологічна: збірник наукових праць / головний редактор М.М. Цимбалюк. –
Львів: ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 2 (1). – 536 с.

Виходить двічі на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України (постанова Президії ВАК
України від 9 квітня 2008 р. № 1-05/4 з перереєстрацією постановою Президії ВАК
України від 14 жовтня 2009 р. № 1-05/4).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

М.М. Цимбалюк, доктор юридичних наук, професор (*головний редактор*);
В.П. Москалець, доктор психологічних наук, професор (*заступник головного
редактора*); **М.П. Козирев**, кандидат філософських наук, доцент (*відповідаль-
ний редактор*).

Члени редколегії:

Н.І. Жигайло, доктор психологічних наук, професор; **З.С. Карпенко**, доктор
психологічних наук, професор; **В.В. Рибалка**, доктор психологічних наук,
професор; **З.Я. Ковальчук**, кандидат психологічних наук, доцент; **С.С. Мака-
ренко**, кандидат психологічних наук, доцент; **Ю.Ц. Жидецький**, кандидат
педагогічних наук, доцент; **Н.І. Мачинська**, кандидат педагогічних наук,
доцент; **Л.Й. Гуменюк**, кандидат соціологічних наук; **О.Б. Басюк**, кандидат
психологічних наук; **І.В. Зубрицька-Макота**, кандидат психологічних наук;
Н.А. Карпенко, кандидат психологічних наук; **О.А. Куций**, кандидат психо-
логічних наук; **І.М. Савка**, кандидат психологічних наук; **І.Ю. Сковронська**,
кандидат філологічних наук, доцент.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх
справ (протокол № 4 від 28 листопада 2012 р.).*

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 12094-965 Р.*

Адреса редакції: Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.
Тел.: 233-61-95.

У публікаціях висвітлюються результати психологічних досліджень, здійснених
фахівцями у теоретичних і практичних напрямках.

У статтях висловлено позицію авторів, яку не завжди підтримує редакційна ко-
легія. За достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу від-
повідають автори і рецензенти.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Руко-
писи не повертаються.

Розділ I

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

(у рамках міжнародної науково-практичної конференції,
проведеної у Львівському державному університеті
внутрішніх справ 25–26 жовтня 2012 р.)

УДК 159.923

Л.Ю. Айвазян

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ

Представлено огляд результатів дослідження взаємозв'язку переживання самотності та процесів обособлення-ідентифікації особистості. Надмірне домінування вказаних процесів призводить до порушення психологічної безпеки особистості.

Ключові слова: переживання самотності, процеси обособлення-ідентифікації, психологічна безпека особистості.

Постановка проблеми. Зміни в сучасному суспільстві – індивідуалізація та урбанізація – призводять до змін якості та темпу життя. Зростання кількості соціальних ролей, які особистість вимушена виконувати одночасно, призводить до побудови більш складних адаптаційних стратегій. З іншого боку, зменшення автономності особистості у період аномії також вимагає високого рівня адаптації особистості. Окреслені процеси в суспільстві призводять не лише до змін і нестабільності суспільного розвитку, проте і до порушення психологічної безпеки особистості. Переживання самотності, що є результатом процесів, які відбуваються у суспільстві та внутрішніх змін особистості, є фактором, що відображає зміни або навіть порушення психологічної безпеки особистості. Так, переживання самотності може слугувати психологічним сигналом для особистості і призвести до перебудови системи захисних механізмів, стратегій адаптації, проте може спричинити і порушення безпеки особистості, відповідно девіантну поведінку, суїцидальні спроби. Все вищевказане підкреслює актуальність дослідження взаємозв'язку самотності та психологічної безпеки особистості.

Психологічна безпека особистості пов'язана з процесами ідентифікації та обособлення як процесами формування та розвитку особистості. Так, за надмірного домінування одного з наведених вище процесів як результат виникають процеси дезадаптації. За надмірного домінування процесу обособлення виникає соціопатія, відчуженість, зневага соціальних норм і цінностей. Під час надмірного домінування процесу ідентифікації виникає порушення особистісних меж, конформізм тощо. В цьому контексті самотність виступає як сигнал порушення психологічної безпеки особистості.

Метою статті є аналіз ролі самотності у формуванні і розвитку особистості в контексті її психологічної безпеки.

Для досягнення мети поставлені такі завдання:

1) проаналізувати ступінь вивчення проблеми самотності у працях філософів, психологів, митців;

2) визначити взаємозв'язок самотності з процесами ідентифікації-обособлення і розкрити його роль для психологічної безпеки особистості.

Стан дослідження. Самотність як психологічний сигнал про внутрішні суперечності, дезадаптацію, зміни тощо була предметом вивчення низки науковців (С. Бакалдіні, Д. Валлерштейн, С. Вербицька, С. Ветров, Д. Гарбузов, О. Данчева, В. Дробишевський, О. Задорожня, Г. Зілбург, Д. Келлі, О. Коротєєва, В. Куніцина, С. Куртиян, Т. Лапшина, К. Мустакас, О. Неумоева, Е. Пепло, Ф. Райс, Д. Рассел, К. Роджерс, Н. Романова, Г. Салліван, В. Серма, Ф. Слейтер, І. Слободчиков, Д. Судзуки, Г. Тихонова, С. Трубнікова, І. Уледова, Дж. Фландерс, Р. Френч, Ф. Фромм-Рейхман, Н. Хамітов, Р. Шмельов, С. Яхонтова та ін.). Учені розкривали самотність не стільки як феномен, скільки як похідний (стосовно соціальних процесів), тимчасовий і переважно негативний стан. Власне, відмінне від відомих тлумачень самотності є трактування цього поняття лише в роботах Г. Тихонова (акцентує на не конкретному характері) та С. Трубнікової (зміщує акцент на прикладний характер).

Дослідження психологічних особливостей переживання самотності представниками різного віку висвітлено в роботах О. Долгінова, М. Єрмолаєва, А. Кірпіков, О. Коротєєва, О. Лазарянц, С. Малишева, О. Неумоева, Є. Рогова, І. Слободчиков, Г. Шагівалеєва та ін.

Розгляд проблем самотності в контексті культури простежується в роботах Ф. Майленової, Л. Новицької, Л. Колесникової, В. Молчанова, Т. Власової, В. Пузько та ін. [3 та ін.].

Базові причини виникнення переживання почуття самотності у людини проаналізовані в дисертації Л. Варави. Автор зазначає, що соціальна депривація та стигматизація особистості сприяють виникнен-

ню руйнування надій на реалізацію власних можливостей, зниження мотивації на успіх та досягнення цілей, втрата життєвих перспектив. Все це стає основою для виникнення стійкого емоційного негативного переживання безглуздості свого існування, своєї непотрібності, самотності [4]. Отож, самотність є результатом певних стресових умов. Можна припустити, що ізоляція, як порушення потреби в міжособистісному спілкуванні, призводить до порушення психологічної безпеки особистості й самотність в цьому контексті виступає як психологічний сигнал незадоволеності потреби у спілкуванні тощо.

В роботі Ю. Швалба і О. Данчевої самотність визначається як культурно-історичний феномен. Учені висвітлюють особливості різних видів самотності, виокремлюють три основні культурно-історичні форми самотності. До першої культурно-історичної форми самотності вони відносять виховання. Випробовування самотності мало відповідні обряди та ритуали й існувало практично у всіх племен і народів. Друга форма самотності – це покарання самотністю, яке виражалось у соціальному вигнанні з групи чи родини, що прирікало індивіда на соціальну або фізичну смерть. Третя культурно-історична форма самотності – це добровільне усамітнення окремих індивідів, яке проіснувало багато тисячоріч.

Дослідники з країн СНД до теми самотності звертались наприкінці ХХ сторіччя. Вітчизняні психологи проблему самотності досліджували за такими напрямками: як соціально-психологічний феномен (С. Вербицька, В. Добришевський, Н. Романова, С. Трубнікова та ін.), як культурно-історична форма (С. Ветров, О. Данчева, Ю. Швалб та ін.), як психологічна особливість підліткового або юнацького віку (І. Кон, О. Долгінова, Е. Рогова, А. Кірпіков, В. Кісельова, С. Малишева, Е. Неумоєва, Н. Перешеїна, З. Сафіна, І. Слободчиков, Г. Шагивалєєва та ін.).

Виклад основних положень. Емпірична частина дослідження взаємозв'язку суб'єктивного відчуття самотності та обособлення-ідентифікації проводилась у три етапи: збір даних, їх математична обробка та інтерпретація.

Після етапу збору даних результати опитування були зафіксовані у вигляді матриці даних у програмі SPSS. Після цього дані були оброблені відповідними математичними методами. Серед них: кореляційний аналіз, метод t-тесту для незалежних вибірок, графічне зображення даних.

Для дослідження взаємозв'язку ідентифікації-обособлення особистості та переживання самотності були використані такі методики:

1. Опитувальник суверенності особистісного простору С.К. Нартова-Бочавер – для виміру суверенності, автономності особистісного простору, а відповідно й результат механізму обособлення – автономність, суверенність особистості.

2. Методика визначення ідентичності М. Куна – для виявлення особливостей ідентичності особистості, наявності/відсутності соціальної ідентичності (соціальні ролі) і її особливостей та особистісної ідентичності.

3. Методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д. Рассела, М. Фергюсона.

4. Методика діагностики комунікативних і організаторських схильностей, у якій буде прийнята до уваги шкала комунікативних схильностей, що дасть можливість дослідити взаємозв'язок рівня комунікативних умінь і суб'єктивного відчуття самотності.

Зазначимо, що для дослідження суб'єктивного відчуття самотності та його взаємозв'язку з обособленням-ідентифікацією особистості вибірка має складатися з респондентів дорослого віку, тобто від 18 років. Такий вибір пов'язаний із описаною вище моделлю дослідження. Також вище у відповідній главі описана теоретична основа для виокремлення вибірки для дослідження суб'єктивного відчуття самотності.

Другий параметр – стать. Відповідно до представленої моделі дослідження немає необхідності виділяти респондентів у дві окремі досліджувані групи за критерієм статі. Проте стать буде врахована під час інтерпретації результатів.

Також у моделі дослідження врахований фактор освіти. Такий параметр пов'язаний зі спробою урівняти вибірку за культурним рівнем.

Загальна вибірка досліджуваних становить 80 осіб, віком від 18 до 55 років, з них: 46 жінок і 34 чоловіки, студенти та респонденти з вищою освітою.

В дослідженні на етапі математичної обробки даних було виявлено дві групи, в яких зв'язок суб'єктивного відчуття самотності, суверенності психологічного простору та ідентифікації особистості має діаметрально протилежний характер, що в загальному масиві даних без розподілу на групи спричиняє повну відсутність зв'язку досліджуваних явищ. Отож, вибірка була розподілена на дві групи за критерієм ідентифікації: перша група, в якій у респондентів переважає особистісна ідентифікація («я гарний», «я кумедна» тощо), і друга група, в якій у респондентів переважає соціальна ідентифікація, тобто соціальні ролі («я студент», «я донька»).

Наступним кроком було виявлення статистично значимої різниці в рівні суб'єктивного відчуття самотності для вище вказаних двох груп. Для виявлення такої різниці використано метод t-тесту для незалежних вибірок.

Так, рівень значущості t-тесту 0,608. Він свідчить про відсутність статистично значущої різниці між 2 групами (1 – переважання особистісних ідентифікацій; 2 – переважання соціальних ідентифіка-

цій) за рівнем суб'єктивного відчуття самотності. Це означає, що домінування одного чи іншого процесу буття і розвитку особистості не відрізняється за тим, який рівень самотності можливий. Тобто високий рівень самотності може бути і в людини надмірно ідентифікованої, і в надмірно обособленої.

Подальшим кроком аналізу та інтерпретації даних є математична обробка за допомогою методу кореляційного аналізу. Отримані дані свідчать про взаємозв'язок суб'єктивного відчуття самотності та суверенності психологічного простору особистості (обособлення) та різниці соціальних і особистісних ідентифікацій, а також комунікативних умінь особистості в групі, де в респондентів за методикою Куна «Хто Я?» переважає особистісна ідентифікація. Так, суб'єктивне відчуття самотності та різниця соціальних та особистісних ідентифікацій корелює на рівні 0,477 оберненим зв'язком при рівні значущості 0,22. Це означає, що чим менше соціальних ідентифікацій і чим більше особистісних, тим вищий рівень суб'єктивного відчуття самотності. Так, людина з переважанням особистісних орієнтацій відчуватиме суб'єктивне відчуття самотності, якщо кількість її соціальних ідентифікацій ще зменшуватиметься. Суб'єктивне відчуття самотності та суверенності психологічного простору особистості (обособлення) корелюють на рівні 0,672 також оберненим зв'язком, за рівня значущості 0,000. Це означає, що чим нижче буде суверенність психологічного простору особистості, тим вище буде відчуття самотності. Тобто, не маючи достатнього простору, людина почуватиметься самотньою.

Було виявлено відмінності за результатами про взаємозв'язок суб'єктивного відчуття самотності та суверенності психологічного простору особистості (обособлення) та різниці соціальних та особистісних ідентифікацій, а також комунікативних умінь особистості в групі, де в респондентів за методикою Куна «Хто Я?» переважає соціальна ідентифікація. Взаємозв'язок суб'єктивного відчуття самотності та комунікативних умінь знаходиться на рівні – 0,624 з оберненим характером при рівні значущості – 0,20. Така кореляція свідчить про наявність зв'язку між відчуттям самотності та комунікативним умінням особистості. Окреслений зв'язок означає, що людина, в якій переважають соціальні ідентифікації, відчуває себе самотньою, коли рівень її вміння спілкуватися низький. Підкреслимо, що ця кореляція відрізняє таку групу від тієї, в якій у респондентів домінують особистісні ідентифікації, зв'язок суб'єктивного відчуття самотності різниці соціальних і особистісних ідентифікацій. Так, кореляція між указаними змінними становить – 0,571 з прямим типом зв'язку при рівні значущості 0,033. Це означає, що людина, в якій переважають соціальні ідентифі-

кації над особистісним, почуватиметься самотньою за умови збільшення кількості соціальних ідентифікацій і зменшення особистісних. Варто зазначити, що в групі респондентів, в яких переважає особистісні ідентифікації, аналогічний зв'язок, проте з оберненим типом. Тобто зв'язок суб'єктивного відчуття самотності різниці соціальних і особистісних ідентифікацій в обох є протилежний за характером. Також був виявлений взаємозв'язок суб'єктивного відчуття самотності та суверенності психологічного простору особистості (обособлення). Так, ця кореляція знаходиться на рівні $-0,338$ із рівнем значущості $0,155$. Це свідчить про статистичну незначущість зв'язку, тобто фактично про його відсутність із статистичної точки зору. В людини, у якій переважає соціальні ідентифікації над особистісними, переживання самотності не залежить від суверенності психологічного простору.

Виявлено взаємозв'язок окремо щодо кожного питання методики діагностики суб'єктивного відчуття самотності, суверенності психологічного простору особистості (обособлення) та різниці соціальних та особистісних ідентифікацій, а також комунікативних умінь особистості в групі, де в респондентів за методикою Куна «Хто Я?» переважає соціальна ідентифікація.

Питання методики діагностики суб'єктивного відчуття самотності, які корелювали із вищевказаними змінними в групі, де переважає соціальні ідентифікації, такі: «Мені немає з ким поговорити», «Я відчуваю себе покинутим», «Я не здатен розслабитися і спілкуватися з тими, хто мене оточує», «Я нещасливий від того, що всі мене покинули».

Такі результати можуть указувати на самотність, яка виникає в людини через надмірну ідентифікацію, яка, своєю чергою, повністю не може підтверджуватись зовнішніми обставинами і не може покривати потребу в спілкуванні, в увазі тощо.

Питання методики діагностики суб'єктивного відчуття самотності, які корелювали із вищевказаними змінними в групі, де переважають особистісні ідентифікації, такі: «Для мене нетерпимо бути самотнім», «Я відчуваю, що ніхто не розуміє мене», «Немає нікого, до кого я міг би звернутися», «Я відчуваю себе ізольовано від інших», «Я нещасливий від того, що всі мене покинули», «Люди поруч зі мною, але не зі мною». Такий зв'язок свідчить про те, що людина з переважанням особистісних ідентифікацій за низького рівня суверенності психологічного простору відчуває, що вона ізольована від усіх.

У першій групі (переважання особистісної ідентифікації) виявлено зворотній взаємозв'язок між суб'єктивним відчуття самотності та співвідношенням соціальних і особистісних ідентифікацій особистості на рівні $0,500$ за коефіцієнтом Пірсона при рівні значущості $0,01$. Та-

кий результат свідчить про зворотній взаємозв'язок досліджуваних явищ, тобто що вищий рівень суб'єктивного відчуття самотності, то менше в особистості кількість соціальних ролей, з якими вона себе ідентифікує, і відповідно, навпаки, що менший рівень суб'єктивного відчуття самотності, то більший рівень соціальної ідентифікації. Також виявлено зворотній взаємозв'язок між суб'єктивним відчуттям самотності та суверенністю психологічного простору особистості на рівні 0,779 при рівні значущості 0,05. Так, вищевказані цифри свідчать про безперечний і сильний зв'язок, тобто що вищий рівень суб'єктивного відчуття самотності, то нижчий рівень суверенності психологічного простору особистості, і навпаки. Зв'язок рівня суб'єктивного відчуття самотності і рівня комунікативних умінь на рівні 0,252 за коефіцієнтом Пірсона при рівні значущості 0,257, що свідчить про відсутність зв'язку.

Отримано такі результати в другій групі (переважання соціальної ідентифікації): виявлено прямиї взаємозв'язок між суб'єктивним відчуттям самотності та співвідношенням соціальних та особистісних ідентифікацій особистості на рівні 0,571 за коефіцієнтом Пірсона при рівні значущості 0,33. Цей результат свідчить про прямиї взаємозв'язок досліджуваних явищ, тобто що вищий рівень суб'єктивного відчуття самотності, то більша в особистості кількість соціальних ролей, з якими вона себе ідентифікує, і навпаки – що менший рівень суб'єктивного відчуття самотності, то менша кількість соціальних ролей. Зворотній взаємозв'язок між суб'єктивним відчуттям самотності та суверенністю психологічного простору особистості на рівні 0,338 за коефіцієнтом кореляції Пірсона при рівні значущості 0,155. Такі результати свідчать про низький зв'язок і про відсутність його значущості, що фактично вказує на його відсутність. Виявлено зворотній взаємозв'язок рівня суб'єктивного відчуття самотності і рівня комунікативних умінь на рівні 0,624 за коефіцієнтом Пірсона при рівні значущості 0,020. Отож, що вищий рівень суб'єктивного відчуття самотності, то нижчий рівень комунікативних умінь і навпаки – що нижчий рівень суб'єктивно відчуття самотності, то вищий рівень комунікативних умінь.

Висновки. Отримані результати свідчать про неоднорідність переживання суб'єктивного відчуття самотності. А саме: вибірка була поділена на дві групи за критерієм переважання особистісних ідентифікацій («я гарний», «я кмітлива») – перша група, та переважання соціальної ідентифікації (соціальних ролей – «я студент», «я дочка») – друга група. Взаємозв'язки суб'єктивного відчуття самотності з суверенністю психологічного простору, ідентифікацією особистості та рівнем комунікативних умінь діаметрально протилежні в цих групах.

У першій групі (переважання особистісної ідентифікації) виявлено зворотній взаємозв'язок рівня суб'єктивного відчуття самотності

з суверенністю психологічного простору особистості та кількістю соціальних ролей і відсутність взаємозв'язку з комунікативними вміннями.

У другій групі (переважання соціальної ідентифікації) – прямий взаємозв'язок рівня суб'єктивного відчуття самотності з соціальними ролями, зворотній з комунікативними вміннями і відсутній з суверенністю психологічного простору особистості.

Неоднорідність явища суб'єктивного відчуття самотності необхідно враховувати і у практичній діяльності психолога, і в дослідженнях цього явища загалом.

Описані вище дані надають змогу безпосереднього застосовувати отримані в дослідженні результати в практичній діяльності. Так, практичний психолог, стикаючись із запитом переживання суб'єктивного відчуття самотності, має можливість за незначний час виявити напрями, за якими необхідно працювати із клієнтом для нівелювання деструктивності такого переживання. Тобто, якщо в клієнта за методикою Куна «Хто Я?» переважають особистісні ідентифікації над соціальними ролями (перша група), то відповідно необхідно працювати із рівнем суверенності психологічного простору і кількістю соціальних ролей. Якщо переважають соціальні ролі над особистісними ідентифікаціями, то необхідно працювати у напрямі підвищення комунікативних умінь і усвідомлення власних соціальних ролей.

На наступному етапі дослідження планується підтвердження і більш детальне дослідження виявленого під час цього дослідження феномена, що для деяких респондентів самотність виявляється в фізичному аспекті (у відсутності іншого), а для інших – у переживанні самотності як відірваності (суб'єктивне відчуття самотності). Так, це дослідження ще раз підкреслило актуальність і необхідність вивчення явища самотності.

---

1. Айвазян Л.Ю. Взаємозв'язок суб'єктивного відчуття самотності і розвитку особистості / Л.Ю. Айвазян // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України; за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 13. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 12–21.

2. Амбрумова А.Г. Личность. Психология одиночества и суицид / А.Г. Амбрумова // Актуальные вопросы суицидологии. – М., 1988.

3. Артамонова А.А. Переживание одиночества как фактор развития личностного потенциала студентов-первокурсников: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук / А.А. Артамонова. – М., 2008.

4. Варава Л.А. Особенности переживания осознанности и чувства самотності у стані соціальної депривації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / Л.А. Варава. – К., 2009.

5. Лабиринты одиночества: пер. с англ. / под общ. ред. и предисл. Н. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – 289 с.

6. Неумоева Е.В. Одиночество как психологический феномен и ресурс развития личности в юношеском возрасте: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук / Е.В. Неумоева. – Тюмень, 2005. – 27 с.

7. Хараш А.У. Психология одиночества / А.У. Хараш // Педология: новый век. – 2000. – № 4.

Айвазян Л.Ю. Взаимосвязь переживания одиночества и психологической безопасности личности

Представлен обзор результатов исследования взаимосвязи переживания одиночества и процессов обособления-идентификации личности. Чрезмерное доминирование указанных процессов приводит к нарушению психологической безопасности личности.

Ключевые слова: переживание одиночества, процессы обособления-идентификации, психологическая безопасность личности.

Aivazian L.Yu. The correlation of the feeling of loneliness and the psychological safety of the person

The article presents review of the research results concerning correlation of the feeling of loneliness and isolation-identification processes of personality. Excessive domination of the given processes leads to the violation of the psychological safety of the person.

Key words: feeling of loneliness, isolation-identification processes, psychological safety of the person.

УДК 159.923.2

Н.І. Баранюк

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ПОШИРЕННЯ КРИЗОВОГО СТАНУ В УКРАЇНІ
ЯК ЗАГРОЗА СУСПІЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ**

Розкрито соціально-психологічні засади, які стали основою для виникнення та загострення кризового стану в українському суспільстві. Розглянуто проблематику особливостей вияву та перебігу кризового стану на особистісному та суспільному рівнях і їх вплив на суспільну безпеку.

Ключові слова: криза суспільства, феномен зникання, виживання, девіація, моральна деградація.

Постановка проблеми. Сучасне життя в Україні значною мірою невизначене. Це виявляється у посиленні песимістичних настроїв серед людей. Людина в таких умовах зобов'язана самостійно вирішувати безліч життєво важливих питань. Пришвидшення темпів життя, насичення його новими, особливо непізнаними фактами та явищами, сприяє загостренню інтересу до індивідуального існування. Невирішеність низки проблем соціально-психологічного характеру може спричинити небажані соціальні явища для цього суспільства. В перехідні кризові періоди, коли виникають різні проблеми економічного, політичного, психологічного характеру, часто відбувається збільшення випадків асоціальної та неадекватної поведінки, різних девіацій серед багатьох верств населення, зростає кількість посягань на людське життя та чимало інших негативних соціальних явищ. Такі деструктивні явища призводять до загострення соціально-психологічних відносин, що не сприяє нормальному функціонуванню суспільства. Тому кризова ситуація в суспільстві створює загрози національній безпеці на рівні усіх об'єктів безпеки: людини і громадянина, суспільства та держави.

Стан дослідження. Вивченням кризових станів, їх структури, елементів, механізмів функціонування, впливу на особистість, методів вивчення і способів профілактики займаються видатні вчені та практики. Напрямок вітчизняної психології, такий як «психологія життєвого шляху» (Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн) [1; 11], розглядає життєву кризу як «подію життєвого шляху», що є поворотним етапом, на якому приймаються важливі рішення на тривалий час. Також такі поворотні моменти визначаються різними дослідниками як «кризи» (Е. Еріксон, Д. Маттесон) [5], «критичні ситуації» (Е.П. Крупник), «lifechangeevent» (С.К. Нартова-Бочавер) [9], «важкі життєві ситуації» (Л.І. Анциферова) [2], «біографічна подія» (А.А. Кронік, Р.А. Ахмеров) [4], «ситуація соціальної нестабільності» (К.Н. Василевська) [3], «стресогенна ситуація» (Л. Пельцман) [10], «переломна ситуація, екстремальна ситуація» (М.Ш. Магомед-Емінов) [7], «психотравмуюча ситуація» (Т.С. Кириленко) [6], «критичний стан буття» (І.П. Маноха) [8]. Незважаючи на використання різної епістемології, учені вкладають у ці поняття близький смисловий зміст, розуміючи кризові ситуації як ситуації загострення протиріч розвитку в житті людини. Також дослідники підкреслюють, що ті шляхи, які використовує суб'єкт для подолання кризи, в подальшому визначають його долю.

У зв'язку з цим **метою** статті є розкриття та аналіз фундаментальних соціально-психологічних чинників виникнення кризового стану, які визначають його формування та протікання в українському суспільстві.

Виклад основних положень. Суспільні кризи виникають у соціумі так само несподівано, як і хвороби у людини. Здається, все добре, людина відчуває себе здоровою, вона сповнена планів і оптимізму. Але з'ясується, що десь усередині організму таїться хвороба, яка приховано розвивається, несподівано й різко дає про себе знати. Причому всі люди, і кожна людина окремо, знають, як не захворіти, і все ж хвороба завжди настає раптово. А тенденція вияву непередбачуваних потрясінь у суспільстві доволі значна. Тому криза, що розпочинається в суспільстві, дезорганізуватиме його систему відносин і цінностей.

Специфічною рисою вияву сучасної світової соціально-економічної кризи в Україні є те, що вона наклалася на затяжну системну кризу українського суспільства. Тривала внутрішня криза, як зазначає І.П. Маноха, на різних етапах виражається в різних формах – як політична, економічна чи соціальна. Але ці кризи постійно супроводжувала морально-психологічна криза суспільства. Поєднання внутрішніх криз із глобальною створило таку загрозливу ситуацію, коли під питанням постає суверенітет держави [8].

Припустимо, що в умовах кризи люди звертатимуться до релігії як засобу втіхи, способу психологічного пом'якшення впливу труднощів, які вплинули на них. Можна вважати, що збільшиться кількість людей, котрі прагнуть увійти до певних общин і там знайти різносторонню підтримку. Проте насправді все виявляється не так, як можна було б припускати. Аналізуючи вияв кризових явищ у різних секторах соціального простору суспільства, очевидно, що ризики і загрози національній безпеці зростають, тому необхідно розробляти своєрідний алгоритм подолання суспільством кризи.

Точки зору про перебування суспільства у стані перманентної кризи дотримуються багато політологів, психологів, юристів, економістів та ін. Якщо узагальнити їхні погляди, В. Ворона припускає те, що особливість України в тому, що вона з моменту своєї незалежності ніколи не знала некризового стану. Всі ці роки ми переживаємо різні види криз: економічну, елітну, політичну, психологічну... Ще не траплялося на нашому шляху такого, коли ми б могли сказати: це нормальний стан, тому нам нема з чим порівнювати. Все це говорить лише проте, що наша країна переживає перманентну кризу, оскільки декларувалось одне, а реально будувалось інше [13].

Терміном «криза суспільства» позначають момент, коли модель функціонування суспільства дає серйозні збої, що призводять до руйнування всієї системи, коли неможливе відтворення соціальної системи на минулих принципах, коли руйнується сформована організація життя суспільства. Як зазначає Л.І. Анциферова, кризи можуть виявля-

тися і як системні, і як часткові – кризи окремих підсистем. Часткові кризи істотно впливають на стан усєї суспільної системи, але не завжди спричиняють її зміну. Також звертають увагу на те, що процеси розгортання етапів соціально-психологічних криз недостатньо вивчені. Як правило, увага зосереджується або на причинах виникнення кризи, або на змінах, до яких вона призведе. Сама ж криза за традицією вважається переходом, стрибком, «чорним ящиком», у якого відоме лише те, що на вході і виході. Тому криза – це певне переосмислення життєвого досвіду, це погляд на буденні речі крізь призму механізмів психологічного захисту, в результаті якого людина виходить на новий рівень життя або «застрягає» на певному етапі свого розвитку [2, с. 3–4].

Сьогодні ми є свідками і учасниками тривалої системної соціально-психологічної кризи, для якої характерне розгортання руйнівних процесів і зовсім малопомітними є нові, продуктивні тенденції. Такий стан М.О. Шульга пояснює тим, що процес руйнування старої системи може випередити протилежний процес так, що на якийсь час людина виявляється серед соціальних руїн і не має у своєму розпорядженні нічого, окрім цих руїн. Також поки що мало конструктивного для пояснення ситуації кризи дає і соціологія, яка розглядає кризу як стан одночасного, паралельного руйнування старого і творення нового [14, с. 7–27].

Здійснюючи теоретичний аналіз першопричин виникнення суспільної кризи, слід спиратись на вчення психології, де суспільна криза розпочинається з кожної людини зокрема, яка має свій неповторний світ, який формується, змінюється, вдосконалюється впродовж життя. Вона долає життєвий шлях від дитинства до юнацтва, від зрілого до старечого віку, неодноразово розпочинаючи все спочатку, шукаючи нову траєкторію руху, зміцнюючи свій життєвий задум. І коли під загрозою опиняється цей життєвий задум, проект майбутньої світобудови, коли руйнується – частково чи майже дощенту – стара світобудова, тоді людина переживає життєву кризу. Все треба переглядати, відмовляючись від звичних уявлень про цінності, ідеали, смисли. Криза – це завжди запитання, іще раз запитання... [7, с. 26–27]. Криза – тривалий стан, який не дає змоги зрозуміти, що саме в реальному житті потрібно оновити, як цього досягти та від чого відмовитися. Переживання необхідності модифікації особистості може тривати місяці та роки.

Криза – це стан, що виникає, коли розв'язання життєво важливих проблем за допомогою звичних методів виявляється неможливим. Для кризи, згідно з поглядами Т.М. Титаренка, характерний загострений перебіг, зміна поведінки, суб'єктивні переживання, відсутність допомоги, загрози й небезпеки. У разі успішного результату кризи суб'єкт здобуває новий життєвий досвід, особистісно прогресує. У разі

несприятливого результату кризи відбувається фіксація на неадекватних способах розв'язання ситуації або виникає захворювання [12].

Отже, подолання кризи зумовлене низкою чинників: поступовими якісними змінами способів виконання діяльності, соціально-професійною активністю людини, соціально-економічними умовами життєдіяльності, віковими та психофізіологічними змінами, а також цілковитим зануренням у професійну діяльність. Переживання кризи зумовлює перебудову психологічної структури особистості, зміну соціально-професійної спрямованості. Породжуючи психічну напруженість, кризи стимулюють професійний розвиток особистості. Переживаючи кризу, особистість, як правило, піднімається на вищий рівень розвитку. Тому за силою впливу можна умовно виокремити три ступені кризи: поверхневу, поглиблену і глибинну.

Поверхнева криза виявляється у зростанні неспокою, тривоги, роздратування, нестриманості, незадоволеності собою, своїми діями, планами, взаєминами з навколишніми. Апатія безпосередньо впливає на зниження працездатності.

Поглиблена криза виявляється у відчутті безсилля перед тим, що відбувається. Все навколо лише дратує, особливо найближчі, котрі мусять терпіти спалахи гніву та каяття. Діяльність, яка завжди була легкою, тепер потребує значних зусиль. Людина втомлюється, стає сумною, песимістично сприймає світ. Усі ці симптоми ускладнюють контакти, звужують коло спілкування, сприяють зростанню відчуженості. Власне майбутнє викликає дедалі серйозніші побоювання, людина не знає, як їй жити далі.

Глибинна криза супроводжується почуттям безнадійності, розчарування в собі та інших. Людина гостро переживає власну неповноцінність, нікчемність, непотрібність. Впадає у відчай, який змінюється апатією чи почуттям ворожості. Поведінка втрачає гнучкість, стає ригідною. Вона заглиблюється в себе, ізолюється від рідних і знайомих. Сенс життя втрачається [11].

Отже, кожна криза – це завжди несвобода, вона обов'язково стає тимчасовою перешкодою у розвитку, самореалізації. Е.Г. Еріксон вважає, що криза містить реальну загрозу існуванню, повноцінному буттю. Звичний спосіб життя руйнується, необхідними стають вихід в іншу реальність, пошук нової стратегії розв'язання драматичної колізії. Кризова поведінка вражає своєю прямолінійністю. Людина втрачає здатність бачити відтінки, все для неї стає чорно-білим, контрастним, сам світ видається дуже небезпечним, хаотичним, несталим. Навколишня дійсність для людини руйнується. Якщо найближчий друг висловлює якісь сумніви щодо поведінки людини, яка переживає кризу, вона

може вмиг перекреслити свої багаторічні взаємини з ним, сприйнявши його колювання як зраду [5].

Тому принагідно зауважимо, що першопричиною криз є критичні події, які трактуються Л. Пельцманом як певні поворотні моменти індивідуального життя людини, що супроводжуються значними емоційними переживаннями. Усі професійно зумовлені критичні події умовно можна розділити на три групи:

- нормативні, зумовлені логікою професійного становлення і життя людини: створення родини, працевлаштування тощо;
- ненормативні, для яких характерні випадкові або несприятливі обставини: вимушене звільнення з роботи, розпад родини та ін.;
- екстраординарні (наднормативні), які відбуваються внаслідок вияву сильних емоційно-вольових зусиль особистості: зміна професії, добровільне взяття на себе відповідальності тощо [10, с. 129–130].

М.О. Шульга зауважує, що в українському суспільстві несприятливі обставини знайомі кожному, внаслідок чого виявляється тенденція до збільшення соціальних стресів. Однак індивіди переживають однакові екстремальні ситуації по-різному. Навіть та сама людина, що торік сприймала якусь неприємність доволі легко, тепер може переживати подібну колізію як особисту катастрофу. Інтенсивність соціальних катаклізмів для кожної людини є різною – залежно від досвіду, стресостійкості, загартованості щодо випробувань, загально-го песимістичного чи оптимістичного погляду на життя. Тому світ людини поєднує зовнішнє і внутрішнє у нерозривну цілісність, відтак неможливо визначити, всередині чи зовні слід шукати причини кожної кризи [14, с. 7–27].

Повертаючись до зовнішніх причин виникнення кризи на суспільному рівні, зауважимо, що економічна і фінансова кризи, що охопили більшість країн світу, спровокували в Україні загострення давніх проблем у всіх сферах суспільства. Результат цих негативних процесів на рівні особи виявляється у переході в стан депривації. Останнє розглядається як скорочення задоволення потреб, що стали вже звичними для людини. Йдеться не про одиничні випадки відмови особи від споживання певних благ, а про перехід на новий, збіднений спосіб життя. Населення нашої країни явище депривації переживає по-іншому, ніж у благополучних країнах. Як указує К.Н. Василевська, це пов'язано з мобілізованою, живою пам'яттю про нестатки і біди, яких люди зазнали в минулому, адже і в свідченнях наших літніх співвітчизників, і в сімейних переказах ще зберігається живе уявлення про подібні періоди. Мобілізована пам'ять про нестатки, злидні і прикрощі певною мірою пом'якшує сприйняття актуальних обмежень [3, с. 155–156].

Крім того, відтворювання кризових явищ, соціальна деградація, хаотизація життя в державі впродовж багатьох років формує в суспільстві специфічний стан звикання населення до такого образу, такої картини соціально-психологічного життя. Звичайно, не можна феномен звикання зводити тільки до негативних соціальних явищ. Звикання є тільки механізмом адаптації до нових умов і способу життя. А його змістовне наповнення, до речі, як і форми соціального виживання, залежать від глибинних моделей культури народу, від його традицій організації життя, у тому числі повсякденного.

Феномен звикання тримається на традиції терпіння, покори. Він, як правило, в нашому суспільстві, культурі співіснує з феноменом виживання. Останнє, на думку Т.С. Кириленко, є специфічним способом життєдіяльності, що спирається на вкрай низькі життєві ресурси. В умовах дефіциту життєвих ресурсів людина спрямовує, концентрує наявний у неї потенціал на задоволення безпосередніх, базових потреб – у їжі, одязі, утриманні житла, і відмовляється від усіх інших. Вся життєдіяльність людини зосереджена навколо того, щоб відтворити себе фізично і допомогти це зробити своїм близьким, щоб задовольнити найпростіші, найнеобхідніші соціальні потреби. Тобто вона, немає можливості задовольняти інші потреби, найперше культурні, дозвільні, креативні, пізнавальні, потреби у повноцінній підтримці і відновлення здоров'я [6].

Унаслідок цього людина організує в таких умовах своє життя як очікування: зараз домогтися лише елементарного відтворення життя, а згодом уже можна буде повнокровно розвиватися. Вживання – це відкладання задоволення своїх потреб, важливих вчинків, дій на майбутнє. Життя у цих обставинах ніби консервується, воно спрощується, із багатогранного перетворюється у площинне. Вживання як спосіб життя в підсумку може бути визначене як організація життя особистості в умовах у край обмежених ресурсів, коли всі форми активності спрямовані на самозбереження. В ситуації виживання всі елементи внутрішньої структури особи реструктуризуються, оскільки цілі, орієнтації, установки, норми, стандарти, зразки більш благополучного етапу життя тут стають чужорідними, вони не діють, точніше не спрацьовують. Колишні життєві значення стають неадекватними реаліям, звичний перелік потреб скорочується. Звичні, буденні варіанти поведінки, на думку Б.Г. Ананьева, що давали результат раніше, стають ризикованими, позитивні результати соціальних ходів, заснованих на колишній логіці, не гарантуються. Деякі люди починають розуміти неефективність своїх установок, хоча ще й не можуть виробити нові. Їхня власна поведінка, що не досягає соціальних очікувань, формує у них внутрішній дискон-

форт, високу тривожність. Інші не усвідомлюють не відповідність своїх внутрішніх орієнтацій новим зовнішнім обставинам [1].

Елементи їхньої особистісної структури є відповіддю, відображенням того соціального світу, якого вже немає. Невідповідність їхніх схем поведінки практиці теж викликає невдоволення і дискомфорт. Раніше стабільна, порівняно стійка система соціальних відносин особистості руйнується. Її позиції в суспільстві стають менш виразними і розмитими. Вона втрачає опори для самоідентифікації. В умовах виживання поведінка особи не може формуватися на основі її життєвої стратегії, як указує С.К. Нартова-Бочавер, оскільки для цього у людини немає жодних значних ресурсів: матеріальних, соціальних, психологічних. Обмеженість ресурсів особи скорочує варіанти її життєвих виборів. Її соціальна поведінка обмежується короткими життєвими проектами, які базуються на безпосередніх можливостях. Короткі життєві проекти – це індивідуальні плани, бачення своїх перспектив (соціальних, економічних, духовних, психологічних, сімейних) на нетривалий час. Під нетривалим часом у цьому випадку вважаємо можливим розглядати соціальний час, що не перевищує один-два календарні роки [9, с. 5–6].

В. Ворона та М. Шульга зважають на те, що депривації українське суспільство зазнало в 90-ті роки, коли практично всі соціальні групи потрапили в стан виживання. Якщо ж нинішня криза затягнеться, а разом із нею і дериваційний стан чималої кількості людей, то виявиться нова картина життя: де тепер достатньо чітко позначилася багата частина суспільства. В цій ситуації величезний розрив між багатими і бідними стає суспільно небезпечним явищем. Утім, потенційна небезпека не означає безпосередню загрозу, особливо в українському суспільстві [13].

Отже, в культурі людей, що формують українське суспільство, присутній складний комплекс «депривація-звикання-виживання», який забезпечує відтворення суспільного життя в кризових умовах і виступає своєрідною амортизацією, «гасителем» крупних соціальних конфліктів.

Під тиском згаданих вище умов і чинників у суспільстві виникла несприятлива соціально-психологічна і моральна атмосфера. Н.В. Волкова зауважує, що багато людей деморалізовані і розчаровані, заглибилися в себе, принципово ігнорують участь у будь-яких суспільних заходах. Тому цей соціальний ескапізм вони розглядають як форму соціального бунту. В його основі лежить певна реакція на свою політичну наївність, що виразилася в недавньому минулому в тому, що вони щиро повірили обіцянкам політиків. Чимало громадян переживають глибоке розчарування від того, чим насправді обернулися кра-

сиві слова їхніх учорашніх кумирів. Моральна деградація суспільства стала тотальною. Вона пронизує всі його соціальні прошарки і групи. Особливо небезпечним є те, що аморалізм і цинізм глибоко уразив людей, які знаходяться при владі, причому укорінилися у всіх ешелонах влади, включаючи і найвищі [4, с. 119–120].

Висновки. На підставі проведеного теоретичного аналізу проблеми можемо зауважити, що у таких кризових умовах можна очікувати зростання активізації населення у всіх сферах соціального життя. Адже криза є не тільки «катастрофою», а й «сприятливою можливістю». Власне у кризових умовах, за наявності багатьох стимулювальних факторів відбувається швидка переструктуризація соціально-психологічного організму. Втрата старих і наявність нових можливостей стимулює свого роду мотивованість, в результаті якої відбувається вихідна арену соціально-психологічного життя найбільш активних соціальних верств та особистостей. І, навпаки, тільки під час кризових змін виникає сприятлива ситуація, коли ті елементи, що не відповідають вимогам часу, змушені зійти з цієї арени (або, принаймні, потіснитися). Під час загострення кризи підвищуються настрої протесту. Це виявляється у конкретних вчинках громадян. Однак більшість населення України покійно та навіть фаталістично повернулася до своїх звичних станів. Стратегія активізації зусиль для отримання «нових можливостей» не змогла зламати узвичаєні практики пасивного пристосування. Можемо припустити, що в умовах сучасної кризи поведінка більшості населення України корегується попереднім «кризовим» досвідом.

Перспективи подальших досліджень слід спрямовувати на визначення і індивідуальних, і групових, психологічно адаптованих шляхів впливу для виводу суспільства зі стану тривалої морально-психологічної кризи з метою забезпечення стабільного та здорового розвитку громадян.

---

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.

2. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 3–4.

3. Василевская К.Н. Автобиографическая память и перелом судьбы: формирование или разрушение? / К.Н. Василевская // Материалы IX Междунар. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов – 2002». – М., 2002. – С. 155–156.

4. Волкова Н.В. Copingstrategies как условие формирования идентичности / Н.В. Волкова // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 119–120.

5. Эриксон Э.Г. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ. / Э.Г. Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
6. Кириленко Т.С. Пошук гармонії: емоційні переживання та стани особистості (вчинково-орієнтований підхід): монографія / Т.С. Кириленко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 100 с.
7. Магомед-Эминов М.Ш. Личность и экстремальная жизненная ситуация / М.Ш. Магомед-Эминов // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 1996. – № 4. – С. 26–27.
8. Маноха І.П. Психологія потаємного «Я» / І.П. Маноха. – К.: Поліграфкнига, 2001. – 448 с.
9. Нартова-Бочавер С.К. «Copingbehaviour» в системе понятий психологии личности / С.К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 5–6.
10. Пельцман Л. Стрессовые ситуации у людей, потерявших работу / Л. Пельцман // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 1. – С. 129–130.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 1999. – 720 с.
12. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах та за межами буденності: монографія / Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
13. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.
14. Шульга М.О. Криза як загроза суспільній безпеці / М.О. Шульга // Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів. – К.: ТОВ «Друкарня «Біз-несполіграф», 2010. – С. 7–27.

Баранюк Н.И. Социально-психологические основы распространения кризисного состояния в Украине как угроза общественной безопасности

Раскрываются социально-психологические основы возникновения и обострения кризисного состояния в украинском обществе. Рассматривается проблематика особенностей проявления и протекания кризиса на личностном и общественном уровнях и их влияние на состояние общественной безопасности.

Ключевые слова: кризис общества, феномен привыкания, выживания, девиация, моральная деградация.

Baraniuk N.I. Social and psychological bases of spreading crisis in Ukraine as a threat to public safety

The article deals with the social-psychological principles that are the bases for beginning and worsening crisis state in Ukrainian society. Problematic features of manifestation and course of crisis state at the personal and social levels and their impact on public safety are considered.

Key words: crisis of society, phenomenon of habituation, survival, deviation, moral degradation.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА ВИНИКНЕННЯ КОНФЛІКТУ

Здійснено аналіз факторів соціальної стратифікації сучасного українського суспільства; розкрито чинники, які зумовлюють виникнення соціального конфлікту та впливають на способи його вирішення.

Ключові слова: *деструктивність, конструктивність, конфлікт, маніпуляція, свобода, соціальна стратифікація, суспільна свідомість.*

Постановка проблеми. Суспільство живе і розвивається за своїми законами. У ньому, як і в будь-якій соціальній системі, виникають конфлікти. Проте безконфліктна модель суспільства, яка існувала ще з часів СРСР, відображена у суспільній свідомості. Саме тому конфлікт породжує страх (конфліктофобію), стереотипність, що перешкоджає конструктивному його регулюванню та вирішенню соціальних проблем у контексті національної і регіональної безпеки.

Домінування в суспільній свідомості негативного ставлення до конфлікту, отождолення його з насильством й агресією дозволяє пояснити природу соціальних конфліктів психологічними факторами. А саме – взаємною подразливістю та збудливістю, неприйнятністю емоційного стану іншої людини, емоційною тупістю чи, навпаки, підвищеною вразливістю, зневажливістю, презирством, що підкреслено демонструється у спілкуванні. В основі цих факторів лежить наявність нерівномірності у суспільстві, яка породжує стабільну психологічну незадоволеність його членів. Така емоціональна тривожність, роздратованість періодично переростає в протиборство суб'єктів суспільних відносин. Це дає можливість стверджувати, що соціальний конфлікт нерозривно пов'язаний з поняттям соціальної стратифікації.

Мета статті – науково обґрунтувати сутність соціальної стратифікації, її роль і місце у конфлікті, виявити психологічні чинники соціального конфлікту та з'ясувати умови його перетворення у конструктивну взаємодію.

Стан дослідження. Конфлікт як соціальне явище вперше сформульований і визначений в роботах А. Сміта. Вчений висунув ідеї про те, що в основі конфлікту лежить поділ суспільства на класи та економічна боротьба, які є рушійною силою суспільства.

Л. Козер характеризує соціальний конфлікт як «боротьбу за цінності й претензії на певний статус, владу, ресурси; боротьбу, в якій метою супротивників є нейтралізація, досягнення конкретного резуль-

тату» [7, с. 24]. Соціолог стверджує, що конфлікти – це «продукт внутрішнього життя суспільства, існуючого в ньому порядку речей, самих відносин між окремими індивідами та групами» [7, с. 31]. На його думку соціальна нерівність призводить до психологічного незадоволення його членів і породжує напруженість у відносинах між індивідами і групами (емоційно-психологічний розлад).

На думку Е. Фрома, конфлікт призводить до деперсоналізації особистості, породжує не тільки неврози, але й різні соціальні хвороби, спричиняє формування хворого суспільства. Виявами цього процесу є такі соціальні хвороби, як садизм, мазохізм, авторитаризм і автоматичний конформізм [12].

На погляд А. Аклаєва, конфлікт – це «прояв соціальної взаємодії, яка протікає у формі протиборства особистостей чи суспільних сил, поглядів» [1, с. 38]. Підтвердження такої думки знаходимо у працях А. Здравомислова, який розглядає конфлікт як форму стосунків між потенційними чи актуальними суб'єктами соціальної дії, мотивація яких зумовлена протилежними цінностями, нормами, інтересами і потребами [6].

Представники соціально-психологічної парадигми конфлікту (К. Райт, К. Лоренц) стверджують, що типові риси сучасного урбанізованого суспільства призводять до виникнення напруженості у її членів. Така напруга досить швидко зростає і потребує вивільнення негативної енергії, що може стати передумовою виникнення соціального конфлікту з яскраво вираженими наслідками [10].

Інший погляд на природу конфлікту знаходимо в працях Арістотеля, Гоббса, Гегеля, М. Вебера, Р. Дарендорфа, які розглядають конфлікт не як відхилення від норми, а як норму соціальних відносин, нормальний стан суспільства. Згідно з їхніми уявленнями, конфлікт межує з поняттям соціального порядку, який лише має риси перемир'я, що є наслідком перемоги однієї зі сторін. Суспільство складається з конкретних груп і конкретних індивідів, що діють незалежним шляхом, а соціальний порядок відображає свідомий результат захисту владної влади окремою групою, яка встановлює контроль над розподілом.

Р. Дарендорф виступив із роз'ясненням нової теорії соціального конфлікту, яка отримала назву «конфліктна модель суспільства». Автор цієї моделі хотів зважити на значення нерівності соціальних позицій, які займає людина стосовно розподілу влади, адже саме тут простежується відмінність її інтересів і цілей, які здатні викликати нерозуміння, антагонізм, як наслідок – структурні зміни самого суспільства. Р. Дарендорф розглядав конфлікт як неминучу складову соціальної структури, оскільки суспільство без владних відносин не може існувати, а відмінності в соціальних статусах породжують протиборство, результатом якого є зміна соціальної структури суспільства [5].

Це дає можливість стверджувати, що сутність соціального конфлікту співвідноситься з поняттям соціальної стратифікації, перші ідеї про яку простежуються у Платона (виділяє три класи: філософи, стражі, землероби і ремісники) і Арістотеля (також виділяє три класи: дуже заможні, вкрай незаможні, середній шар). Остаточні ідеї теорії соціальної стратифікації сформувалися в кінці XVIII ст. завдяки появі методу соціологічного аналізу.

Виклад основних положень. Щоб визначити роль і місце соціальної стратифікації у конфлікті, необхідно з'ясувати її сутність.

Соціальна стратифікація – це, по-перше, соціальна диференціація і структурування нерівності між різними соціальними верствами та групами населення на основі різних критеріїв (соціальний престиж, самоідентифікація, професія, освіта, рівень і джерело доходів та ін); по-друге, ієрархічно організована структура соціальної нерівності, яка існує в будь-якому суспільстві; по-третє, соціальна відмінність, яка стає стратифікацією тоді, коли люди ієрархічно розташовані в деякому вимірі нерівності; по-четверте, сукупність розташованих у вертикальному порядку соціальних верств «бідні-багаті».

Як бачимо, істотними ознаками соціальної стратифікації є поняття «соціальна нерівність», «ієрархія», «системна організація», «вертикальна структура». Соціальна стратифікація вказує на соціальну нерівність у суспільстві, розподіл соціальних верств за рівнем доходів і способу життя, за наявності або відсутності привілеїв.

Першим намагався пояснити природу соціальної стратифікації М. Вебер. Він бачив причину соціального розшарування в поділі тих, хто володіє і управляє засобами виробництва, і тих, хто продає свою працю. Ці два класи (буржуазія і пролетаріат) мають різні інтереси і протистоять один одному, антагоністичні відносини між ними побудовані на експлуатації. Згодом ця теорія неабияк вплинула на вивчення соціальної структури радянського суспільства – прагнення до загальної рівності, тобто безкласового суспільства. Однак насправді рівність була формальною, позаяк у радянському суспільстві існували різні соціальні групи (номенклатура, робітники, інтелігенція та ін.) [3].

М. Вебер запропонував багатовимірний підхід, виділивши три виміри для характеристики класів: клас (економічне становище), статус (престиж) і партія (влада). Саме ці взаємопов'язані (через дохід, професію, освіту тощо) фактори лежать, як стверджує вчений, в основі стратифікації суспільства і можуть бути основою для виникнення конфлікту [3].

У сучасній психології питання про існування і значення соціальної нерівності, а, отже, і соціальної стратифікації посідає центральне місце. З одного боку, стратифікація існує через свою універсальність і

необхідність, адже суспільство не може обійтися без розшарування, оскільки і соціальний порядок, і інтеграція. Система стратифікації дозволяє визначити та охарактеризувати всі статуси, що утворюють соціальну структуру, виробляє в індивіда стимули для виконання обов'язків, що асоціюються з їх становищем.

З іншого боку, розшарування суспільства є тому, що це вигідно індивідам або групам, що володіють владою над іншими групами. Тому конфлікт – поширена характеристика людського життя. І всім людям властива конфліктність через антагоністичність їх інтересів.

Ми зважатимемо на визначення, що конфлікт – це таке відношення між суб'єктами соціальної взаємодії, яке характеризується їх протиробством на основі протилежно спрямованих мотивів (потреб, переконань, цілей, ідеалів, цінностей) або суджень. У конфлікті такі психологічні процеси, як сприймання, мислення, емоції, дещо викривлені. Зокрема, сприйняття подій в умовах конфлікту спотворене, бо в людини виникає ілюзія власного благородства, схильність пишатися своїми справами. Послаблюється раціональне мислення, що призводить до виникнення психологічного феномена – «диявольський образ ворога», який характеризується примітивністю і стереотипністю. За таких обставин власна поведінка сприймається як правильна й адекватна, а образ супротивника – неправильний, загрозовий і не заслуговує співчуття.

Визначаючи необхідні й достатні умови виникнення конфліктів – наявність у суб'єктів соціальної взаємодії протилежно спрямованих мотивів, а також стан протиробства між ними – зауважимо, що стан протиробства може мати позитивний характер, оскільки стимулює розвиток системи, в якій він виник. Але не треба забувати, що неконтрольований конфлікт може мати деструктивні наслідки і призвести до знищення його суб'єктів. Чи стане соціальний конфлікт засобом стабілізації групових відносин і узгодження протилежних вимог сторін або він виявиться соціальним вибухом, – відповідь на це питання залежить від характеру соціальної структури, в умовах якої розвивається конфлікт.

Доволі відверто пояснює причини соціального вибуху О. Агеєв: «Парадокс, але й факт: від «соціального вибуху» країну надійно рятує безлад, що панує у ній, або, цивілізовано висловлюючись, соціально-економічна й політична нестабільність, яку всі наперебій проклинають. А також загальна – зверху донизу – корупція. Бардак – найкращі ліки від революції» [10, с. 132]. О. Агеєв, продовжуючи думку Р. Дарендорфа, пояснює, що в період нестабільності з'являються нові шанси соціального просування: «Раніше було зрозуміло: еліта замкнута, і шлях до неї тільки один – через партійно-комсомольсько-радянсько-гебешну лінію. А сьогодні до еліти можна потрапити десятками різних

шляхів, вона принципово незамкнута й нестабільна: «з грязі в князі» вскочити так само легко, як з «князів» назад «у грязі» [10, с. 146]. Тому соціальний «вибух» можливий, коли нестабільність завершиться й суспільство жорстко структурується.

Ядром (центром) конфліктного потенціалу в Україні є: незадоволеність умовами життя, недовіра до влади, залучення до легітимних форм громадського життя й відчуття неможливості впливати на політичні рішення. Саме тому можна стверджувати, що визначення «соціального конфлікту» Л. Козера найбільш відповідає тому, що відбувається в Україні, ніж більш сучасні тлумачення такого явища.

Соціально-психологічною основою, на якій виникають і розвиваються конфлікти в Україні, є зіткнення протилежних сторін і використання політичної влади, завоювання права впливати або приймати рішення щодо розподілу влади і майна в державі. Особливість такого конфлікту в тому, що він безпосередньо стосується інтересів великих соціальних груп, класів і держави в цілому. Складність його в тому, як уже зазначалось, що виявляються він у наслідках, тобто після того, як конфлікт буде завершений. Звичайно, конфлікти не завжди мають негативний характер. До позитивних його функцій можна віднести: інформаційно-комунікативний характер і зняття напруженості, стимулювання поведінки, діяльності та переоцінки цінностей; до негативних – загроза розколу держави; негативні зміни у відносинах представників влади; несприятливі демографічні процеси. Проте всі конфлікти можуть бути вирішені такими способами: компромісом, консенсусом, переговорами, революцією, державним переворотом, згодою конфліктуючих сторін перед зовнішньою загрозою, іноземною інтервенцією.

Головне завдання під час виникнення конфлікту – не допустити його збільшення або звести до мінімуму негативні наслідки. Для того, щоб керувати конфліктом, потрібно враховувати етапи його формування та розвитку. Наприклад, зародження конфлікту між опозиційними сторонами – наявність конкуренції, незбігання позицій. Це так званий етап виникнення конфлікту. Тут необхідно визначити основні причини напруження і вивести приховані латентні конфлікти у відкрити форму. Такий аналіз може сприяти локалізації розбіжності, і введення його в межі, які дозволяють контролювати розвиток усіх подій. Ефективність дій влади (на цьому етапі розвитку конфлікту) визначається законними методами забезпечення зниження напруженості між конкуруючими сторонами. Результат таких дій полягає в тому, що вони сприяють примиренню, встановленню норм і правил взаємодії, організації діалогу, відкритого інформування громадськості про позиції сторін, локалізації соціально-психологічного збудження, тобто призводять до зниження рівня конфліктності та її поширення.

Етап завершення конфлікту є найскладнішим процесом, бо від нього залежить новий розподіл сил у державі. Тут можуть бути тільки два варіанти завершення конфлікту: примирення (мирне вирішення конфлікту або примирення з використанням сили) або невирішеність конфлікту (непримирення).

Зауважимо, що розв'язання всіх видів конфліктів передбачає спільну активність суперників. Цей процес не можна трактувати як одностороннє нав'язування волі сильнішого партнера слабшому. Всупереч міркувань здорового глузду вирішальний внесок у завершення конфлікту вносить не тільки той, хто, ймовірно, залишиться у виграші, але і той, чий програш уже вирішений. Доречними будуть тут слова Г. Калахана: «війну нав'язує переможець, але світ настає завдяки зусиллям потерпілої сторони. Отже, щоб зрозуміти мотиви укладення миру, треба взяти до уваги точку зору переможеного: війна триває до тих пір, поки останній не піде на мирову» [4, с. 86]. Іншими словами, невід'ємним елементом перемоги виявляється готовність однієї зі сторін поступитися. Недвозначне визнання своєї поразки слугує в цьому випадку доказом справжньої сили. Що жорсткіше окреслений предмет суперечки, то очевидніші ознаки, що знаменують перемогу, тим більше шансів, що конфлікт буде локалізовано в часі і просторі.

Складна політична та соціально-психологічна ситуація в Україні не тільки визначає суть конфлікту і форми його вияву, але й впливає на сприйняття його населенням. У нашій державі немає конституційних основ і правових норм вирішення конфліктів. Для вирішення проблем дуже часто використовують метод апеляції до населення, заклики до масових акцій, які дають змогу впливати на свідомість людей.

Основна мета такого впливу полягає в тому, щоб допомогти людям прийняти правильне рішення, усвідомити справжню причину непорозуміння (конфлікту). Йдеться про суспільну свідомість – сукупність ідей, уявлень, почуттів, вірувань, емоцій людей, у яких відображається природа, матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин. Вона охоплює декілька рівнів. Перший рівень свідомості – базовий, який охоплює задоволення основних потреб людей і визначається загальними психологічними властивостями людини, виникає тоді, коли індивід відчуває потребу в якомусь об'єкті, необхідному для його життєдіяльності та розвитку.

Другий рівень свідомості охоплює ту сферу, яка є результатом тривалого культурно-історичного розвитку, суть якої становлять вироблені попередніми поколіннями форми колективного відображення дійсності. За врегулювання конфлікту потрібно пам'ятати, що саме цей рівень свідомості дуже погано, а, іноді, й зовсім не піддається цілеспрямованому, спеціально організованому впливу.

Третій рівень свідомості пов'язаний з тими процесами і станами, які сприймаються як буденні і відображають актуальні події сьогоднішнього дня. Вони нетривалі, мінливі і найбільшою мірою піддаються корекції, хоча і з різним, не завжди очікуваним, результатом.

Щоб упорядкувати конфліктні відносини між категоріями людей, які різняться багатьма аспектами, необхідно зважити на таку закономірність: змінити два перші рівні свідомості практично неможливо і тільки можна змінити свідомість на третьому рівні. Ось чому в більшості випадків компроміс за вирішення конфлікту має короткотривалий характер і не приносить позитивні результати, бо керівники не враховують рівні свідомості, в них відсутній досвід цивілізованого і легітимного управління конфліктами.

Е. Фромм із цього приводу зазначав: «Вплив будь-якої ідеї залежить від того, наскільки вона відповідає психології людей, яким вона спрямована. Ідеї можуть стати могутньою силою лише тоді, коли відповідають специфічним потребам людей. Відчужуючи свою свободу тиранії і диктатурі в обмін на ілюзію безпеки, порядку і сили, людина перетворюється в автомат, яким користується будь-який диктатор» [11, с. 243]. Учений, зважаючи на свободу вибору, стверджував, що людина не вільна у виборі ідеалу, але вільна у виборі між різними ідеалами, і єдиним критерієм реалізації свободи є активна участь індивіда у визначенні своєї власної долі і долі суспільства. Саме тому вплив на громадськість має психологічний зміст.

Якщо говорити про свободу цілого суспільства, то не може бути й мови про ствердження факту її існування, це ілюзія. Проте людина не може обійтися без неї, вона весь час відчуває владу над собою, «людське життя за природою повинно бути чомусь або комусь присвячено» [2]. Х. Ортега-і-Гассет розглядав державу як план дій, програму співпраці, волю до спільної діяльності: «завдяки правильній організації влади, групи людей з'єднуються силою спільної мети, спільного завдання» [9, с. 470].

Отже, людина не може існувати одна, вона не вільна, а повинна входити в групу, яка завжди об'єднана, організована в щось ціле і віддана під владне розпорядження з чийогось боку (в нашому розумінні – з боку влади), яке і визначатиме орієнтири і цінності. Саме визначати орієнтири, а не нав'язувати помилкові, випадкові, другорядні ідеали, що дає змогу видавати бажане за дійсне, а в кінцевому результаті призведе до неперспективності дій, необґрунтованості, неспроможності.

У більшості людей є реальне прагнення залежати від когось, шукати собі авторитет. Це людська особливість, яка є у всіх країнах і державах. Для більшості людей немає необхідності бути вільною. І в

цьому немає нічого трагічного, поганого. Ми завжди наділяємо людей і позитивними, і деякими негативними рисами характеру, визначаємо властиві їм комплекси і не говоримо, що ці риси або комплекси у когось кращі, а у когось гірші. Ми прагнемо прийняти людину цілісно. І не визначаємо, погано це чи ні. Те ж саме можемо стверджувати і про суспільство: його прагнення залежати від когось не повинно засуджуватися, а повинно сприйматися як об'єктивна реальність.

Звичайно, громадськості необхідно більшою чи меншою мірою відчутти на собі маніпулятивні впливи авторитетних структур, але цей авторитет повинен стосуватися не тільки розуму, а й серця. Структурні компоненти влади повинні володіти маніпулятивними, популістськими і демагогічними способами впливу. Прикладом такого популістського впливу може бути врегулювання конфлікту (масових страйків) у зв'язку з виплатою заощаджень в Україні. Такий крок влади – повернення грошей невеликій кількості населення – виконав важливу символічну роль: показав небайдужість конкретної влади до потреб людей.

Влада, впливаючи на громадськість, має забезпечити функціонування подальших функцій врегулювання конфлікту. По-перше, створення турботи, опіки громадянам, базового комфорту – фізіологічного і психологічного; по-друге, наведення порядку; по-третє, створення і здійснення сенсу, мети колективного та індивідуального існування. Саме третя функція – створення мети, ідеалу, яка дає (пропонує) влада – є тим, без чого люди не можуть нормально існувати. Якщо ж вона не буде забезпечена, то суспільство може потонути у стані аномії, а сама влада втратити популярність.

Наскільки виявлятимуть себе зазначені особливості влади, наскільки вони будуть усвідомленими і співвіднесені з моральними цінностями, настільки й буде видно результат вирішення конфлікту. Особистість, яка очолює владу, повинна бути далекоглядною, бачити перспективу будь-яких дій, а найголовніше, бачити під тим кутом, які всі інші не бачать, саме тоді можна говорити про конструктивний напрям до певної мети. Картина світу потенційного або реального лідера повинна бути більш складною, ніж у середньої особистості, сутність і структура уявлень про реальність ситуації повинна бути більш витонченою, ніж у типового представника соціуму, бо його вплив утратить силу і конфлікт і не буде вирішено.

Висновки. Соціальні конфлікти – одна з поширених форм соціальних дій. Вони не можуть мати односторонні наслідки: тільки позитивні чи негативні, бо одночасно продукують і ті, й інші. Як форма соціальної взаємодії конфлікт є інструментом формування, стандартизації та підтримування соціальної структури.

Причиною соціальних конфліктів є явище соціальної стратифікації, в основі якої є нерівність, тобто нерівномірний розподіл прав і привілеїв, відповідальності і обов'язків, влади і впливу. Стратифікація призводить до відсутності згоди між людьми, наявності протиріч між протиборчими сторонами (несумісність потреб, інтересів, цілей). Як результат – досягнення цілей одного перешкоджає досягненню цілей іншим. Звичайно, якщо б ми жили в ідеальному світі, то наші потреби завжди б задовольнялися, а конфліктів не було. Але в такому випадку зупинився б і розвиток суспільства, адже основа життя – протиріччя, що породжують конфлікти. Тому можемо стверджувати, що проблема конфлікту вічна, бо не можна створити таку державну систему, в якій би всі потреби задовольнялися.

1. Аклаев А. Этнополитическая конфликтология / А. Аклаев. – М.: Дело, 2005. – 472 с.
2. Ануфрієва Н.М. Психологія конфлікту: навч. посібник / Н.М. Ануфрієва. – К.: Інститут післядипломної освіти КНУ, 2005. – 101 с.
3. Вебер М. Идея социализма / М. Вебер // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – № 3. – С. 23–31.
4. Глухова А.В. Типология политических конфликтов / А.В. Глухова. – Воронеж, 1997. – 152 с.
5. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // Социологические исследования; пер. В. Степаненковой. – 1994. – № 5. – С. 142–147.
6. Здравомыслов А. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве / А. Здравомыслов. – 2-е изд. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 286 с.
7. Козер Л. Функции социального конфликта / Л. Козер; пер. с англ. – М.: Идея-Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000. – 208 с.
8. Ложкін Г.В. Психологія конфлікту: Теорія і сучасна практика: навч. посібник / Г.В. Ложкін, Н.І. Пов'якель. – К.: Професіонал, 2006. – 416 с.
9. Ортега-и-Гассет Х. Идеи и верования / Х. Ортега-и-Гассет // Эстетика. Философия культуры. – М.: Искусство, 1991. – С. 462–492.
10. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
11. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.
12. Фромм Э. Человек для самого себя / Э. Фромм // Фромм Э. Психологический анализ и этика. – М.: Республика, 1993. – С. 17–190.

Билозерская С.И. Социальная стратификация как предпосылка возникновения конфликта

Осуществлен анализ факторов социальной стратификации современного украинского общества; раскрыты факторы, обуславливающие возникновение социального конфликта и влияющие на способы его решения.

Ключевые слова: деструктивность, конструктивность, конфликт, манипуляция, свобода, социальная стратификация, общественное сознание.

Bilozerska S.I. Social stratification as precondition of a conflict

The article analyzes the factors of a social stratification in the contemporary Ukrainian society, reveals the causes which determine the emerging of a social conflict and affect the ways to resolve it.

Key words: *destructiveness, constructiveness, conflict, manipulation, freedom, social stratification, social consciousness.*

УДК 372.893; 351.746

І.В. Ващенко

ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ У СУЧАСНОМУ РОЗУМІННІ

Проаналізовано поняття національної безпеки крізь призму сьогочасного трактування.

Ключові слова: *феномен, національна безпека країни, сучасне трактування, безпека особистості.*

Постановка проблеми. У сучасну епоху проблема забезпечення національної безпеки викликає серйозну стурбованість суспільних і державних діячів, учених і пересічних громадян країни. Вона знаходиться у центрі уваги Президента, Уряду, вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ країни. Це зумовлено і традиційними загрозами – війни, політична нестабільність, природні катаклізми, і появою на рубежі ХХ–ХХІ століть великої кількості якісно нових загроз національній безпеці, безпосередньо пов'язаних із життєдіяльністю країни і населення. Зокрема, розпад Радянського Союзу, зміна співвідношення воєнно-політичних сил у світі та на Європейському континенті, глобальна зміна клімату, перехід США і НАТО до актів відкритої агресії (наприклад, Югославії, Афганістану, Іраку), пряма загроза міжнародного тероризму та екстремізму, зміна демографічної ситуації, збільшення кількості екологічних і техногенних катастроф і соціальних конфліктів тощо. Все це, своєю чергою, зумовлює необхідність пошуку нової парадигми безпеки в інтересах виживання і окремих людських спільнот, і всього людства. Процеси глобалізації посилили взаємозалежність природи і суспільства, людини і суспільства, відтак – наукового осмислення, всебічного аналізу та розвитку теоретичних поглядів, здатних адекватно відображувати у наукових категоріях уявлення про сучасні процеси, від яких залежить національна безпека країни.

Мета статті – аналіз розуміння феномена національної безпеки у сучасну епоху.

Для досягнення мети поставлені такі завдання:

1) проаналізувати ступінь вивчення проблеми національної безпеки у працях науковців;

2) визначити нові «виклики», на які світова спільнота повинна знайти відповіді.

Стан дослідження. Аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових праць із проблеми національної безпеки показав, що її розгляд здійснювався в різних напрямках: розробка концепцій, основ теорії і політики національної безпеки (Ю. Авдєєв, В. Барановський, А. Буркін, А. Возженіков, Г. Копилов, Ю. Косов, І. Лазарєв, В. Манілов, В. Остроухов, А. Прохожев, С. Степашин, В. Шульц та ін.); вивчення окремих аспектів безпеки суспільства і країни (І. Андрієвський, М. Бердяєв, Г. Вернадський, М. Карамзін, Д. Менделєєв та ін.); дослідження основоположних категорій національних інтересів (Р. Арон, М. Гацко, М. Дьомін, А. Здравомислов, І. Ільїн, Г. Кіссенджер, У. Ліппман, В. Манілов, Е. Поздняков, А. Прохожев, Дж. Розентау, К. Уолтц, А. Федякін та ін.); дослідження екстремізму (В. Власов, А. Журавський, Г. Курбанов, Р. Лопаткін, І. Нікуліна, А. Нуруллаєв, Е. Паїн та ін.) та тероризму (З. Арухов, О. Колобов, А. Малашенко, К. Петров, М. Трьобін, М. Телякавов та ін.) як загроз національній безпеці.

Огляд стану проблеми в різних галузях знань сприяє таким узагальненням:

– зусилля філософів (Ю. Абрамов, Г. Атаманов, М. Альошенков, Г. Бро, О. Глушенкова, Т. Дийканбаєв, І. Жинкіна, М. Захаров, В. Іванов, В. Казаков, В. Ксенофонтов, В. Мантатов, С. Марков, І. Мулін, Ю. Олейніков, Є. Перчук, В. Полікарпов, А. Прохожев, А. Ральчук, М. Рибалкін, А. Субетто, М. Удичак та ін.) були спрямовані на дослідження безпеки в цілому, соціально-філософське осмислення екологічної безпеки, дослідження безпечності у контексті стійкого розвитку, здійснення соціально-філософського і методологічного аналізу інформаційної безпеки, проведення теоретичних, методологічних і прикладних досліджень проблем безпеки країни у зв'язку з соціальними процесами, дослідження філософії безпеки;

– психологи І. Баєва, О. Вартанова, Я. Засурський, Ю. Зінченко, О. Зогова, О. Карабанова, М. Котик та їх послідовники досліджували психологію безпеки, життя людини під час пошуку нею інтегрованих оцінок свого буття у різних виявах, психологічну безпеку в освіті і в засобах масової інформації, сприйняття людиною свого стану з позиції «безпека-небезпека», психологічну природу різних видів активності

особистості, спрямованих на забезпечення своєї безпеки. Науковці запропонували до індикаторів безпеки особистості відносити [8]: повноту і точність відображення соціально-психологічних характеристик навколишнього світу; у структурі чинників семантичного простору суб'єктивну близькість образів «Я» із образом «Я в безпеці», позитивне оцінювання за шкалами «Великої П'ятірки» суб'єктивної реальності (когнітивний критерій); несуперечливість переживання суб'єктом стану соціально-психологічної безпеки в сукупності з ситуацією життєдіяльності (мотиваційно-оцінний критерій); високий рівень задоволеності потребами в безпеці (мотиваційно-потребовий критерій); розширений діапазон цінностей, зменшення нейтральних і неприйнятих цінностей, рівновагу індивідуальних і групових цінностей (ціннісний критерій); високий рівень довіри до себе (комунікативний критерій);

– військові вчені (А. Арутюнян, А. Герасимов, В. Голубев, В. Золотарьов, А. Конуров, М. Косенков, В. Рябчук та ін.) під час дослідження національної безпеки перевагу надавали проблемам теорії воєнної безпеки. Науковці розкривали різні аспекти проблеми забезпечення воєнної безпеки країни, питання воєнного захисту національних інтересів країни, воєнно-політичні стосунки між країнами регіону, розробляли моделі забезпечення міжнародної і регіональної воєнної безпеки [1; 5; 7; 10; 16];

– політологи (В. Букашев, А. Возженіков, В. Манілов, І. Панарін, А. Прохожев, В. Шевченко та ін.), досліджуючи проблеми національної безпеки, не обмежуються визначенням факторів, пов'язаних із глобалізацією і боротьбою різних сил за перерозподіл сфер впливу у світі, а визначають інші загрози національній безпеці країни: інформаційні, ідеологічні або релігійні загрози [3; 11; 13; 15].

Багатоаспектність і комплексність цієї проблеми зробили її предметом дослідження філософів, соціологів, юристів, психологів, політологів тощо. Зважаючи на здобутки вчених і появу низки нових загроз національній безпеці, на які світова спільнота й окремі країни не знайшли ще адекватних відповідей у ХХІ ст., ця проблема актуальна.

Виклад основних положень. Проведений аналіз наукових праць з цієї проблематики свідчить про спроби дослідників визначити національну безпеку через такі поняття, як «національний інтерес», «життєво важливий інтерес», «захист від загроз», «загроза нації», «небезпека», «політика забезпечення безпеки», «патріотизм», «безпека країни», «безпека народу» тощо.

Науковці тлумачили безпеку як відсутність небезпеки (П. Белов, А. Дмитрієв, Д. Фішер), загроз (В. Бірюков, А. Возженіков, Ю. Рощевський); властивість системи (В. Молчановський); специфічну

діяльність (В. Леонічева, Ю. Рижов, П. Тимохін); аспект нейтралізації реальних і потенційних загроз суспільству і країні (В. Іванов); у плані зниження ризику, якого можна досягти через усунення небезпек і зменшення кількості уразливих місць (С. Огата, А. Сен); сукупність чинників, що забезпечують життєздатність країни, сприятливі умови для розвитку (Г. Сергеев).

У працях В. Ярочкіна [18] конструкт «національна безпека країни» використовується для позначення соціального явища захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і країни від небезпек і загроз.

Демонструє схильність до таких міркувань і А. Возженіков [4]. Учений зазначив, що національна безпека (тобто безпека народу) як захищеність життєво важливих інтересів народу складається з трьох основних компонентів:

– *персональної безпеки*, або безпеки особистості, як захищеності потреб особистості;

– *суспільної безпеки*, або безпеки сталого суспільства: соціо-економічного класу (включаючи його найбільш активні частини – політичні партії, які визначають стан *політичної безпеки* особливої системи органів і установ, що здійснюють функції державної влади), конфесії, етносу (*класова, конфесійна та етнічна безпека, відповідно*) як захищеність потреб соціуму, що складається з персональної безпеки і захищеності індивідуумів-особистостей фактору: загальної доцільної предметної діяльності з виробництва матеріальних і духовних благ (*виробнича безпека*);

– *організаційної безпеки* як захищеності структурних націєтворних зв'язків-факторів спільності: економічних зв'язків (*економічна безпека*, складовими якої є *виробнича, фінансова і ресурсна безпеки*), території (*воєнна безпека*), мови і менталітету (*інформаційна безпека*, до якої належить *лінгвістична та ідеологічна безпеки*) і загальноприйнятих правил (норм) поведінки і взаємодії (*правова безпека*).

Подібним способом тлумачить національну безпеку й В. Глущенко. Досліджник окреслює національну безпеку як сукупність внутрішніх і зовнішніх загроз, що забезпечують безпеку [6]. Зазначимо, що під загрозою розуміють небезпеку на стадії переходу з можливості в дійсність, висловлений намір або демонстрацію готовності одних суб'єктів завдати шкоди іншим суб'єктам [16].

Специфіка сучасного розуміння національної безпеки зумовлена посиленням взаємозалежності по лінії «людина – природа – суспільство».

У сучасну епоху неможливо захистити людину від всіх загроз, складних і напружених ситуацій, тому потрібно переосмислення розу-

міння психологічної сутності безпеки. Динаміка соціальних настроїв відображає збільшення у суспільстві відчуття безперспективності, високого рівня невизначеності очікувань.

Нова соціальна реальність, яка сьогодні вже визначається як соціальна нестабільність, неминуче висуває нові вимоги до особистості в аспекті її активності. Наявні підходи до проблеми психології безпеки особистості відображають лише окремі сторони цього феномена, не інтегруючи їх у цілісну психологічну концепцію.

Недостатньо вивчена психологічна природа різних видів активності особистості, спрямованих на забезпечення своєї безпеки. Зростає кількість людей, які характеризуються деформованою потребою в соціальній безпеці, що призводить до зниження задоволення сьогоденням і відсутності впевненості у майбутньому, до руйнації цілісності особистості, страху і тривоги, зниження стійкості до несприятливих впливів.

Розроблена ще 1947 року американським політологом Г. Моргантау, теорія національної безпеки в сучасних умовах за цілою принципових позицій втрачає свою актуальність. По-перше, вона ігнорує національні цінності як фундамент у формуванні національних інтересів і цілей.

По-друге, вона орієнтована на розуміння національної безпеки як захисту національних інтересів від зовнішніх загроз економічного, політичного і військового характеру.

Вона не враховує зміни у взаємодії по лінії «природа – суспільство – людина» і зумовлені цією взаємодією нові загрози життєво важливим інтересам особистості і суспільства: екологічних катастроф, надмірних техногенних навантажень на атмосферу, новоутворень у політичних і соціальних системах.

У сучасному світі особистість, її права і свободи визнаються найвищою цінністю суспільства і країни. Тому концептуальні аспекти забезпечення національної безпеки повинні реалізовуватися через конкретні програми забезпечення безпеки особистості, суспільства і країни в різних сферах життя. Структурно система національної безпеки може бути представлена підсистемами безпеки особистості, суспільства і країни в економічній, науково-технологічній, духовній, інформаційній, екологічній, соціальній, оборонній, політичній сферах. Кожна з цих підсистем також має внутрішні і зовнішні аспекти.

Безпека особистості означає гарантований захист її життєво важливих інтересів, що дозволяють людині повністю використовувати свій фізичний та інтелектуальний потенціал для своєї користі, в інтересах суспільства і країни [4]. Забезпечуючи безпеку особистості, кра-

їна повинна: гарантувати права і свободи громадян, визначені Конституцією, через уведення в дію необхідного законодавства, підвищення ефективності державних органів забезпечення національної безпеки; створити механізм для забезпечення громадян, які подорожують за кордоном, необхідною інформацією про їх права і обов'язки, юридичні засоби захисту ними своїх прав, підвищити роль і відповідальність дипломатичних місій країни за кордоном у захисті прав громадян; виявити і визначити дійсні причини політичних репресій; підтримувати діяльність неурядових організацій, спрямовану на захист прав і свобод людини тощо.

Безпека суспільства передбачає створення умов для можливості здійснення контролю з боку громадянського суспільства за діяльністю країни, наявність у країні недержавної (суспільної) системи забезпечення національної безпеки, наявність розвинутих суспільних інститутів, розвинутих форм суспільної свідомості, що дозволяють реалізувати права і свободи усіх груп населення і протистояти діям, що можуть призвести до розколу суспільства.

Безпека країни означає гарантію його незалежності, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості його кордонів; незмінність державної і соціально-економічної структури, фундаментальних принципів діяльності країни, прав і свобод громадян, закріплених у Конституції країни.

Висновки. У побутовій свідомості є чотири різні уявлення про безпеку: як стан; як сприйняття власної захищеності; як потреба у безпеці і як гармонійні міжособистісні стосунки, засновані на довірі.

Загроза безпеці – це сукупність умов і чинників, що створюють небезпеку життєво важливим інтересам особистості, суспільства і країни.

Під захистом національних інтересів слід розуміти комплекс заходів із попередження або нейтралізації посягань на життєво важливі інтереси особистості, суспільства і країни, загроз і небезпек цим інтересам.

У сучасну епоху можна констатувати серйозні зміни у поглядах на національну безпеку. Ці зміни відбуваються в трьох «площинах»:

- у філософсько-світоглядному усвідомленні феномена національної безпеки;
- в концептуальних розробках підходів до забезпечення національної безпеки;
- в реалізації політики забезпечення національної безпеки як вирішення триєдиного завдання із захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства і країни.

Центральним компонентом системи національної безпеки є персональна безпека, тому до базових національних інтересів, які підлягають захисту, належать потреби особистості, пов'язані з такими специфічними властивостями, як активність, спрямованість, мотивація, цілепокладання, емоції тощо.

Механізмами соціально-психологічної безпеки є:

– механізм категоризації світу за допомогою бінарної опозиції «безпека-небезпека», яка забезпечує людині особистісно значущу картину світу;

– механізм асимілятивної і контрастної проекції, виявом якого є прискіпливе сприйняття і приписування образу «Я» позитивного або негативного знаку в стані безпеки-небезпеки під впливом ступеня задоволеності базовою потребою у безпеці, особистісних цінностей, рівня довіри до себе и до світу;

– механізм смислоутворення безпеки, який сприяє виділенню найбільш значущого ключового елемента для суб'єкта, що детермінує активізацію певного стану і може мати різний смисл і різне емоційне значення.

Перспективою подальших наукових розвідок може бути виявлення механізму формування балансу інтересів особистості, суспільства і країни; створення науково-методичних основ діяльності органів державного управління із забезпечення національної безпеки на різних рівнях адміністративно-територіального поділу; визначення показників задоволеності життєво важливих інтересів соціальних об'єктів безпеки в різних сферах життєдіяльності.

---

1. Арутюнян А.Э. Военная безопасность государства и система ее обеспечения (на опыте республики Армения): дис. ... канд. филос. наук / А.Э. Арутюнян. – М., 2000.

2. Буркин А.И. Национальная безопасность России в контексте современных политических процессов / А.И. Буркин, А.В. Возжеников, Н.В. Синюк. – М., 2005.

3. Власов В.И. Экстремизм: сущность, виды, профилактика / В.И. Власов. – М.: РАГС, 2002.

4. Возжеников А.В. Национальная безопасность в контексте современного политического процесса России: теория и политика обеспечения: автореф. дис... д-ра полит. наук: 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / А.В. Возжеников. – М., 2002. – 391 с.

5. Герасимов А.В. Военная безопасность страны и проблемы её обеспечения / А.В. Герасимов. – М.: ВА БТВ, 1998.

6. Глушенко В.М. Безопасность мегаполиса: теория и практика: монография / В.М. Глушенко. – М.: Изд-во МГУ управления Правительства Москвы, 2007.
7. Золотарёв В.А. Военная безопасность Отечества: (историко-правовое исследование) / В.А. Золотарёв. – М., 1998.
8. Зотова О.Ю. Социально-психологическая безопасность личности: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 «Социальная психология» / О.Ю. Зотова. – М., 2011. – 43 с.
9. Колобов О.А. Терроризм и контртерроризм в современном мире: Аналитические материалы, документы, глоссарий: научно-справочное издание / О.А. Колобов. – Экслит, 2003.
10. Конуров А.И. Территориальные аспекты военной безопасности государства: (философско-политологический анализ): дис. ... канд. филос. наук / А.И. Конуров. – М.: ВУ, 2000.
11. Манилов В.Л. Угрозы национальной безопасности / В.Л. Манилов // Военная мысль. – 1996. – № 1.
12. Паин Э.А. Социальная природа экстремизма и терроризма / Э.А. Паин // Общественные науки и современность. – 2002. – № 4.
13. Панарин И.Н. Информационно-психологическое обеспечение национальной безопасности России / И.Н. Панарин. – М., 1998.
14. Проблемы теории военной безопасности / под ред. В.И. Голубева. – М.: ВУ, 2000.
15. Прохожев А.А. Национальная безопасность: теория, сущность, проблемы: лекция: учеб. пос. для вузов / А.А. Прохожев. – М., 2006.
16. Рябчук В.Д. Военная безопасность страны и Вооружённые силы: проблемы и пути их решения / В.Д. Рябчук, А.В. Рябчук. – М.: ВА ГШ, 1995.
17. Серебряков В.В. Новая модель безопасности: диалектика средств ее обеспечения / В.В. Серебряков // Мировая экономика и мировые отношения. – 1991. – № 3. – С. 31–40.
18. Ярочкин В.И. Секьюритология – наука о безопасности жизнедеятельности / В.И. Ярочкин. – М.: Ось-89, 2000. – С. 115.

Вашченко И.В. Феномен национальной безопасности в современном понимании

Проанализировано понятие национальной безопасности в современной трактовке.

Ключевые слова: феномен, национальная безопасность страны, современная трактовка, безопасность личности.

Vashchenko I.V. Phenomenon of national security in the modern conception

The concept of national security in the light of timely interpretation is analyzed.

Key words: phenomenon, national security, modern interpretation, individual security.

УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ОНТОЛОГІЧНА ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Аналізуються сучасні зарубіжні та вітчизняні концепти української ідентичності (етнічної, національної, громадянської) з точки зору зв'язку із національною безпекою. Виділяється поняття «українська ідентичність» як онтологічна основа національної безпеки та розкривається її зміст у державній етнополітиці. Наголошується на сучасному стані вивчення проблеми української ідентичності.

Ключові слова: *етнічна ідентичність, національна ідентичність, громадянська ідентичність, національна безпека.*

Постановка проблеми. Важливою умовою розвитку української державності на її сучасному етапі є соціально-економічна та політична стабільність, у забезпеченні якої важливу роль виконують процеси, що відбуваються в етнополітичній сфері. У цьому сенсі проблема української ідентичності акумулює різноманітні аспекти відносин між людьми як соціальними суб'єктами і створює онтологічне підґрунтя для забезпечення пріоритетної мети національної безпеки, якою є зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей. Предметом етнополітики як складової національної безпеки є різнотипові вияви української ідентичності, аналізу яких присвячена ця стаття.

Стан дослідження. У зарубіжній і вітчизняній літературі проблемі національної ідентичності присвячено чимало досліджень. Зокрема, походження терміна «ідентичність» співвідноситься з іменами видатних представників психологічної, філософської і соціологічної науки, а саме: В. Джеймса, З. Фрейда, Е. Еріксона, К. Юнга, Ж. Піаже, Е. Фромма, Дж. Міда, Ч. Кулі, Г. Гартмана, Т. Адорно, М. Гайдегера, Ю. Габермаса, П. Рікера. Зазначимо, що проблема ідентичності була однією з центральних у філософії постмодерну, зокрема у поглядах Ж. Дельоза, Ж. Дарріди, Ж. Лакана, М. Фуко.

У сучасних дослідженнях соціально-філософський аспект цієї проблеми висвітлено у наукових працях В. Андрущенка, Л. Губерського, В. Воронкової, Т. Воропай, П. Натенка, В. Євтуха, О. Майбороди, М. Обушного, В. Попова, Л. Шкляра, М. Михальченка, Б. Парахонського, Г. Паляя, О. Ляшенка. Етнополітичним та громадянським конс-

труктам ідентичностей, що простежуються в Україні, присвячені дослідження А. Карася, М. Козловця, І. Кресіної, Л. Мазур, Л. Нагорної, Ю. Павлуна, М. Розумного, М. Степико та інших. Соціологічні аспекти цієї проблеми відображені у наукових публікаціях Т. Даниліної, Н. Кондратьєвої, О. Симонової, О. Філіпової, Н. Черниш, А. Ятвецької та ін. Частково до проблеми національної ідентичності також звертались у своїх наукових розвідках В. Абушенко, В. Бадмаєв, Ю. Бромлей, О. Вебер, Л. Гринін, М. Губогло, О. Панарін, В. Пантін, І. Семененко, В. Тишков, В. Толстих, Д. Тренін, А. Уткін, В. Федотова, Н. Федотова, В. Ядов. Чималу актуальність у цій науковій галузі мають фундаментальні дослідження С. Гантінгтона, Е. Сміта, Ф. Фукуяма, Д. Шнаппер. Водночас залишаються не до кінця вивченими концепти і конструкти національної ідентичності під кутом зору її соціально-психологічної складової, а особливо у взаємодії з національною безпекою.

Метою статті є аналіз сучасних концептів ідентичності (зокрема її соціально-психологічної складової) з точки зору впливу на національну безпеку як її онтологічної основи.

Виклад основних положень. Найбільшу заслугу у поширенні і використанні сучасною гуманітаристикою терміна «ідентичність» приписують психоаналітику Е. Еріксону. Завдяки успіху його книги «Identity: Youth and Crisis» (1968) він швидко перетнув межі психологічної науки, став універсальним і нині активно використовується в етнопсихології та етнополітології, соціології та політології, соціальній психології та філософії. Поняття ідентичності є одним із центральних у самовизначенні людини і як ключове поняття суб'єктивної реальності взаємодіє і знаходиться у діалектичному взаємозв'язку із суспільством (П. Бергер і Т. Лукман).

За визначенням А.Ф. Карася, ідентичність – це інноваційний конструкт самосвідомості людини, яка визначається у різних буттєвих сферах життєдіяльності та соціальному просторі. Додамо, що для кожної людини таке самовизначення є надзвичайно важливим і впродовж життя змушує залучатись до процесів ідентифікації (вікової, професійної, релігійної, гендерної, етнічної, громадянської, національної). Остання за своєю суттю багатовимірна і, як уважає Е. Сміт, ніколи не може бути зведеною до єдиного елемента [14]. На цьому ж наголошує О. Гнатюк, підкреслюючи, що відчуття належності людини до виокремленої спільноти може зазнавати різноманітних змін, а тому їй видається більш доцільним пошук динамічної моделі ідентичності, яка охоплюватиме і сталі, і змінні компоненти [2, с. 56]. У подальшому ми детально розглянемо сучасні концепти національної ідентичності, нау-

ковий інтерес до якої зародився ще в XIX сторіччі, коли в Європі і Південній Америці рухи за звільнення від колоніальної залежності завершилися появою нових національних держав. Століттям пізніше процеси глобалізації, з одного боку, загострили її, адже друга половина XX століття була часом активізації етнічних меншин у економічно розвинутих регіонах світу, а з іншого – загнали в тупик тому, що криза ідентичності розгорнулася в низці країн світу незалежно від рівня економічного і культурного розвитку, а саме поняття стало розглядатись в єдиному смисловому ряді з геополітикою, міжнародною і національною безпекою [18, с. 23].

Україна також має свою неповторну природну та соціокультурну ідентичність, на підставі якої формується, за влучними словами одного з українських дослідників, її внутрішній і міжнародний імідж і бренд. Для України, яку згідно з висловлюваннями С. Гантінгтона, можна віднести до країн, де народам тривалий час відмовляли у визнанні їхньої національної ідентичності, ця проблема надзвичайно актуальна [19, с. 13].

На думку деяких учених, українська національна ідентичність досі є «незавершеним проектом» і справді проходить етап, який розвинені європейські держави-нації минули в період модерну. Саме зараз в Україні мав би формуватись національний наратив, створюватись національний інформаційно-комунікативний, культурно-символічний простори, інші процеси, характерні для періоду створення національної ідентичності. Але не дарма дослідники звертають увагу на відсутність ідейного ядра національної свідомості, національної ідеї, яка б об'єднала українців і скерувала потужним стимулом національного зростання, вказуючи, що об'єднатись сьогодні можна навколо ідеї добробуту. Слід визнати слушність такого зауваження і підкреслити, що консолідувати суспільство, у тому числі Україну, можуть лише спільні (загальнонаціональні) інтереси, пов'язані і з існуванням самої держави, і кожного її громадянина незалежно від етнічної і національної приналежності.

«Цементуючою» основою таких інтересів виступає поняття національної безпеки, а також існування латентних потенційних загроз внутрішнього і зовнішнього характеру, які ставлять людину перед проблемою вибору цінностей. Пригадаймо, як, аналізуючи причини кризи американської ідентичності, С. Гантінгтон справедливо зауважив, що консолідація нації відбувається саме на основі спільного інтересу заради підтримки своєї країни, обстоювання її іміджу, коли отождолення себе з американською нацією виявилось важливішим від соціальних, расових етнічних та інших розбіжностей [19, с. 25]. Отже, зважатимемо на те, що спільні інтереси впливають на формування

української ідентичності як онтологічної основи національної безпеки, детермінують соціально-психологічний клімат і визначають характер відносин між титульною нацією та етнічними меншинами, що проживають в Україні і є її громадянами, здатними до сприйняття та ідентифікації крізь систему загальнонаціональних (українських) цінностей.

На наш погляд, творення сучасної української ідентичності є динамічним процесом, в ході якого формуються, закріплюються, можливо, змінюються уявлення про характер загальнонаціональних цінностей для кожного з учасників процесу, моделюється образ дійсної і майбутньої України. Причому йдеться не лише про суто раціональний рівень, а й емоційний, семантико-міфологічний. Повторимо, що це стосується не лише українців, але й інших етносів і народів, що проживають в Україні. В статті буде акцентовано на сучасних концептах *української ідентичності, яка тлумачиться нами в цьому тексті як загальнонаціональна проблема*, винятково у її зв'язку із проблемою національної безпеки, пріоритетними завданнями якої є «формування і вдосконалення політико-правових, соціально-економічних та духовно-культурних засад етнонаціональної стабільності, відпрацювання ефективних механізмів узгодження інтересів етнічних спільнот та розв'язання міжнаціональних суперечностей» [6]. Додамо, що зовнішній аспект національної безпеки значною мірою забезпечується вирішенням завдань, про які йшлося вище.

Підкреслимо, що проблема ідентичності є однією з актуальних в Україні, де згідно з даними Всеукраїнського перепису населення проживають представники понад 130 національностей та народностей. Спираючись на цей об'єктивний факт, експерти характеризують складну структуру ідентифікацій українського суспільства, котрі не завжди мають спільні національні засади [3, с. 7]. Про це ж свідчить морально-психологічна налаштованість громадян України. Так, наприклад, у 2010 р. за результатами моніторингу середній індекс національної дистанційованості (за семибальною шкалою) громадян України стосовно різних її етносів (за винятком українців, росіян та української діаспори) був доволі суттєвим – 5,2 бала [4, с. 532]. Цей результат відобразив загальну тенденцію, що діяла упродовж тривалого часу (1992–2008 рр.), коли відбулося суттєве збільшення і загального показника національної дистанційованості, і показників «дистанціювання» населення України майже від усіх національностей [3, с. 331–342]. Подібні тенденції є реальними і потребують наукового аналізу, адже держава не повинна залишатись осторонь формування ідентичності з цінностями, в яких сама зацікавлена, в цьому разі – національної свідомості і безпеки нації, народу України, держави, людини як її складових. По-

друге, тенденція до зниження «градуса» національної позиції змушує замислитись над питанням надійності соціальної системи, її безпеки. Отож, ці два важливі питання (ідентичність і безпека) пов'язані між собою. Можна стверджувати, що національна безпека кожної країни безпосередньо залежить від її духовних опор, здатності держави впливати на зміст і спрямованість суспільної свідомості, яка втілюється у низці парадигмальних ознак, котрі, створюючи фундаментальну інфраструктуру картини соціального універсуму, формують ідентичність, яка, своєю чергою, виникає на перетину національно-історичної, соціально-психологічної, соціокультурної, політико-культурної сфер.

Ідентичність і національну безпеку український історик Я. Грицак називає двома «підставовими цінностями» українського соціального і політичного простору, зазначаючи, що для людини вони обидві сходяться в образі України як гаранта забезпеченого існування [5, с. 170]. Як соціальні явища названі цінності по-різному відображаються в мовних і змістових особливостях етнічних культур, психологічних установках, цілому комплексі морально-психологічних настроїв населення України, масових та індивідуальних стереотипах, почуттях і нормах поведінки індивідів.

Соціологи констатують наявність певних розбіжностей в уявленнях людей і щодо розподілу центральної і регіональної влади, державної мови, релігійних конфесій і церковної влади, майбутнього України. Для пояснення причин і характеру різнотипних ідентичностей дослідниками вживається термін «регіональна ідентичність», сутність якої М. Степико вбачає в отождненні себе суб'єктом із групою людей, які проживають на його малій батьківщині та сприйманні своєї долі в нерозривній єдності з їхньою долею, незалежно від етнічного походження, політичних орієнтацій, віросповідання й економічного достатку [16, с. 183]. Він же зазначає, що, очевидно, для України регіональний чинник є важливим виміром ідентифікаційних практик, водночас визнаючи, що регіональною самосвідомістю можна успішно маніпулювати, оскільки регіоналізм має дуалістичний, асоціативно-дисоціативний фундамент і за наявності сформованої ідеології може призвести і до сепаратизму, і до сецесії, тобто до виділення регіону зі складу держави [16, с. 185].

Підкреслимо, що поширення подібної практики є загрозливим фактором національної безпеки і не відповідає інтересам держави. Однією з причин зародження сепаратистських настроїв може бути застосування різноманітних психологічних технологій, зокрема маніпулювання свідомістю людини (з метою, наприклад, боротьби за владу). У свій час причину виникнення феномена маніпуляції німецький лікар-терапевт (з 1946 року – американський), засновник гештальттерапії,

Ф. Перлз пояснював вічним внутрішнім конфліктом людини між її прагненням до незалежності і самостійності, з одного боку, і бажанням знайти опору в своєму оточенні, – з іншого. Згідно з його вченням соціально-психологічний механізм маніпуляції полягає в такому: не довіряючи повністю своїм силам, людина вважає, що її порятунок – в опорі на інших, «сідає на прив'язь», залежить і контролюється ними [11].

Об'єктом маніпулювання свідомістю людини може виступати, наприклад, мова. Як справедливо зазначає відома українська поетеса, у всіх народів мова – це засіб спілкування, у нас це – фактор відчуження. Не інтелектуальне надбання століть, не код порозуміння, не першоелемент літератури, а ще й досі для багатьох – це ознака націоналізму, сепаратизму, причина конфліктів і моральних травм (Л. Костенко). Процес ідентифікації, а точніше самовизначення людини в системі суспільних ідентитів є складним, в якому свідомість людини, її моральний і психологічний ресурси проходять випробування на міцність.

Поставимо перед собою завдання і проаналізуємо ідентичності, що мають місце в українському соціумі, а саме – з'ясуємо поняття, більш вживані і прийнятні переважною кількістю українських дослідників, і використаними у цій статті, насамперед поняття «етнічна» і «національна» ідентичність.

Зауважимо, що значною мірою складність їх аналізу детермінується відмінністю і водночас близькістю складних за змістом соціальних понять «етнос» і «нація». З уваги на їх «спорідненість» британський дослідник Е. Сміт включив у розуміння національної ідентичності етнічні елементи, які легко вирізнити серед її ознак, запропонованих автором: 1) історична територія, або рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території [15, с. 121]. Названі компоненти російський дослідник О.В. Рябов доповнює психологічними характеристиками, зауважуючи, що національна ідентичність є переживанням нацією своєї цілісності і тожсамості [14].

Під час аналізу понять етнічної і національної ідентичності певна частина авторів, наприклад, І. Кучера, вбачає всю складність цієї проблеми у символічній природі етнічного, в тому, що етнос як символічна конструкція вибудовується психологічно і породжує особливе почуття належності до певної спільноти, чим відрізняється від інших видів ідентифікації, які спираються на реальні форми діяльності, ролі, статуси, що можуть вимірюватись [9].

В. Горлова знаходить іншу аргументацію, але також указує, що варіативність підходів до тлумачення національної ідентичності та її

сміслового поля, яке подекуди виявляється «розмитим», відбувається внаслідок полісемантичності терміна «нація», який застосовується до етнічної, культурно-цивілізаційної спільноти, мовної групи, держави [4].

Значна кількість учених (М. Козловець, І. Кучера, Л. Нагорна, Ю. Павлун) вважають, що основою розмежування понять етнічної і національної ідентичності є відмінності між етносом і нацією як суб'єктами світосприймання. Наприклад, Л. Нагорна наголошує на тому, що етнічна ідентичність ґрунтується на певній системі об'єктивних ідентитів – расових, культурних, психологічних (антропологічний тип, мова, релігійні догмати, традиційна обрядовість). Конститутивною основою національної ідентичності, як вказує вона, виступають ознаки, значно менш «відчутні на дотик» – свідомість, політична воля, громадянство [10, с. 136].

На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у *горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян* (курсив наш – авт.). Тут є значно виразнішим територіально-політичний, правовий компонент, а головний акцент робиться на загальнонаціональних цінностях – *національному інтересі, національній безпеці, правах та обов'язках людини тощо* (курсив наш – авт.). Крім того, зазначимо, що етнічну та національну ідентичність відрізняють різні ступені стабільності, зокрема етнічну ідентичність не завжди можна змінити, вона є більш стійким утворенням, характеризується ознаками постійності, оскільки заснована на спільності культури та походження, які є постійними та незмінними.

Національна ідентичність, обумовлена різними чинниками соціально-політичного характеру, і, як удадо зауважує М. Степико, є ситуативною та рухомою [16]. На наш погляд, оптимальною можна вважати дефініцію національної ідентичності, яку дають М. Козловець і Ю. Павлун. Вони розглядають національну ідентичність як співвіднесеність соціального суб'єкта з нацією, її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами, що розкривається через такі опорні смисли, як національні почуття, національна свідомість, національний характер, ментальність, національні образи світу, національна ідея [7, с. 48].

Етнічна ідентичність є *протонаціональною* в тому сенсі, що вона *протополітична*. М. Розумний зазначає, що «коли етнічна ідентичність наповнюється політичним змістом, і особливо тоді, коли йдеться про імператив національного самовизначення, така ідентичність вже є національною. Головною передумовою національної ідентичності він називає такі базові уявлення: про витоки національної

ідентичності в історії і культурі минулого; про національну індивідуальність як сукупність неповторних рис характеру, долі тощо; про бажаний статус спільноти в чинному державно-політичному контексті; про наявне становище спільноти та обмеження самовизначення, що з нього випливають; про місію нації у світовому чи цивілізаційному контексті; про шляхи досягнення бажаного статусу і реалізації національної місії [13, с. 25–26].

Узагальнюючи і підсумовуючи наведені вище погляди на зіставлення понять «етнічна» і «національна ідентичність», зробимо висновок про те, що вони фактично вкладаються в два русла: 1) визнання провідної ролі етнонаціонального у формуванні ідентичності як джерела національної свідомості і державотворення (етноцентризм); 2) прийняття тези про те, що національна ідентичність спирається на поняття «політичної нації» і виходить із її зв'язку з розбудовою громадянського суспільства і демократичних цінностей, серед яких найважливіша – права і свободи людини і громадянина.

На наш погляд, специфіка української ідентичності полягає у тому, що вона моделюється за допомогою обидвох компонент (етнонаціональної і громадянської) і жодну з них не можна залишати поза увагою в процесах націо- і державотворення. Конструкт української ідентичності, який може витримати на собі державну і суспільну безпеку, є найбільш «надійним» тоді, коли єднає в собі національні і громадянські цінності, а не протиставляє їх. Така ідентичність позиціонує себе у статусі національно-громадянської. Її сутність, за Н. Кондратьєвою і А. Ятвецькою, у тому, що вона якісно характеризує соціальний суб'єкт, який свідомо прийняв «цінності національної держави, а також цінності культури даного етносу в якості провідних елементів своєї цінносно-нормативної системи, що зумовлює спрямованість і інтенсивність його діяльності у різних сферах суспільного життя» [8].

Суттєвою ознакою української ідентичності також є її смисложиттєва наповненість. Як указує Л. Аза, внаслідок здатності до змін критеріїв ідентичності важливу роль виконує те, «наскільки та чи інша ідентичність усвідомлюється, цінується людиною і якого смислу вона набуває для неї» [17, с. 382].

Варто також погодитись і з тими вченими, які зазначають, що головні труднощі української ідентичності мають витoki у латентній конкуренції двох проектів нації: української та російської політичних націй, мовна проблематика яких є лише відкритою актуалізованою частиною цього суперництва [16, с. 210].

Отож, як указував Е. Вілсон, «українську ідентичність ще треба «перебудувати», відокремивши її від інших національних історій, з

якими пов'язувалось життя українців протягом сторіч – російської, радянської, польської, угорської тощо» [1, с. 78].

На наш погляд, важливу роль у адекватному розумінні феномена української ідентичності також виконують два вихідні посили, які дає французька дослідниця Д. Шнаппер: 1) про те, що слід залишити позаду історичне протиставлення між «етнічним» і «громадянським» і визнати, що не немає двох ідей націй, а ідея нації лише одна і що головна особливість нації полягає в об'єднанні населення у спільноту громадян, існування якої зумовлює внутрішню та зовнішню політику держави; 2) про те, що будь-яка національна відбудова відбувається на базі етнічних елементів, які згодом намагаються посилити власне національні установи. ... Ідея нації, в аналітичному визначенні, – це водночас ідея інститутів у представницькому розумінні» [20, с. 8, с. 29].

Значну роль у конструюванні української ідентичності, яка сьогодні набула статусу загальнонаціональної проблеми, виконує державна етнополітика, пріоритети якої мають бути спрямовані на консолідацію громадянської спільноти і усунення конфліктного характеру ідентифікаційних відмінностей, що виникають у практиці міжетнічних відносин сучасної України.

В Стратегії Національної безпеки України (2007) характер цих відмінностей артикулюється в контексті потенційних загроз національній безпеці України. В якості стратегічної мети у цьому документі визначено: «досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина» [12].

Однією з причин, що гальмує і ускладнює забезпечення національної єдності та соборності Української держави, вказується у Стратегії, є наявність ціннісно-світоглядного розшарування українського суспільства, що обумовлене культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблене внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил (п. 2.1).

Як нагальні завдання політики національної безпеки визначені збереження та розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності. Серед загроз національній безпеці названо неадекватність реагування державних органів на конфліктні заострення у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних, міжконфесійних відносин, радикалізацію суспільних настроїв і поширення виявів екстремізму, зокрема інспірованих із зовні.

Найголовнішим завданням політики національної безпеки у внутрішній сфері визначено створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей, усунення бар'єрів культурного, конфесійного, мовного, регіонального характеру на основі додержання конституційних гарантій і свобод людини та громадянина, а також пріоритетність усебічного розвитку української культури та української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України [12].

Висновки. Українська ідентичність і національна безпека – це базові цінності українського буття. Вони взаємопов'язані і взаємозалежні, адже стосуються фундаментальних основ існування українського соціуму і держави, на яких вибудовуються онтологічні основи майбутнього України.

Перспективи подальших наукових розвідок убачаємо у продовженні вивчення української ідентичності на основі міждисциплінарних досліджень, зосереджених довкола змістовного аналізу її різноманітних конструктивів у сучасній Україні, моделюванні динамічних взаємозв'язків національної ідентичності і національної безпеки.

1. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон. – К.: К.І.С., 2004. – 378 с.
2. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність / Ольга Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
3. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні 1992–2008: висновки / Є. Головаха // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 656 с.
4. Горлова В. Українська національна ідентичність: компаративний аналіз націоналістичних дискурсів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.12 / В.М. Горлова; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – 21 с.
5. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: есеї / Я. Грицак. – К.: Критика, 2011. – 350 с.
6. Про основи національної безпеки України: Закон України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/annot/964-15>
7. Козловець М.А. Теоретичні засади дослідження формування української національної ідентичності / М.А. Козловець, Ю.І. Павлун // Грані. – № 2 (82). – 2012. – С. 32–41.
8. Кондратьева Н.А. Сравнительный анализ межпоколенческих различий гражданской и этносоциальной идентичностей в современном украинском обществе (на примере г. Одессы) / Н.А. Кондратьева, А.В. Ятвецкая. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vonu_sip/2011_8/pdf/str_007-014.

9. Кучера І.В. Етнічна ідентичність етнонаціональної спільноти України / І.В. Кучера. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: w.w.wnbnv.gov.ua/Soc_Gum/Gileya/2012_59/F 29

10. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л.П. Нагорна. – К.: НАНУ; Ін-т політичних і етнонац. досліджень, 2002. – 272 с.

11. Перлз Ф. Внутрі і вне помийного ведра / Ф. Перлз. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psychologiya.com.ua/perlz/3083-perlz-vnutri-i-vne-pomojnogo-vedra.html>

12. Про Стратегію національної безпеки України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>

13. Розумний М.М. Концептуальні засади політики ідентичності в Україні / М.М. Розумний // Стратегічні пріоритети. – № 2 (19). – 2011. – С. 25–32.

14. Рябов О.В. Национальная идентичность: Гендерный аспект. На материале русской историософии: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора филос. наук: спец. 09.00.11 / О.В. Рябов. – Иваново, 2000. – 30 с.

15. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. П. Тарашука. – К.: Основи, 1994. – 223 с.

16. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М.Т. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с

17. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 530 с.

18. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ; АСТ МОСКВА: «ХРАНИТЕЛЬ», 2007. – 558 с.

19. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.

20. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Д. Шнаппер; пер. з франц. Р.В. Мардера. – Харків: Фоліо, 2007. – 223 с.

Гайворонюк Н.В. Украинская идентичность как онтологическая основа национальной безопасности (социально-психологический аспект)

Анализируются современные украинские концепции идентичности в связи с национальной безопасностью. Раскрываются онтологические основы национальной безопасности сквозь призму государственной этнополитики.

Ключевые слова: *этническая идентичность, национальная идентичность, украинская идентичность, национальная безопасность.*

Gaivoroniuk N.V. Ukrainian identity as the ontological basis of national security (social and psychological aspect)

The modern foreign and domestic concepts of Ukrainian identity (ethnic, national, civil) from the point of view of national security are analyzed. The concept of «Ukrainian identity» as the ontological basis of national security is distinguished and its content in state ethnopolitics is revealed. The modern state of studying problem of Ukrainian identity is accentuated.

Key words: *ethnic identity, national identity, civil identity, national security.*

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЯК ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Обґрунтовано актуальність проблеми психологічного здоров'я у контексті національної безпеки, визначено головні завдання щодо формування психологічного здоров'я. Здійснено аналіз співвідношення понять психічне здоров'я та психологічне здоров'я. Наведено визначення та характеристику психологічного здоров'я.

Ключові слова: психологічне здоров'я, психічне здоров'я, національна безпека.

Постановка проблеми. Проблема психологічного здоров'я, незважаючи на одностайність визнання її значущості та важливості, посідає доволі специфічне місце та викликає неоднозначність підходів до її розуміння та вирішення. Це виявляється у начебто беззаперечному визнанні важливості психічного здоров'я для суспільного і економічного розвитку держави та якості життя людини, свідченням чого є активні обговорення цієї проблеми, навіть прийняття різноманітних концепцій і програм на державному рівні. Водночас протестується зосередження уваги на проблемах, пов'язаних із психічними розладами, та відсутність чіткого акценту на необхідності превенції розладів, а також реальних програм формування психологічного здоров'я.

Стан дослідження. Психічне здоров'я та психологічне благополуччя належать до найважливіших проблем сьогодення, визнані найважливішими складовими високого рівня якості життя, які дозволяють людині вважати своє життя повноцінним і значущим, бути активними і творчими членами суспільства. «Високий рівень психічного здоров'я населення є важливим фактором соціальної єдності, продуктивності праці, суспільного спокою та стабільності оточуючого середовища, що сприяє зростанню соціального капіталу та економічному розвитку суспільства», – зазначено в Концепції Державної цільової комплексної Програми розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на 2006–2010 роки [11]. Окрім того, психічне здоров'я є чинником соматичного здоров'я опосередковано психосоматичними зв'язками та психофізіологічними механізмами, а також зумовлює стан здоров'я опосередковано поведінкою, пов'язаною зі здоров'ям та способом життя.

Проблема психічного здоров'я в системі сучасних наук має два головні аспекти: властивості, особливості, механізми та закономірності психічних розладів/хвороб; властивості, особливості, механізми та

закономірності у разі відсутності психічних розладів/хвороб у контексті індивідуально-психологічних властивостей. Перший із зазначених аспектів з огляду на більш конкретний контекст доволі чітко описано. Упродовж останньої чверті століття відбулися радикальні зміни у підходах психіатричних досліджень. Із середини 70-х років соціальна психіатрія 50-х, ігноруючи біологічні передумови психічних розладів («brainless» psychiatry – «безмозка» психіатрія), стала надмір часто підмінюватися «бездушною» («mindless») гіпербіологізованою психіатрією [7]. Розвиток сучасної психіатрії є прикладом інтегративного розвитку галузі, яка поєднала нозологічний підхід із категоріями психологічними та соціологічними, що стало передумовою інтегративного системного підходу до психічних розладів/хвороб.

Незважаючи на визнання значущості психічного здоров'я для різних аспектів життя людини та суспільного розвитку, проблема психічного здоров'я, як зазначено у висновках Всесвітньої організації охорони здоров'я, упродовж тривалого часу не одержувала необхідної уваги [16; 17; 18]. І навіть після того, як вона набула нового звучання, акценти та фокуси уваги змушують наголосити на питаннях, які потребують негайного і детальнішого аналізу. Так, прийняті ВООЗ програми та постанови, які містять аналіз стану проблеми у світі та визначають головні задачі для її вирішення, наголошують на необхідності зміни підходів та підвищенні уваги до: 1) лікування психічних розладів; 2) реабілітації осіб із психічними розладами; 3) стигматизації та дестигматизації психічних розладів; 4) профілактики психічних розладів.

Проте недостатня увага приділена проблемі формування психічного здоров'я, психологічного здоров'я зокрема [12]. Особливо це стосується України, яку ВООЗ відносить до країн, які досі не мають власних програм охорони психічного здоров'я своїх громадян.

Мета статті – розкрити зміст поняття «психологічне здоров'я» та проаналізувати значущість психологічного здоров'я особистості для соціально-економічного розвитку та національної безпеки.

Виклад основних положень. Недостатня увага вчених до окресленого поняття зумовлена низкою чинників. Зокрема, проблема психічного здоров'я знаходиться у фокусі інтересів та уваги і психіатрії, і психології, водночас педагогіки та інших галузей, які займаються проблемами суспільного розвитку, що спричиняє відсутність єдиного розуміння та неузгодженість трактувань. З одного боку, це мало би забезпечувати різноаспектність аналізу і одержання цілісної картини та розуміння, насправді простежується неузгодженість та різноспрямованість, а також відсутність комплексного системного підходу. Безсумнівно є необхідність негайного вирішення проблем, пов'язаних із

психічними розладами. І питання соціально-психологічної адаптації та благополуччя таких осіб привертають до себе увагу найперше. Психологічне ж здоров'я, як невидимий світ, реальне, проте яскраво виявляється у разі його пошкодження у формі різних розладів і порушень, затьмарює первинну ідею необхідності його формування апіорі. Це твердження можна заперечити, навівши як приклад розмаїті підходи педагогіки та психології щодо формування особистості. Проте передумовою ефективності формування психологічного здоров'я є, безсумнівно, необхідність урахування його структурно-функціональної організації та закономірностей розвитку.

Позитивним у дослідженнях останніх десятиліть є спрямованість на визначення позитивних критеріїв психічного здоров'я. Головними критеріями, згідно з ВООЗ, є [2]: усвідомлення та відчуття неперервності, постійності та ідентичності власного фізичного та психічного «Я»; критичність до себе, власної психічної продукції (діяльності) та її результатів; відповідність психічних реакцій (адекватність) силі і частоті впливів середовища, соціальним обставинам та ситуаціям; спроможність самоуправління поведінкою відповідно до соціальних норм, правил, законів; спроможність планувати власну життєдіяльність і реалізувати плани; спроможність змінювати стиль поведінки залежно від зміни життєвих ситуацій та обставин. Наводять чимало критеріїв психічного здоров'я, автори яких зосереджують увагу на тих чи інших властивостях, аргументуючи їхній визначальний вплив. Головними виявами психічного здоров'я, як указують А.К. Напреєнко та К.А. Петров, є: максимальна відповідність сприйняття образів їхнім об'єктивним аналогам; адекватність відображення обставин дійсності в емоціях людини; відповідність психічних реакцій інтенсивності зовнішніх подразників; упорядкованість і причинна зумовленість психічних явищ; критична самооцінка та оцінка зовнішніх обставин; здатність адекватно змінювати поведінку відповідно до змін зовнішніх обставин; здатність організувати власну поведінку відповідно до суспільно визначених морально-етичних норм; почуття доброзичливості та прихильності до близьких людей і відповідальність за них; здатність планувати своє життя і втілювати ці плани.

Головними критеріями психічного здоров'я є адаптивність психічної діяльності та поведінки, адекватність віку й властивостям та впливу середовища. Поняття «психічне здоров'я» насамперед стосується механізмів і структури психічних процесів та станів, здатності саморегуляції та регуляції власної діяльності, координації діяльності згідно з існуючими нормативами, а також функціональної ресурсності. Фактично, описані позитивні психологічні критерії психічного здоров'я стосуються здоров'я психологічного як одного із компонентів.

Поява поняття психологічного здоров'я в психології та психіатрії є закономірною. Проте, незважаючи на різноманітні дискурси, це поняття не має єдиного трактування та усталеного змісту. Можна виокремити три основні підходи до трактування психологічного здоров'я у сучасній літературі: 1) психологічне здоров'я та психічне здоров'я вживають як синоніми, не визначаючи, у чому полягають відмінності; 2) психологічне здоров'я розглядають як аналог індивідуально-психологічних властивостей особи у контексті соціально-психологічної адаптації, самосвідомості, суб'єктивного благополуччя; 3) психологічне здоров'я трактують як аналог особистісної зрілості, своєрідний ідеальний гіпотетичний стан досконалості. Дискусія охоплює також співвідношення психічного та психологічного здоров'я щодо їхньої співзалежності чи автономності [9]. У сучасній літературі, присвяченій проблемі психічного здоров'я, як його критерії часто визначають психологічні (особистісні властивості).

Поняття психологічного здоров'я з'являється вперше в гуманістичній психології. Зокрема А. Маслоу та К. Роджерс говорили про його критерії. Критерії психологічного здоров'я знаходимо також у когнітивному підході А. Елліса. Хоча однозначно не просто лише на підставі перекладів праць стверджувати, що в роботах зарубіжних психологів відсутнє це поняття. Річ у тому, що англійські «*mentalhealth*» і «*psychologicalhealth*» можуть бути перекладені як «психічне здоров'я» або «психологічне здоров'я». Особливо це стосується давніших перекладів того часу, коли в україномовній та російськомовній психології поняття «психологічне здоров'я» не було. Зрештою, слід зауважити, що і нині внаслідок відсутності чіткого наукового визначення поняття «психологічне здоров'я» воно інколи вживається як метафоричне, а не наукове поняття. Поняття «психічне здоров'я» також можуть вживати як метафору. Р. Хусаїнова визначає психологічне здоров'я як складний феномен, що містить когнітивно-оціночний компонент біологічного, психологічного та соціального рівнів його забезпечення, де виняткова роль належить вищим психологічним формуванням, які виконують функції організації, регуляції та забезпечення цілісності життєвого шляху [14].

У сучасній гуманістично-екзистенційній психології психологічне здоров'я та особистісна зрілість трактуються переважно як тотожні поняття. Основні критерії психологічного здоров'я, сформульовані й описані К. Роджерсом, А. Маслоу й А. Еллісом, надзвичайно близькі за змістом. Психологічне здоров'я визначає здатність адаптації до реальних мінливих умов та антиципацією можливих наслідків і змін у поєднанні з самореалізацією і саморозвитком власної ідентичності. Отож, психологічне здоров'я можна розглядати як вияв і критерії внутрі-

шньої свободи, яка містить водночас її граничні обмеження як «свободи для» на противагу «свободи від». Головними характеристиками внутрішньої свободи визначають розсудливість, духовну незалежність, самовладання; здатність віднаходити, підтримувати та розвивати інтрапсихічну й інтерперсональну рівновагу [4].

Доцільно розглянути двофакторну структуру психічного здоров'я: структурно-процесуальне психічне здоров'я та психологічне здоров'я. Структурно-процесуальне психічне здоров'я стосується психічної діяльності, характеристик процесів і властивостей когнітивної та емоційно-вольової сфер. Психологічне здоров'я є втіленням соціального, емоційного та духовного благополуччя (як ресурсу та стану), оскільки є потенційною передумовою забезпечення життєвих потреб щодо активного способу життя, досягнення власних цілей, адекватної та оптимальної взаємодії з людьми, соціальним та іншим оточенням. Психологічне здоров'я охоплює семантичні аспекти психічного здоров'я, властивості Я та ноогенної сфери людини. Якщо структурно-процесуальне психічне здоров'я стосується механізмів, то психологічне охоплює сутнісні властивості ціннісно-мотиваційної та ноогенної сфер людини, її переконання, властивості Я та ідентичність, а також духовну сферу. Психологічне здоров'я є втіленням результатів соціалізації особи і чинником ефективності цього процесу та індивідуального розвитку, водночас визначає особливості соціально-психологічної адаптації. Адаптація відбувається шляхом поєднання неусвідомлюваного та свідомого моделювання власної поведінки як індивідуальної стратегії та ситуативної тактики з метою досягнення бажаного результату. На формування бажаної мети та способів її досягнення впливають зовнішні та внутрішні соціальні регулятори. Зовнішніми соціальним регуляторами є норми поведінки, правила, вимоги та побажання й очікування щодо поведінки. Внутрішніми соціальними регуляторами є інтереси, потреби, ціннісні та сенсожиттєві орієнтації, які у сукупності визначають життєві цілі, критерії оптимуму соціальної адаптації та індивідуально прийнятні способи й форми соціальної адаптації. Психологічними чинниками, які визначають особливості соціальної адаптації, є психологічні властивості особистості, індивідуальні когнітивні стилі опрацювання інформації, копінг-стратегії та способи й тенденції емоційно-поведінкового реагування залежно від ступеня соціальної адаптації [3; 4].

Процес соціальної адаптації є певною послідовністю психологічних реакцій на об'єктивну ситуацію, які виявляються у поведінці, спрямованій на виконання специфічного завдання [1]. Адаптованість є визначальним критерієм психологічного здоров'я і виявляється не лише в об'єктивно діагностованій ситуації рівноваги, суб'єктивному по-

чуттю задоволеності соціальною ситуацією, а й передбачає відсутність негативних емоційно-поведінково-особистісних наслідків у майбутньому та особистісний розвиток. Соціальна адаптація є складною системою інтегрально пов'язаних реципрокними зв'язками підсистем, будь-яка зміна в кожній з яких виявляється реакціями кожної зі складових, що може мати позитивний, негативний або нейтральний вплив на особливості й ефективність адаптації.

Соціальна адаптивність є критерієм психологічного здоров'я, а соціальна адаптація – процесом формування психологічних якостей людини, які визначають рівень і ступінь соціальної адаптованості. Психологічне здоров'я, до сфери якого належать потреби, ціннісні орієнтації, інтереси, почуття, ментальність, ідентичність, сенсожиттєві орієнтації, чуття когерентності, самоактуалізація, Я-концепція, відображає рівень здатності людини до реалізації та розвитку власного потенціалу, а також потенціал і ресурсність соціальної адаптації.

Психологічне здоров'я є проблемою національної безпеки. Проблемою на стільки безсумнівною, на скільки ж неоднозначною. Національна безпека, як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства», та її основні об'єкти – «людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність [10]. Психологічне здоров'я є запорукою суб'єктності особи у питаннях, які стосуються національної безпеки, основою для розвитку всіх сфер суспільного життя, визначає потенціал спільноти та її здатність до активної причетності до конструктивного розвитку соціально-економічної системи. Специфіка сенсожиттєвих орієнтацій особи, як один із головних компонентів психологічного здоров'я, визначатиме структуру та організацію ціннісних орієнтирів суспільства, водночас – детермінує загальне тло і настрої щодо векторів перспективного розвитку.

Тут складно оминати визнання того, що високий рівень психологічного здоров'я зумовлює здатність до критичного та раціонального аналізу. Критичний аналіз соціально-економічної ситуації в державі, особливо у разі низького рівня економічного розвитку, відсутності відчуття стабільності та захищеності у громадян, формує передумови до зміни поведінки та появи нових суспільних тенденцій. В ідеальному, чи то пак ідеалізованому варіанті, – спрямованих на реформування, реорганізацію, переорієнтацію шляхом демократичних реформ. Інший аспект високого рівня психологічного здоров'я, який передбачає наявність життєвої перспекти-

ви розвитку власного потенціалу та відповідальної реалізації власного життя, формує ймовірність ігнорування національної ідеї та пошуку можливостей самореалізації в умовах інших соціально-економічних реалій шляхом еміграції. І тут особливо промовисто виявляються суперечності між концепцією людини як мети соціальної політики, людини як об'єкта соціальної політики і як її суб'єкта (ресурсу) [6, с. 162].

Розглядаючи психологічне здоров'я в перспективі національної безпеки, мимоволі виникає питання: психологічне здоров'я для національної безпеки чи безпека для психологічного здоров'я. Співзвучно до теорії цінностей С. Томкінса [19], яка формулює питання: людина для цінностей чи цінності для людини? чи є людина за своєю природою мірилом усього, метою самої себе, активною, творчою, думуючою, люблячою силою, а чи повинна реалізовувати себе тільки шляхом боротьби з чимось/кимось, у служінні якійсь ідеальній сутності, яка практично не залежить від людини? Відповідаючи на ці запитання, С. Томкінс стверджує, що вибір відповіді залежить від орієнтації на консерватизм чи лібералізм як особистісної якості. Дослідження цінностей української студентської молоді [13] виявляє переважання консервативних орієнтацій. Та й інші дослідження свідчать про переважання про-традиційних ціннісних орієнтацій. Звісно, можна говорити про культурально зумовлені особливості ціннісних орієнтацій, але не можна ігнорувати, що консервативна орієнтація характеризується нижчим рівнем відкритості до досвіду та самодетермінації, що не є сприятливим для розвитку. Тому закономірно виникає питання, який рівень психологічного здоров'я сприйматиметься як запорука національної безпеки? Розвиток автономності та самодетермінованості, які в руслі сучасних гуманістичних концепцій розуміються як одні із визначальних критеріїв психологічного здоров'я, формує предиспозицію до нонконформізму, лібералізму, порушенню певних стереотипних традицій, що може бути інтерпретовано як загрозу національній безпеці. Переважання відчуття безпорадності і безсесовності, низький рівень відчуття самоефективності є оптимальною основою для формування (чи то виникнення) потреби у зовнішньому сильному визначальному місці, що є зручним для маніпулювання та формування бажаної громадської думки та бажаної поведінки. У тоталітарних суспільствах, де всі сторони суспільного і індивідуального життя є жорстко регламентовані, психологічне здоров'я може трактуватися як загроза національній безпеці, або ж спотворюватимуться критерії його оцінки.

Висновки. Запропонована двофакторна модель психічного здоров'я виокремлює два рівні психічного здоров'я: структурно-процесуальне та психологічне. Психологічне здоров'я є втіленням ре-

зультатів соціалізації особи і чинником ефективності цього процесу та індивідуального розвитку водночас. Успішність адаптації залежить не стільки від особливостей та об'єктивних властивостей ситуації, скільки від особливостей та наявності індивідуальних ресурсів, адекватності й ефективності стратегій їхнього застосування: здатність до адаптації є інстинктом власне життя та набутими навичками водночас. Системою відліку когнітивної оцінки є індивідуальна система цінностей та переконань. Переконання та цінності формуються у процесі соціалізації індивіда, його адаптації до соціальних норм та вимог і як своєрідний підсумок усього життєвого досвіду індивідуальному розвитку є віссю, навколо якої обертаються думки та почуття, визначаючи поведінку та ставлення до навколишнього світу. Психологічне здоров'я є втіленням соціального, емоційного та духовного благополуччя (як ресурсу та стану), оскільки це провідна потенційна передумова забезпечення життєвих потреб щодо активного способу життя, досягнення власних цілей, адекватної та оптимальної взаємодії з людьми, соціальним та іншим оточенням. Формування індивідуальних цінностей та цілей знаходиться, з одного боку, під впливом мінливих життєвих реалій, з іншого, визначаючи бажані уявлення щодо майбутнього, рушієм і визначальним орієнтиром змін. Індивідуальні цінності як мотиваційні цілі визначають орієнтири і фокуси життєвої перспективи особи, водночас імпліцитно формують predisпозицію до векторів суспільного розвитку. Психологічне здоров'я у контексті національної безпеки визначає наявність сукупного потенціалу суспільного розвитку, здатності до відповідальної zaangażованої участі у формуванні та розвитку громадянського суспільства як основи стабільного суспільно-економічного розвитку.

1. Абабков В. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии / В. Абабков, М. Перре. – СПб.: Речь, 2004. – 166 с.

2. Бухановский А.О. Общая психопатология: пособие для врачей / А.О. Бухановский, Ю.А. Кутявин, М.Е. Литвак. – Ростов н/Д., 1998. – 416 с.

3. Галецька І.І. Методологічні проблеми вивчення психологічного здоров'я / І.І. Галецька // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. академіка С. Д. Максименка. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26, т. 1. – С. 320–325.

4. Галецька І.І. Психологічне здоров'я / І. Галецька, Т. Сосновський // Психологія здоров'я: теорія і практика. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006 – С. 89–122.

5. Галецька І.І. Психологічне здоров'я як критерій внутрішньої свободи / І.І. Галецька // Психологічні студії Львівського університету. – Випуск 1. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – С. 79–85.

6. Григорьева И. Современная социальная политика: возможности и ограничения / И.А. Григорьева. – СПб.: ЛГУ им. А.Пушкина, 2011. – 304 с.

7. Дежарле Р. Охрана психического здоровья в мире: проблемы и приоритеты в развивающихся странах / Р. Дежарле, Л. Айзенберг, Б. Гуд, А. Кляйнман. – К.: Сфера, 2001. – 575 с.
8. Европейская декларация по охране психического здоровья: проблемы и пути их решения. – Хельсинки, Финляндия, 12–15 января, 2005 г. – 11 с.
9. Завгородня О.В. Проблема психологічного здоров'я: спроба теоретичного аналізу / О.В. Завгородня // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С. 55–60.
10. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>
11. Концепція Державної цільової комплексної Програми розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на 2006–2010 роки. Проект 04.04.2006 – громадське обговорення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.moz.gov.ua/>
12. Моїсеєнко Р.О. Охорона психічного здоров'я дітей в умовах економічної кризи: деякі проблеми та шляхи їх розв'язання / Р.О. Моїсеєнко, О.В. Терещенко, І.А. Марценковський // Здоров'я України. – 2010. – № 3 (14). – С. 41–43.
13. Семків І.І. Поляки та українці у ціннісно-нормативному вимірі суспільства / І.І. Семків // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави; за ред. М.М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 8. – С. 385–394.
14. Хусаїнова Р.М. Зависимость психологического здоровья учителя от возраста и стажа педагогической деятельности: автореф. дисс. канд. психол. наук / Р.М. Хусаїнова. – Казань, 2006. – 26 с.
15. Hall-Lande JA, ME Eisenberg, SL Christenson, Neumark-Sztainer D. Social isolation, psychological health, and protective factors in adolescence // Adolescence. – 2007. – № 42. – P. 265–86.
16. Mental health: facing the challenges, building solutions: report from the WHO European Ministerial Conference. Report from the WHO European Ministerial Conference. – World Health Organization, 2005. – 199 p. // http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0008/96452/E87301.pdf
17. Psychological health and well-being: A new ethos for mental health A report of the Working Group on Psychological Health and Well-Being / Editors Kinderman P., Tai S. – The British Psychological Society, 2009. – 34 p.
18. The World health report: 2001: Mental health: new understanding, new hope. – WHO, 2001. – 178 p.
19. Tomkins S.S. Affect, cognition, and personality / S.S. Tomkins, C.E. Izard. – New York: Springer Publishing Company, 1965. – P.72–97.

Галецкая И.И. Психологическое здоровье как проблема национальной безопасности

Обоснована актуальность проблемы психологического здоровья в контексте национальной безопасности, определены главные задачи по формированию психологического здоровья. Осуществлен анализ соотношения понятий психическое здоровье и психологическое здоровье. Приведены определение и характеристика психологического здоровья.

Ключевые слова: психологическое здоровье, психическое здоровье, национальная безопасность.

Haletska I.I. Psychological health as a problem of national security

The actuality of the problem of psychological health in the context of national security is grounded, the cor aspects of psychological health forming are defined. The relationship between the concepts of mental health and psychological health is analyzed. The definition and characteristics of psychological health is given.

Key words: *psychological health, mental health, national security.*

УДК 159.922

І.В. Зубрицька-Макота

**МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ
ЯК МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОМПОНЕНТ
СКЛАДОВОЇ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ**

Описано особливості вияву та функціонування у суспільстві морально-психологічної складової системи національної безпеки. Простежено зв'язки моральних норм і моральної свідомості із морально-психологічною складовою національної безпеки. Продемонстровано, яким чином ця складова відображає моральні засади функціонування суспільства через мотивацію поведінки й діяльності його членів та інших соціальних груп.

Ключові слова: *морально-психологічний компонент, моральна свідомість, моральні норми, мотивація поведінки, діяльність.*

Постановка проблеми. Психологічна складова (підсистема) системи національної безпеки виражається сукупністю індивідуально-психологічних, соціально-психологічних, політично-психологічних, релігійно-психологічних, морально-психологічних, етнопсихологічних та інших чинників, які здійснюють певний вплив на соціальну психіку народу (як державно-політичну націю), зумовлюючи появу певного психічного стану окремого громадянина та соціально-психологічного стану суспільства загалом. Зі всіх вищеперелічених складових нас найбільше цікавить морально-психологічний компонент, котрий впливає на функціонування суспільства та дозволяє підтримувати гідний рівень національної безпеки з допомогою формування позитивної та державницько спрямованої моральної свідомості громадян.

Стан дослідження. Загальні тенденції засвоєння людських моральних норм, перетворення їх у «свої» доволі детально простежено у вітчизняній психології (праці Л.І. Божович, О.І. Кульчицької, В.С. Мухіної, Є.В. Субботського, С.Г. Якобсон та інших), співвідношення поведінкових, емоційних і пізнавальних аспектів цього процесу.

Значна частина наукових досліджень присвячена проблемі нормативності як основної характеристики морально-психологічних приписів суспільства. Результати досліджень Л.В. Артемової, М.І. Бобневої, Л.І. Божович, С.М. Карпової, Т.Р. Каштанової, В.К. Котирло, М.І. Лісіної, Т.І. Поніманської, Л.П. Почеревіної, А.Г. Рузької, Є.В. Субботського, В.М. Шевченко, С.Г. Якобсон та ін. констатують, що моральна норма, якщо вона усвідомлено закріплена і емоційно збагачена, перетворюється згодом у відповідну якість особистості.

У працях Н.Л. нтилогової, І.Д. Бежа, М.Й. Боришевського, І.С. Булах, П.Я. Гальперіна, М.Р. Гінзбурга, Д.Б. Ельконіна, Д.О. Леонтьєва, О.М. Леонтьєва, С.Д. Максименка, В.П. Москальця, Л.Е. Орбан-Лембрик, С.Л. Рубінштейна, М.В. Савчина, Є.В. Субботського, Д.І. Фельдштейна, Н.В. Чепелєвої, С.Г. Якобсон, А. Bandura, L. Kohlberg, J. Gilligan, Н. Haste, J. Iaget, В. Рика, В. Skinner здійснена психологічна інтерпретація проблеми формування моральної норми, простежена логіка переходу зовнішнього морально-етичного припису в категорію особистісної норми.

Метою статті є обґрунтування виявів морально-психологічного компоненту національної безпеки у моральній свідомості громадян.

Виклад основних положень. Морально-психологічний компонент відображає моральні засади функціонування суспільства як мотивацію поведінки й діяльності його членів, різних соціальних груп, а також формування моральної свідомості, що реалізовується у суспільстві через моральні норми.

Моральна свідомість є складовою суспільної свідомості та характеризується всіма притаманними їй ознаками. Вона є людською формою відображення і духовного вивчення дійсності. Вона ґрунтується на суспільних відносинах, соціальному бутті й має об'єктивний характер. Розвиток соціального буття обумовлює зміни і розвиток моральної свідомості. Як і в цілому суспільна свідомість, моральна свідомість характеризується наявністю відносної самостійності розвитку.

Моральна свідомість має багаторівневий характер, охоплюючи такі рівні:

– *буденна моральна свідомість* – система елементарних норм моральності, що ввібрала у себе сформовані впродовж віків і тисячоліть елементарні правила спільного проживання, соціальне призначення яких полягає у тому, щоб охороняти членів суспільства від різних ексцесів, що загрожують життю, здоров'ю, безпеці і благополуччю людей, таких, як не убий, не вкради, не здійснюй насильства, шахрайства, наклепів, турбуйся про батьків, виховання дітей, поважай старших, будь чемним з іншими тощо;

– *теоретична моральна свідомість*, що охоплює теорії моралі, які обґрунтовують необхідність певної поведінки, розкривають сутність і зміст етичних категорій, формують моральні ідеали і цілі;

– на одному рівні з буденною моральною свідомістю знаходяться *моральна психологія*, яка ввібрала у себе прості норми моральності, що існують у думках, почуттях, ціннісних орієнтаціях, котрі вкоренилися в народі;

– на вищому рівні моральної свідомості розташована *моральна ідеологія* – теоретично обґрунтована, практична моральна свідомість, теоретичні висновки етики, визнані правильними і необхідними, якими, взявши на озброєння, керуються люди [11].

Аналізуючи вищеописані рівні моральної свідомості, можемо узагальнити, що всі вони мають безпосередній стосунок до збереження національної безпеки. Проте вищий рівень свідомості, котрий містить моральну ідеологію, має найглибше змістовне навантаження у цьому напрямі. Якщо розглядати моральну ідеологію як базовий компонент безпеки національної ідентичності, збереження цілісності нації, її основоположних принципів та ідей, тоді стає зрозумілим, наскільки небезпечні зміни або навіть втрата моральної ідеології у державі.

Розуміння та підтримання національної моральної ідеології – завдання кожного свідомого громадянина. І з цієї позиції важливим елементом моральної свідомості виступає *моральна самосвідомість*. Вона визначається як специфічна характеристика людини, соціальної групи, що виражається у виділенні себе у моральному бутті, своїй моральній самооцінці.

Моральній свідомості також властиві особливості, що обумовлюють її специфіку. Перша з таких особливостей полягає у тому, що її сутність становить раніше зазначений взаємозв'язок особистих і суспільних інтересів, що виступає одним із основних закономірностей розвитку і людини, і будь-якого з соціальних організацій. Друга особливість моральної свідомості полягає в тому, що основний її зміст становлять уявлення і погляди про те, якою повинна бути поведінка людини. Третя особливість полягає у тому, що вона, виражаючи ставлення до поведінки, орієнтує особистість на кращі приклади такої поведінки. Ця ж обставина, своєю чергою, обумовлює четверту особливість моральної свідомості, яка полягає у спрямованості у майбутнє, орієнтує на нього. П'ята особливість полягає у відображенні суспільного життя у категоріях добра і зла, обов'язку і честі, совісті, маючи справу з нормами поведінки, підтриманими громадською думкою. Шоста особливість полягає у тому, що вона є формою соціально-опосередкованого відображення явищ дійсності. Внаслідок цього зміст її залежить як від об'єкта

відображення, якими є взаємовідносини інтересів людей, так і від тих конкретних соціальних умов, в яких здійснюється відображення [11]. Ці особливості акцентують важливість їх для збереження державницької поведінки, яка підтримує безпеку національних цінностей і забезпечує усвідомлення моральної поведінки щодо держави її громадянами.

Логіка виявлення основних показників сформованості моральної свідомості особистості така:

- моральна свідомість як форма суспільної свідомості має всі її ознаки та показники, але в межах відображення і впорядкування власне моральної реальності;

- важливий показник сформованості моральної свідомості особистості – моральні знання, джерельна база моральної свідомості людини;

- моральні знання можуть існувати в свідомості дитини у вигляді моральних уявлень, понять, переконань;

- знання на рівні моральних уявлень, ознак і понять не можуть бути показниками сформованої моральної свідомості. Вони визначають лише стан формування моральної свідомості на одному із рівнів;

- моральні переконання як вищий рівень моральних знань є фундаментом сформованої моральної самосвідомості, на основі якого виробляється навичка правильної поведінки, що переростає у звичку за будь-яких умов поводитися гідно, тобто моральні переконання стають основою моральних вчинків, совістю людини;

- процес засвоєння і застосування моральних знань тісно пов'язаний з такою вищою психічною функцією, як почуття;

- стан переживання людиною моральних почуттів (сором, страх, радість, провина, сумнів, гідність тощо) є показником моральної свідомості;

- свідомість і діяльність людини тісно взаємопов'язані (за теорією О. Леонтєва, діяльність є показником рівня сформованості свідомості);

- зміст вчинкової діяльності може бути показником сформованості моральної свідомості;

- якщо дитина поводить себе не належним чином, необхідно з'ясувати мотиви негідної поведінки, причини, які спровокували її аморальний вчинок.

Щоб побачити картину сформованості моральної свідомості особи, необхідно з'ясувати, що вона знає про мораль, як пояснює моральне і аморальне у чужих і власних вчинках, які почуття переживає, коли йдеться про моральне чи аморальне, як співвідносяться її знання, почуття та мотиви з поведінкою, а отже як це може впливати на оточення.

Основу моральної свідомості становлять моральні норми, оскільки за допомогою них уможливується узгодження інтересів людей,

організація процесу спілкування, збереження і відтворення того мінімуму гуманності у стосунках, без якого немислима взагалі взаємодія суб'єктів спілкування [3, с. 12].

Історично і онтологічно сходження людини до вершини свого морального розвитку відбувалося поступово: від залучення індивіда до моральних норм суспільства [3, с. 6].

Ціннісний характер моральних норм виразно простежується у їх дефініції: «Моральні норми – це стійке розставлення вузлових моральних цінностей, що затвердилося в суспільній свідомості...» [8, с. 105]. У моральних нормах, справедливо зауважено В.А. Василенко, «моделюється ціннісна структура певного вигляду вчинків і стосунків» [4, с. 146]. Ціннісна основа моральних норм полягає у тому, що в них міститься інформація про правильне і неправильне, про добро і зло, керуючись якою людина вибирає оптимальний варіант моральної поведінки. Задаючи певну міру, межі індивідуальній поведінці, норми сприяють упорядкуванню людських відносин. Особливою глибиною ціннісного змісту характеризуються загальнолюдські моральні норми: не убий, не вкради, не обмануй, не заздри, допомагай слабким, беззахисним і т. д.

Будучи складовою моральних цінностей, моральні норми відрізняються тим, що становлять їх основу у відповідності, яка містить передумови добровільного визнання їх особою, можливість свободи вибору необхідної лінії поведінки [2, с. 7].

Добро і зло тісно пов'язані з іншими моральними поняттями – щастя, совість, обов'язок не можуть адекватно бути зрозумілими, не можуть стати актуальними принципами поведінки, якщо в особі не сформовано правильне розуміння добра і зла.

Незважаючи на історично мінливий характер понять добра і зла, сутність їх полягає у тому, що під «добром» у будь-які часи і епохи розуміли те, що вважається моральним, гідним наслідування, а під «злом» – протилежне значення: аморальне, гідне засудження [9, с. 130]. Вчинки людей оцінюються як добро, якщо вони відповідають моральним нормам суспільства, і як зло, якщо протистоять цим нормам [3, с. 8]. Викривлені поняття добра і зла загрожують людству, вони спричиняють втрату справедливості, як вершини порядку у суспільстві, що, безумовно, руйнує національний захист держави. За переконанням Л. Архангельського [1], моральна норма тоді буде прийнята індивідуальною свідомістю, коли буде усвідомлена суб'єктом поведінки, стане його внутрішнім переконанням, зіллється з волею, тобто стане внутрішньою основою свободи вибору вчинку.

Моральна норма виступає як стихійно встановлений стандарт у відносинах між людьми, усвідомлюється і передається через моральну

свідомість людей. Зміст моральних норм характеризується на основі моральної свідомості, але вона стихійно стверджується через дію загальносоціальних стосунків. Моральна норма є не лише формою свідомості, але і формою стосунків між суб'єктами поведінки [6, с. 228].

Під моральними нормами ми розуміємо ідеї про правильну і не-правильну поведінку, які вимагають виконання одних дій і забороняють інші. При цьому члени тієї соціальної спільноти, де діють подібні моральні норми, розділяють віру у те, що їх порушення несе лихо всьому суспільству. Члени іншої соціальної спільноти можуть, звичайно, вважати, що деякі з моральних норм цієї групи безглузді. Для багатьох суспільств незрозумілі мовні заборони, коли забороняється використання декотрих слів (так званих нецензурних). Такі моральні норми можуть вважатися дуже важливими для представників окресленої групи або суспільства і бути не відомими іншим культурам, в яких вони не здаються необхідними для збереження безпеки та благополуччя громадян. Не обов'язково, щоб дії, заборонені моральними нормами, були дійсно шкідливими для суспільства. Якщо суспільство або група вірить, що якісь дії спричиняють шкоду, це негайно відображається у появі відповідних моральних норм. Моральні норми – це віра у правильність або неправильність дій.

Соціальний досвід людського суспільства показує, що моральні норми не винаходяться, не створюються навмисно, коли хтось визнає щось хорошою ідеєю або порядком. Вони виникають поступово, з повсякденного життя і групової практики людей, без свідомого вибору і розумової напруги. Моральні норми виникають із групового рішення про те, що окрема дія шкідлива і має бути забороненою (або, навпаки, окрема дія виявляється настільки необхідною, що її виконання має бути обов'язковою). На думку членів групи, певні моральні норми повинні заохочуватись або каратись для досягнення групового благополуччя.

Люди поступово забувають дійсну причину заборони, і моральні норми абсолютизуються. Можна зробити висновок, що моральні норми є такими, що самообґрунтовуються і саморозвиваються. Вони набувають відтінку святості, і суспільство карає тих, хто їх порушує.

Моральні норми є продуктом історичної практики суспільства, в якому завжди існує об'єктивна потреба, щоб у певних ситуаціях, які часто повторюються, люди поводитися типовим чином. Практичне відтворення масових форм поведінки на основі їх суспільно доцільного характеру кристалізується у вигляді зразків поведінки, в якій фіксується її сенс і залишається осторонь різноманіття одиничних і випадкових умов її здійснення. Зобов'язувальна сила моральної норми спирається на дію масового прикладу, колективної звички і авторитету громадської думки [4].

Одночасно моральні норми виражаються у вигляді заповідей моральної свідомості, звернутих від імені всіх до всіх. Суперечність різноманіття життєвих ситуацій і обмежений характер регулювання поведінки за допомогою окремих моральних норм призводить до появи моральних кодексів як певного зведення моральних заповідей, суми моральних норм, вибраних за єдиною підставою і таких, що створюють єдине ціле. Надалі ці єдині підстави розпочинають виступати у вигляді принципів моральної поведінки, що є узагальненим вираженням моральної необхідності, яка входить не до окремих сторін поведінки в різноманітних ситуаціях, а до самої її сутності.

Тому у широкому сенсі слова моральні норми є сукупністю моральних вимог і способів вираження моральної необхідності, свідоме і добровільне дотримання яких і робить людину моральною особою.

Багатоманітність соціальної реальності, соціальних потреб породжує і багатоманітність норм. Соціальна норма втілюється (підтримується) у законах, традиціях, звичаях, тобто у всьому тому, що стало звичкою, міцно ввійшло в побут, у спосіб життя більшості населення, підтримується суспільною думкою, виконує роль «природного регулятора» суспільних і міжособистісних відносин. Англійський мислитель Клайв С. Льюїс схильний бачити в моральних нормах свого роду «інструкції», «що забезпечують правильну роботу людської машини» [4]. Але в реформованому суспільстві, де зруйновані одні норми і не створені навіть на рівні теорії інші, проблема формування, тлумачення і застосування норми стає надзвичайно складною.

Звичайно, українське суспільство не може тривалий час залишатися у такому становищі. Девіантна поведінка значної кількості населення втілює сьогодні найбільш небезпечні для країни руйнівні тенденції. Це поведінка, яку розуміють як порушення соціальних норм, набула останніми роками масового характеру і поставила цю проблему у центр уваги соціологів, соціальних психологів, медиків, працівників правоохоронних органів.

Пояснити причини, умови і фактори, що детермінують це соціальне явище, стало насущною задачею. Її розгляд припускає пошук відповідей на низку фундаментальних питань, серед яких питання про сутність категорії «норма» (соціальна норма) і про відхилення від неї. У більшості випадків відхилення поведінки підлягає соціальним санкціям. Слабкі і випадкові форми девіацій, пов'язані з порушенням порядку взаємодії між людьми (брехня, грубість), фіксуються суспільною думкою і коригуються самими учасниками взаємодії. Методи та засоби покарання щодо сталих форм девіацій визначаються суспільною свідомістю чи інтересом керуючої еліти залежно від ступеня небезпеки відхилень.

У певних умовах можливі «аномалії» самої норми. Тому соціальні відхилення можуть мати для спілкування різне значення. Часто вони виступають як засіб розвитку системи, подолання консервативних і реакційних стандартів поведінки, оскільки вони є позитивними. У наш час прикладом такої поведінки і реакції на неї тоталітарної системи може бути доля учасників української хельсінкської групи та інше.

Негативні форми соціальних відхилень є соціальною патологією. До них належать: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, самогубство тощо. Ці вияви характеризуються значною шкодою для особистості і суспільства в цілому.

Науковці мають кілька теорій, які пояснюють причини подібної поведінки. Так, Р. Мертон [10] причиною відхилення поведінки вважає неузгодженість між цілями, висунутими суспільством, і засобами, які вона пропонує для їх досягнення. Прихильник конфліктної теорії А. Коен [10] вважає, що культурні зразки поведінки є відхиленням, якщо вони засновані на нормах іншої культури. Наприклад, злочинець розглядається як носій певної субкультури, конфліктної щодо панівної в цьому суспільстві типу культури. Я.І. Плінський [7] вважає джерелом девіації наявність у суспільстві соціальної нерівноправності, відмінності у можливості задовольнити потреби для різних соціальних груп. Відзначається факт відносного взаємозв'язку між різними формами девіацій. Наприклад, алкоголізм сприяє посиленню злочинності.

Є залежність усіх форм девіацій від економічних, соціальних, демографічних, культурологічних та інших факторів. Нині коли всі сфери суспільства охоплені кризою, здійснюється девальвація попередніх норм поведінки, почастишали випадки девіантної поведінки громадян.

Розглянемо основні форми девіантної поведінки, які порушують національну безпеку: злочинність, алкоголізм, проституцію, наркоманію. Кожна з перелічених форм має свою специфіку.

Злочинність. Серед науковців немає єдиної думки з питань причини злочинності. Досі залишається дискусійною проблема співвідношення біологічного та соціального у формуванні злочинної поведінки. У СРСР існувало ідеологічне тлумачення, згідно з яким в умовах соціалізму зникають різні форми соціальної патології. Правда, певні формальні підстави для подібного твердження були. Тоталітарний режим певною мірою сприяв зниженню кримінальної злочинності. Але, з іншого боку, значно зростала кількість політичних в'язнів [7].

В Україні сьогодні на стан злочинності значно впливає перехід до ринкових відносин, нестабільність у суспільстві і поява таких феноменів, як безробіття, інфляція, погіршення життєвого рівня населен-

ня. Збільшилась групова злочинність, виникає встановлення зв'язків мафіозних груп з посадовими особами різних структур влади.

Історія людства свідчить про те, що жодному суспільству не вдавалось повністю викоренити злочинність. І тому більш реальним завданням є зведення її до мінімуму, утримання під контролем держави. А це проблема політична, економічна, соціальна, правова, медична, виховна.

Алкоголізм. У наш час алкоголь міцно увійшов у життя громадян, став елементом соціальних ритуалів, обов'язковою умовою офіційних церемоній, свят, вирішення особистих проблем. Проте, як свідчить статистика, 90% випадків хуліганства, 90% згвалтувань за обставин, які збільшують провину, майже 40% інших злочинів пов'язані зі сп'янінням. Наслідками пияцтва та алкоголізму є економічна, матеріальна шкода від злочинів і нещасних випадків, витрати на лікування хворих на алкоголізм, утримання правоохоронних органів. Не піддається матеріальному обліку збиток духовних і моральних відносин у суспільстві, сім'ї [10].

На жаль, різні заборони та обмежувальні заходи, які спрямовані на зменшення вживання алкоголю, у жодній державі очікуваних наслідків не дали. Проблема боротьби з пияцтвом дуже складна, вона охоплює економічний, соціальний, культурний, психологічний, демографічний, юридичний та медичний аспекти. Її успішне вирішення можливе за комплексного обліку всіх перелічених факторів.

Наркоманія. З кінця 70-х років у СРСР розпочало прогресувати таке небезпечне явище, як наркоманія. Якщо 1977 року на обліку в органах внутрішніх справ за вживання наркотиків перебувало біля 3 тисяч неповнолітніх, то на початку 1987 р. налічувалось більше 12 тисяч [8]. Головна небезпека наркоманії полягає у тому, що особа деградує, спричиняється величезна шкода державі. Однак, особи, які розпочинають вживати наркотичні засоби, не вбачають у цьому нічого поганого ні для себе, ні для інших.

Токсикоманія. Це поняття для визначення групи захворювань, які викликаються використанням природних чи синтетичних речовин, що специфічно впливають на психіку (ейфорізуюче, стимулююче, галюциногенно) [8]. Небезпечних розмірів набули окремі форми підліткової токсикоманії – вдихання парів летучих речовин (ацетону, бензину, ефіру, лаків, клеїв) через їх доступність. Як наслідок – вони часто зумовлюють глибоке отруєння і швидке ураження мозкової діяльності. Боротьба з наркоманією та токсикоманією припускає застосування заходів соціального, економічного, культурного характеру, а також правових, медичних заходів.

Проституція. Зазвичай під проституцією розуміють позашлюбні статеві відносини за платню, в основі яких немає почуттів. У нашій державі проституція вважалась «відсутньою», хоча вона ніколи не припинялася. Суспільство завжди шукало шляхи і засоби боротьби з проституцією. Вони зводились до трьох основних форм: заборонні, регламентуючі, профілактичні. Заборони виявились безсилими, репресії – малоефективними у боротьбі з проституцією. Ні правова, ні медична регламентація найдревнішого фаху не дозволяли також вирішувати проблему. Лише радикальні соціально-духовні перетворення у суспільстві можуть на краще змінити ситуацію.

Крім перелічених форм негативного впливу на безпеку нації, можна назвати ще жебрацтво, гомосексуалізм, суїцид, адиктивні форми відхилень у поведінці. Адикція – це негативний нахил до чогонебудь, потяг змінити свій психічний стан за допомогою вживання деяких речовин чи фіксування уваги на окремих предметах чи видах діяльності (азартна гра та інше). Внаслідок цього адиктивність повністю зумовлює поведінку особи, вона відчужується від суспільства, зростає самотність.

Висновок. У сучасному суспільстві закони стають засобом регулювання багатьох видів поведінки, яка не охоплюється системою моральних норм. Відповідно, формуючи зразок дотримання прийнятих моральних норм, створюється і буденна моральна свідомість, котра безпосередньо пов'язана із морально-психологічною складовою системи національної безпеки нашого суспільства.

Як висновок можна відзначити, що усвідомлення неминучості відхилень у поведінці частини людей не виключає необхідності постійної боротьби суспільства з різними формами соціальної патології. Більш позитивний результат роботи проглядається у відмові від карного чи адміністративного переслідування злочинців без жертв (проституція, жебрацтво, наркоманія, гомосексуалізм та інше). Тільки соціальні заходи дозволяють зняти чи нейтралізувати ці форми соціальної, патології, а також створення системи соціальної допомоги (наркологічної, суїцидологічної, соціальної реадптації).

Потребують подальшого вивчення більш конкретні аспекти морально-психологічного компоненту, що впливають на дотримання національної безпеки, а також вплив культурної норми на формування моральної свідомості громадян.

---

1. Антилогова Л.Н. Психологические механизмы нравственного сознания личности: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора психол. наук:

спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Л.Н. Антилогова. – Новосибирск, 1999. – 35 с.

2. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / М.И. Бобнева – М.: Наука, 1978. – 311 с.

3. Моральна свідомість та самосвідомість особистості як предмет психологічного аналізу / Мирослав Васильович Савчин // Моральна свідомість та самосвідомість особистості: монографія / за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. – Дрогобич, 2009. – 288 с.

4. Диагностика эмоционально-нравственного развития / ред. и сост. И.Б. Дерманова. – СПб.: Изд-во «Речь», 2002. – 176 с.

5. Максименко С.Д. Генезис существования личности / Сергей Дмитриевич Максименко. – К.: КММ, 2006. – 239 с.

6. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія / Мирослав Васильович Савчин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.

7. Титаренко Т.М. Структура нравственного сознания / Татьяна Михайловна Титаренко. – М.: Знание, 1982. – 295 с.

8. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В.І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.

9. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – № 3, 4.

10. Моральна свідомість [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Зубрицкая-Макота И.В. Моральное сознание как морально-психологических компонентов составляющей системы национальной безопасности

Описаны особенности проявления и функционирования в обществе морально-психологической составляющей системы национальной безопасности. Прослежены связи моральных норм и нравственного сознания с морально-психологической составляющей национальной безопасности. Продемонстрировано, каким образом эта структура отражает моральные основы функционирования общества через мотивацию поведения и деятельность его членов и других социальных групп.

Ключевые слова: морально-психологический компонент, моральная св-городу, моральные нормы, мотивация поведения, деятельности.

Zubrytska-Makota I.V. Moral consciousness as a moral and psychological component of the national security system

The article describes the peculiarities of display and functioning of moral-psychological component of national security in society. The relationship of moral norms and moral consciousness of the moral-psychological component of national security is analyzed. It is demonstrated how this component reflects the moral principles of operation of the society through the motivation and behavior of its members and other social groups.

Key words: moral-psychological component, moral consciousness, moral principles, motivations, activities.

ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЙНИМ ДЕЛІКТАМ В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ЯК СУБСТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ

Аналізуються причини корупційних діянь серед працівників ОВС, їх вплив на розвиток суспільних відносин, забезпечення прав і свобод громадян, а також наслідки поширення цього явища, пропонується вжиття заходів, які сприятимуть мінімізації корупційних проявів серед співробітників цих органів.

Ключові слова: корупція, прояви, протидія, органи внутрішніх справ, професійна деформація, профілактика.

Постановка проблеми. Становлення України як незалежної, демократичної держави визначає потребу протидії соціальним явищам, що негативно впливають на розвиток суспільних відносин і створюють загрозу принципам, притаманним правовій державі. Одним із таких небезпечних явищ, котре гальмує належний розвиток будь-якої держави, є корупція, адже створює серйозні перешкоди в налагодженні нормальних відносин у правовій, економічній, політичній та інших сферах суспільного життя. За умов поширення цього негативного явища у суспільстві виникає соціальна напруга, породжується недовіра громадян до органів державної влади, зокрема до осіб, які її представляють.

Аналіз міжнародного досвіду боротьби з корупцією свідчить про те, що нині прояви корупції стали тими чинниками, що створюють реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку більшості країн світу, негативно впливають на всі сторони суспільного життя. За умов масштабної корупції, на нашу думку, акцентувати необхідно саме на усуненні причин, а не на боротьбі з конкретними проявами.

Факти корупції всередині правоохоронних органів особливо вражають суспільство і громадськість, підривають довіру громадян до всієї системи правоохоронних органів і державних інституцій. Корупція в ОВС негативно впливає на результати боротьби зі злочинністю. Вона є тим фактором, який сприяє уникненню злочинців від відповідальності, позначається на недотриманні самими співробітниками ОВС дисципліни та законності.

Негативні прояви в діяльності ОВС, у тому числі пов'язані з корупцією, призводять до несприйняття громадянами працівників міліції як повноцінних представників влади та держави. У суспільстві набу-

вають поширення думки про те, що співробітники міліції використовують своє службове становище для задоволення власних інтересів, що для них державні справи мають другорядне значення. Умови, які сприяють скоєнню правопорушень, різні. До них належить відсутність дієвої системи попередження і складність викриття таких діянь, а також високий рівень латентності подібних правопорушень.

У цьому контексті одним із пріоритетних напрямів роботи Міністерства внутрішніх справ України є вдосконалення системи заходів запобігання корупції серед працівників цього відомства. Окрім створення належних умов проходження служби, перспектив кар'єрного зростання, підвищення престижу служби, гарантій соціального захисту, умовою успішної протидії корупції серед співробітників ОВС є визначення можливих напрямів професійної діяльності співробітників з потенційною вірогідністю вчинення ними правопорушень із ознаками корупції.

Стан дослідження. На сучасному етапі розвитку держави особливої значущості набувають наукові праці, в яких досліджуються проблеми запобігання та протидії корупції, у тому числі серед працівників міліції. Удосконалення існуючих і запровадження нових антикорупційних заходів повинні призупинити тенденцію щодо збільшення кількості правопорушень з ознаками корупції серед співробітників ОВС, забезпечити ефективну діяльність правоохоронної системи відповідно до її суспільного призначення.

Безпосередньому осмисленню корупції як соціального, економічного, політичного, правового явища присвячено чимало публікацій відомих учених. У цьому контексті слід назвати В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурку, Ю. Бауліна, Д.М. Бахраха, Ю.П. Битяка, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, Є.В. Курінного, Д.М. Лук'янця, О.Г. Кальмана, Є.В. Невмержицького, М.І. Мельника, В.В. Сташиса, А.О. Селіванова, С.Г. Стеценко, О.В. Ткаченко, С.А. Шалгунову. Їхні наукові праці є внеском у вирішення зазначеної проблематики.

Мета статті полягає в комплексному аналізі поняття корупції та хабарництва, визначення особливостей скоєння корупційних діянь в органах внутрішніх справ України.

Виклад основних положень. Поряд із реформуванням органів внутрішніх справ, яке відбувається за умови неоднозначних і нестабільних суспільно-політичних процесів у державі, що впливає на ефективність діяльності ОВС, актуальне питання щодо протидії деліктам, котрі трапляються в діяльності їх співробітників. Як задекларовано у ст. 1 Закону України «Про міліцію», це – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держа-

ви від протиправних посягань. Але, не таємниця, що наділені такими високими обов'язками співробітники правоохоронних органів вчиняють делікти. Однією із форм протиправної поведінки працівників ОВС є корупція, що не оминула відомство, яке за своїм призначенням покликане боротися з цим явищем. Корупція є психологічним і моральним явищем. Вона не існує поза людиною, а пов'язана з її поведінкою, діяльністю [1, с. 21]. Корупція – це не лише певні діяння, а й система негативних поглядів, переконань, установок [2], спосіб мислення, який обумовлює стиль життя. С.В. Степашин зазначає, що «корупція – не просто хабарі, не просто зловживання службовим становищем, не просто завуальовані види підкупу чиновників. Це хвороба більш глибока, яка має у своїй основі психологічну установку використовувати державну службу як невичерпне джерело для досягнення корисливої мети» [3, с. 2]. Морально-психологічні наслідки корупції виявляються в тому, що вона є потужним фактором деморалізації суспільства, девальвації моральних цінностей, деформації індивідуальної та суспільної психології; нищить духовні та моральні цінності; сприяє поширенню у суспільстві кримінальної психології; змінює мотивацію службових осіб у сфері державного управління, а також громадян у різних сферах соціального життя [1, с. 52]. Корупція в ОВС та у системі правоохоронних органів загалом дає підстави вважати її вкрай небезпечним явищем – одним із виявів професійної деформації співробітників ОВС.

Нині тема корупції в органах внутрішніх справ України є однією із актуальніших. І це не дивно, тому що масштаби цього явища в системі МВС України вкрай значні. Так, упродовж 2010 року судами були винесені обвинувальні вироки щодо 407 колишніх працівників міліції, що на 19% більше, ніж у 2009 році (342). Найбільша кількість засуджених припадає на м. Київ – 30, АР Крим – 29, Одеську область – 27, Дніпропетровську – 24, Сумську – 22, Донецьку – 21, Хмельницьку – 17, Запорізьку та Луганську області – по 16, Харківську – 14, Миколаївську – 13.

Серед засуджених найбільш часто трапляються діяльнічні інспектори міліції, стосовно яких судами винесено 80 вироків, працівники підрозділів карного розшуку – 70, ДАІ – 42, охорони громадського порядку – 41, слідства – 29, БНОН – 22, чергових частин – 13, ДСБЕЗ, КМСД – по 12. Як правило, злочини вчиняли працівники віком до 30 років (62,4% усіх засуджених) та зі стажем служби до 10 років (69,8% усіх засуджених).

Згідно з вирокami судів, працівники міліції здебільшого були засуджені за злочини у сфері службової діяльності (299 осіб, або 73,4% від їх загальної кількості), у тому числі за хабарництво – 119, перевищення влади – 73, службове підроблення – 60, зловживання владою – 39, службову недбалість – 8. Крім того, за злочини, пов'язані з неза-

конним обігом наркотиків, засуджено 20 працівників, скоєння ДТП – 15, хуліганство – 11, спричинення тілесних ушкоджень і катування – по 8, грабежі та крадіжки – по 5, розбійні напади – 4, убивства – 3 [4].

Поширення корупції в ОВС, на нашу думку, пов'язане з низкою обставин. По-перше, ОВС – найчисленніше правоохоронне відомство. По-друге, сфера діяльності органів внутрішніх справ доволі різноманітна і пов'язана зі здійсненням контролю за дотриманням різноманітних правил і приписів у різних сферах (це – безпека дорожнього руху, торгівля, міграція населення, охорона громадського порядку, в тому числі превенція правопорушень), в яких порушують найбільш важливі права і свободи громадян. Питання визначення причин та умов, які зумовлюють корупційні прояви серед працівників органів внутрішніх справ, тісно пов'язане з тими, які характерні для всіх категорій працівників державного апарату.

Виділяють два рівні корупції в ОВС – номенклатурний, що мало виявляється і винні (зазвичай керівництво органу чи його підрозділів внутрішніх справ) не часто притягаються до відповідальності, і низовий, що, так би мовити, «демонструється» рядовими співробітниками, чия «діяльність» частіше відображується у вирокі суду. Важко визначити, який з них небезпечніший: чи перший, що завдає відчутних збитків суспільству, чи другий, дуже розповсюджений, адже з ним щоденно зіштовхуються громадяни держави. Слід погодитися з Є.В. Невмержицьким та Ф.П. Шулженкому тому, що збитки, які корупція серед правоохоронних органів завдає суспільству, неможливо виміряти загальною статистикою [5, с. 92]. Найбільша шкода від цього явища полягає у тому, що воно дуже негативно позначається на довірі суспільства до міліції.

У межах цієї наукової розвідки доцільно розглянути два найбільш характерні та небезпечні прояви корупції в органах внутрішніх справ, які відображають певну тенденцію розвитку, і навіть поглиблення професійної деформації особистості, у нашому випадку – працівників цих органів. Йдеться про отримання хабара і зловживання посадовими повноваженнями.

Хабар – двостороння угода, в якій кожна зі сторін намагається отримати свою вигоду. Ініціатори такої «угоди», як правило, громадяни, які зацікавлені у «послугах» співробітника органу внутрішніх справ, що полягають у: нейтралізації слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, забезпеченні та отриманні офіційного прикриття тощо. Часто отримання хабара співробітником міліції спровоковано його вимогою, тобто ініціатором отримання винагороди в такому випадку є сам співробітник, і давання хабара відбувається не на добровільних засадах, а з примусу, здійснюваного посадовою особою. Деколи

співробітника міліції ставлять у такі умови, за яких він вимушений одержати хабар. Це пов'язано із шантажем, погрозою розправи з ним чи його близькими, що призводить до того, що співробітник міліції опиняється в таких умовах, коли необхідно вибирати – отримувати хабар, і таким чином поліпшити своє матеріальне становище, чи, відмовившись від нього, – побоюватися за своє життя і життя близьких, чи зазнати принижень. Часом злочинці, найчастіше представники злочинних угруповань, провокують отримання хабара певним співробітником або «купують» його, щоб використовувати його послуги за необхідності. Не випадково в кримінальному середовищі з'явився вислів «посадити на хабар», за аналогією з відомим виразом наркодилерів – «посадити на голку» [6, с. 6]. Хабарництво, продаж посад, система підкупу посадових осіб, зловживання владою або службовим становищем із корисливих мотивів є найгострішою формою прояву корупції. О.Г. Кальман зважає на таку негативну тенденцію, як зрощення представників кримінального бізнесу з корумпованими представниками працівників правоохоронних органів. Одним із небезпечних і загрозливих факторів є те, що поза державним контролем залишається діяльність посадових і службових осіб у таких важливих сферах, як правоохоронні та судові органи. У системі державних органів, покликаних здійснювати соціальний контроль, простежується тенденція зі створенням замкнутого середовища з певною системою взаємопідтримки та самозбереження, з корупційними зв'язками контролюючих і контрольованих органів [7, с. 6].

Лєвова частка зловживань, які вчиняються правоохоронцями, пов'язана з прагненням отримання матеріальної винагороди. Стало нормою надання фінансової допомоги ОВС з боку комерційних структур, які купують для них автомобілі, оргтехніку, меблі, паливно-мастильні матеріали. Натомість такі «спонсори» отримують від керівників ОВС індульгенції і охоронні грамоти, які надають їм право порушувати закон [8, с. 274]. Рядові співробітники ОВС, використовуючи формений одяг, табельну зброю, спеціальні засоби, здійснюють охорону підприємств або їх офісів, чинять «протекцію», створюючи так звані «дах» комерційним підприємствам і окремим підприємцям. Використовуючи своє службове становище, вони організують перевезення і охорону фальсифікованої алкогольної продукції, наркотиків, зброї, забезпечуючи їх безперешкодний пропуск через контрольно-пропускні пункти міліції, справляють заборгованість з осіб, які заборгували їх друзям, знайомим чи за відповідний відсоток будь-кому з громадян, які звернулися до них із таким проханням. Деякі співробітники ДАІ, використовуючи службове становище, ставлять на облік

викрадені автомобілі або автомобілі, які не пройшли митну реєстрацію. Про це свідчать результати досліджень А.Н. Варигіна [9] і Ю.Н. Гармаєва [9], не вносять в інформаційний банк дані про викрадені автомобілі, інформують злочинців про осіб, які їх цікавлять, забезпечують форменим одягом, спецзасобами і навіть зброєю. Керівники ОВС та їх структурних підрозділів дають накази своїм підлеглим про припинення кримінального переслідування стосовно певних осіб, в яких вони зацікавлені, в тому числі членів організованих злочинних угруповань.

Останніми роками спостерігається дедалі тісніше «зближення» співробітників органів внутрішніх справ з представниками організованої злочинності, що є однією із форм деформації професійної субкультури правоохоронця. Кожен із них намагається використати іншого в особистих цілях. Це проявляється не тільки в окремих дружніх стосунках міліціонера з представником організованого злочинного угруповання (наприклад, його колишнім товаришем, однокласником, товаришем по службі), що, до речі, є доволі розповсюджене. Простежується встановлення, можна сказати, «професійних» стосунків між співробітниками органів внутрішніх справ і організованими злочинними угрупованнями. Відомі випадки, коли співробітники міліції навіть протегують організованому злочинному угрупованню. І ті «працюють» під їх контролем. Такі співробітники не тільки надають їм «допомогу», щоб вони могли уникнути кримінальної відповідальності, але часто замість них виїжджають на так звані «розбори», арештовуючи конкурентів своїх «лідшефних». Також від «завербованих» співробітників ОВС злочинці отримують оперативно-слідчу інформацію, яка їх цікавить, і використовують її у злочинних цілях. За такі дії корупціонери не тільки отримують винагороду грошима й іншими матеріальними благами, а й інформацію про діяльність інших організованих злочинних угруповань, окремих злочинців, яку вони можуть реалізовувати, звітуючи таким чином про результативність своєї оперативно-розшукової діяльності.

Нааявність корумпованих зв'язків для організованих злочинних формувань і зв'язок корумпованого чиновник ОВС із такими формуваннями – це оптимальна з огляду досягнення злочинного результату і безпеки функціонування схема співіснування двох зазначених явищ. Організована злочинність заінтересована у створенні відповідних позицій у керівництві ОВС, активно вишукуючи відповідних посадових осіб, які б представляли її інтереси в сфері функціонування тіньової економіки, забезпечували сприятливі умови для здійснення протиправної діяльності. Тільки за матеріалами прокурорських перевірок у 2010 р. до дисциплінарної відповідальності притягнуто 21310 праців-

ників органів внутрішніх справ, 1795 – податкової міліції, 245 – Служби безпеки України, 106 – митних органів. За цей період до кримінальної відповідальності притягнуто 398 працівників МВС, 32 – митних органів і 20 податкової адміністрації. Про стан законності у правоохоронних органах свідчить і те, що прокурорами всіх рівнів скасовано 15156 постанов про відмову у порушенні кримінальної справи. Тому проблема чистоти кадрів у правоохоронних і контролюючих органах залишається однією із головних у комплексі заходів щодо посилення протидії корупції у державі. Отже, поширення корупції неодмінно призводить до зростання організованої злочинності, а якісний і кількісний розвиток її неодмінно спричиняє збільшення кількості корупційних проявів і підвищення небезпечності їх характеру.

У своєму розвитку корупція й організована злочинність неодмінно зустрічаються на певному етапі свого розвитку, відтак інтегрують свої зусилля, багаторазово збільшуючи свій злочинний потенціал. Цей рух назустріч один одному вигідний обом сторонам. І не завжди, як це інколи стверджують науковці, ініціатива належить організованим угрупованням [1, с. 91]. Посадові особи ОВС, як свідчить практика, і самі доволі часто вишуковують контакти з кримінальними елементами, щоб дорожче продати свої послуги. За результатами деяких досліджень, якщо у середині 80-х рр. на підкуп представників державних і правоохоронних органів витрачалось до третини кримінального капіталу, то наприкінці 80-х – близько половини [10, с. 8]. Простежується симбіоз двох, на перший погляд, непримиренних ворогів – організованої злочинності і органів внутрішніх справ, які з нею борються. В його основі лежить корупція. В основі корупції – негативний продукт хибної побудови соціально-психологічних взаємозв'язків співробітника ОВС, як наслідок – девіантна професійна поведінка.

Доволі поширені й інші факти зловживання службовим становищем співробітниками ОВС, які виявляються в різноманітних формах і не завжди мають корупційний характер. Зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 ККУ) – це умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби [11]. За вчинення таких деліктів посадові особи не виходять за межі наданих їм повноважень і приймають рішення, які належать до їх компетенції, але чинять це всупереч інтересам служби, завданням чи нормальному функціонуванню організації. Іншими словами, це правопорушення, в основі яких лежать: 1) зловживання службовим становищем; 2) корислива мета або інша особиста заінтересованість. Ці діяння визначають сутність корупції, становлять її серцевину.

Перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 ККУ) – це вчинення посадовою особою дій, які явно виходять за межі наданих їй прав чи повноважень і може виявлятися у вчиненні дій, які належать до компетенції вищої посадової особи; в одноособовому вчиненні дій, які повинні здійснюватися колегіально; у вчиненні дій, які не має права за жодних обставин вчиняти посадова особа; у здійсненні дій, які можуть бути вчинені за наявності певних умов чи за відсутності таких.

Корупція в правоохоронних відомствах викликає занепокоєння в суспільстві, адже ураження цим явищем значною мірою позначається на дотриманні принципу верховенства права в державі. Нині в структурі практично всіх правоохоронних органів створені спеціальні підрозділи – органи внутрішньої безпеки, які здійснюють нагляд за додержанням законності у процесі дізнання і досудового слідства, оперативно-розшукової діяльності та адміністративні практики, а у цілому – за дотриманням законності у всіх сферах їхньої діяльності. Але якість їх роботи не відповідає потребам дня, рівень корумпованості працівників правоохоронних органів значно вищий, ніж серед суб'єктів корупції [12]. З метою недопущення випадків корупції серед працівників внутрішніх справ необхідно застосовувати комплекс заходів, який спрямований на усунення причин, що спонукають правоохоронців до зловживань і порушень.

Чимало науковців, які займаються проблемою дослідження корупції, вважають, що її можливо обмежити двома способами: за допомогою внутрішніх структур державної влади та організацій, завданням яких є боротьба зі службовими правопорушеннями, а також за допомогою здійснення зовнішнього тиску з боку громадськості [13, с. 158]. Протидія корупції взагалі, в органах внутрішніх справ зокрема, – справа не одного дня. Якщо подолати це явище відразу неможливо, то потрібно його хоча б мінімізувати, зробивши вияви корупції чимось винятковим. Більшість фахівців дотримуються думки, що головними напрямками протидії корупції серед працівників органів внутрішніх справ є: а) жорсткий відбір кандидатів на службу та навчання у відомчі навчальні заклади; б) постійний контроль за виконанням службових обов'язків; в) дотримання системи постійної підзвітності за результатами діяльності; г) суворий контроль за дотриманням дисципліни і законності, виконанням вимог статутів, наказів, розпоряджень; г) обов'язкове реагування на скарги та повідомлення про випадки порушень вимог статутів, наказів, положень Етичного кодексу працівника органів внутрішніх справ, зловживань службовими повноваженнями, фактів корупційних проявів та інших порушень, пов'язаних із виконанням службових обов'язків і вчинення протиправних дій поза службою; д) обов'язкове притягнення до відповідальності винних у вчиненні протиправних дій.

Висновки. Ефективна боротьба з посадовими злочинами не може бути здійснена в результаті разових і короткочасних акцій будь-якого ступеня активності та суворості на будь-якому рівні, а потребує тривалих соціально-економічних, політичних і правових перетворень. Ця діяльність повинна базуватися на поєднанні профілактичних і репресивних заходів на загальносоціальному і спеціально-кримінологічному рівні. На нашу думку, ефективність запровадження заходів протидії корупції серед співробітників органів внутрішніх справ залежатиме від системності та узгодженості цих заходів з іншими нормативно-правовими актами, які регулюють питання організації проходження служби у підрозділах ОВС. Основними напрямками протидії корупції серед співробітників органів внутрішніх справ мають бути: 1) удосконалення антикорупційного законодавства; 2) формування в органах внутрішніх справ сучасного управлінського апарату; 3) превенція корупції; 4) удосконалення заходів щодо виявлення, розслідування, розгляд фактів корупційних діянь; притягнення винних осіб до передбаченої законом відповідальності за корупційні правопорушення у всіх випадках їх вчинення.

1. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія / М.І. Мельник. – К.: Юридична думка, 2004. – 400 с.

2. Невмержицький Є.В. Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Є.В. Невмержицький; Ін-т держ. і права НАН України. – К., 1999. – 19 с.

3. Степашин С. Против криминализации России / С. Степашин // Росийская юстиция. – 2000. – № 1. – С. 2–3.

4. Про оголошення рішень судів щодо притягнення до кримінальної відповідальності колишніх працівників міліції: Наказ МВС України від 28.01.2011 № 19

5. Невмержицький Є.В. Корупція і національна безпека: навч. посібник / Є.В. Невмержицький, Ф.П. Шульженко. – К.: Вид. центр КДАУ, 2000. – 194 с.

6. Долгова А.И. Определение коррупции и законодательство о борьбе с ней / А.И. Долгова // Коррупция и борьба с ней; под ред. В.В. Астанина. – М.: Российская криминологическая ассоциация, 2000. – 320 с.

7. Кальман О.Г. Організована економічна злочинність і корупція в Україні: проблеми протидії / О.Г. Кальман // Правові проблеми боротьби зі злочинністю. Кн. 2. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – С. 5–30.

8. Уманец С.И. Роль и значение феномена гласности в борьбе с коррупцией в органах государственной власти и управления / С.И. Уманец,

Е.Е. Тонков // Коррупция в органах власти: природа, меры противодействия, международное сотрудничество. – Н. Новгород, 2001. – С. 274.

9. Варыгин А.Н. Коррупция в органах внутренних дел / А.Н. Варыгин // Общество. Культура. Преступность: Межвуз. сб. тр. – Саратов, 2003. – С. 32; Гармаев Ю.П. Должностные преступления в таможенных органах / Ю.П. Гармаев. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2002. – 173 с.

10. Даньшин И.Н. Организованная преступность / И.Н. Даньшин // Збірник наук. праць Харківськ. центру з вивчення організованої злочинності спільно з Американським ун-том у Вашингтоні. Вип. другий. – Харків, 2001. – С. 4–31.

11. Кримінальний кодекс України з текстами внесених у нього змін і доповнень, офіційно оприлюдненими станом на 1 листопада 2007 р. / укладач Б.О. Кириш. – Львів: Магнолія-2006, 2007. – 349 с.

12. Щокін Г.В. Виступ на розширеному засіданні колегії Генеральної прокуратури України 30 січня 2006 р. / Г.В. Щокін // Вісник прокуратури. – 2006. – № 2.

13. Роуз-Екерман Сьюзен. Корупція та урядування: причини, наслідки та зміни / Сьюзен Роуз-Екерман; пер. С. Кокізіюка та Р. Ткачука. – К.: К.І.С., 2004. – 296 с.

Кисиль З.Р. Противодействие коррупционным деликтам в органах внутренних дел Украины как субструктурный элемент системы государственной безопасности

Анализируются причины коррупционных действий среди сотрудников ОВД, их влияние на развитие общественных отношений, обеспечение прав и свобод граждан, а также результат распространения этого явления; предлагаются меры, которые будут минимизировать коррупцию среди сотрудников этих органов.

Ключевые слова: *коррупция, противодействие, органы внутренних дел, профессиональная деформация, профилактика.*

Kisil Z.R. Counteraction to corruptive delicts in the internal affairs organs of Ukraine as a subcultural component of state security system

In this chapter the reasons of the corruption among the officers of organs of internal affairs, as well as their affect on the development of social relations, ensuring the human rights and freedoms, and of course the consequences of extension of this phenomenon are analyzed. Some measures to minimize the process of corruption among the officers of organs of internal affairs are proposed.

Key words: *corruption, display, counteraction, the organs of internal affairs, professional deformation, prophylaxis.*

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОГО РИЗИКУ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Висвітлено професійний ризик у діяльності органів внутрішніх справ. Виокремлено тактико-операційні та ситуативно-психологічні чинники, дія яких може спричинити невідворотні наслідки. Розглянуто класифікацію вибору ризикової форми поведінки залежно від наявності або відсутності ситуативного чинника.

Ключові слова: професійний ризик, психологічні засади, органи внутрішніх справ, стрес, професійна підготовка.

Постановка проблеми. Ймовірність надзвичайних подій у сфері професійної діяльності працівника правоохоронних органів значною мірою залежить від такої індивідуально-психологічної особливості, як схильність до ризику.

Готовність до ризику безпосередньо пов'язана з мотивацією особистості на досягнення мети або на запобігання невдачі. Саме ці мотиви найчастіше спричиняють нещасні випадки.

Ризик у психології може означати звернення до діяльності за відсутності впевненості у досягненні її мети.

Під ризиком розуміють дію, спрямовану на привабливу ціль, досягнення якої пов'язано для людини з елементами небезпеки, загрози втрат (неуспіху, програшу, травм, захворювання, смерті).

Поєднання цих двох підходів створює передумову для того, щоб розглядати ризик як ситуативну характеристику діяльності, яка охоплює невизначеність результату і можливі несприятливі наслідки у випадку неуспіху.

Стан дослідження. Різні аспекти професійного ризику в діяльності органів внутрішніх справ тією чи іншою мірою висвітлювались у роботах українських і зарубіжних учених: Н.Л. Гранат, Д.В. Гребельського, М.С. Грінберга, Г.А. Зоріна, З.Р. Кісіль, А.М. Колодія, І.П. Козаченка, В.П. Крошка, Є.П. Приходька, П.П. Побригасєва та ін.

Метою цієї статті є висвітлення питань професійного ризику в діяльності органів внутрішніх справ.

Виклад основних положень. У деяких дослідженнях під ризиком розуміється ситуація неминучого вибору між кількома варіантами дій: менш привабливим, але більш надійним і більш привабливим, але менш надійним. Вирішення за другим варіантом завжди проблематичніше і пов'язане з можливими несприятливими наслідками [1, с. 112].

Такий підхід до розуміння ризику дозволяє в межах концепції мотивації досягнення мети пояснити вияв в особі тенденції до ризику в умовах вільного вибору завдань різної важкості, з'ясувати зв'язки між рисами і якостями людини, її темпераментом, мотивами поведінки, з одного боку, та підвищеною або заниженою схильністю до ризику – з іншого.

У психологічній літературі виділяються тактико-операційні та ситуативно-психологічні чинники, дія яких може спричинити невідворотні наслідки.

Тактико-операційні чинники «небезпечної» поведінки працівника:

- низький рівень професійних знань, фізична і тактична невідповідність, недостатнє володіння зброєю;
- відсутність зброї наготові;
- не здійснено обшук (чи здійснено недостатньо ретельно), не використані наручники;
- дії без необхідної підтримки (прикриття) за перевірки документів, затримання, супроводження правопорушників;
- неконтрольована ситуація поведінки та психічного стану правопорушника;
- обрано недоцільну, хибну тактику поведінки;
- невдале виконання запланованих дій;
- професійно-психологічна невідповідність до дій в екстремальній ситуації.

Ситуативно-психологічні чинники «небезпечної» поведінки працівника:

- втрата пильності, ігнорування ознак небезпеки, невміння вчасно її розпізнати;
- переоцінка своїх можливостей, не контролювання свого психічного стану;
- відсутність або обмеженість почуття небезпеки (сподівання на те, що перебування у службовому приміщенні та статус працівника правоохоронного органу є гарантією від фізичного насильства);
- стереотипні дії, розрахунок «на авось» або на те, що «буде, як завжди»;
- несприятливий фізіологічний або психічний стан (перевтома, конфлікти на службі або в родині, похмільний синдром тощо) [1, с. 113].

Слід виділити важливість таких якостей працівника міліції, як ступінь впевненості в собі, професійна готовність до дій у повсякденних стандартних і головне – нестандартних ситуаціях.

Ймовірність прийняття рішення про ризикову поведінку, як вдома, зворотно пропорційне віку – поступове здобуття життєвого досвіду стимулює і до більш високого ступеня обережності. Психологія

намагається досліджувати причини, умови, обставини, які змушують деяких людей уникати ризику, а інших – добровільно потрапляти в складні ситуації. Останні ймовірно могли б не ризикувати, але вони це роблять свідомо і добровільно.

Пропонуємо таку класифікацію вибору ризикової форми поведінки залежно від наявності або відсутності ситуативного чинника.

1. Ситуативний ризик, під час якого ситуація змушує працівника міліції іти на ризик, ставить його перед необхідністю ризикувати. Своєю чергою, він поділяється на альтернативний ризик, коли у працівника міліції є (хоча й обмежений) вибір, та безальтернативний ризик, коли можливість вибору відсутня, тобто утримання від ризикової дії загрожує загибеллю, екологічною катастрофою тощо.

Прикладом альтернативного ризику є захоплення злочинця, що чинить збройний опір. При цьому не виключається заподіяння шкоди здоров'ю або загибель людей.

Безальтернативний ризик передбачає дії в ситуаціях, коли утримання від дії тягне за собою неминучу загибель людей, екологічну або технологічну катастрофу. В такому випадку ризикова поведінка є не одним із можливих варіантів, а єдино можлива і обов'язкова для особи, що вдалася до ризику у зв'язку з виконанням професійних функцій.

2. Надситуативний ризик, коли працівник міліції вибирає форму ризикової поведінки через свої особисті якості, хоча ситуація, що виникла, не передбачала обов'язкову необхідність ризикувати.

У структурі предметної діяльності ризик може виконувати різноманітні психологічні функції, бути метою діяльності людини. Йдеться про такий ризик, коли, наприклад, працівник міліції хоче таким шляхом самоутвердитися, створити про себе бажану думку, показати, що він не боїться фізичної небезпеки.

Ризик може виступати і в ролі мотиву. Це буває в тих випадках, коли без особливої необхідності правоохоронець вибирає небезпечні способи діяльності. Ризикує заради ризику, щоб отримати гострі відчуття, певну моральну насолоду. Існують різні вияви ризикових дій: навмисні і ненавмисні; мотивовані і немотивовані; реальні і уявні.

Схильність до ризику може мати два вияви: перший – негативний: ймовірність виникнення надзвичайних подій, помилкові дії, порушення норм, інструкцій; другий – позитивний: ефективне виконання ризикового небезпечного завдання.

Завдання професійної підготовки полягає в тому, щоб кожен працівник знав свій необхідний ступінь ризику, який забезпечить найефективніше і безпечніше виконання службового завдання. Отже, професійно-психологічна готовність працівника – це сукупність якос-

тей і властивостей особистості, що зумовлює стан мобілізованості психіки, налаштованість на найбільш доцільні, активні та рішучі дії у складних чи небезпечних для життя і здоров'я умовах виконання службових обов'язків.

У західній літературі чимало уваги приділяється методам попередження дистресу [1, с. 116]. Учені вказують, що не завжди можна досягти попередження симптомів дистресу тільки через формування «пізнання» людиною явних і прихованих причин і механізмів стресу, що виник. Найбільший успіх досягається завдяки комплексному підходу до профілактики і зняття несприятливих виявів стресу. Стрес поділяється на фізіологічний та психологічний. Останній поділяється на інформаційний та емоційний.

Емоційний стрес виникає в ситуаціях загрози, небезпеки. Різні форми його вияву (імпульсивна, гальмівна, генералізована) призводять до змін у проходженні психічних процесів, емоційних зрушень, трансформації мотиваційної структури діяльності, порушення рухової і речової поведінки.

Інформаційний стрес виникає в ситуації інформаційних переважань, коли людина не справляється з завданнями, не встигає приймати правильне рішення в необхідному темпі за високої міри відповідальності за наслідки прийнятих рішень.

Стрес може мати позитивне мобілізувальне значення та негативний вплив на діяльність аж до її повної дезорганізації. В будь-якому випадку працівник органів внутрішніх справ зобов'язаний не уникати небезпеки, а, умовно кажучи, в розумних межах йти їй назустріч. Із психологічної точки зору така поведінка може провокувати імпульсивні, самозахисні, авантюрні форми дії як результат неправильної оцінки ситуації.

Загальна закономірність впливу стресу на працівника органів внутрішніх справ виражається у виникненні стану психічної напруги. До певної межі така напруга діє мобілізувально, поліпшує якість виконання професійних дій. З переходом цієї межі загальний стан погіршується, різко знижується ефективність діяльності. Міра сприйняття, оцінка та реагування на стресовість має не лише індивідуальний характер, але залежить від належності працівника міліції до виду служби (карний розшук, патрульно-постова, паспортна служба тощо), стажу роботи в органах внутрішніх справ та від конкретної служби (посади). Одна й та ж ситуація, пов'язана, наприклад, з виглядом крові, трупів, стражданнями потерпілих, психологічно невідповідним, невідповідним працівником сприймається як екстремальна, а його досвідченим колегою – як дещо напруженою, але знайомою, може навіть певною мірою і звичною. Найбільш вразлива до стресу є емоційно-почуттєва сфера

особистості. Поряд з нею впливу зазнають психомоторні реакції (здригання кінцівок, зміна голосу, жестикуляція, міміка), пізнавальні процеси (стійка концентрація уваги, коли співробітник не чує прямих звернень до нього, «провали» у пам'яті, порушення логічного мислення).

Такі висновки теорії психології мають безпосереднє практичне значення для роботи органів внутрішніх справ. У діяльності працівників міліції конфлікти, екстремальні ситуації закладені в самій природі цієї діяльності. Вона здійснюється в постійній напрузі, в екстремальних умовах. Особливо це стосується застосування вогнепальної зброї, спецзасобів, затримання злочинців.

Ризик – це специфічний компонент людської поведінки. З одного боку, вибір вчинків завжди пов'язаний з ризиком, бо суб'єкт шляхом вибору рішення намагається усунути певний ризик, пов'язаний з поведінкою інших людей або з дією сил природи чи техніки; з іншого – невдалий вибір часто породжує власний ризик, спрямований і на себе, і, ймовірно, на інших людей.

Уже така специфіка взаємодії вибору і ризику свідчить про те, що вибір, і на цьому слід наголосити, навіть асоціюється з ризиком, а точніше – вони завжди «гостросюжетно» співіснують. Тому вибір і ризик – це опосередковані (і суб'єктивно, і об'єктивно), органічно взаємопов'язані властивості людської психіки, бо «вибір шляху повинен розпочинатись із визначення своїх можливостей, своєї сутності, погляду на ситуацію і на себе» [2, с. 133].

Ризик має чимало різновидів: професійний, побутовий, суспільний, спортивний тощо. Існує багато термінологічних різновидів цього поняття: виробничий ризик, діючий ризик, невинуватий ризик, підвищений ризик, ризик випадкової загибелі, надзвичайний ризик, професійний ризик тощо. Але найпоширеніше і водночас значною мірою узагальнювальне поняття – це професійний ризик, тобто ризик професії як певний, обов'язковий структурний елемент трудової діяльності. Носієм ризику професії є працівник – учасник трудового процесу. Працівник, що ризикує (або група працівників) під час виконання трудових функцій, ризикує індивідуально або колективно. Людина, що ризикує, – працівник, який завжди сприймає чи створює професійні ризики.

Найхарактернішою особливістю професійно-трудової діяльності є те, що навіть її універсальна безпека є концептуально віддаленим носієм небезпек, бо абсолютної безпеки за виконання професійних функцій фактично не існує. Згадаємо в цьому аспекті визнане термінологічне визначення: «Безпека – стан діяльності, при якому із певною імовірністю виключені прояви небезпеки при відсутності надмірної небезпеки» [3, с. 137], тобто звичайний (незначний) рівень небезпеки залишається зав-

жди і впевнено можна зазначити, що поняття безпеки повністю виключає тільки надмірну небезпеку, тобто явну, значну її форму. Тому в основі ризику небезпек професійної роботи лежить критерій їх насиченості, тобто ризик – кількісна оцінка небезпеки. Ризик прийнято визначати як частоту або імовірність виникнення однієї події під час настання іншої.

Якщо професійний ризик визначає певний рівень ймовірності заподіяння шкоди здоров'ю людей залежно від науково-технічного стану умов виробництва, то ризиковість – це ризикова властивість такого процесу навіть тоді, коли він загалом відповідає вимогам безпеки праці, регламентованим установленою нормативно-технічною документацією щодо охорони праці (правилами та інструкціями, виконання яких забезпечує безпеку учасників трудового процесу). Тут фактично йдеться про гранично допустимий рівень виробничого фактора. Його дія в процесі трудової діяльності не повинна призводити до травмвань, захворювань або інших розладів у стані здоров'я не тільки теперішнього, а навіть і подальшого покоління.

Особливо цей фактор стосується деяких професій з високою концентрацією ризиковості. Наприклад, «підвищені ризик та небезпека – це невід'ємні складові професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ» [4, с. 194].

Головну небезпеку професійних ризиків слід вбачати не в їх ізольованому змісті, а в їх багатовекторних, як правило, непередбачених сполученнях. Такі сполучення характеризуються багатьма ознаками, головні з яких такі:

- ризики негативно «збагачуються» потоками явно непередбачених, суто випадкових подій;
- виникнення кожного конкретного випадку «агресії» ризиків;
- ініціаторами пробудження активності професійних ризиків найчастіше є помилки людей, раптова відмова техніки (технології), ті чи інші зовнішні впливи природних явищ.

Висновки. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в цій обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано сподівалася, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам. Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

---

1. Адміністративна діяльність: навч. посіб. / М.В. Ковалів, З.Р. Кісіль, Д.П. Калянов та ін. – К.: Правова єдність, 2008. – 432 с.

2. Кириленко К.М. Концепція людини та культури Карла Роджерса / К.М. Кириленко // Вісн. Київ. нац. ун-ту. – К., 2002. – С. 133–138.

3. Зеркалов Д.В. Основні терміни і визначення / Д.В. Зеркалов // Проблеми безпеки життєдіяльності: наук.-метод. матеріали. – Кн. 1. – К., 1999. – С. 137.

4. Матюхіна Н.П. Управління персоналом органів внутрішніх справ України. Теоретичні та прикладні аспекти / Н.П. Матюхіна. – Х., 1999. – С. 194.

Ковалив М.В. Психологические основы профессионального риска в деятельности органов внутренних дел

Рассматривается профессиональный риск в деятельности органов внутренних дел. Выделяются тактико-операционные и ситуативно-психологические факторы, действие которых может повлечь необратимые последствия. Рассматривается классификация выбора рискованной формы поведения в зависимости от наличия или отсутствия ситуативного фактора.

Ключевые слова: профессиональный риск, психологические основы, органы внутренних дел, стресс, профессиональная подготовка.

Kovaliv M.V. Psychological principles of occupational hazards in the work of organs of internal affairs

The article is devoted to occupational hazards in the work of organs of internal affairs. Tactical and operational, situational and psychological factors causing irreversible consequences are defined. The classification of risk behaviors choices depending on the presence or absence of situational factors is considered.

Key words: professional risk, psychological principles, organs of internal affairs, stress, professional training.

УДК 316.752/.754

Н.В. Коваліско

СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ ТА ВІДЧУТТЯ ВЛАСНОЇ БЕЗПЕКИ В ОЦІНКАХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Виокремлено та проаналізовано феномен соціального самопочуття, розглянуто поняття відчуття безпеки громадян нашої держави.

Ключові слова: психічне здоров'я, рівень особистої безпеки, правоохоронні органи.

Постановка проблеми. Психологічна підсистема системи національної безпеки містить низку компонентів: психічне здоров'я окре-

мих громадян; психічне здоров'я окремих соціальних груп; інформаційно-психологічний; соціально-психологічний; морально-психологічний; політико-психологічний; етнопсихологічний; індивідуально-психологічний; владно-психологічний та ін.

Психічне здоров'я окремих громадян і соціальних груп суттєво впливають на національну безпеку. У психологічних словниках психічне здоров'я найчастіше визначають як «стан душевного благополуччя, для якого характерна відсутність хворобливих психічних виявів і який забезпечує адекватне умовам навколишньої дійсності регулювання поведінки, діяльності» [1].

На порушення психічного здоров'я впливає низка чинників. Серед них тривала дія негативних емоцій, що генерує негативну психоенергію. Негативним чинником також є духовна, соціальна, емоційна і фізична депривація. На психічне здоров'я людей у суспільстві негативно впливає надмірна матеріалізація соціального життя, яка вимагає великої затрати часу, а також відмова від духовних цінностей на користь матеріальних.

Відсутність духовного (духовна депривація) і позитивного емоційного навантаження на психіку людини (емоційна депривація) зумовлює поступове збільшення негативного психоенергетичного потенціалу, який сформувався внаслідок дії негативних емоцій (через конфлікти, сварки, невдачі, розчарування, страхи, бездуховність, втрату близьких, несправедливість, негативізм, відсутність перспективи, незадоволення своїм становищем у суспільстві тощо). Цей негативний психоенергетичний потенціал спричинює психічні розлади, нервові зриви, депресивні стани та ін., що знижує психічне здоров'я людини.

Виклад основних положень. Важливим чинником, який впливає на психічне здоров'я громадян, є соціальна справедливість чи несправедливість. Несправедливість як негативне зовнішнє психічне породжує страждання, відчай, злість, розчарування, а також сприяє розвиткові агресивності, нетерпимості, конфліктності. Вона руйнує особистісний і соціальний оптимізм, спричинює тривалі негативні почуття й настрої, формує негативні установки, що знижує психічне здоров'я людини.

Соціальний оптимізм як чинник психічного здоров'я громадян полягає в тому, що він генерує позитивну психоенергію. Його основою є віра в майбутнє – це те психічне, яке генерує позитивну психоенергію. Без нього неможливо змінити суспільство, налагодити ефективне виробництво, словом, творити в ім'я процвітання держави, нації, суспільства, кращої долі кожної людини.

Соціально-психологічний чинник пов'язаний із суспільною дійсністю, вплив якої на соціальну психіку насамперед визначає соціально-психічні стани суспільства та його соціально-психічну атмосферу.

До одного з головних суспільних чинників, які визначають психічне здоров'я громадян, належать правова захищеність чи незахищеність. Суспільство може перебувати в одному з трьох станів:

- соціально-психологічної стабільності;
- соціально-психологічного напруження;
- соціального психозу.

Кожен із цих станів може мати три рівні вираження: низький, середній і високий. Безумовно, стан соціально-психологічного напруження, крім того, стан соціального психозу, негативно впливають на психічне здоров'я громадян. Динамічними елементами соціально-психологічного стану суспільства є: соціальна взаємодія; соціальна агресивність; соціальні почуття; соціальний настрій; соціальний оптимізм; соціальне самопочуття; соціальні ціннісні орієнтації; ставлення до влади; соціальна совість. Що сприяє формуванню такого стану? Насамперед це виникнення негативних соціально-психологічних явищ, які сформувалися в Україні.

Аналізуючи вплив, який здійснює влада на людей, можна виділяти владно-психологічний компонент. Якщо говорити про владу як про нормальний соціальний інститут, то основною його функцією є забезпечення прав і свобод особистості й загалом національної безпеки країни.

Однак влада як абсолютно нормальний соціальний інститут практично не існує. В умовах соціальної нерівності завжди виникають ускладнення, відносини залежності, примусу, насильства, що здійснюються за допомогою сили і засобів, які підпорядковані владі. Але ця обставина не завжди засвідчує деформацію влади, оскільки виконання нею своїх функцій найчастіше пов'язано з виправданим примусом. Деформація влади означає невиконання стосовно її компетенції різноманітних функцій або виконання дисфункцій.

Одними з ознак деформації влади є наявність подвійних стандартів, відсутність відкритості, порушення прав і свобод особи, незабезпечення національної безпеки, помилки стратегічного характеру, які спричиняють катастрофічні наслідки. Деформована влада функціонує на певному психологічному підґрунті, зокрема на безкарності, безконтрольності, подвійній моралі, низькій самосвідомості чиновників, низькій державній дисципліні, хабарництві, почутті тимчасовості при владі, бездуховності та ін.

Отже, психологічна складова є важливим компонентом системи національної безпеки будь-якої держави.

Соціологічною групою «Рейтинг» було проведено опитування громадської думки щодо відчуття особистої безпеки в нашому суспільстві, з'ясовано найбільш важливі проблеми забезпечення громадсь-

кої безпеки, а відтак чинники небезпеки; якою мірою громадськість довіряє правоохоронним органам і оцінює ефективність роботи та можливість співпраці з українською міліцією¹.

Щодо відчуття власної безпеки, то за результатами цього дослідження з'ясовано, що лише 7% опитаних українців почуваються цілком безпечно, а 31% – швидше безпечно, прогулюючись на самоті після настання темряви в районі, де вони проживають. Водночас 54% почуваються в небезпеці. Ще 8% – не визначили свій стан.

Мешканці сіл України почуваються в безпеці значно більше, ніж мешканці міст. Старші люди та жінки почуваються найменш захищеними і відповідно відчувають найбільшу небезпеку. Більше в безпеці почуваються мешканці Західної України², менш захищеними – Півдня та особливо Сходу України, де лише чверть почуваються швидше безпечно, прогулюючись на самоті після настання темряви в районі, де вони проживають, водночас 60% – швидше небезпечно.

Лише 4% опитаних українців вважають, що за останній рік рівень безпеки життя в їхньому населеному пункті покращився, 61% – не змінився і 28% – погіршився. 6% респондентів – вважають, що за останній рік рівень безпеки на дорогах в їх населеному пункті покращився, 51% – не змінився, і 37% – погіршився. 2% опитаних українців вважають, що за останній рік рівень безпеки життя загалом в країні покращився, 41% – не змінився, і 48% – погіршився. Також з'ясовано, що рівень особистої безпеки впливає на рівень задоволеності своїм життям: дві третини опитаних, які почуваються цілком у безпеці, задоволені власним життям, тоді як 60% опитаних, які почуваються в небезпеці, – життям не задоволені.

Щодо чинників небезпеки, то, на думку більшості опитаних, найважливішою проблемою безпеки для громадян України на цей момент є бідність (66%), корупція (53%), економічні та фінансові кризи (40%), вулична злочинність (35%) та погіршення екології (23%). Менш важливими факторами небезпеки є організована злочинність (14%), стихійні лиха та техногенні катастрофи (10%), громадянські конфлікти

¹ Опитано 1000 респондентів віком від 18 років і старші (16–24 грудня 2011 р.). Метод дослідження: особисте формалізоване інтерв'ю. Помилка репрезентативності дослідження $\pm 3,1\%$. <http://ratinggroup.com.ua>

² **Розподіл областей:** Захід: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька. **Центр:** Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська, м. Київ, Київська, Житомирська, Сумська, Чернігівська. **Південь:** АР Крим, Одеська, Херсонська, Запорізька, Миколаївська, м. Севастополь. **Схід:** Дніпропетровська, Харківська, Донецька, Луганська.

(6%), кіберзлочинність (6%), тероризм (4%), ядерні катастрофи (4%), релігійний та національний екстремізм (3%), нелегальна імміграція (3%), відсутність безпеки кордонів (2%).

У повсякденному житті 63% опитаних українців бояться стати жертвою фінансових махінацій та шахрайства (24% цього дуже бояться), майже стільки ж – бояться нападу хуліганів на вулиці (61%), пограбування квартири, машини (60%), пограбування безпосередньо на вулиці (57%). Близько 30% опитаних українців бояться стати жертвою злочинів на сексуальному ґрунті. Майже половина бояться бути засудженим за злочин, який не скоювали.

Жінки значно більше за чоловіків бояться стати жертвою будь-якого з названих випадків. Особливо – стати жертвою злочинів на сексуальному ґрунті (майже 50%). Страхи стати жертвою найбільш поширені у містах, більше на Сході та Півдні, серед людей середнього та старшого віку. Злочинів на сексуальному ґрунті найбільше побоюється молодь.

Щодо довіри до правоохоронних органів, то варто одразу зазначити, що близько третини опитаних не змогли з'ясувати своє ставлення до СБУ, митниці та податкової, чверть – до прокуратури, кожний шостий – до судів і ДАІ і лише кожен десятий – до міліції. В цілому ставлення до правоохоронних органів України швидше негативне, ніж позитивне.

На думку опитаних, серед правоохоронних органів найбільше заслуговує на довіру Служба Безпеки України (16% – цілком заслуговує на довіру, 25% – не зовсім заслуговує і 26% – зовсім не заслуговує). Близько 12% опитаних вважають, що цілком заслуговує на довіру прокуратура, майже стільки ж – близько 10% вважають, що цілком заслуговує на довіру міліція, податкова та митниця. Міліції в цілому довіряють більше, ніж ДАІ. На думку опитаних, найменше заслуговують на довіру в Україні суди (лише 8% – цілком заслуговує на довіру, 34% – не зовсім заслуговує і 43% – зовсім не заслуговує).

Порівняно з результатами аналогічного опитування, проведеного восени 2011 року Левада-Центр, в Росії рівень довіри до правоохоронних органів вищий, ніж в Україні. В Росії, як і в Україні, більш позитивно ставляться до органів державної безпеки, а найгірше – до судів. На місцевому рівні рівень довіри до правоохоронців значно вищий, ніж на центральному. Якщо місцевій міліції повністю не довіряють 29% опитаних, то загалом міліції – 41%. Так само опитані оцінюють рівень безпеки у власному населеному пункті значно краще, ніж рівень безпеки життя в країні загалом.

Найбільш позитивне ставлення до місцевої міліції на Заході, в Центрі та на Півдні України, краще серед жінок, мешканців сіл і людей з середнім рівнем освіти. Двом третинам опитаних не доводилося у

поточному році спостерігати дії співробітників міліції, за яких порушувалися права людини. Решта з такими фактами мали справу, зокрема, у 17% випадках це виражалось у брутальності та безтактності, 13% – у використанні службового становища працівниками міліції в особистих цілях, 12% – у вимаганні, хабарництві, 7% – проявах жорстокості, 7% – у спробах спотворити факти, фальсифікувати справу, 4% – у відмові прийняти заяву.

Найбільше з фактами порушень прав людини працівниками міліції доводилося мати справу мешканцям Півдня та Сходу України. Частіше свідками таких дій ставали молодь, чоловіки, люди з порівняно вищим рівнем освіти. Лише 12% опитаних зверталися до правоохоронних органів упродовж року, з них лише половина вирішили питання, з яким зверталися. 10% опитаних зверталися впродовж року до органів ДАІ. Тут результативність вища – майже 70% вирішили питання, з яким зверталися.

Важливо, що люди, які зверталися до міліції і отримали позитивний результат, значно краще ставляться до цього правоохоронного органу. Так, лише 18% опитаних, які зверталися і повністю вирішили питання, продовжують не довіряти міліції. Серед тих, які вирішили питання частково, – лише 36% не довіряють міліції. Водночас з тих, які звернулися і не отримали результат, повністю не довіряють міліції дві третини.

Проблеми української міліції очима громадськості виглядають так. На думку більшості опитаних, найбільше заважає українській міліції ефективно виконувати свої функції корупція (64%), недовіра населення (39%), низька моральність працівників міліції (39%), висока залежність від вищої влади (34%) та низький рівень підготовки кадрів (31%). Дещо менше – низькі зарплати працівників міліції (23%), висока залежність від політиків (22%), непрофесійне керівництво (20%), низький рівень взаємодії громадян з міліцією (20%), погане технічне оснащення (19%), неналежний контроль за міліцією з боку прокуратури (18%), відсутність належного фінансування (17%), застаріле законодавство (14%), неналежний контроль громадян (14%) та занадто м'які закони, які обмежують права міліції (10%).

На думку більшості опитаних, проблеми міліції не є новими: лише 8% вважають, що вони виникли за останні кілька років, тоді як 18% – за останні 5–10 років, 32% – за останні 10–20 років, 21% – ще за часів СРСР. Понад 80% опитаних наголошують на тому, що українській міліції потрібні реформи, у т.ч. 51% – термінові, 30% – реформи потрібні, але вони не першочергові.

Цікаво, що опитані, які більше вказують на застарілість проблем у міліції, менше наполягають на терміновості реформ, йдеться зокрема

про мешканців Сходу. Водночас мешканці Заходу, навпаки, наполягають на терміновості.

Оцінка можливої співпраці громадян із правоохоронними органами. Абсолютна більшість опитаних (65%) вважають, що здійснення контролю за виконанням законів у країні – це спільна відповідальність громадян і правоохоронних органів, 26% – виключна відповідальність громадян і правоохоронних органів, 2% – виключна відповідальність громадян. З тезою, що здійснення контролю за виконанням законів в країні – це спільна відповідальність громадян та правоохоронних органів, однаково згодні в усіх регіонах України.

Необхідно завжди звертатися в правоохоронні органи, якщо Ви зіштовхнулися з фактом порушення Закону – так вважають 16% опитаних, 24% – у більшості випадків, водночас 38% – залежно від ситуації, 11% – тільки тоді, якщо це стосується безпосередньо їх самих або їх близьких. Лише 6% вважають, що не потрібно звертатися до правоохоронних органів. Майже 70% опитаних висловили готовність допомагати працівникам міліції у виконанні ними своїх професійних обов'язків, лише 14% – за будь-яких умов і 54% – якщо це не шкодитиме їх інтересам чи інтересам їхніх близьких.

Примітно, що в регіонах, де найбільше довіряють місцевій міліції (Захід), виразили також і найбільшу готовність допомагати їй. Натомість на Сході і Півдні охочих допомогти виявилось менше. Найбільше громадяни готові допомагати працівникам міліції у випадках, коли потрібно надати першу необхідну допомогу потерпілому (87%), коли є можливість попередити про злочин, який планується (75%), або який вже відбувся (77%). Менше, коли потрібно виступити як свідок, понятий (59%) чи коли потрібно затримати злочинця (46%). Наміри про допомогу далеко не завжди реально підтверджуються в діях. Про це свідчать такі результати. 16% опитаних протягом останнього року були свідками фактів правопорушень, скоєних іншими особами (6% – кілька разів, 10% – одного разу), з них лише кожен третій (!) повідомив про це міліцію. 11% опитаних упродовж останнього року були свідками фактів хабарництва, зловживань із коштами та майном держави, з них лише кожен шостий (!) повідомив про це міліцію.

Серед основних причин, чому люди не завжди хочуть звертатися до правоохоронних органів, коли їм стає відомо про злочин, невіра в те, що злочинці будуть покарані (56%), страх, що міліція не захистить людину як свідка від розправи злочинців (48%) та страх перетворитися зі свідка на підозрюваного (47%). Також люди відмовляються звертатися в правоохоронні органи через бюрократію (39%), хамське ставлення працівників (31%). Чверть визнає, що люди не повідомляють про порушення через байдужість до долі інших.

Цікаво, що 11% опитаних хотіли б працювати в міліції. Серед основних причин: бажання боротися зі злочинцями (40%) та навести порядок у країні (39%), а також через можливість отримати пільги, зв'язки (26%), подобається носити форму (23%) та дисципліна (21%). Серед основних причин небажання працювати в міліції: погане ставлення до міліції населення (32%), корупція (27%), низька моральність працівників (23%), значні ризики для життя (19%), низькі зарплати (15%).

Тільки 21% опитаних позитивно ставиться до ідеї перейменувати міліцію в поліцію, 43% – негативно. 36% не з'ясували своє ставлення. До слова, згідно з останніми дослідженнями Левада Центр, проведеними восени 2011 року, для абсолютної більшості росіян залишаються зрозумілішими та ближчими назви «міліція» та «міліціонер» (77%), ніж «поліція» та «поліцейський» (9%). Таким чином така ініціатива мала шанси прижитися в Україні навіть більші, ніж у Росії, де таке перейменування вже відбулося.

В Україні найбільш негативно ставляться до такої ініціативи мешканці Півдня, переважно старші люди та жителі сіл. 30% опитаних згодні з твердженням, що в Україні будується «поліцейська держава», 36% – не згодні. 34% респондентів не з'ясували своє ставлення. Більше згодні з твердженням на Заході країни, найменше – в Центрі. Найбільше невизначених – на Сході. Твердження більш зрозуміле для чоловіків, людей з порівняно вищим рівнем освіти.

Висновки. Психологічна складова (підсистема) системи національної безпеки виражається сукупністю індивідуально-психологічних, соціально-психологічних, політично-психологічних, релігійно-психологічних, морально-психологічних, етнопсихологічних та інших чинників, які впливають на соціальну психіку народу (як державно-політичну націю), зумовлюючи появу певного психічного стану окремого громадянина та соціально-психологічного стану суспільства загалом.

Мешканці сіл України почувуються в безпеці значно більше, ніж мешканці міст. Старші люди та жінки почувуються найменш захищеними і відповідно відчують найбільшу небезпеку. Більше в безпеці почувуються мешканці Західної України, менш захищеними – Півдня та особливо Сходу України, де лише чверть почувуються швидше безпечно, прогулюючись на самоті після настання темряви в районі, де вони проживають, водночас 60% – швидше небезпечно.

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; пер. с нем. В. Седелтника и Н. Федоровой. – М., 2000. – 378 с.

2. Варій М.Й. Психологія: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / М.Й. Варій. – [2-ге вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 288 с.

3. Конфліктологія: навчальний посібник / за ред. М.П. Гетьманчука. П.П. Ткачука. – Львів: ЛІСВ, 2007. – 326 с.
4. Кузьменко Т.М. Соціологія: навч. посіб. / Т.М. Кузьменко. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 320 с.
5. Політологія: навчальний посібник / М.П. Гетьманчук, В.К. Гришук, Я.Б. Турчин та ін.; за заг. ред. М.П. Гетьманчука. – К. Знання, 2011. – 415 с.
6. Тихомирова Є.Б. Конфліктологія та теорія переговорів: підручник / Є.Б. Тихомирова, С.Р. Постоловський. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. – 240 с.

Ковалиско Н.В. Социальное самочувствие и ощущение собственной безопасности в оценках граждан Украины

Выделен и проанализирован феномен социального самочувствия, рассмотрено понятие ощущения безопасности граждан нашего государства.

Ключевые слова: психическое здоровье, уровень личной безопасности, правоохранительные органы.

Kovalisko N.V. Social well-being and safety sense estimated by the citizens of Ukraine

The phenomenon of social well-being is singled out and analyzed and the concept of a safety sense of the citizens of our state are examined.

Key words: mental health, personal safety, law enforcement agencies.

УДК 341.981

В.О. Лефтеров

**ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ КОНФЛІКТОЛОГІЇ
ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ**

Розглядаються проблемні теоретичні і практичні питання, структура і зміст наукової та навчальної дисципліни «Професійна конфліктологія працівників органів внутрішніх справ» у контексті забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: професійна конфліктологія, навчальна дисципліна, діяльність працівників органів внутрішніх справ, забезпечення національної безпеки, екстремальні конфліктні ситуації.

Постановка проблеми. В сучасних умовах демократизації суспільних відносин в Україні постає потреба подальшого вдосконалення

професійної діяльності правоохоронців, розвитку співробітництва і партнерських взаємин правоохоронних інститутів держави із населенням. Адже охорона громадського порядку, боротьба зі злочинністю є одними із основних напрямів забезпечення національної безпеки, що загалом становить захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам.

На передньому краї охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю стоять органи внутрішніх справ, діяльність яких належить до класу найбільш складних у виконанні професій і характеризується підвищеним рівнем екстремальності. Діяльність ОВС знайшла пряме законодавче закріплення у Законі України від 19 червня 2003 р. «Про основи національної безпеки України», в якому МВС України визначено одним із суб'єктів забезпечення національної безпеки як однієї з найважливіших сфер державної політики України [1].

Правоохоронна діяльність апіорі конфліктогенна, бо покликана протистояти, іноді навіть жорстко, злочинним діям і окремих людей, і малих і великих груп. На жаль, повне викорінення такого негативного, надзвичайно конфліктного суспільного явища як злочинність на сучасному етапі є лише бажаним. Тому реальна діяльність органів внутрішніх справ із попередження і припинення протиправних дій часто протікає в несприятливих умовах. Як свідчать численні дослідження вітчизняних і зарубіжних фахівців, діяльність правоохоронця в таких випадках є однією з найбільш складних за одночасністю, різноманітністю, жорсткістю, а деколи й за суперечністю вимог, що пред'являються до нього. Інтенсивна взаємодія цих характеристик у поєднанні з іншими чинниками та умовами (небезпека для життя і здоров'я, відповідальність за наслідки тощо) кожного разу переводить працівника міліції, що потрапляє в таку ситуацію, в режим особливого протікання психічних процесів і критичних випробувань його особистості. При цьому що складніше і відповідальніше оперативно-службове завдання з охорони правопорядку і боротьби зі злочинністю, то більш конфліктними і небезпечними є умови, в яких працівник міліції має діяти, тим більш суворо перевіряються не тільки його професійні знання, навички і вміння, але й глибинні ресурси його особистості та організму, моральні й вольові якості.

Поряд із екстремальними конфліктними ситуаціями працівники ОВС у повсякденній діяльності часто потрапляють в конфронтацію з учасниками кримінального процесу, окремими людьми і групами, зазнають непорозуміння із громадянами, колегами керівниками, іншими службами ОВС та правоохоронними структурами, органами влади то-

що. Працівників міліції також не минають і конфлікти в особистому житті, побутовій, сімейній на інших сферах, що цілком нормально для життя будь-якої людини в умовах сучасної соціальної взаємодії.

У цій площині актуалізується проблема впровадження в роботу з різними категоріями працівників правоохоронних органів системної конфліктологічної підготовки, розвитку в них практичних умінь і навичок ефективного вирішення професійних конфліктів на засадах ґрунтовної теоретичної підготовки з основ професійної конфліктології.

Стан дослідження. Поняття конфлікту належить і буденній свідомості, і науці, що наділяє його своїм специфічним змістом. Конфлікти, як суттєва сторона соціальних зв'язків, взаємодії і відносин людей, їх поведінки і вчинків, з незапам'ятних часів притягували до себе увагу людини. Свідчення тому – міфологія і релігія різних народів, фольклор і пам'ятники стародавньої літератури, судження античних і середньовічних мислителів, досягнення соціальних і гуманітарних наук.

Проблеми конфліктології, конфліктних ситуацій завжди цікавили науковців, політиків, практиків. Філософія, історія, культура, політологія, світові релігії оперують поняттями конфлікту через поняття добра і зла, порядку і хаосу. Проте як самостійна наукова галузь конфліктологія – порівняно молода наука. У завершеному вигляді вона сформувалася в середині ХХ століття. Є чимало праць з фундаментальних і прикладних проблем конфліктології. Поряд із класиками, такими як М. Вебер, Р. Дарендорф, Г. Зіммель Л. Козер, Е. Мейо, проблеми конфліктології розробляються сучасними вченими, в тому числі й українськими. Серед них А. Анцупов, В. Великий, Н. Гришина, Л. Ємельяненко, С. Ємельянов, В. Іванов, В. Кудрявцев, Ю. Лукін, В. Петюх, Д.Г. Скотт, О. Шипилов та інші [2–7].

Мета статті – здійснення теретико-прикладного аналізу проблемних питань, структури та змісту науково-навчальної дисципліни «Професійна конфліктологія працівників органів внутрішніх справ» у контексті забезпечення національної безпеки.

Останнім часом здійснені дослідження й аналіз проблем конфліктології в діяльності органів внутрішніх справ України. Так, за твердженням О. Бандурки, працівникам органів внутрішніх справ доводиться брати участь у різних за своїми характеристиками конфліктних ситуаціях, основні з яких можна виділити залежно від того, в якій сфері діяльності працівників вони виникають. О. Бандурка наводить декілька класифікацій конфліктних ситуацій в органах внутрішніх справ, серед яких внутрішні й зовнішні, природні й штучні, міжособистісні та внутрішньоособистісні, відкриті й закриті (латентні), конфлікти, що мають особисті, групові чи громадські цілі. Крім

цього, О. Бандурка виділяє такі види конфліктів в органах внутрішніх справ: закономірні, необхідні, вимушені, функціонально невинуваті; залежно від емоційного стану – з високою емоційною напруженістю, з помірною емоційною напруженістю, без емоційної напруженості; стихійні, заплановані, спровоковані, ініціативні; залежно від часу розгортання – короточасні, тривалі, затяжні (безвихідні); залежно від процесу розгортання, наслідків розв'язання – керовані, слабкеровані, некеровані (стихійні) [8].

Ще одна українська дослідниця конфліктів в органах внутрішніх справ І. Ващенко вважає, що виникненню конфліктів в ОВС на соціально-професійній основі сприяють такі причини: недосконалість системи добору й розстановки кадрів; зазіхання працівника на вищу посаду й обмеженість можливостей їх задоволення у підрозділі; прогалини в нормативних документах, що регулюють порядок несення служби; різний ступінь зацікавленості суб'єктів під час взаємодії на кожному етапі професійної діяльності; правова закріпленість працівника за посадою або місцем за низького рівня його ділових якостей і за наявності іншої кандидатури на його заміну, яку керівник не може здійснити; крайнощі кадрової політики у підрозділах (повна заміна фахівців-практиків дипломованими фахівцями або, навпаки, пониження ролі чи навіть ігнорування фахівців із дипломами) [9].

І. Ващенко серед причин конфліктів у діяльності працівників ОВС визначає: соціально-психологічні (хибні образи конфлікту, різний підхід до оцінки одних і тих же складних подій, психологічні умови застосування офіційної оцінки, розбалансована рольова взаємодія людей, внутрішньогруповий фаворитизм тощо); соціально-демографічні (коли у підрозділі розпочинають переважати інтереси однієї демографічної групи над іншою, відбувається перерозподіл ролей, загострюються негативні сторони психології різних вікових груп тощо); організаційні (недосконала система організації структури МВС України, неправильна організація праці у підрозділі, неправильний розподіл заробітної плати); матеріально-технічні (застаріле обладнання та машини, праця в несприятливих умовах, нерухомість тривалий час, загазованість, шум тощо) [9].

Необхідна подальша розробка питань щодо чинників та типології професійних конфліктів працівників органів внутрішніх справ, особливостей юридичних конфліктів у професійній діяльності працівників міліції. Особливої уваги потребує аналіз професійних конфліктів, пов'язаних зі службовим травматизмом і застосуванням силового впливу, розгляд шляхів і методів менеджменту професійних конфліктів працівників ОВС, їх профілактика та розв'язання.

Виклад основних положень. Основною метою діяльності всієї міліції є захист від протиправних посягань на життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, навколишнє середовище, інтереси суспільства та держави. Серед принципів забезпечення національної безпеки є пріоритет прав людини, верховенство права, пріоритет договірних (мирних) засобів у вирішенні конфліктів. З уваги на це вважаємо, що досягненню мети діяльності міліції та реалізації принципів забезпечення національної безпеки сприятиме розробка та впровадження самостійної наукової та навчальної галузі (дисципліни) «Професійна конфліктологія працівників ОВС».

Як теоретико-прикладна дисципліна професійна конфліктологія працівників ОВС має три рівні знань:

а) загальнотеоретичний і методологічний, який пояснює природу конфліктів як соціальних феноменів, аналізує їх структуру, ознаки, елементи в системі суспільних взаємин;

б) теоретико-практичний, на якому розробляються теорії, простежуються особливості, виокремлюються та аналізуються типи й чинники конфліктів у різних професійних ситуаціях діяльності працівників органів внутрішніх справ;

в) емпірично-прикладний, який є підґрунтям професійної конфліктології, утворюється на основі емпіричних досліджень і складається із зафіксованих фактів, експериментів, тестувань, моделювання, тренінгів щодо вияву управління та вирішення конфліктів під час професійної діяльності працівників ОВС.

До об'єкта професійної конфліктології працівників ОВС відносно всі вияви конфліктної соціальної взаємодії у професійній діяльності працівників органів внутрішніх справ, а також у їх соціальному житті, тобто вся нескінченна розмаїтість реальних конфліктів, зокрема професійних, якими наповнене минуле і сучасне суспільне життя.

Конфлікти – невичерпний об'єкт пізнання з огляду на численність існуючих та стрімке зростання нових конфліктологічних ситуацій. Водночас об'єкт конфліктології є більш консервативним наукоутворювальним чинником, ніж предмет. До предмета професійної конфліктології працівників ОВС віднесемо закономірності виникнення, ескалації і розв'язання професійних конфліктів, у тому числі основи медіації та ведення переговорів як ефективних засобів розв'язання конфліктів.

Загалом предмет конфліктології виступає більш динамічним елементом, його межі постійно уточнюються в результаті розвитку науки. Так, на ранніх стадіях становлення конфліктології до її предмета було віднесено переважно деструктивні, тобто руйнівні функції,

менше – конструктивні функції конфліктів, а тепер до предмета конфліктології додаються нові функції конфліктів: групоутворення, інноваційні, інформаційні тощо. Крім того, стає очевидним, що об'єкт професійної конфліктології працівників ОВС стає більш вузьким і охоплює здебільшого юридичні (правоохоронні) конфлікти, а предмет розширюється через включення в нього методів управління конфліктними ситуаціями під час професійної діяльності, культури конфліктної поведінки, закономірностей профілактики конфліктів.

Отже, предметом професійної конфліктології працівників ОВС як інтеграційної галузі наукових знань є загальні закономірності виникнення, розвитку і вирішення конфліктних ситуацій, інцидентів і конфліктів у професійній діяльності працівників міліції, а також основні принципи, способи, закони, механізми, прийоми діяльності щодо конфліктного зіткнення, управління конфліктом і його розв'язання.

Методологія професійної конфліктології працівників ОВС, як цілісна система логічно пов'язаних теоретичних, власне методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур отримання достовірних знань щодо природи, сутності, змісту конфліктів, базується на фундаментальних наукових принципах, серед яких:

1. Принцип єдності теоретичних узагальнень та емпіричних досліджень орієнтує конфліктологів не зводити вивчення конфліктів до аналізу паперів, так званих «карт конфлікту» чи думок, що відображають конфліктну взаємодію, а звертатися до безпосереднього дослідження реальних конфліктів конкретних суб'єктів у певному соціальному середовищі.

2. Принцип діалектичного розвитку – містить розуміння безперервності розвитку і зміни будь-якого явища і процесу. Цей принцип вимагає під час вивчення професійних конфліктів у діяльності ОВС виявляти тенденції їх еволюції. Розвиток конфлікту може бути поступовим, безперервним, тривалим, нерівним, скачкоподібним від одних форм до інших, частіше від простих до складніших.

3. Принцип діалектичної єдності теорії, експерименту і практики допомагає будувати дослідницькі стратегії в професійній конфліктології, зіставляючи емпіричну базу і теоретичні конструкції.

4. Принцип системного підходу – вимагає розглядати конфлікт як цілісне, складне, органічне поєднання всіх елементів (складових) конфлікту, зв'язки між елементами, а також сукупність зв'язків конфлікту із зовнішніми умовами. Цей принцип говорить про те, що конфлікт у житті не є самодостатнім, він включений у більш широку систему соціальних відносин.

5. Принцип об'єктивності – один із найважливіших принципів наукової оцінки – вимагає мінімізувати вплив особистісних і групових

інтересів, настанов, упереджень та інших виявів суб'єктивізму щодо процесу вивчення конфліктів і висновків.

Професійна конфліктологія працівників ОВС є міждисциплінарною наукою і базується на загальних категоріях конфліктології й професійної діяльності працівників ОВС, а також використовує наукові поняття філософії, соціології, психології та права, спирається на власні свої результати. Пропонуємо дотримуватися такої системи категорій професійної конфліктології працівників ОВС: конфлікт; юридичний конфлікт; правоохоронний конфлікт; професійний конфлікт у діяльності працівників ОВС; конфліктоген; типологія професійних (правоохоронних) конфліктів; функції професійних (правоохоронних) конфліктів; динаміка професійного (правоохоронного) конфлікту (ескалація, реескалація, вирішення); менеджмент професійних конфліктів; попередження професійних конфліктів в ОВС; вирішення професійного (правоохоронного) конфлікту; інститут переговорів; динаміка і методи переговорного процесу; медіація тощо. На підставі цих категорій відбувається формування більшості конфліктологічних понять та основна проблематика професійної конфліктології працівників ОВС.

До безпосереднього змісту дисципліни «Професійна конфліктологія працівників ОВС» пропонуються такі структурні розділи:

- Загальні положення професійної конфліктології працівників ОВС.
- Психологічна та соціальна природа конфлікту.
- Класифікація та структурно-функціональний аналіз конфлікту.
- Специфіка та типологія професійних конфліктів працівників органів внутрішніх справ.
- Юридичний конфлікт як різновид соціального конфлікту.
- Класифікація юридичних конфліктів.
- Стратегії та форми поведінки людини в юридичних конфліктах.
- Менеджмент конфліктів в органах внутрішніх справ.
- Професійні конфлікти працівників ОВС, пов'язані зі службовим травматизмом та застосуванням силового впливу.
- Шляхи та прийоми розв'язання професійних конфліктів у діяльності працівників ОВС.

Метою навчально-наукової дисципліни «Професійна конфліктологія працівників ОВС» є отримання теоретичних знань, оволодіння технологіями аналізу та врегулювання конфліктів у професійній діяльності працівників міліції, а також допомога у позитивному сприйнятті змін конфлікту як творчої можливості, опанування методів і навичок профілактики, попередження й управління конфліктами.

Серед окресленого кола базових категорій, питань і структурного змісту професійної конфліктології працівників ОВС вважаємо за необхідне виокремити деякі специфічні проблеми цієї науково-навчальної галузі в контексті забезпечення національної безпеки.

Так, за нашою класифікацією до професійних конфліктів працівників органів внутрішніх справ належать:

1) кримінальні конфлікти та конфлікти з учасниками кримінального процесу;

2) конфлікти з громадянами;

3) конфлікти з керівництвом;

4) конфлікти з колегами;

5) конфлікти між службами і підрозділами ОВС, іншими правоохоронними органами;

6) конфлікти з місцевими органами самоврядування, підприємствами, комунальними службами тощо.

Розглянемо деякі з наведених специфічних конфліктів у професійній діяльності працівників ОВС. Як зазначалося вище, органи внутрішніх справ посідають важливе місце в системі забезпечення національної безпеки. Понад 80% злочинів, що фіксуються у кримінальній статистиці, становлять злочини, які виявляються і розслідуються органами внутрішніх справ. Тому до одного із головних завдань професійної конфліктології працівників ОВС належать проблеми попередження та вирішення кримінальних конфліктів.

Кримінальний конфлікт – це «конфлікт із кримінальним законом», у який вступає людина, що скоїла суспільно небезпечне діяння. Способом виявлення та розв'язання кримінального конфлікту є кримінальне судочинство. У процесі попереднього розслідування та розгляду в судах кримінальних справ виникають і вирішуються кримінально-процесуальні конфлікти.

Конфліктні ситуації в діяльності ОВС з розкриття й розслідування злочинів характеризуються великим емоційним напруженням, значною тимчасовою протяжністю, широким діапазоном можливих наслідків результату конфлікту, необхідністю суворого дотримання закону. Особливо конфліктогенними є такі слідчі дії, як обшук, допит, слідчий експеримент, пред'явлення для опізнання, призначення експертизи. Вельми конфліктно можуть проходити й такі процесуальні дії: затримання підозрюваного, накладення арешту на майно, ексгумація трупа, отримання зразків для порівняльного дослідження, контроль і запис переговорів тощо.

У діяльності працівників міліції, особливо в частині охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю, часто виникають

конфлікти, які створюють ризик і небезпеку для їх життя та здоров'я, є потенційно небезпечними для інших громадян. Випадки загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ, на жаль, ще відбуваються в таких екстремальних конфліктних ситуаціях, як фізична протидія, опір працівникам міліції з використанням холодної та вогнепальної зброї, припинення масових безладів, групових порушень, затримання правопорушників, перевірка документів у підозрілих осіб тощо. В таких професійних конфліктах під час службової діяльності, застосування засобів силового впливу працівниками ОВС є не тільки їх правом, а й обов'язком, особливо коли йдеться про припинення злочину, затримання небезпечних злочинців, забезпечення власної безпеки та безпеки громадян. Тому серед проблем професійної конфліктології працівників ОВС, поряд із засвоєнням навичок безконфліктного спілкування, вмінь розв'язання протиріч без силового впливу, значне місце посідають питання професійно-психологічної готовності працівників до правомірного застосування вогнепально-силового впливу.

Висновки. Професійна конфліктологія працівників органів внутрішніх справ є міждисциплінарною науково-навчальною та практичною галуззю, яка покликана сприяти професійній підготовці працівників міліції до виконання покладених на них завдань із охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю. Ці завдання є складовими цілісної системи забезпечення національної безпеки.

До базових проблем професійної конфліктології працівників ОВС включені і загальнонаукові конфліктологічні проблеми, і специфічні питання, що ґрунтуються на особливостях професійної діяльності працівників міліції. Це такі проблеми: аналіз і розв'язання юридичних (правоохоронних) конфліктів; чинники та типологія професійних (правоохоронних) конфліктів працівників ОВС; динаміка професійного (правоохоронного) конфлікту; менеджмент професійних конфліктів в ОВС; засоби і прийоми вирішення професійного (правоохоронного) конфлікту тощо. Окремого аналізу та розв'язання потребують проблеми кримінальних і кримінально-процесуальних конфліктів, вирішення екстремальних ризиконебезпечних конфліктних ситуацій, в тому числі засобами застосування фізичної сили, спеціальних засобів і табельної вогнепальної зброї.

За сутністю професійна конфліктологія працівників ОВС є квінтесенцією професійної компетенції та суб'єктивних можливостей людини, тому логіка побудови і засвоєння цієї навчальної дисципліни викликана ідеєю розкриття суб'єктивних можливостей людини – працівника міліції. Пропонуємо обов'язкове включення «Професійної конфліктології працівників ОВС» до навчальних планів підготовки

фахівців для органів внутрішніх справ у відомчих навчальних закладах МВС України.

1. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
2. Анцупов А.Я. Конфликтология: учебник для вузов / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – 3-е изд. – М., 2008. – 496 с.
3. Великий В.М. Конфліктологія: навчальний посібник / В.М. Великий. – Херсон: Видавництво Чуєв С.М., 2006. – 339 с.
4. Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. – СПб.: Издательство «Питер», 2005. – 464 с.
5. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии / С.М. Емельянов. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 368 с.
6. Смельяненко Л.М. Конфліктологія: навч. посібник / Л.М. Смельяненко, В.М. Петюх (заг. ред.), Л.В. Торгова (заг. ред.). – К.: КНЕУ, 2003. – 315 с.
7. Иванов В.М. Юридична конфліктологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.М. Иванов, О.В. Иванова. – К.: МАУП, 2004. – 224 с.
8. Бандурка А.М. Конфликтология: учеб. пособие для вузов / А.М. Бандурка, В.А. Друзь; Университет внутренних дел МВД Украины. – Харьков: РИП «Оригинал», Фортуна-Пресс, 1997. – 356 с.
9. Ващенко І.В. Конфлікти: сучасний стан, проблеми та напрямки їх вирішення в органах внутрішніх справ: монографія / І.В. Ващенко. – Харків: ОВС, 2002. – 256 с.

Лефтеров В.А. Проблемы профессиональной конфликтологии сотрудников органов внутренних дел в контексте обеспечения национальной безопасности

Рассматриваются теоретические и практические вопросы, структуры и содержания научной и учебной дисциплины «Профессиональная конфликтология сотрудников органов внутренних дел» в контексте обеспечения национальной безопасности.

Ключевые слова: профессиональная конфликтология, учебная дисциплина, деятельность сотрудников органов внутренних дел, обеспечение национальной безопасности, экстремальные конфликтные ситуации.

Lefterov V.A. Problems of Professional Conflict internal affairs officers in the context of national security

The article considers the problem of theoretical and practical issues of the structure and content of scientific and academic discipline «Professional Conflict police officers» in the context of national security.

Key words: professional Conflict, academic discipline, activities of internal affairs officers, national security, extreme conflict.

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Подано загальну характеристику інформаційно-психологічної безпеки як складової національної безпеки України. Проаналізовано поняття національної безпеки, інформаційної безпеки, соціально-психологічної безпеки.

Ключові слова: національна безпека, інформаційна безпека, соціально-психологічна безпека, удосконалення.

Постановка проблеми. В умовах налагодження взаємозв'язків різних держав національна безпека стає складовою загальної світової безпеки, зусиль усіх народів у збереженні миру, демократії, гуманізації сучасних відносин тощо.

Сучасний стан забезпечення національної безпеки України потребує розробки науково обґрунтованої державної політики та стратегії в цій галузі, визначення системи національних цінностей, життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави, визначення зовнішніх і внутрішніх загроз цим інтересам, пошуку ефективних заходів для забезпечення безпеки в усіх її сферах. Важливу роль у ефективності забезпечення національної безпеки держави виконує інформаційно-психологічна безпека як складова національної безпеки України.

Стан дослідження. Питання щодо забезпечення національної безпеки взагалі та окремих її елементів в своїх наукових працях розглядали такі вчені: В.Б. Авер'янов, А.І. Берлач, О.М. Бандурка, Д.Н. Бахрах, В.К. Гіжевський, Є.В. Додін, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, В.Й. Развадовський, В.О. Шамрай, Х.П. Ярмак та ін. Однак питанню характеристики інформаційно-психологічної безпеки як складової національної безпеки України приділялось, на нашу думку, недостатньо уваги.

Метою статті є аналіз інформаційно-психологічної безпеки як складової національної безпеки України.

Виклад основних положень. Сфера безпеки активно впливає на стан політичної, економічної, духовної та інших складових національної безпеки України. Глибокі соціально-економічні перетворення, що відбуваються останнім часом у нашій країні, потребують не лише проведення скоординованих економічних реформ, спрямованих на

створення ефективних ринкових механізмів, трансформацію відносин власності, розвиток підприємництва, а й посилення захисту прав і свобод громадян, усіх форм власності, інтересів підприємств, установ, організацій та громадських об'єднань від злочинних, інших протиправних зазіхань. За цих умов украй важливий чинний механізм зміцнення національної безпеки, забезпечення особистої безпеки громадян і громадської безпеки [1].

Питання про адекватність системи національної безпеки України реаліям сьогодення залишається невирішеним і у науково-теоретичному, і в практично-політичному аспектах. Причина цього – у недосконалості традиційного соціально-філософського розуміння безпеки з огляду на статистику і динаміку змін у суспільстві та неналежну увагу до національної безпеки з боку держави.

Відповідно до визначення поняття «безпека» термін «національна безпека» охоплює як рівноправні складові терміни «державна безпека», «суспільна безпека» та «безпека особистості». Очевидно, що національна безпека – це надзвичайно складна багаторівнева функціональна система, в якій безперервно відбуваються процеси взаємодії та протидії життєво важливих інтересів держави, суспільства та особистості із загрозами цим інтересам – і внутрішніми, і зовнішніми. Як цільова функція цієї системи виступає міра захищеності цих інтересів від загроз. У центрі системи національної безпеки, так само як і її окремих видів, перебувають життєво важливі інтереси держави, суспільства та особистості, сукупність яких і становить національні інтереси. Держава – відкрита соціальна система, що розвивається під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників.

Розвиток держави неможливий без забезпечення її безпеки в усіх сферах, що належать до державної компетенції. Через те найважливішою особливістю соціальної форми розвитку є якнайтісніший зв'язок і взаємозалежність між розвитком і безпекою як двома сторонами загального процесу життєдіяльності відкритої соціальної системи.

Національна безпека складається із зовнішньої та внутрішньої.

Зовнішня безпека має два рівні: глобальний і міждержавний. Зовнішня безпека залежить від екологічного, військового, радіаційного, епідеміологічного, кримінального, природного, культурно-морального та інформаційно-психологічного чинників.

Внутрішня – пов'язана із загрозами економічного характеру, наприклад, перетворення ринку на кримінально-монополний, а також загрозами військового перевороту, витоку інформації, здійснення терористичних актів, виникнення надзвичайних подій соціального, полі-

тичного, психологічного, природного, біологічного й технічного походження, недотримання Конституції та прав людини.

Залежно від джерела походження виокремлюють такі типи загроз: природні (повені, землетруси, бурани, цунамі та ін.); епідеміологічні (епідемії); техногенні (катастрофи, вибухи, пожежі та ін.); політичні; соціальні; економічні; психологічні.

Важливою змістовною складовою національної безпеки є інформаційна безпека. Нині інформація стала тим чинником, який може призвести до значних технологічних аварій, військових конфліктів і поразок у них, дезорганізувати державне управління, фінансову систему, роботу наукових центрів. І що вищий рівень інтелектуалізації та інформатизації суспільства, тим потрібнішою стає надійна інформаційна безпека, оскільки реалізація інтересів, людей та держав дедалі більше здійснюється за допомогою інформатизації. З огляду на те, що під впливом інформаційних атак може цілеспрямовано змінюватися світогляд мораль і окремих осіб, і суспільства в цілому, нав'язуються чужі інтереси, мотиви, спосіб життя, актуалізується аналіз сутності та форм виявів сучасних методів прихованого агресивного впливу, вияву дій, що мають цілеспрямований агресивний характер і які суперечать інтересам національної безпеки, розроблення механізмів протидії їм у всіх напрямках [1, с. 35–38].

Отже, інформаційна безпека суспільства та держави характеризується ступенем їх захищеності, стійкістю головних сфер життєдіяльності щодо небезпечних інформаційних впливів. Інформаційна безпека визначається здатністю нейтралізувати такі впливи. Загальноприйнятим є таке визначення інформаційної безпеки, як стан захищеності життєво важливих інтересів громадян, суспільства та держави в інформаційній сфері [2].

За сутністю інформація може формувати матеріальне середовище життя людини, виконуючи роль інноваційних технологій тощо. Водночас вона може використовуватись як основний засіб міжособистісної взаємодії, постійно виникаючи та змінюючись у процесі переходу від однієї інформаційної системи до іншої

Необхідний рівень інформаційної безпеки забезпечується сукупністю політичних, економічних, організаційних заходів, спрямованих на попередження, виявлення й нейтралізацію тих обставин, факторів і дій, які можуть зашкодити реалізації інформаційних прав, потреб та інтересів країни і її громадян.

Суб'єкти інформаційної сфери та окремі елементи її інфраструктури можна об'єднати поняттям «інформаційна система», якою за-

безпечується одержання і обробка даних, видача результату або зміна власного зовнішнього стану [3]. Інформаційне суспільство, як і будь-яка система, складається із структурних одиниць. До її складу входять: суб'єкти інформаційних процесів, інформація, призначена для використання суб'єктами інформаційного суспільства, інформаційна інфраструктура, суспільні відносини, які виникають у зв'язку зі створенням, зберіганням, передачею та розповсюдженням інформації [4; 5, с. 5–6]. Метою існування інформаційних систем, що інтегровані до інформаційного суспільства, є зміна в своїх інтересах поведінки інших інформаційних систем або ж підтримання їх поведінки незмінною [6].

Розглядаючи інформаційно-психологічну складову національної безпеки, зазначимо, що під психологічною безпекою розуміємо позитивне самовідчуття людини, її емоційне, інтелектуальне, особистісне та соціальне благополуччя в конкретних соціально-психологічних умовах, а також відсутність ситуацій нанесення психологічної травми особистості та обмеження її прав.

Особливо цікавою є ідея дослідників у сфері інформаційно-психологічної безпеки, проблеми якої розглядають невід'ємно від проблем розвитку [7, с. 233–248]. Система забезпечення такої безпеки неможлива без визначення стратегій розвитку того чи іншого суспільства, без розробки відповідних моделей цивілізаційного розвитку, моделей розвитку культури. Саме таке поєднання може дати позитивний результат у процесі пошуку та виділення негативного інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну, групову та масову свідомість.

Психологічну безпеку також розглядають у виді цілісної системи процесів, результатом яких є відповідність потреб, цінностей, можливостей суб'єкта характеристикам реальної дійсності. Різні складові системи можуть виступати як компоненти її розвитку.

Розгляд системи особистої безпеки конкретної людини пов'язаний з вивченням неповторного засобу його реагування на ту чи іншу екстремальну ситуацію. Безпека людини як індивіда – стан, що інтегрує різні рівні психологічної безпеки – психологічну безпеку людини як індивіда, як суб'єкта та як особистості – у контексті життєвого простору.

Порушення особистої безпеки зумовлюється комплексом причин і об'єктивного, і суб'єктивного характеру.

Психологічна складова (підсистема) системи національної безпеки виражається сукупністю індивідуально-психологічних, со-

ціально-психологічних, політично-психологічних, релігійно-психологічних, морально-психологічних, етнопсихологічних та інших чинників.

Соціально-психологічною безпекою можна вважати стан балансу внутрішнього потенціалу суб'єкта та зовнішніх умов. Це обумовлено наявністю гармонійних взаємовідносин, що характеризуються захищеністю, що дозволяє реалізовувати духовно-психічний потенціал суб'єкта у процесі життєдіяльності та зберегти його цілісність [8].

Психологічне самозабезпечення характеризується своїми закономірностями, стратегіями, принципами, засобами та методами організації.

Окрім того, у науковій літературі виділено низку проблем, які виникають у процесі забезпечення інформаційно-психологічної безпеки. Основною проблемою вважається недосконалість основ саме державної політики в цій сфері. Причини цього полягають у загальних уявленнях, які трактують процес забезпечення безпеки через укладені в суспільстві умови формування та розвиток духовної сфери людини та суспільства, через установлені критерії моральності, суспільно допустимі стереотипи поведінки людей та механізми суспільного впливу на порушників установлених правил. Однак саме держава повинна бути залучена до цього процесу через установлення основ публічного права, які б змогли попередити найбільш суспільно небезпечні дії в цій сфері [9].

Підтримуємо думку вчених, що інформаційно-психологічну безпеку можна визначити як стан захищеності інтересів особистості, суспільства та держави, за якого забезпечується неможливість завдання шкоди духовній сфері людини, культурним надбанням суспільства через використання негативних інформаційно-психологічних впливів. Досягнення такого стану можливе лише за умов, які забезпечують вільний доступ до інформації, захист таємниць приватного життя, захист від негативних інформаційно-психологічних впливів. Такий стан дає змогу повноцінно розвиватися, адаптуватися до швидкозмінюваних соціальних умов, відповідно організовуючи свою поведінку й життєдіяльність, задовольняти свої основні потреби з урахуванням інтересів і діяльності інших людей та чинних соціальних інститутів [9].

Висновок. Ефективність забезпечення національної безпеки можлива лише за умови збалансованого існування усіх її компонентів – переважно інформаційно-психологічної безпеки.

Розглянута у статті проблема вельми актуальна, тому потребує подальших наукових дискусій щодо її розуміння та теоретичного і практичного обґрунтування.

1. Административное право и административная деятельность ОВД: учебник / под ред. Л.Л. Попова. – М.: Академия МВД СССР, 1990. – 222 с.

2. Шамрай В.О. Інформаційна безпека як складова національної безпеки України / В.О. Шамрай [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crime-research.ru/library/Shamray.htm>.

3. Расторгуев С.П. Информационная война / С.П. Расторгуев. – М.: Радио и связь, 1998. – 415 с.

4. Стрельцов А.А. Направление совершенствования правового обеспечения информационной безопасности Российской Федерации / А.А. Стрельцов // Информационное общество. – 1999. – № 6. – С. 15–21.

5. Шерстюк В.П. Информационная безопасность в системе обеспечения национальной безопасности России: федеральный и региональный аспекты обеспечения информационной безопасности / В.П. Шерстюк // Информационное общество. – 1999. – № 5. – С. 3–5.

6. Беляков К.И. Управление и право в период информатизации / К.И. Беляков. – К.: Изд. «КВІЦ», 2001 – 308 с.

7. Лепский В.Е. Информационно-психологическая безопасность субъектов дипломатической деятельности / В.Е. Лепский // Дипломатический ежегодник: сб. статей. – М.: Научная книга, 2003. – С. 233–248.

8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bin/laws/main.cgi?nreg=2>

9. Кучма Л.О. Інформаційно-психологічна безпека: теоретико-методологічні підходи та дискусії / Л.О. Кучма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crime-research.ru/library>.

Лихачёв С.В. Информационно-психологическая безопасность как составляющая национальной безопасности Украины

Представлена общая характеристика информационно-психологической безопасности как составляющей национальной безопасности Украины. Анализируются понятия национальной безопасности, информационной безопасности, социально-психологической безопасности.

Ключевые слова: *национальная безопасность, информационная безопасность, социально-психологическая безопасность, усовершенствование.*

Lykhachov S.V. Information and psychological security as a component of the national security of Ukraine

The article presents a General characteristic of the informational-psychological security as a part of national security of Ukraine. Analyzes the concepts of national security, information security, socio-psychological security.

Key words: *national security, information security, socio-psychological security of improvement.*

ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

Розглянуто сутність організованої злочинної діяльності, її виникнення та динаміку в Україні, вплив окремих психолого-юридичних характеристик (корупційні зв'язки, відмивання злочинних коштів, проникнення суб'єктів у громадсько-політичну та депутатську діяльність та ін.) на стан національної безпеки України.

Ключові слова: злочинна діяльність, організована злочинна діяльність, психолого-юридичні характеристики, національна безпека.

Постановка проблеми. У системі внутрішніх загроз національній безпеці України одне з ключових місць посідає злочинна діяльність, найперше, її організований різновид.

У психолого-правовій площині злочинна діяльність – певна сукупність усвідомлених, узгоджених між собою злочинних діянь, які поєднуються, регулюються та управляються загальною метою.

Організована злочинна діяльність сформувалася в надрах професійної злочинної діяльності, згодом стала її відгалуженням, а нині становить хоч і пов'язаний із професійною, але самостійний вид злочинної діяльності.

Організована злочинна діяльність є найбільш небезпечною за сукупністю наслідків: економічних, соціально-правових, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних. У своєму розвитку вона закономірно набула корупційних і транснаціональних ознак, стала підвищено життєздатною та спроможною ефективно уникати соціальний контроль і протидіяти спеціальним органам, що ведуть боротьбу із нею. На встановлення та підтримання корупційних зв'язків із представниками центральних і місцевих органів влади виконавці ОЗД витрачають до 50% грошових коштів. За оцінками незалежних експертів останні знаходяться у діапазоні від кількох сотень мільйонів до десятків мільярдів гривень.

Підвищена небезпека організованої злочинної діяльності для України пов'язана із недостатнім державним регулюванням соціально-економічних відносин (правовим, кадровим, матеріально-технічним та ін.), роздутістю та сваволею чиновницько-бюрократичного апарату, свідомою безгосподарністю. За таких умов суб'єкти організованої злочинної діяльності активно й безуспішно намагаються створити власну кримінальну систему управління, одночасно зрощену із державними органами, громадсько-політичними організаціями.

Сучасна ОЗД в Україні супроводжується елементами шокуючої жорстокості і демонстративної безкарності (резонансні злочини, публічні розбірки), повної зневаги до прав та інтересів громадян, високої привабливості для неповнолітніх і молоді, контролем та стимулюванням передкримінальних форм людських відносин – проституції, наркоманії, алкоголізму, грального бізнесу тощо.

Метою статті є з'ясування психолого-юридичної сутності організованої злочинної діяльності (ОЗД), аналіз її виникнення та динаміки функціонування в Україні, визначення окремих характеристик ОЗД як загроз національній безпеці України.

Виклад основних положень. Негативний вплив організованої злочинної діяльності на національну безпеку України виразно простежується через основні характеристики і тенденції функціонування ОЗД.

Розгалужені засади організованої злочинної діяльності сформувалися в Україні наприкінці 70-х – початку 80-х років ХХ століття і були загальними для СРСР. З причин партійно-ідеологічного характеру цей факт вперто ігнорувався, а потім замовчувався.

Слід зазначити, що за часів СРСР Україна не входила до республік і регіонів із високим рівнем ОЗД і не відзначалася резонансними справами типу узбекської «бавовняної» (1985–1988 рр.), у якій у злочинну діяльність було втягнуто близько 25 тисяч осіб. Звинувачення у цій справі навіть висувалися колишньому першому секретарю ЦК Комуністичної партії Узбекистану, двічі Герою Соціалістичної Праці Ш. Рашидову. Друга резонансна справа загальносоюзного масштабу була пов'язана з так званою «рибною» мафією. Її керівний блок очолювали один із заступників міністра рибної торгівлі СРСР та директор популярного у Москві Єлісеєвського гастроному на вул. Горького (теперішній Тверській). Ця організація налічувала сотні учасників, які були об'єднані в автономні законспіровані осередки. Ланцюжок ОЗД виглядав так: незаконний вилов риб осетрових порід у гирлі Волги та районі Астрахані – виготовлення у підпільних цехах червоної та чорної ікри та її маркулювання – оптові поставки продукції до Міністерства залізничного транспорту з подальшою реалізацією у поїздах дальнього та закордонного сполучення, а також до торгових баз Москви з переважною реалізацією через Єлісеєвський гастроном. Послугами цього престижного закладу користувалася значна частина московського бомонду: державні посадовці, партійні керівники, актори, співаки, льотчики-космонавти та ін.

Періодом офіційного визнання організованої злочинної діяльності можна вважати 1984–1989 рр. Саме в цей час розпочалося стрімке зростання ОЗД, його висвітлення у засобах масової інформації та ши-

роке наукове дослідження. Значний внесок у таке визначення зробили російські та вітчизняні фахівці, зокрема Б. Бараненко, Л. Гуров, А. Долгова, А. Зелінський, О. Столяренко та ін.

За роки незалежності в Україні загальнокримінальна злочинність за офіційною статистикою зросла у чотири рази. Організована злочинна діяльність та пов'язана із нею корупція зростають випереджальними темпами. Про це свідчить, зокрема, кількість виявлених по лінії МВС організованих злочинних груп і злочинів, скоєних ними до виявлення.

Динаміку організованої злочинної діяльності в незалежній Україні, деякі тенденції її розвитку доцільно з'ясувати, взявши за «відправну точку» 1989–1991 роки. В цей період організованої злочинної діяльності в Україні було характерно:

- створення первинних злочинних осередків, поступовий перехід на дворівневу структуру (первинні групи загальнокримінального та господарчо-підприємницького типу – вторинні об'єднання-ургупування), розповсюдженість у обласних центрах та великих містах;

- первинна злочинна спеціалізація та розподіл сфер впливу за переважального здирництва і протиправної приватнопідприємницької діяльності;

- паритетне співіснування із традиційною злочинністю, намагання підпорядковувати окремі її сегменти, зокрема, дрібну злочинну діяльність (карманники, картярні шулери, спекулянти тощо);

- тіньова, недемонстративна поведінка лідерів організованої злочинної діяльності, домінування в їх середовищі традиційних «злодіїв у законі» та так званих «законників», окремі спроби легалізації коштів, отриманих незаконним шляхом;

- утягування у свою сферу передкримінальних і кримінальних угруповань молоді та неповнолітніх;

- здійснення злочинної діяльності в межах країни, відсутність стійких транснаціональних зв'язків.

Негативний вплив сучасної організованої злочинної діяльності на національну безпеку України виразно простежується через такі основні характеристики ОЗД:

- періодичне, нелінійно-поступальне збільшення кількості суб'єктів організованої злочинної діяльності та відповідне зростання їх активності. За даними Державного Комітету Статистики України щорічна динаміка виявлених суб'єктів ОЗД виглядає така: 1991 – 51; 1992 – 42; 1993 – 129; 1994 – 194; 1995 – 244; 1996 – 429; 1997 – 639; 1998 – 904; 1999 – 1093; 2000 – 1197; 2001 – 927; 2002 – 722; 2003 – 684; 2004 – 695; 2005 – 551; 2006 – 466. Наведені цифри свідчать, що у перше десятиріччя незалежності України відбувалося постійне збільшення кі-

лькості виявлених суб'єктів ОЗД. Піки збільшення припадають на 1996, 1997, 1998 роки. З 2001 року відбулося суттєве зменшення кількості виявлених суб'єктів ОЗД та загальна стабілізація кількості їх виявлення. У перше десятиріччя абсолютну більшість виявлених суб'єктів ОЗД становили прості та первинні організовані злочинні групи, які займалися здирництвом, грабежами та розбоями, контрабандою, крадіжками. В цей час ще не були напрацьовані задовільні критерії визначення та класифікації організованих злочинних груп, що часто призводило до помилок та умисних приписок. З введенням у дію (2001 р.) чинного КК України з'явилися порівняно задовільні критерії визначення та класифікації ОЗГ. З цього часу переважну кількість виявлених суб'єктів ОЗД розпочали становити злочинні організації (угруповання).

Уявлення щодо динаміки злочинної активності суб'єктів ОЗД дає кількість злочинів, скоєних до знешкодження. Остання виглядає так. У перше десятиріччя середня кількість злочинів, скоєних до знешкодження, зросла з 4 до 8, подальша динаміка виглядає так: 2002 – 9; 2003 – 9; 2004 – 8; 2005 – 14; 2006 – 9.

Про рівень злочинної активності побічно свідчить тривалість існування суб'єктів ОЗД. Середня тривалість простих і первинних організованих злочинних груп становить півтора-два роки, при цьому 2000 року тривалість існування суб'єктів ОЗД і відсоток скоєних ними злочинів виглядає так: 68,0% – до 1 року, скоїли 62,2% злочинів; 24,2% – до 2-х років, скоїли 27,4% злочинів; 7,3% – 3–6 років, скоїли 9,6% злочинів; 0,5% – більше 6 років, скоїли 0,8% злочинів. 2005 року тривалість існування суб'єктів ОЗД виглядає так: до 1 року – 71,5%; до 2-х років – 18,5%; від 3-х до 6-ти років – 9,6%, більше 6-ти років – 0,4%; у 2006 році: до 1 року – 76,4%; до 2-х років – 16%; від 3-х до 6-ти років – 6,9%, більше 6-ти років – 0,6%.

Статистичні дані, оцінки незалежних експертів і результати наукових досліджень дозволяють стверджувати, що на сучасному етапі абсолютна більшість суб'єктів ОЗД мають підвищений чи високий рівень кримінальної організованості, професіоналізму, успішно протидіють правоохоронним органам;

– виникнення третього, найвищого рівня організації злочинної діяльності та повний перехід на трьохрівневу структуру (прості та первинні групи – угруповання – спільності), завершення розподілу сфер впливу на рівні районів, областей, міст. Це призвело до зменшення кількості так званих «розбірок», фізичного усунення конкурентів та неугодних осіб. Якщо у початковий період основним осередком злочинної активності виступали прості та первинні ОЗГ, то на сучасному етапі акцент перемістився на злочинні угруповання та спільності;

– взяття під повний контроль тіньової економіки, обсяги якої за експертними оцінками знаходяться у діапазоні 45–55%. У сфері тіньової економіки постійно працює близько 3 мільйонів українських та іноземних громадян. Основну продукцію тіньової економіки становлять одяг і предмети повсякденного вжитку, лікєро-горілчані вироби, харчові продукти, бензин і паливно-мастильні матеріали. Пріоритетне проникнення у такі галузі офіційної економіки, як паливно-енергетичний комплекс, лікєро-горілчана, тютюнова, деревообробна промисловість; кредитно-банківська, приватизаційна сфери, зовнішня торгівля. Останніми роками особливого розмаху набула незаконна приватизація та реприватизація за допомогою судових рішень і приватних охоронних структур (так зване рейдерство) промислових об'єктів. Найбільш резонансні рейдерські захоплення пов'язані з Кременчуцьким заводом з виробництва вантажних автомобілів, Нікопольським заводом феросплавів, дніпропетровським торговельним ринком «Озерка», ВАТ «Олейна» та ін. Практично завершена приватизація лікувально-оздоровчих закладів і закладів відпочинку (санаторії, профілакторії, дитячі табори та ін., що знаходилися у підпорядкуванні окремих відомств, організацій та установ. Показовою у цьому аспекті є ситуація, що склалася навколо санаторія імені Семашка (м. Сімеїз, АР Крим), який знаходиться у підпорядкуванні Міністерства праці України. Міністерство праці і соціальної політики заявляє про рейдерське захоплення санаторію імені Семашка в кримському місті Сімеїз. На початку 2010 року група невідомих осіб під керівництвом колишнього директора санаторію Ігоря Іоффе захопила кабінет чинного директора Олександра Забудського і вилучила печатку. Ці дії мотивувалися рішенням Київського районного суду м. Сімферополя, але відповідні документи до Мінпраці не надходили. У 2007–2009 рр. під час керівництва санаторієм Іоффе майже всі корпуси, включаючи і медичний, були передані в довгострокову оренду без узгодження міністерства;

– легалізація і «прикриття» суб'єктів ОЗД під виглядом приватних охоронних організацій, спортивних клубів, розважально-оздоровчих закладів тощо і проникнення лідерів у громадсько-політичну й особливо депутатську діяльність. Так, наприклад, лідери угруповання «Сейлем» (Крим) С. Воронков, С. Крюков та О. Коваленко на час притягнення у 1998 році до кримінальної відповідальності були депутатами міських рад Сімферополя та Ялти, один із лідерів угруповання «Коробченко» (Керч) М. Оксименко перебував на посаді генерального директора фірми «Сталкер». Широкого розголосу набула діяльність у якості депутата Голосіївської районної ради м. Києва відомого кримінального авторитета В. Киселя на прізвисько «Дід»;

– активне «відмивання» злочинних коштів шляхом придбання чи створення підприємств, закладів обслуговування, розваг і відпочинку (магазини, сауни, казино, нічні клуби, бари тощо). За експертними оцінками, відмивання «брудних» грошей в Україні сягає 4 млрд. доларів США на рік. Так, наприклад у Житомирі викрито злочинне угруповання, до якого входили керівники комерційних структур м. Житомира, Києва, Дніпродзержинська та Одеси. Зловживаючи службовим становищем, вони підробили угоду на постачання підприємству з колективною формою власності товарів майже на 3 млн. гривень, а потім викрали ці бюджетні кошти та легалізували їх через мережу фіктивних структур. Під час затримання у злочинців вилучено 114 тис. доларів США, 2 автомобілі, оргтехніку, а також документи, штампи, печатки, які підтверджують злочинну діяльність. Широкого розповсюдження набула злочинна діяльність із використанням конвертаційних центрів. Так, наприклад, у Дніпропетровську 2008 року ліквідовано «конвертаційний центр», який впродовж двох років незаконно перевів у готівку близько 100 млн. грн. До складу центру входили четверо жителів Дніпропетровська, які за попередньою змовою займалися незаконною конвертацією грошей для підприємств Дніпропетровського регіону з використанням «фіктивних» і «буферних» підприємств. Клієнти «конвертаційного центру» на підставі фіктивних угод перераховували безготівкові кошти на рахунки шести підприємств, відкритих у Дніпропетровській філії одного із комерційних банків за нібито надані товари та виконані роботи. З рахунків указаних підприємств кошти переводились на рахунок приватного підприємця, з якого організаторами центру знімались готівкою за чековими книжками за дорученням;

– широке застосування вогнепальної зброї, вибухівки, технічних пристроїв для вчинення злочинів, так, зокрема, у суб'єктів ОЗД у 1998 р. було вилучено 325 одиниць вогнепальної зброї та 311 автомобілів, у 1999 р. – 342 і 255 відповідно, у 2000 р. – 318 та 189. В окремі періоди вилучення вогнепальної та холодної зброї досягали 1 тис. одиниць. Найчастіше зброя застосовується під час бандитських нападів. Показовою у цьому контексті є знешкоджена у середині 90-х років у Харківській області. Формування у кількості 11 осіб очолював начальник служби безпеки комерційного банку «Європейський» Строгов. До банди входили переважно охоронці банку, колишні спортсмени високої кваліфікації. Використовуючи інформацію щодо фінансових можливостей клієнтів банку, формування Строгова здійснювало впродовж двох років розбійні напади, застосовуючи вогнепальну зброю, ножі, нунчаки. Останніми роками значно зросла кількість нападів на філії комерційних банків та інкасаторів. Найбільша кількість таких нападів скоєна

у Києві, Харкові та Одесі. Так, наприклад, в Одесі було вчинено напад на інкасаторів КБ «Одеса – Банк», які прибули до фірмового магазину Одеського олійножирового комбінату «Сонячна долина». Чотири нападники у масках були озброєні револьверами та бейсбольними битами. Отримавши тілесні ушкодження та поранення, інкасатори застрелили трьох нападників, а одного поранили та затримали;

– розповсюдженість вбивств на замовлення за допомогою бандитських угруповань, професійних кілерів, спеціалізованих «філерських» груп. Пік цього явища припадає на 1995 рік, упродовж якого загинули більше 100 злочинних лідерів та авторитетів, керівників державних і підприємницьких структур. Найбільш резонансними є вбивства на замовлення народного депутата та губернатора В. Щербаня та його дружини (за допомогою автомата Калашникова), президента футбольного клубу «Шахтар» і відомого бізнесмена А. Брагіна (за допомогою вибухівки), бывшего голову Національного банку України В. Гетьмана (за допомогою пістолета Токарева), журналіста Б. Олександрова (за допомогою бейсбольної бити), віце-прем'єра уряду Криму Олександра Сафонова (за допомогою вибухівки), відомого бізнесмена Максима Курочкіна (за допомогою снайперської гвинтівки) та ін.;

– утворення груп за національно-етнічною ознакою з некорінного населення та національних меншин (Кавказький регіон: чеченці, азербайджанці; афганці, а також китайці, в'єтнамці, роми та молдавани) зі спеціалізацією злочинної діяльності у наркобізнесі, нелегальній міграції, контрабанді, торгівлі зброєю. Патрунування діяльності відповідних діаспор, конкуренція із місцевим криміналітетом. За оцінками експертів у Київському та Харківському мегаполісах перебуває більше 400 тис. представників Китаю та В'єтнаму, найбільші діаспори ромів знаходяться у Причорномор'ї та Закарпатті; найбільша чеченська діаспора сконцентрована в Одеській області;

– патрунування підготовки спортсменів у певних видах (кульова стрільба, східні единоборства, боротьба, бокс) з подальшим їх залученням до виконання охоронних, рекетирських, «бойових» функцій; залучення до цієї діяльності відомих спортсменів, які завершили офіційну кар'єру. Як приклад можна навести використання як рекетира олімпійського чемпіона та чемпіона світу з вільної боротьби у важкій вазі О. Колчинського; створення заслуженим тренером України з важкої атлетики З. Авдишевим злочинного угруповання у Києві, до якого входило більше 40 екс-боксерів, важкоатлетів, борців; створення у Києві на початку 90-х років майстром спорту з боксу І. Ткаченком на прізвисько Череп злочинного угруповання з колишніх спортсменів, які займалися здирицтвом і легалізацією злочинних коштів через комерційні структури;

– встановлення стійких міжрегіональних і міжнародних зв'язків, патрунування діяльності співвітчизників у інших країнах, злочинна спеціалізація на нелегальній міграції, торгівлі жінками та зброєю, контрабанді, незаконному обігу наркотиків, крадіжках і ввезенні автотранспорту. Так, зокрема, 1998 року викрито 16 суб'єктів ОЗД із міжнародними зв'язками, які скоїли 150 злочинів, 61 суб'єкт ОЗД із зв'язками у межах СНД, які скоїли 474 злочини; у 1999 викрито 9 суб'єктів ОЗД із міжнародними зв'язками, які скоїли 82 злочинів, 46 суб'єктів ОЗД із зв'язками у межах СНД, які скоїли 298 злочинів; у 2000 викрито 20 суб'єктів ОЗД з міжнародними зв'язками, які скоїли 85 злочинів, 34 суб'єкти ОЗД із зв'язками у межах СНД, які скоїли 384 злочинів. 2001 року виявлено 20 суб'єктів ОЗД із міжнародними зв'язками, 2002 року – 21; 2003 року – 32, 2004 року – 43.

Висновки. Організована злочинна діяльність в Україні є наслідком комплексного впливу різних чинників: економічних, політичних, правових, організаційно-управлінських, психологічних.

Основними психологічними чинниками ОЗД є:

- розмивання уявлення про базові людські цінності, моральні орієнтири поведінки, шляхи і засоби досягнення життєвого успіху;
- широке розповсюдження корисливої, споживацької психології, активна пропаганда ЗМІ насилля та культу сили;
- певна романтизація серед неповнолітніх і молоді кримінальної субкультури, лідерів та авторитетів організованого злочинного світу;
- зниження рівня правослухняності громадян, широке розповсюдження елементів правового нігілізму;
- загальна недовіра населення до державних органів щодо їх здатності ефективно протидіяти організованій злочинній діяльності;
- низька психологічна готовність громадян особисто сприяти боротьбі з ОЗД.

Організована злочинна діяльність в Україні за своїм розтлінним, паралізуювальним психологічним впливом майже зрівнялася з корупцією. Проникаючи у державні, політичні, громадські структури, вона реально загрожує національній безпеці, конституційному і суспільному ладу.

---

1. Блэкборн Р. Психология криминального поведения / Р. Блэкборн. – СПб.: Питер, 2004. – (Серия «Мастера психологии»).

2. Карпов Н.С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності: монографія / Н.С. Карпов. – К.: Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2007.

3. Криминальная психология: учеб. пособие / авт.-сост. А.И. Ушати-ков, О.Г. Ковалев. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2007. – 496 с. – (Серия «Библиотека юриста»).

4. Медведєв В.С. Кримінальна психологія: підручник / В.С. Медведєв. – К.: Атіка, 2004.

5. Медведєв В.С. Психологія злочинної діяльності / В.С. Медведєв. – К.: Атіка, 2012.

Медведєв В.С. Организованная преступная деятельность как угроза национальной безопасности Украины

Рассмотрена сущность организованной преступной деятельности, ее возникновение и динамика в Украине, влияние отдельных психолого-юридических характеристик (коррупционные связи, отмывание преступных средств, проникновение субъектов в общественно-политическую и депутатскую деятельность и др.) на состояние национальной безопасности Украины.

Ключевые слова: *преступная деятельность, организованная преступная деятельность, психолого-юридические характеристики, национальная безопасность.*

Medvediev V.S. Organized criminal activity as a factor in the national security of Ukraine

It is considered the essence of organized crime, its origin and the dynamics of its functioning in Ukraine, the impact of individual psychological and legal characteristics (corruption ties, laundering of criminal funds, penetration agents in the socio-political and parliamentary activities, etc.) to the national security of Ukraine.

Key words: *criminal activity, organized crime, psychological and legal characteristics, national security.*

УДК 159; 342.9

Л.І. Мороз

**МІНІМІЗАЦІЯ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ
ЯК УМОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ**

Проаналізовано поняття правового нігілізму як форми деформації правосвідомості населення в державах із авторитарними й тоталітарними режимами. На основі аналізу виявів правового нігілізму в пострадянському суспільстві, сучасній Україні обґрунтовується необхідність і можливість мінімізації правового нігілізму, пропонуються конкретні заходи, спрямовані на підвищення авторитету права і закону.

Ключові слова: *правовий нігілізм, правосвідомість, правова культура, цінність права, верховенство права, пострадянське суспільство, механізм подолання правового нігілізму.*

Постанова проблеми. Поняття нігілізму походить з латинсько-го «заперечення». Правовий нігілізм виявляється у негативному ставленні до держави та права, до правоохоронних органів і судової системи, у невизнанні законів. Це найбільш поширена форма деформації правосвідомості населення в державах із авторитарними й тоталітарними режимами.

Залежно від того, які цінності відкидаються, нігілізм може бути аксіологічним, політичним, релігійним, моральним, правовим, психологічним тощо. Зауважимо, що негативізм є віковою нормою у період вікової кризи (3-х років, у підлітковому віці), у юнаків він виявляється у формі максималізму й безкомпромісності, що змушує замислитися про природу так званого «конфлікту поколінь».

Правовий (або юридичний) нігілізм виявляється у невизнанні права як соціальної цінності та негативному ставленні до права, законів і законодавців, існуючого правопорядку, а також у зневірі в суспільній та особистій корисності інституту права. Протилежним цьому явищу є правовий ідеалізм – віра у верховенство права, можливість жити у правовій державі. Існує й проміжне явище правового реалізму, згідно з яким право захищає права, але не для всіх громадян, правосуддя є вибірковим, корумпованим чи політично заангажованим. Складається враження, що в реальних умовах сьогодення не йдеться про подолання правового нігілізму, чи хоча б про мінімізацію цього явища.

Конституція проголошує Україну демократичною, правовою державою, такою, яка визнає права і свободи людини, громадянина найвищою цінністю, гарантує рівність кожного перед законом. Держава утворює правоохоронні органи й судову систему для забезпечення законності та правопорядку. Водночас результати соціологічних опитувань виявляють низький рівень довіри населення до законодавців, правоохоронців, суддів, прокуратури, яка має наглядати за дотриманням законності.

«Хоча в Конституції України наша держава проголошена як соціальна і правова, – зауважував 1999 року В.В. Черней, – вона ще не створила умови для забезпечення гідного людини життєвого рівня, не гарантувала конституційно проголошених соціальних послуг, унаслідок чого вона ще не є соціальною державою. Водночас вона ще не є і правовою, оскільки не завершена державно-правова реформа, мають місце правовий нігілізм, низька правова культура громадян та посадових осіб. Не подолавши правового нігілізму, не можна створити правову державу, а, з іншого боку, кожний крок по шляху розбудови правової держави означає послідовне розв'язання проблеми правового нігілізму. Тому можна сказати, що ми маємо «напівправову» або ж «частково» правову державу. Правова держава для України ще не є

реальністю, це певний ідеал, що має програмне значення, до якого ми повинні поступово наближатись, долаючи на цьому шляху соціально-економічну кризу і залишки тоталітаризму, що виступають джерелом існування та відтворення правового нігілізму» [8; 12].

Стан дослідження. З історії держави і права не важко зробити висновок про те, що стан правосвідомості населення більше залежав від правозастосовної практики, ніж від теорії правовідносин. У ті часи і в тих країнах, де права громадян були реально захищені, явище правового нігілізму не було масовим. І навпаки, в ті часи і в тих країнах, де законом нехтували заради егоїстичних цілей владноможців чи ідеологічної (революційної) доцільності, як це було у роки громадянської війни, тоталітаризму чи застою, з його «телефонним правом», домінувало право сильнішого, або подвійні стандарти моралі та права – для своїх і для чужих.

Сьогодні головними причинами правового нігілізму в Україні можна вважати невпорядкованість законодавства, його нестабільність і суперечливість; низьку правову культуру не тільки пересічних громадян, а й державних службовців і навіть юристів; слабкість механізму реалізації прийнятих законів, вибірковість застосування права, специфіка висвітлення у ЗМІ діяльності правової системи, діяльності працівників правоохоронних органів, що призводить до втрати правового ідеалізму (переконання у верховенстві права, невідворотності покарання винних, довіра до правоохоронних органів, заперечення самої можливості покарання невинуватих, застосування торгур, наявність корупції тощо).

Чого тільки вартий суддя «засівальник» Зварич з його цинізмом або генерал міліції Пукач, звинувачений у вбивстві журналіста Гонгадзе. ЗМІ можна критикувати за односторонність висвітлення правових питань, але якщо обличчя вам не до вподоби, то не варто звинувачувати у цьому дзеркало. Отже не дивно, що, за деякими оцінками, 88 відсотків громадян України не довіряють органам охорони правопорядку, не вірять у верховенство права і можливість відновити справедливість у судочинстві.

У літературі справедливо підкреслюється, що «від правового нігілізму треба відрізнити конструктивну критику права, з одного боку, а з іншого – прагнути уникати юридичного фетишизму, тобто «зведення в абсолют ролі права та інших правових засобів», як зазначав Н.Л. Гранат.

М. Матузов виділяє такі форми правового нігілізму:

- а) умисне порушення законів та інших нормативно-правових актів;
- б) масове недотримання і невиконання юридичних приписів;
- в) видання суперечливих правових актів;
- г) підміна законності доцільністю;
- г) конфронтація законодавчих і виконавчих структурах;

д) порушення прав людини;
е) теоретична форма правового нігілізму (в науковій сфері, у роботах юристів, філософів та ін.).

В. Туманов зазначає про існування пасивної й активної форм правового нігілізму. Для пасивної форми характерно байдуже ставлення до права, явна недооцінка його ролі та значення. Активному юридичному нігілізму властиво усвідомлено зневажливе або вороже ставлення до прав. Представники цього напрямку бачать, яку важливу роль виконує або може виконувати право в житті суспільства, і саме тому виступають проти нього.

В. Туманов розділяє правовий нігілізм за рівнями функціонування:

а) високий рівень суспільної свідомості (у вигляді ідеологічних течій і теоретичних доктрин);

б) рівень буденної, масової свідомості (у формі негативних установок, стійких упереджень і стереотипів);

в) відомчий.

Останній виявляється в тому, що часом підзаконні акти стають «надзаконними», юридичні норми суперечливі, виникають правові колізії.

Правовий нігілізм – це патологія правової свідомості, зумовлена певним станом суспільства. Тому боротьба з ним повинна провадитися і на загальнодержавному рівні, і на рівні окремих інституцій. Йдеться про:

а) реформи соціально-економічного характеру;

б) зміну змісту правового регулювання, максимальне наближення юридичних норм до інтересів більшості населення, а не меншості;

в) поліпшення авторитету правосуддя і через удосконалення судової діяльності, і шляхом виховання поваги до суду;

г) підвищення рівня правосвідомості всіх верств населення та насамперед самих юристів і державних службовців;

г) поліпшення правозастосовної практики; проведення роз'яснювальної роботи у випадках, коли ті чи інші правові рішення викликають громадський резонанс, сумніви у правомірності та справедливості рішень.

Усе це в принципі є не що інше, як процес покращення стану правової культури нашого суспільства.

Звичайно, необхідні теоретичні напрацювання в цьому напрямі, у тому числі міждисциплінарного характеру.

Правовий нігілізм зазвичай розглядається з точки зору юридичної науки. Окремі аспекти правового нігілізму досліджені в працях таких юристів: А.А. Алексєєва, В.К. Бабаєва, М.І. Байтіна, В.М. Баранова, Ю.Я. Баскіна, В.В. Головченка, М.М. Ібрагімова, Д.А. Керімова, В.В. Копейчікова, М.В. Костицького, М.І. Козюбри, В.М. Кудрявцева,

В.В. Лазарева, Е.Л. Лукашова, Н.І. Магузова, В.С. Нерсесянца, В.П. Сальникова, В.А. Тихонова, Г.В. Тригубенко, Ю.В. Туманова, В.В. Чернія. Певні аспекти правового нігілізму висвітлені в соціально-філософських дослідженнях П.А. Горохова, Р.Н. Павельєва, С.А. Сирина, Ю.Ф. Широкова.

Але у межах філософії права залишаються невивченими питання взаємозв'язку світогляду і правосвідомості.

Виклад основних положень. Правовий нігілізм, тобто заперечення правових цінностей і цінності права в цілому, є предметом вивчення філософії, соціології, соціальної психології, правознавства та інших галузей знань, що збігаються у висновках з приводу того, що правовий нігілізм – негативне соціальне явище, яке необхідно подолати з метою побудови громадянського суспільства, правової держави та їх подальшого прогресивного розвитку.

У той же час правовий нігілізм як соціальне явище існує. Його вияви не обмежуються емоційно-психологічною реакцією на практику правозастосування, а також охоплюють теоретичні розробки, які, пояснюючи сутність людини і суспільства, заперечують соціальну цінність права. Тобто правовий нігілізм як певна система поглядів, що заперечує цінність правових форм суспільного життя, входить до складу світогляду і обґрунтовується саме на світоглядному рівні.

Причинами появи правового нігілізму, на думку більшості дослідників, є кризовий стан суспільства, економічна та політична нестабільність, зміна ідеології та духовних цінностей. У суспільстві з'явилися нові прошарки населення, трапляються зловживання владою з боку високопосадовців, виникають гальмування і незавершення реформ, постійні коливання політичного курсу. Як наслідок – юридичне невігластво, відставання, правова невихованість населення, відсутність правових знань, досвіду правової діяльності та відповідних навичок, неможливість формування чіткої життєвої позиції. Значною мірою ці явища впливають на молодь. З уваги на вікові та психологічні особливості молоді, її безкомпромісність і максималізм, за умов неможливості у певних випадках діяти правовими методами, від неї можна очікувати виявів екстремізму на ґрунті правового нігілізму.

Зауважимо, що найбільш поширеними формами вияву правового нігілізму є порушення прав людини, особливо таких, як право на життя, честь, гідність, власність, безпеку, здоров'я, соціальні права, що пов'язані із забезпеченням гідного людини рівня життя. У Конституції України сформульовані основні права і свободи людини, але не пояснюється механізм їх забезпечення та практичної реалізації. Діяльність правозахисних організацій доволі часто не сприймається правоохо-

ронними органами, тому іноді між цими інститутами спостерігається не співпраця, а конфронтація. Вагома роль у світі належить міжнародним організаціям, які здійснюють моніторинг дотримання прав і свобод громадян, але замість подяки вони часто стикаються з протидією органів державного управління.

У літературі зважається на те, що «невіра у право і закон нерідко досягає такого рівня, що людина відмовляється від реалізації своїх законних інтересів, або віршує взагалі не мати справи з правом». Латентність окремих видів злочину сягає 70 відсотків. З іншого боку, вражає неправдоподібно високий рівень розкриття злочинів, який більше європейського рівня майже вдвічі. Так звані «мажори» залишаються часто не покараними, що провокує громадян на вчинення самосуду.

Значна частина населення сприймає право як таке, що відповідає інтересам владних структур, є засобом примусового і навіть карального впливу на поведінку людей. Чимало нарікань викликав Податковий кодекс, тепер із острахом спостерігають за Пенсійною реформою, змінами до трудового законодавства, прийняттям закону про наклеп, що може «закрити рот» четвертій владі – журналістам, які критикували владу, судові та правоохоронні органи. На жаль, Україна втрачає позиції щодо свободи слова, а «ворогами журналістики» оголошують тих, хто мав би захищати їх права.

Визнання та закріплення в Конституції України основних прав та свобод, якщо воно не супроводжується адекватними заходами їх зміцнення та практичного втілення в життя, надає їм декларативного характеру, породжує подвійні стандарти. У зв'язку з цим часто виникає підміна норм Конституції України політичною або практичною доцільністю.

Переважаю правове розчарування настає в результаті зустрічі громадян із правовою дійсністю. Так, якщо «правовий шлях» приводить людину в державний орган і вона зіштовхується там із бюрократичними перешкодами та безпідставними відмовами, якщо засоби масової інформації спочатку розповідають про переваги нового закону, а згодом про те, що його викривляють, якщо громадянин звертається до міліції чи суду по захист своїх прав, а йому в цьому відмовляють, то такі ситуації щоденно породжують і підсилюють юридико-нігілістичні установки.

Формується враження, що в Україні законодавство створено не для захисту прав людини, не для державних реформ, а для обслуговування влади. Законодавство повинне стримувати владу від зайвих пільг і привілеїв, від правопорушень і злочинів. Владні структури повинні діяти лише в межах закону.

Україні потрібне зрозуміле, доступне й ефективне законодавство, яке б населення поважало і якого б дотримувалося. Люди, як ствер-

джував французький просвітник Гольбах, повинні бути впевнені, що «законо створені для них, а не вони для законів». Слід наголосити, що нормативні акти повинні бути пронизані ідеєю поваги до громадянина, справедливого ставлення до нього – принцип гуманізму має охоплювати усю сферу законодавчої діяльності.

Як вияви правового нігілізму можна розглядати нестабільність національного законодавства, часті безсистемні та хаотичні зміни до нього, невміння чи небажання спрогнозувати можливі негативні наслідки законів, що приймаються. Фактично відсутня кваліфікована правова експертиза нових актів. Це призводить до того, що закони та підзаконні акти у процесі їх реалізації дають результат, протилежний від того, на який сподівався законодавець.

Закону надається якась «магічна сила», значення «панацеї» від усіх бід. Але для того, щоб закон виконувався, недостатньо його прийняти, потрібні також реальні механізми його реалізації, можливості посилання на нього під час вирішення конкретних спорів. Коли ж закони в державі не виконуються, в суспільстві зникає віра у можливість вирішення своїх проблем за допомогою права, в захист своїх прав законними засобами від порушення. Зазначене певною мірою стосується й працівників правоохоронних органів, деякі з яких вважають, що «закони заважають їм боротися із злочинністю», що застосування насилля, катування, мордування, тортури є за певних умов доцільним для отримання інформації про злочини, «вибивають потрібні свідчення» силою чи погрозою застосування сили.

Позначається на існуванні правового нігілізму і низький рівень правової культури та правосвідомості, недостатність правового виховання громадян. Сучасні українці не розуміють, що таке право, не готові користуватися правами, бо не знають про них майже нічого. Незнання закріплених у законодавстві прав, механізмів їх реалізації призводить до формування в особи негативного ставлення до права, яке не здатне, на її думку, задовольнити її інтереси. Отже, правовий нігілізм – продукт соціального середовища, результат реально існуючих суспільних відносин. Зумовлений він багатьма причинами, серед яких, зокрема, низький рівень правової культури. Своєю чергою, формування правової культури на шляху подолання явищ правового нігілізму неможливе, якщо для цього немає об'єктивних підстав.

Усі форми боротьби з правовим нігілізмом, так чи інакше, пов'язані з виходом українського суспільства з тривалої кризи. Та варто наголосити, що багато залежить від активної правової позиції кожного з нас. Отже, причин правового нігілізму надзвичайно багато і їх кількість, на жаль, з роками, як показує практика, не зменшується, а,

навпаки – невинно збільшується. Усвідомлення цього факту викликає стурбованість за майбутнє, адже зведення до мінімуму правового нігілізму в українському суспільстві можливе лише за умов усунення зазначених вище джерел цього явища, а для цього варто переосмислити цінності і впровадження їх у життя не одним поколінням.

Висновки. Мінімізація правового нігілізму потребує комплексних заходів щодо економічної, політичної та правової стабілізації суспільства. Необхідно спрямувати політику держави на: захист інтересів особистості, всебічне забезпечення добробуту громадян, суворе дотримання Конституції і законів України усіма державними органами; професійну законодавчу діяльність, широке публічне висвітлення законопроектної діяльності, вдосконалення правової експертизи нормативно-правових актів; підвищення професійного рівня посадових осіб і державних службовців; застосування різних форм правового виховання та правової освіти населення.

До засобів, що сприяють зведенню до мінімуму правового нігілізму, можна віднести:

- високу якість законів та інших нормативно-правових актів, їх відповідність міжнародним правовим нормам, рекомендаціям міжнародних організацій (зокрема, Венеціанської комісії);

- забезпечення вирішальної ролі закону в системі правовідносин, прозорість прийняття рішень, які мають юридичну силу;

- суворе дотримання усіх правових процедур. Не може бути правовою держава, в якій допускаються порушення виборчого законодавства, рейдерські захоплення підприємств, корупція у правоохоронних органах і судах. Усі ці дії залишаються без принципової оцінки, винних не карають. Конституцію можна легко змінити за рішенням 18-ти членів Конституційного Суду, де Верховна Рада має сумнівну легітимність, а голосування здійснюється «опосередковано»;

- відновлення авторитету державної влади і прозорість механізму її дії, удосконалення системи правоохоронних органів і правозахисної діяльності, зміцнення законності, підвищення ролі адвокатури, прокуратури, суду, особливо вищих інстанцій, спроможних виправляти судові помилки;

- високий рівень правосвідомості, який дозволив би Закону працювати. Йдеться про підвищення правової культури населення загалом, покращання усієї системи правової освіти, інформації, професійного навчання і виховання юристів, інших посадових осіб. Ключове значення у вирішенні цього питання має робота із учнівською молоддю, студентством, насамперед із правниками, курсантами та студентами ВНЗ юридичного спрямування.

Необхідна систематична робота з підвищення професійної культури всіх суб'єктів правоохоронної системи, що сприятиме подоланню недовіри населення до правоохоронних органів. Додержання закону стане вигіднішим, ніж його порушення, коли зміцниться надійність права, що означає, з одного боку, захист набутих прав, а з іншого – можливість будь-якого громадянина, який не має юридичної освіти, знати свої права. Надійність права припускає також стабільність правопорядку і можливість передбачати зміст конкретних юридичних рішень.

1. Вороненков Д.Н. Правовой нигилизм и правовой идеализм: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Д.Н. Вороненков. – М., 1999. – 21 с.
2. Горохов П.А. Социальная природа правового нигилизма / П.А. Горохов. – Оренбург, 1998. – 151 с.
3. Гуляихин В.Н. Правовой нигилизм в России / В.Н. Гуляихин. – Волгоград, 2005. – 444 с.
4. Матузов Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны «одной медали» / Н.И. Матузов // Правоведение. – 1994. – № 2. – С. 3–16.
5. Федоренко К.Г. Формы правового нигилизма / К.Г. Федоренко. – Н. Новгород, 2001. – 224 с.
6. Тригубенко Г.В. Форми вираження правового нігілізму в Україні / Г.В. Тригубенко // Вісн. Луганськ. акад. внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. Спец. вип.: у 5-ти ч. – 2004. – Ч. 4. – С. 185–190.
7. Туманов В.А. О правовм нигилизме / В.А. Туманов // Советское государство и право. – 1989. – № 10. – С. 20–27.
8. Черней В.В. Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави: автореф. дис. ...канд. юрид. наук / В.В. Черней. – К.: НАВС, 1999. – 15 с.

Мороз Л.И. Минимизация правового нигилизма как условие национальной безопасности государства

Статья содержит анализ понятия правового нигилизма как формы деформации правосознания населения в государствах с авторитарными и тоталитарными режимами. На основе анализа проявлений правового нигилизма в постсоветском обществе, современной Украине обосновывается необходимость и возможность минимизации правового нигилизма, предлагаются конкретные меры, направленные на повышение авторитета права и закона.

Ключевые слова: *правовой нигилизм, правосознание, правовая культура, ценности права, верховенство права, постсоветское общество, механизм преодоления правового нигилизма.*

Moroz L.I. Minimization legal nihilism as a condition national security

This article contains an analysis of the legal nihilism as a form of distortion of sense of justice of population in countries with authoritarian and totalitarian regimes. Based on the analysis of the manifestation of legal nihilism in post-Soviet society, modern Ukraine, the necessity and possibility of legal nihilism minimizing are justified, concrete measures to enhance the authority of law are proposed.

Key words: *legal nihilism, justice, legal culture, value of law, rule of law, post-Soviet society, a mechanism to overcome legal nihilism.*

УДК 159.9: 159.94

І.О. Поляков

**ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРА
В КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
ОСОБИСТОСТІ**

Детально описано особливості людського фактора як основної складової психологічної безпеки особистості.

Ключові слова: *людський фактор, психологічна безпека особистості, надзвичайні ситуації.*

Постановка проблеми. З розвитком технологій почастишали надзвичайні ситуації. Жага наживи чиновників і «людський фактор» рядових працівників призводить до недбальства, відбуваються техногенні аварії на об'єктах, обвалення житлових будинків, великі пожежі і т.д. Готовність людей до ризику, їх поведінка в надзвичайних ситуаціях, реакція на несподівані зміни потребують постійного вивчення з метою забезпечення їх безпеки, у тому числі психологічної. В ХХІ столітті технології розвиваються дуже швидко, а політична і економічна ситуації не у всіх країнах встигають за ними. Промовистим прикладом цього є пострадянський простір, де останні двадцять років триває процес формування нових ідеологій і ціннісних орієнтирів [1; 4; 5].

Доступність інформації збільшилася в рази в 80-ті роки ХХ століття з поширенням персональних комп'ютерів, мережі Інтернет і мобільного зв'язку. За таких величезних обсягів інформації її доступність більше не сприяє підвищенню грамотності населення, а навпаки, заплуває, глушить непотрібними відомостями і робить людей безпорадними [2; 3; 4]. Люди щодня стають заручниками або свідками різних надзвичайних ситуацій та авіакатастроф, ДТП тощо.

І, на жаль, повністю запобігти надзвичайним ситуаціям неможливо, а здійснювати психологічний захист населення в сучасних умовах дуже важко. Ще і представники ЗМІ підхоплюють кожний новий «гарячий факт» із змістом надзвичайної ситуації, транслюючи його у всіх засобах мас-медіа, тим самим травмують психіку людей ще більше. Наслідки від цього впливу призводять до того, що психічна стійкість й рівновага особистості поступово знижується. Це не може позитивно вплинути на психологічну безпеку особистості [1; 2].

Стан дослідження. З кінця ХХ століття й досі вивчення засад психологічної безпеки та негативного впливу на психічний стан особистості стало предметом багатьох зарубіжних дослідників, таких як М.А. Котик, В.П. Соломін, Т.В. Малікова, К. Вайнгартен, Дж. Пеннебейкер тощо [1; 4; 5]. Механізми психологічного захисту особистості в надзвичайних ситуаціях та концепцію психологічного захисту особистості у своїх працях розглядали такі вітчизняні вчені: С.М. Миронець, М.І. Лім, О.В. Тімченко, Д.С. Тітаренко тощо [3].

Мета статті – детальний опис особливостей вияву людського фактора, як основної складової психологічної безпеки особистості в умовах надзвичайних ситуацій.

Виклад основних положень. Об'єктивна реальність сучасного життя така, що людині доводиться стикатися з надзвичайними ситуаціями (НС), які можуть бути результатами аварії, природного явища, катастрофи, стихійних та інших лих [3]. Вони часто спричиняють людські жертви, шкоду здоров'ю людей або навколишньому середовищу, значні матеріальні втрати і порушення умов життєдіяльності людини. Події останнього десятиліття дають підстави припускати, що частота і ступінь негативних наслідків несподіваного виникнення надзвичайних ситуацій зростають. Тому готовність людей до ризику, їх поведінка в екстремальних ситуаціях, реакція на несподівані зміни потребують постійного вивчення з метою забезпечення їх безпеки, у тому числі психологічної.

Надзвичайні ситуації часто виникають несподівано, тому їх причини та способи виходу з них не завжди повністю усвідомлюються. Рівень усвідомлення можливої небезпеки значною мірою залежить від шансів виникнення її загрози. Так, може існувати віддалена загроза для життя та несподівана загроза. Ступінь усвідомлення ситуації і адекватність поведінки в разі виникнення несподіваної загрози для життя визначаються *вродженими особливостями особистості, її установками, типом нервової системи* і низкою інших *психобіологічних показників*. Навчити людину правильно поводитися в непередбачуваних ситуаціях, що загрожують життю, можливо не завжди, тому часто люди виявляються непередбачуваними до дії в них. До того ж надзвичайна

ситуація впливає на психіку, сприяє дестабілізації особистості, руйнує почуття психологічної безпеки.

Психологічна характеристика надзвичайної ситуації залежно від виду НС визначатиметься поєднанням порушених полів адаптації:

- ідентичності;
- територіальності;
- тимчасовості;
- ієрархічності.

Можна сказати, що відмінною ознакою надзвичайної ситуації є порушення територіальності, тимчасовості, а також ступінь порушення чотирьох полів адаптації в цілому. Це може бути в тому випадку, коли вектор руйнування спрямований ззовні (втрата референтної групи (*ідентичність*), руйнування середовища проживання (*територіальність*), травми, каліцтва, загибель (*тимчасовість*)) або зсередини, коли вектор спрямований назовні. В цьому випадку йдеться про ступінь дезадаптації особистості.

Безпеку особистості визначають три фактори:

- людський;
- фактор середовища;
- фактор захищеності.

Перші два вважаються основними.

Людський фактор – це різні реакції людини на небезпеку. Уявлення про значення явища чи дії формуються в певному соціальному середовищі. Однак кожна людина по-своєму інтерпретує загальноприйняте уявлення про значущість надзвичайної ситуації. В основі такої інтерпретації лежать *психологічні особливості конкретної особистості*. Отож, ставлення до небезпечної ситуації виникає із значення небезпеки, яке висуває до ситуації суспільство, та її особистісного трактування конкретної ситуації (рис. 1).

Середовище традиційно поділяється на фізичне і соціальне. У соціальному середовищі виділяють макро- і мікросоціальний рівень. До макросоціального рівня входять демографічний, економічний та інші фактори, що впливають на людину, до мікросередовища – його безпосереднє оточення (сім'я, референтна і професійна група і т. д.).

Фактор захищеності – це засоби, якими люди користуються для захисту від тривожних і небезпечних ситуацій. Вони можуть бути *фізичними* і *психологічними* (механізми психологічного захисту). Рівень захищеності залежить від ступеня *конструктивності* і *активності поведінки й діяльності* людини. Важливою умовою конструктивної поведінки виступає адекватна соціалізація інстинктів, потреб і мотивів діяльності, тобто задоволення потреб людини соціально прийнятним способом.

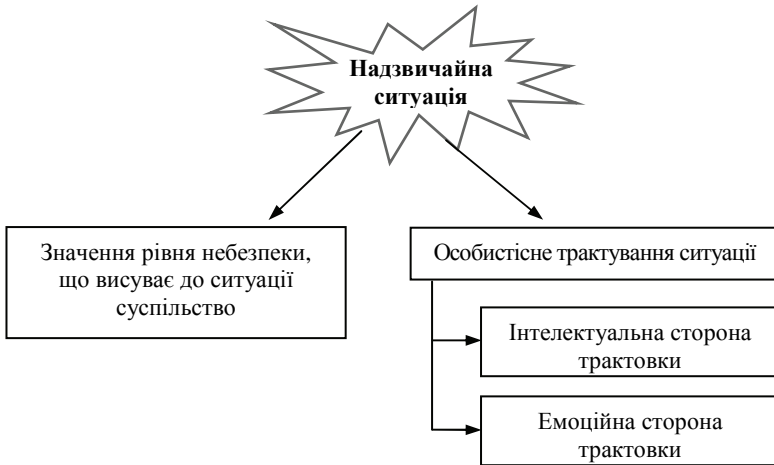

Рис. 1. Фактори формування ставлення до НС

У цій статті ми детально розглянемо особливості людського фактора як основної складової психологічної безпеки особистості.

Складові особистісного трактування надзвичайної ситуації – це *інтелектуальне* і *емоційне* сприйняття. НС примушує людину оцінювати ступінь небезпеки та викликає у неї емоційні переживання. Емоційна сторона ставлення до НС складається із *значущості-цінності* і *значущості-тривожності*. Значущість-цінність визначає переживання, викликані очікуваним або досягнутим успіхом у діяльності. *Значущість-тривожність* визначає переживання, породжені труднощами, небезпеками і наслідками ситуації. Як правило, це відчуття *тривоги*. Тривожність обумовлена труднощами, небезпеками і можливими наслідками ситуації. У людини, що мала в минулому негативний досвід НС, рівень тривожності може зрости (flashback) [3]. Причому не тільки як реакція на небезпеку реальну, але так само і можливу, незалежно від ступеня її загрози. З іншого боку, тривогу породжує і *недолік* професійного і життєвого *досвіду*, *невпевненість* у собі і у своїй безпеці.

Усвідомлення індивідом ситуації як високонебезпечної може викликати в нього надмірно сильне хвилювання і сприяти зниженню його психофізіологічних можливостей. Якщо небезпека усвідомлюється, але їй не надається надмірна оцінка, то вона може сприяти мобілізації сил.

Отож, *ступінь впливу небезпечної ситуації* визначається:

– ставленням індивіда до ситуації, що виникла, з її значущості для нього, досвіду знаходження та взаємодії в ній, а також результату цієї взаємодії для окремої людини;

– соціальним значенням ситуації, показником якого слугує громадська оцінка небезпеки ситуації та її наслідків і для окремої людини, і для суспільства в цілому. Безпека особистості залежить від її здатності до *саморегуляції*.

Виділяють *чотири фактори*, або рівні, що обумовлюють можливість саморегуляції:

– біологічні властивості людини, які виявляються в несвідомій регуляції;

– індивідуальні особливості психічного відображення і психічних функцій людини;

– досвід, навички, знання, а також вміння вирішувати різні завдання безпечно;

– спрямованість людини, тобто її мотиви, інтереси, установки тощо.

Останні два чинники формуються в процесі навчання і виховання. Їхня дія посилюється у міру зростання професійного і життєвого досвіду. Чималу роль виконують і креативні здібності людини, дозволяють їй використовувати нові методи безпечного вирішення завдання в НС. Для безпеки індивіда велике значення має також уміння подолати НС із мінімальними втратами. Цей навик формується у процесі життєдіяльності.

Біологічні та психофізіологічні передумови формування поведінки в НС. *Біологічний чинник*, що забезпечує здатність людини до саморегуляції і тим самим до безпечної поведінки, – це безумовні рефлекс, якими організм несвідомо відповідає на загрозливі йому небезпеки. До *психофізіологічних властивостей* особистості належать:

– чутливість до виявлення сигналів небезпеки;

– швидкісні можливості реагування на них;

– емоційні реакції на небезпеку тощо.

Можливості людини виявляти небезпечну ситуацію і адекватно реагувати на неї визначаються його *індивідуальними особливостями*, зокрема *властивостями нервової системи*. Від її *індивідуальної витривалості* (сили) залежить здатність до *активної тривалої роботи і протидії втомі*, до *екстремної мобілізації* в НС, а також здатність *успішно діяти під час перешкод*. Можливості людини безпечно і впевнено поводитися в НС визначаються властивостями її *темпераменту*. У цих умовах *необхідно швидко переключати увагу і реагувати на небезпечні сигнали*. На поведінку людини в небезпечній ситуації впливає також його *психічний і фізичний стани*.

Психологічні особливості особистості, що формують ставлення до НС і поведінку в ній. Особистість формується під впливом соціального середовища. Тому показник захищеності людини – це не тільки *вроджена якість*, але і *результат розвитку*. Недостатня сфор-

мованість індивідуальних характеристик людини виявляється в НС. Істотно підвищує схильність людини до небезпеки *емоційна неврівноваженість, нездатність до швидкого розподілу уваги і виділення головного об'єкта серед великої сукупності інших об'єктів, недостатня витримка і непомірна (надмірно велика або надмірно мала) схильність до ризику.*

Індивідуальні якості, властиві людям із високим ступенем захисту від небезпеки, впливають і на їх становище в соціальній групі. Справді, такі якості, як хороша координація, увага, емоційна врівноваженість тощо, сприяють не тільки захищеності людини, але і підвищують її статус. Як правило, такі люди здатні краще, ніж інші, орієнтуватися в НС і можуть ризикувати, коли це необхідно.

Психологічні стани, що визначають особливості поведінки в НС. Виділяють низку станів, які під час впливу на індивіда формують його специфічну поведінку в НС. Вони можуть і сприяти вирішенню складних завдань, і перешкоджати їхньому успішному виконанню. Наприклад, стан тривоги зазвичай сприяє швидшому виявленню небезпеки, стан же стомлення, навпаки, знижує можливості людини до виявлення небезпеки і протидії їй.

Під впливом надзвичайних ситуацій виникають стани, що порушують рівновагу особистості з середовищем. Серед них слід виділити *втому* – комплекс фізіологічних зрушень в організмі, що знижують працездатність і створюють конфлікт між зовнішніми вимогами. Для вирішення цього конфлікту організм мобілізує внутрішні ресурси, переходить на більш високий енергетичний рівень функціонування, що переживається у вигляді стану втоми. Втома розвивається нерівномірно і особливо виявляється в кінці дня, тижня. У періоди піку стомлення людині, що потрапила у НС, набагато важче активізувати психічні ресурси для її подолання.

Розвиток стану втоми обумовлений психологічними факторами: потребою в роботі, мотивацією, інтересом. Збільшення зовнішнього навантаження призводить до *стресу*. Стрес може виникати, коли інтенсивна робота і обмеження в часі змушують людину гранично напружувати сили і мобілізувати внутрішні резерви. Екстремальність такої діяльності підвищується через сильні зовнішні впливи (шум, вибухи, крики постраждалих), які збільшують інформаційне навантаження, порушують нормальні умови діяльності.

Поняття «стрес» у психологію увів Г. Сельє. *Стрес* визначається як неспецифічна відповідь організму на будь-яку зміну умов, що вимагає пристосування. Г. Сельє виділив **три основні стадії розвитку стресу:**

1. *Аларм-стадія, або стадія тривоги.* На цій стадії відбувається мобілізація адаптаційних ресурсів організму. Людина знаходиться в

стані напруженості і настороженості. Ця стадія триває від декількох годин до двох діб і охоплює дві фази:

– фаза «шоку» – загальний розлад функцій організму внаслідок психічного потрясіння або фізичного пошкодження;

– фаза «протитоку» – мобілізація захисних реакцій організму (на цій стадії часто виникають психосоматичні захворювання).

2. *Стадія резистентності, або опору.* Вона настає в тому випадку, якщо стресогенний фактор занадто сильний або продовжує свою дію. На цій стадії практично зникає тривога, підвищується рівень опірності організму, здійснюється збалансоване витрачання адаптаційних ресурсів. Якщо стресогенний фактор є надзвичайно сильним або діє довгостроково, розвивається стадія виснаження.

3. *Стадія виснаження.* На цій стадії відбувається втрата резистентності, виснаження психічних і фізичних ресурсів організму, знову з'являються ознаки тривоги.

Крім стадій розвитку стресу, виділяють п'ять фаз *адаптації під час стресу*:

1. *Руйнування звичного функціонування організму.* На цій фазі відбувається активізація адаптаційних форм реагування. Тривалість фази – хвилини, години. Спостерігаються стенічні емоції, підвищення працездатності.

2. *Становлення нового функціонування організму.* Тут відбувається перебудова організму на максимально можливе реагування в ситуації триваючого впливу стресу. Знижується працездатність, з'являються хворобливі стани.

3. *Нестійка адаптація* – часткова адаптація до життєдіяльності в нових умовах.

4. *Стійка адаптація.* Це фаза відповідає стадії резистентності.

5. *Руйнування систем функціонування організму* (виснаження). Людський організм не в змозі функціонувати в нових умовах, зважаючи на виснаження його адаптаційних можливостей.

Висновки. Виснаження адаптаційних можливостей призводить до негативних змін у психіці людини. Стрес по-різному впливає на організм. Він виявляється в адаптаційний синдром як реакція організму на різке збільшення загальної зовнішньої навантаження. Зростає біоелектрична активність мозку, посилюється частота серцебиття, підвищується тиск крові тощо. Отож, в організмі відбувається низка фізіологічних зрушень, що сприяють підвищенню його енергетичних можливостей і успішності виконання складних і небезпечних дій.

Однак стрес позитивно впливає на діяльність, тільки допоки він не досяг певного критичного рівня. За перевищення цього рівня розвивається процес гіпермобілізації, який загрожує порушенням саморегуля-

ції і зниженням результатів діяльності. Перевищений критичний рівень стресу називають дистресом. Завдання, які у людей з сильною нервовою системою викликають невеликий стрес, у слабких породжують дистрес.

Стресовий стан може викликати страх перед нещасним випадком або тривогу. *Страх* – це емоційна реакція на неминучість, *тривога* – реакція на негативне подія, яка ще можна запобігти. Реакція страху полягатиме у спрямованості організму на самозбереження, реакція тривоги – на мобілізацію внутрішніх ресурсів з метою попередження виникнення небажаної події.

Страх призводить до порушення процесів саморегуляції і виникнення дистресу. Стан тривоги сприяє доцільній мобілізації ресурсів організму щодо попередження негативних подій. Але важливо відрізнити тимчасові стани тривоги від *тривожності* як стійкої властивості особистості, яка є показником схильності до надмірних емоційних реакцій на загрози й труднощі. У людей з стійкою і сильно вираженою властивістю тривожності тривога виникає частіше і перевищує оптимальний рівень.

1. Котик М.А. Психология защищенности человека от опасности в профессиональной деятельности: автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. психол. наук: спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология» / М.А. Котик. – Л., 1985. – 24 с.

2. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О.А. Конопкин. – М.: Наука, 1980. – 256 с.

3. Кризова психология: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. – Х.: НУЦЗУ, 2010. – 383 с.

4. Pennebaker J. Writing to heal: A guided journal for recovery from trauma and emotional upheaval. New Harbinger Publications / J. Pennebaker. – 2004. – 186 p.

5. Weingarten K. Common Shock: Witnessing Violence Every Day – How We Are Harmed, How We Can Heal / K. Weingarten // New York: Dutton, 2003. – 231 p.

Поляков И.А. Особенности проявления человеческого фактора в контексте психологической безопасности личности

Подробно описаны особенности человеческого фактора как основная составляющая психологической безопасности личности.

Ключевые слова: *человеческий фактор, психологическая безопасность личности, чрезвычайные ситуации.*

Polyakov I.O. Peculiarities of Human Factor Manifestation in the Context of Person's Psychological Security

The article described in detail the features of the human factor or factors as the main component of psychological safety of the individual.

Key words: *human factor, psychological security personality emergencies.*

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРИМУС У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ГРОМАДЯН НА ОСВІТУ ЯК ЗАПОРУКА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Розглянуто адміністративний примус у системі забезпечення прав громадян на освіту як запоруку національної безпеки України. Проаналізовано адміністративно-примусові заходи щодо запобігання та припинення порушень права громадян на освіту, окреслено адміністративну відповідальність у сфері реалізації права на освіту. Визначено напрями реформування цього адміністративно-правового інституту.

Ключові слова: адміністративний примус, забезпечення, право на освіту, національна безпека, запобігання, припинення, адміністративна відповідальність, реформування.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що серед універсальних методів публічного управління ключове місце посідають методи переконання та примусу. Вони найбільш широко використовуються у всіх сферах управлінської діяльності, в тому числі під час боротьби з правопорушеннями, утворюють систему заходів впливу держави (в особі її органів та посадових осіб) на свідомість та поведінку людей, є необхідною умовою нормального функціонування суспільства, будь-якого державного і громадського об'єднання, всього процесу управління та ефективного механізму забезпечення національної безпеки держави.

На нашу думку, адміністративний примус посідає одне з найважливіших місць у системі державного примусу, що й обумовило його розгляд у цій статті.

Стан дослідження. Проблеми адміністративного примусу та співвідношення переконання і примусу в державному управлінні доволі докладно висвітлено в адміністративно-правовій науці. Це стосується праць провідних вітчизняних учених-адміністративістів: В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, А.С. Васильєва, І.П. Голосніченка, С.Т. Гончарука, Є.В. Додіна, М.М. Дорогих, В.В. Зуй, Р.А. Калужого, С.В. Ківалова, Л.В. Коваля, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, В.Ф. Опришка, О.І. Остапенка, М.М. Тищенко, В.К. Шкарупи та ін. Що ж стосується адміністративного примусу в системі забезпечення права громадян на освіту як запоруки національної безпеки України, на нашу думку, зазначеному питанню приділено не достатньо уваги, що потребує більш детального вивчення та обґрунтування.

Мета статті – визначення сутності адміністративного примусу та його класифікації у системі забезпечення права громадян на освіту.

Виклад основних положень. У вирішенні питання про підстави застосування державного примусу, як акцентує А.Т. Комзюк, необхідно зважати на те, який це вид (форма) державного примусу [1]. Якщо йдеться про кримінальний примус (судову форму), то, безперечно, підставою його застосування може бути тільки суспільно небезпечне діяння, тобто злочин.

Адміністративний примус має свої особливості, з якими пов'язане визначення його сутності, а саме: застосування адміністративного примусу завжди поєднане із широким використанням багатогранних виховних засобів, з активним формуванням правосвідомості, нетерпимого ставлення до антигромадських вчинків; адміністративний примус використовується в публічному управлінні з метою охорони суспільних відносин, що виникають у цій сфері державної діяльності; адміністративно-примусові заходи можуть бути застосовані не лише у зв'язку з вчиненням правопорушень, що є характерним для інших видів публічного примусу, але й у разі їх відсутності – коли їм необхідно запобігти або забезпечити громадський порядок і громадську безпеку; адміністративний примус за змістом значно ширший за адміністративну відповідальність – адміністративна відповідальність є частиною адміністративного примусу; однією з визначальних ознак адміністративного примусу є те, що заходи впливу застосовуються саме в примусовому порядку, тобто незалежно від волі і бажання суб'єкта, до якого застосовується, часто з можливістю використання для його реалізації інших примусових заходів.

Отже, адміністративний примус – це застосування органами виконавчої влади та їх посадовими особами, а у випадках, зазначених у законі, – судами (суддями) або представниками громадськості, передбачених адміністративно-правовими нормами заходів впливу морального, майнового, особистісного та іншого характеру з метою запобігання і припинення правопорушень, притягнення винних до відповідальності.

Залежно від конкретної мети застосування заходи адміністративного примусу поділяють на певні види. В адміністративно-правовій науці спостерігаємо розмаїття класифікацій заходів адміністративного примусу.

Уперше на цю проблему звернув увагу М. Єропкін [2, с. 60–68]. В основу класифікації заходів адміністративного примусу дослідник поклав мету їх застосування. Ці заходи застосовуються з потрійною метою: а) для запобігання різним антигромадським проявам, недопущення утворення певної протиправної ситуації; б) для припинення розпочатого або вже вчиненого протиправного діяння та забезпечення

провадження в справах про адміністративні проступки; в) для покарання осіб, які вчинили правопорушення. Відповідно до потрібного призначення заходи адміністративного примусу були розподілені на три групи: адміністративно-запобіжні, адміністративного припинення і адміністративні стягнення. Класифікацію, запропоновану М. Єропкіним, неодноразово критикувати, але це не завадило їй зберегти свою актуальність до наших днів.

Л. Розін основою класифікації заходів адміністративного примусу також вважає застосування цих засобів і пропонує такі види адміністративного примусу: 1) адміністративні стягнення, застосовані з метою покарання правопорушника; 2) заходи адміністративного припинення, що використовуються для припинення правопорушень, які вчиняються; 3) заходи процесуального примусу, які дозволяють установити факт правопорушення, особу порушника, скласти необхідні процесуальні документи; 4) поновлювальні заходи, призначені для поновлення порушеного правопорядку, прав громадян; 5) адміністративно-примусові заходи, застосовані з метою профілактики правопорушень [3, с. 182–189].

В. Колпаков пропонує класифікувати заходи адміністративного примусу так: заходи адміністративного запобігання, запобіжні адміністративні заходи і заходи відповідальності за порушення нормативно-правових положень [4, с. 198].

Погоджуючись з думкою О. Бандурки, призначення заходів адміністративного примусу свідчить про їх різноманітність і дозволяє доцільно варіювати ними, поєднувати їх з іншими заходами державного впливу. Відповідно до цього вони поділяються на три групи: адміністративно-запобіжні заходи (перевірка документів, огляд, внесення подання про усунення причин правопорушень тощо); заходи адміністративного припинення (адміністративне затримання, вилучення речей та документів та ін.); адміністративні стягнення (попередження, штраф, позбавлення спеціального права тощо) [5, с. 18–19].

Щодо класифікації заходів адміністративного примусу у системі забезпечення права громадян на освіту виділимо адміністративно-запобіжні заходи, заходи адміністративного припинення та заходи адміністративної відповідальності.

Розглядаючи адміністративно-примусові заходи запобігання порушень права громадян на освіту, з'ясуємо критерії їх існування: по-перше, такий захід не пов'язаний із вчиненням правопорушення, тобто виконує саме профілактичну роль; по-друге, порядок його застосування врегульовано саме адміністративним законодавством; по-третє, його застосування законодавством віднесене до компетенції міліції; по-

четверте, реалізація таких заходів обов'язково супроводжується державним примусом.

Доцільно також зважати на те, що міліція у своїй повсякденній роботі виконує певний обсяг профілактичної роботи щодо недопущення скоєння правопорушень, пов'язаних із порушенням права громадян на освіту, тобто проводить так звану соціальну профілактику (бесіди з батьками, що ведуть аморальний спосіб життя, зловживають алкогольними напоями та наркотиками; лекції у школах, на підприємствах, організаціях тощо). Вказані заходи соціальної профілактики охоплюють і примусові, і непримусові.

Засоби виховного характеру дозволяють більш ефективно впливати на свідомість та волю людини, формувати психологічне уявлення людини щодо тих чи інших процесів. У разі їх використання в особи підсвідомо формуються власні переконання, погляди, що збігаються з інтересами суспільства. Головне в переконанні – обґрунтування тієї чи іншої ідеї і наведення доречних прикладів. Людина, переконавшись у правильності та раціональності цих ідей, сприймає їх як належне і пізніше дотримується їх у своєму житті [6, с. 19–26], тобто формується власне, так зване інформаційне поле людини. Отже, сутність виховної роботи полягає у проведенні групових та індивідуальних бесід, спрямованих на формування в індивіда розуміння необхідності поваги до прав і свобод громадян, неприпустимості їх порушення, що і є основною запорукою і безпеки в державі взагалі, і національної безпеки зокрема.

Як слушно зауважує О. Негодченко, працівники органів внутрішніх справ не є соціальними працівниками, і захист соціальних прав не входить до їх компетенції, але вони постійно спілкуються з людьми різних прошарків суспільства і роблять свій внесок у підтримання безпеки всіх без винятку громадян [7, с. 14–21].

Проаналізувавши чинне законодавство і практику його застосування, серед адміністративно-примусових заходів запобігання порушень права громадян на освіту можна виділити: 1) взяття на облік і офіційне застереження осіб про неприпустимість протиправної поведінки; 2) відвідування підприємств, установ і організацій; 3) входження в жилі та інші приміщення громадян з метою вивчення житлово-побутових умов проживання неповнолітніх дітей; 4) внесення подань до державних органів, підприємств, установ, організацій, посадовим особам про необхідність усунення причин та умов, які сприяли вчиненню правопорушень; 5) клопотання перед органами місцевого самоврядування про позбавлення батьківських прав батьків, що не забезпечують право своєї дитини на освіту; 6) відвідування навчальних закладів з метою виявлення осіб, чиє право на освіту порушене чи обмежуване, з подальшим притягненням винних до відповідальності та ін.

Водночас, на відміну від адміністративно-запобіжних заходів, заходи адміністративного припинення характеризуються тим, що їх застосування спричинюється реальною протиправною (в тому числі об'єктивно протиправною) ситуацією і розпочинається в момент, коли вона досягла певного розвитку, тобто коли використання запобіжних заходів стає вже неефективним або й зовсім марним. Заходи адміністративного припинення не відвертають, а безпосередньо переривають наявні правопорушення або об'єктивно протиправні діяння, створюють умови для встановлення особи порушника, з'ясування обставин справи і реальної можливості для подальшого застосування до порушника заходів адміністративної або іншої відповідальності.

Заходи адміністративного припинення, що застосовуються міліцією як передбачені законом засоби впливу, спрямовані на примусове переривання (припинення) діянь, які мають ознаки адміністративного правопорушення, а в окремих випадках – і кримінально-правовий характер, недопущення шкідливих наслідків протиправної поведінки, забезпечення провадження в справі про адміністративне правопорушення і притягнення винного до адміністративної, а у виняткових випадках – до кримінальної відповідальності [5, с. 26].

Отже, заходами адміністративного припинення порушень права громадян на освіту можна вважати: 1) вимогу припинити протиправну поведінку; 2) доправлення порушника для складання протоколу про адміністративне правопорушення; 3) привід осіб, які ухиляються від явки за викликом до органу внутрішніх справ; 4) адміністративне затримання; 5) вилучення речей і документів; 6) припинення діяльності навчальних закладів, у яких порушується право громадян на освіту та ін.

Розглядаючи адміністративну відповідальність як один із заходів адміністративного примусу у системі забезпечення права громадян на освіту, зазначимо, на сучасному етапі розвитку української державності дослідження інституту адміністративної відповідальності, з'ясування його суті, місця та ролі і у системі адміністративного права, і серед інших галузей права набуває особливого значення, оскільки це пов'язано з необхідністю удосконалення українського законодавства, в тому числі з систематизацією та оновленням адміністративного законодавства.

Так, С. Гончарук визначає адміністративну відповідальність різновидом правової відповідальності, що є специфічною формою негативного реагування держави в особі її компетентних органів на відповідну категорію протиправних виявів, насамперед адміністративних проступків. Особи, що скоїли ці правопорушення, повинні спокутувати перед повноважним державним органом свої неправомірні дії і понести за це адміністративні стягнення в установлених законом формах

і порядку [8, с. 19]. Л. Коваль розглядає адміністративну відповідальність у контексті з іншими видами відповідальності, бо синтезуючим началом вважає необхідність покути за власні дії, протиправні вчинки, брати на себе вину за наслідки [9, с. 132].

На думку Д. Овсянка, адміністративна відповідальність – це застосування державними органами, посадовими особами та представниками влади встановлених державою заходів адміністративного покарання до громадян, а в певних випадках – і до організацій за порушення законності та державної дисципліни [10, с. 129]. В. Колпаков пропонує таку дефініцію адміністративної відповідальності: «адміністративна відповідальність – це засіб захисту суспільних відносин шляхом виконання суб'єктом проступку примусово застосованих до нього заходів впливу за процедурою, передбаченою Кодексом» [4, с. 88].

Метою юридичної відповідальності, що є загальною для всіх видів відповідальності, є покарання за правопорушення і, що найважливіше – запобігання останнім. Роль адміністративної відповідальності в системі юридичної відповідальності надзвичайно важлива насамперед тому, що вона виникає як наслідок відносин держави і громадянина. Це відповідальність за пряме порушення державних приписів, яка є найвищою точкою відносин «влада-підпорядкування». Саме в цьому аспекті адміністративну відповідальність можна розглядати як важливий інструмент правової держави, оскільки завдяки їй держава має мобільну та дієву можливість реалізовувати свої вимоги і до фізичних, і до юридичних осіб, тому оволодіння змістом проблем адміністративної відповідальності є ефективним засобом «відточування» інструментарію правової держави, адже саме через адміністративну відповідальність забезпечуються основні принципи останньої [11, с. 66–68].

Отже, проаналізувати теоретичні положення щодо визначення адміністративної відповідальності, можна зробити висновок, що як вид юридичної адміністративна відповідальність є засобом захисту суспільних відносин шляхом застосування до осіб, які вчинили адміністративні проступки, адміністративних стягнень, що призводять до негативних наслідків і застосовуються уповноваженими на те органами чи особами на підставах і в порядку, які передбачені чинним законодавством [12].

Зауважимо, що законодавство про адміністративні проступки практично не передбачає відповідальність за порушення права громадян на освіту. Виняток становить відповідальність за дії, що входять до складу адміністративного проступку, передбаченого ч. 1 ст. 184 КУпАП України [13]. Ця адміністративна норма охороняє право дітей на освіту, встановлюючи санкції за ухилення батьків, а також осіб, що їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків що-

до забезпечення необхідних умов навчання неповнолітніх дітей, причому частина друга цієї статті передбачає більш сувору відповідальність за ті самі дії, вчинені повторно впродовж року після накладення адміністративного стягнення. Санкцією за вказаною статтею є адміністративний штраф, який не завжди, на нашу думку, є ефективним засобом впливу на правопорушників.

Висновки. Нині у світлі ефективності забезпечення національної безпеки України назріла необхідність реформування адміністративного законодавства у частині забезпечення основних конституційних прав громадян.

Пропонуємо до складу нового Кодексу про адміністративні проступки додати окрему главу, якою буде встановлюватися відповідальність за адміністративні проступки, що посягають на конституційні права громадян (право на освіту також); диференціювати статтю 184 КУпАП, а саме: зробити життя, виховання та навчання неповнолітніх дітей окремими об'єктами регулювання з боку адміністративного законодавства та передбачити для правопорушників такі види покарання, як попередження, штраф підвищеного розміру; запропонувати нові складі адміністративних деліктів за порушення права громадян на освіту, зокрема: встановити відповідальність посадових осіб за порушення права громадян на освіту, безпосередньо на доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; порушення права громадян, які належать до національних меншин, на навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови у державних і комунальних закладах тощо.

1. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації: монографія / А.Т. Комзюк; за заг. ред. О.М. Бандурки. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 345 с.

2. Еропкин М.И. О классификации мер административного принуждения / М.И. Еропкин // Вопросы административного права на современном этапе. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 60–68.

3. Розин Л.М. Проблемы классификации мер административного принуждения / Л.М. Розин // Управление и право. – 1982. – Вып. 7. – С. 182–189.

4. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підручник / В.К. Колпаков. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 752 с.

5. Бандурка О.М. Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / О.М. Бандурка. – Харків: Укр. юрид. академія, 1994. – 158 с.

6. Негодченко О.В. Характеристика методів діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини / О.В. Негодченко // Вісн. Львівськ. ін-ту внутр. справ. – 2003. – № 1. – С. 19–26.

7. Негодченко О.В. Деякі проблеми організації діяльності органів внутрішніх справ щодо попередження домашнього насильства / О.В. Негодченко // Вісник Одеського юрид. ін-ту. – 2002. – № 4. – С. 14–21.

8. Гончарук С.Т. Адміністративна відповідальність за законодавством України: навчальний посібник / С.Т. Гончарук; Українська академія внутрішніх справ. – Київ, 1995. – 78 с.

9. Коваль Л.В. Адміністративне право: курс лекцій [для студентів юрид. вузів та факультетів] / Л.В. Коваль. – 3-є вид. – К.: Вентурі, 1998. – 208 с.

10. Овсянко Д.М. Адміністративное право: учебное пособие [для студентов] / Д.М. Овсянко; отв. ред. Г.А. Туманов. – М.: Юрист, 1995. – 304 с.

11. Куян І. Адміністративна відповідальність як інструмент правової держави / І. Куян // Право України. – 1998. – № 5. – С. 66–68.

12. Ракша Н.С. Адміністративно-правове забезпечення права громадян на освіту: монографія / Н.С. Ракша. – ДонДУУ, 2009. – 210 с.

13. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – Додаток до № 52. – Ст. 1122 (з наступними змінами та доповненнями).

Ракша Н.С., Червоненко Г.А. Административное принуждение в системе обеспечения права граждан на образование как фактор национальной безопасности Украины

Рассматривается административное принуждение в системе обеспечения права граждан на образование как фактор обеспечения национальной безопасности Украины. Анализируются административно-принудительные меры предотвращения и пресечения нарушений прав граждан на образование, административная ответственность в сфере реализации права на образование. Определяются направления реформирования указанного административно-правового института.

Ключевые слова: административное принуждение, обеспечение, право на образование, национальная безопасность, предотвращение, пресечение, административная ответственность, реформирование.

Raksha N.S., Chervonenko G.O. Administrative coercion in the system of ensuring the rights of citizens to education as a factor of national security of Ukraine

Article is devoted to considering of administrative compulsion in system of maintenance of the rights of citizens to education. Administratively-compulsory preventive sanctions and the termination of infringements of the right of citizens to education, administrative responsibility in sphere of realisation of the right to education are analyzed. Directions of reforming of the specified administrative-compulsory institute are defined.

Key words: administrative compulsion, maintenance, the right to education, national security prevention, the termination, administrative responsibility, reforming.

ПСИХІЧНЕ ТА ОСОБИСТІСНЕ ЗДОРОВ'Я ГРОМАДЯН ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Характеризується сутність соціальної безпорадності громадян у сучасних соціально-економічних умовах українського суспільства. Констатується, що основним чинником протидії виникненню цього феномена є психічне та особистісне здоров'я людини. Аналізуються складові психічного та особистісного здоров'я людини і їх показники. Методологічно і теоретично обґрунтовується узагальнена схема характеристики психічно та особистісно здорового громадянина.

Ключові слова: *соціальна безпорадність, толерантність до невизначеності, психічне здоров'я, особистісне здоров'я, особистісне зростання, схема психічно та особистісно здорової людини.*

Постановка проблеми. Швидкі зміни в соціумі зумовлюють гештальт-картини світу і уявлення про себе принципово незавершеними. Так виникає принципова проблематичність життя. Постійне перебування людини в стані зовнішньої і внутрішньої невизначеності вимагають від неї посилення толерантності до невизначеності, активне перетворення ситуацій та власної особистості як основи життєздатності і саморозвитку. Більшість дослідників визначають толерантність людини до невизначеності як: 1) здатність до прийняття рішення і роздумів над проблемою, навіть якщо невідомі всі факти і можливі наслідки; 2) соціально-психологічну настанову на необхідність самозміни, що має емоційну, когнітивну і поведінкову складові; 3) здатність відчувати позитивні емоції в нових, неструктурованих, неоднозначних ситуаціях, сприймаючи їх не як загрозливі, а як такі, що містять виклик; 4) здатність витримувати напруження складних і кризових ситуацій [13, с. 75–80]. Ці здатності абсолютні необхідні сучасній молоді для здійснення прогресивного саморозвитку і самореалізації. На думку російського психолога О.Г. Асмолова, в будь-якому соціально-історичному способі життя існує зона невизначеності, в якій виявляються індивідуальні якості особистості під час зустрічі з непередбаченими обставинами [6]. Неприскосована людина, за К. Роджерсом, має протилежні характеристики: займає захисну позицію; живе без стратегії та плану, у неї відсутня довіра до свого організму; нею керують деструктивні почуття, вона конформна.

Складна соціально-економічна та морально-духовна ситуація в українському суспільстві зумовлює в громадян як мінімум стан неви-

значеності, а в деяких ситуація і особистісну настанову – «навчену (соціальну – М.В.) безпорадність» (learned helplessness, термін Селігмана [37]), пов'язану з неадекватною пасивністю і зниженням інтенціональності людини в проблемній ситуації. Суттєвим є те, що, як показали дослідження Д. Хірто і М. Селігмана, навчена безпорадність має тенденцію до поширення на дедалі значніший спектр ситуацій, стає для людини своєрідною моделлю і стратегією поведінки. «Навчання» безпорадності може відбуватися в сім'ї, школі та в широкому соціальному оточенні шляхом спостереження за безпорадною поведінкою інших; люди швидше здаються, коли бачать схожість між собою і іншою людиною, яка демонструє безпорадну поведінку. Найважчі наслідки для розвитку психічного та особистісного здоров'я людини настають тоді, коли демонстрація безпорадності і покори отримує подальше підкріплення у вигляді гіперопіки, що дозволяє отримати із ситуації «вторинну вигоду». Ця гіперопіка може бути демонстрована не тільки в сім'ї, але й з боку держави, яка замість того, щоб створити умови для організації вільної життєдіяльності громадян у різних сферах життєдіяльності, опікує їх.

Мотив особистого розвитку, зростання і оволодіння компетентністю в цьому випадку підміняється систематичною демонстрацією безпорадності, спонукає оточення людини поводитися з нею як із «вічною дитиною», розв'язуючи замість неї всі проблеми. Відбувається закріплення, фіксація внутрішньої позиції «Я – компетентний» або «Я – безпомічний». Сучасна людина, особливо молодь частіше перебувають в екзистенційному вакуумі, не розуміючи сенс свого існування, мету розвитку. В сучасній молоді часто спрацьовують компенсаторні, захисні механізми або неприйняття значущості ситуації, з якою не можуть упоратися, знецінення її у власних очах для підтримки позитивного самосприйняття (раціоналізація), хворобливість, зниження рівня функціонування особистості до побутового рівня, апатія, безініціативність, бездіяльність, відмова від будь-яких дій і розвитку, що з боку виглядає як лінощі і байдужість.

Виклад основних положень. У багатьох високорозвинених країнах системи соціальної підтримки маргінальних верств населення (які переважно страждають навченою безпорадністю) державою створюються умови, що дозволяють людині досить зручно існувати за рахунок суспільства, навіть не намагаючись робити свій внесок у його розвиток. Ця ситуація розглядається останніми роками в США, де подібний спосіб життя характерний для 7,5–9% населення як загроза національній безпеці. В Україні, на нашу думку, формування навченої безпорадності в більшості випадків відбувається ще й через особливості ментальності народу – прагнення опікувати і контролювати своїх

дітей, а також унаслідок історичного чинника – тривалих років регламентованого і забезпеченого на мінімальному рівні життя попередніх поколінь за часів соціалістичного ладу.

Стійкі уявлення про власну безпорадність, які зовсім не обов'язково відповідають дійсності, призводять до негативних наслідків для психіки та особистості іноді негативніших, ніж важке поранення чи природна катастрофа. Людина в цьому випадку принципово не намагається сама перевірити свою компетентність, здатність впоратися із ситуацією. У неї витісняється зі свідомості навіть думка про таку можливість.

Система влади в нашій країні та функціонування соціальних інституцій взагалі якраз формує таку навчену соціальну безпорадність, а тому так важливо, щоб громадяни були повноцінно розвиненими особистостями. Якраз наявність досвіду успішного протистояння труднощам і успіхів у вирішенні проблем є необхідною для повноцінного розвитку. Людину необхідно спрямовувати на отримання досвіду, в результаті якого відроджується віра у свою компетентність. Було виявлено, що стосовно людини та її життєвої позиції дуже важливо і те, як вона концептуалізує свій особистий досвід життя.

Подолання зазначеної деструктивної тенденції можливе за умов постійного особистісного зростання, що передбачає «відкриття і підтримку себе». Це дає можливість людині ставати вільнішою і відповідальнішою, автентичнішою і неповторною, доброзичливою і відкритою, сильною і творчою, зрілішою і здатною сприймати світ (зовнішній і внутрішній) не як загрозу, а як виклик життя і одночасно заклик до життя, тобто інтенцією – бути суб'єктом власної життєдіяльності і власного розвитку.

Основними складовими психічного та особистісного здоров'я є: 1) духовність особистості [25; 26]; 2) самоактуалізованість; 3) індивідуальність поєднана із загальнолюдськими здатностями; 4) соціальна інтегрованість та ін. Нормальний розвиток людини – це набуття нею родової людської сутності. Умовами і водночас критеріями цього розвитку є: ставлення до іншої людини як самоцінності, як до істоти, що втілює у собі безмежні потенції роду «людина» (центральне змістовісне ставлення); здатність до децентрації, самовіддачі та любові як до способу реалізації особистісних стосунків; творчий і цілєтвірний характер життєдіяльності; потреба у позитивній внутрішній та зовнішній свободі; здатність до вільного волевиявлення; можливість самопроєктування майбутнього; віра в здійсненність накресленого; внутрішня відповідальність перед собою та іншими, минулими і майбутніми поколіннями; прагнення здобуття наскрізного загального смислу свого життя». Російський психолог Б.С. Братусь особливо підкреслює, що

йдеться, по-перше, про «рух, повний ризику», по-друге, про розвиток людини, а не особистості. На його думку, «необхідно розвести поняття «психічного здоров'я» і «особистісного здоров'я»: людина може бути психічно здоровою (мати гарну пам'ять і раціонально думати, керуватися усвідомленими мотивами, бути діяльною і вольовою в досягненні своїх цілей і вміло уникати невдач), водночас вона може бути особистісно неповноцінною – не зважати на близьких, використовувати інших як інструменти досягнення особистих цілей (не мати духовного ідеалу М.С.) тощо» [11, с. 357]. Для дедалі більшої кількості людей стає характерним саме цей діагноз: «психічно здоровий, але особистісно хворий».

Характеризуючи особистостей – актуалізаторів та особистостей-маніпуляторів, Е. Шостром [33] наводить чотири основні характеристики, що відрізняють «актуалізаторів»: чесність (прозорість, щирість, автентичність); усвідомленість як здатність самостійно формувати свою думку (відгук, життєнаповненість, інтерес); свобода щодо вираження свого потенціалу, відчуття господаря життя (спонтанність, відкритість); довіра, тобто глибока віра в інших і себе, прагнення встановити зв'язок із життям і впоратися з труднощами «тут і тепер» (віра і переконання).

Ще одна характеристика здорової людини – відкриття своєї індивідуальності. Завдання полягає в тому, щоб зрозуміти власну природу в єдності тілесного, психічного та духовного і знайти в собі мужність прийняти себе таким, а не воювати із собою все життя (суверенність, автономність). Зауважимо, що акцентування на індивідуальності повинно поєднуватися з культивуванням у собі загальнолюдського.

Здорова особистість – соціально інтегрована, що виявляється у вмінні пристосовуватися до суспільства, оскільки людина змушена жити в світі, який складається з інших індивідів [21]. Однак це зворотньо не означає відмову від індивідуальності, тому що чим соціально інтегрованішою стає людина, тим більше у неї можливостей реалізувати свою неповторну індивідуальність, встановивши обмеження для егоцентричних і антисоціальних інстинктивних спонукань. «Від нас залежить, чи віддатися розгулу і, втративши людську подобу, опуститися на дно, чи піднятися до висот розуму і розмовляти з вічністю» [21, с. 180].

За повноцінного особистісного розвитку гармонійними є стосунки особистості із внутрішнім (інтраперсональність) та зовнішнім світом (інтерперсональність). Відповідно виділяються внутрішні (інтраперсональні) та життєві (інтерперсональні) показники особистісного розвитку [12, с. 38–46].

Внутрішньоособистісні критерії зростання людини – це:

1) прийняття себе – визнання себе, ставлення до себе як до «особистості, гідної поваги, здатної до самостійного вибору» [7, с. 69;

36, с. 94–101], віру в себе і свої можливості, довіру до власної природи, організму. Довіра до себе не означає лише віру в можливості свідомого Я (крім того, лише відповідно до свого інтелекту), але також розуміння того, що «цілісний організм може бути – і часто є – мудріший, ніж наша свідомість» [24, с. 242];

2) відкритість внутрішньому досвіду переживань – безперервно-го процесу («поток») суб'єктивного переживання подій внутрішнього світу (що охоплюють і відображення подій зовнішнього світу). Що сильнішою і зрілою є особистість, то більше вона вільна від спотворювального впливу захистів і здатна прислухатися до цієї внутрішньої душевної та духовної реальностей, поставитися до неї як до гідної довіри і «жити теперішнім»;

3) розуміння себе – максимально точне, повне і глибоке уявлення про себе і свій актуальний стан (у т.ч. свої реальні переживання, бажання, думки тощо); здатність побачити і почути себе справжнього крізь нашарування соціальних масок, ролей і психологічних захистів; адекватна і гнучка Я-концепція, яка асимілює новий досвід і чутлива до актуальних змін, зближення Я-реального і Я-ідеального;

4) відповідальність за себе та своє життя. Це означає відповідальність за здійснення свого, «внутрішній локус оцінювання» – відповідальність за вибір цінностей та винесення оцінок, незалежність від тиску зовнішніх оцінок. Нарешті, це відповідальність за актуалізацію своєї індивідуальності та самобутності, за те, щоб залишитися вірним собі;

5) цілісність – інтегрованість і взаємозв'язок всіх аспектів життя людини, а особливо – цілісності внутрішнього світу і самої особистості;

б) динамічність – зростання людини є способом її існування. Зберігаючи свою ідентичність, особистість вирішує актуальні суперечності і проблеми, які постійно «перебуває в процесі» – «скоріше бути процесом можливостей, що зароджуються, ніж перетворитися в якусь застиглу мету» [24, с. 221].

Життєві критерії особистісного здоров'я людини – це:

1) прийняття інших людей такими, якими вони є, з повагою до їх неповторності і права бути собою, до визнання їх безумовною цінністю, до довіри, що пов'язане з «основоположною довірою до людської природи» і почуттям глибинної сутнісної (духовної) спільності між людьми;

2) розуміння інших – здатність до адекватного, повного і диференційованого сприйняття, готовність вступати в міжособистісний контакт на основі глибокого і тонкого розуміння, прийняття і співпереживання, емпатії, вияв фундаментального прагнення людини – до конструктивних соціальних стосунків. Людина є відкритішою і природнішою, але водночас реалістичнішою, гнучкішою, здатною компетен-

тно розв'язувати міжособистісні суперечності і «жити з іншими в максимально можливій гармонії» [35, с. 251];

3) творча адаптивність – готовність сміливо і відкрито зустрічати життєві проблеми і долати їх, не спрощуючись, а виявляючи «творчу адаптацію до новизни конкретного моменту» і «вміння виявити і використовувати всі потенційні внутрішні можливості» [24, с. 81].

Наш теоретичний та методологічний аналіз підходів авторів до аналізу душевного (психічного) [2; 3; 5; 9; 14; 17; 18; 28], духовного [15; 16; 19; 20; 22; 31] та особистісного здоров'я людини, аналіз психологічної практики з його збереження та зміцнення [8; 10; 13; 23; 27; 29; 34], а розгляд цього духовно-душевного феномена в контексті духовної парадигми [25; 30] дозволили скласти характеристику повноцінно розвиненої людини. Вирішуючи це завдання, ми зважали на такі методологічні положення: 1) психічне та особистісне здоров'я людини необхідно розглядати в єдності духовного, душевного (психічного), власне особистісного та фізичного здоров'я; 2) здоров'я особистості виявляється у її стосунках із собою з іншими людьми та світом; 3) життя особистості в цілісних його виявах та її досвід – фундаментальний показник здоров'я особистості.

Схема характеристики повноцінно розвиненої особистості охоплює такі розділи: загальнолюдські якості та життя зрілої особистості.

І. Загальнолюдські якості здорової особистості

1.1. Розвиненість духовного потенціалу (володіння догматичною свідомістю, в якій синергетично поєднано живе знання Бога, вічності і предметне знання світу цього; постійне переживання реальності трансцендентного; систематично притаманні вершинні переживання (осмислення сенсу життя, життєвого шляху, своєї долі, ідеалу, свого щастя) та глибинні переживання (глибини свого Я, своєї неповторності, цілісності, ідентичності); притаманна велика потреба в духовному та ін.).

1.2. Розвиток головних людських здатностей особистості (любити; володіти внутрішньою і зовнішньою свободою та відповідальністю; внутрішня неналаштованість на безумовне творення добра і неминучу боротьбу зі злом; володіння сенсом життя).

1.3. Володіння душевним (психічним) потенціалом (внутрішня визначеність (побудова особистісної ідентичності), це самоактуалізована, самореалізована особистість; вона відкрита власним переживанням, своєму внутрішньому світові; переживає тиху радість, почуття безпеки, адекватної ідентичності і впевненості в собі; прагне пізнати себе, виявляє, коли це необхідно, високу й адекватну самосвідомість, дедалі глибше й всебічніше пізнає себе; їй притаманні демократичний характер, надзвичайно висока креативність; володіє сильним Я та ін.).

1.4. Володіння життєвим досвідом.

П. Життя зрілої особистості (*цілеспрямованість життя; володіння оптимальним стилем життя; здорові стосунки з іншими людьми; конструктивна взаємодія зі світом тощо*).

Висновки. Запропонована схема характеристики психічно та особистісно здорової людини може стати основою складання програми розвитку та саморозвитку здорової особистості, організації виховання і самовиховання в освітніх закладах різного рівня акредитації. У зв'язку з цим необхідна регулярна корекція не тільки цілей системи освіти й «інструментарію» практичних психологів. Для опису психологічних ресурсів людей потрібні нові поняття. За всіма проблемами співвідношення буття і людини стоїть проблема життя її у Світі (С.Л. Рубінштейн). Необхідно перейти від теоретичних моделей і абстракцій у простір «життєвого шляху» людини (С.Л. Рубінштейн), створюючи умови для розв'язання нею спочатку ситуаційно зумовлених проблем, згодом і для можливості її виходу в простір «надситуативної активності» (В.А. Петровський), руху до досконалості через індивідуальні творчі акти та духовні дії. Психологічно та особистісно здорові громадяни є фундаментальною цінністю суспільства. Система влади не повинна культивувати в громадян соціальну безпорадність.

1. Абульханова К.А. Акмеологическое понимание субъекта / К.А. Абульханова // Основы общей и прикладной акмеологии. – М.: РАГС, 1995. – С. 85–108.

2. Адлер А. Наука жить / А. Адлер. – К.: Port-Royal, 1997. – 315 с.

3. Адлер А. Смысл жизни / А. Адлер // Философские науки. – 1998. – № 1. – С. 15–26.

4. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.

5. Анцыферова Л.И. Человек перед лицом жизни и смерти / Л.И. Анцыферова // Российский менталитет: Вопросы психологической теории и практики: коллектив. моногр. – М.: Ин-т психологии РАН, 1997. – С. 44–55.

6. Асмолов А.Г. Психология личности. Культурно-историческое понимание развития человека. 3-е изд. / А.Г. Асмолов. – М.: Академия / Смысл, 2007. – 528 с.

7. Бинсвангер Л. Три взгляда на случай Эллен Вест / Л. Бинсвангер, Р. Мэй, К. Роджерс // Московский психотерапевтический журнал. – 1993. – № 3. – С. 30–74.

8. Битянова Н.Р. Психология личностного роста. Практическое пособие по проведению тренинга личностного роста психологов, педагогов, социальных работников / Н.Р. Битянова. – М.: МПА, 1995. – 64 с.

9. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека. Характеристики и условия достижения / А.А. Бодалев. – М.: Флинта, 1998. – 168 с.

10. Большакова А.М. Психология особистісної реалізованості суб'єкта життєвого шляху: монографія / А.М. Большакова. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2011. – 312 с.

11. Братусь Б.С. Русская, советская, российская психология: Конспективное рассмотрение / Б.С. Братусь. – М.: Московский психолого–социальный институт: Флинта, 2000. – 388 с.
12. Братченко С.Л. Личностный рост и его критерии. / С.Л. Братченко, М.Р. Миронова; под ред. А.А. Крылова, Л.А. Коростелевой. – СПб., Изд-во: Санкт-Петербургского университета, 1997. – С. 38–46.
13. Гусев А.И. Толерантність к неопределенности: проблематика исследований / А.И. Гусев // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 8 – С. 75–80.
14. Життєва компетентність особистості: наук.-метод. посіб. / за ред. Л.В. Сохань, І.Г. Єрмакова, Г.М. Несен. – К.: Богдана, 2003. – 520 с.
15. Колісник О.П. Психологія духовного саморозвитку особистості: монографія / О.П. Колісник. – Луцьк: Вежа, 2007. – 386 с.
16. Кудрявая Н.В. Потеря смысла жизни как духовно-нравственный и медико-психологический феномен / Н.В. Кудрявая, К.В. Зорин // Смысл жизни и акме: 10 лет поиска: в 2 ч. Ч. 2. – М.: Смысл, 2004. – С. 3–15.
17. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
18. Логинова Н.А. Развитие личности и ее жизненный путь / Н.А. Логинова // Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 156–172.
19. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.
20. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М.: Смысл, 1999. – 424 с.
21. Мэй Р. Искусство психологического консультирования / Р. Мэй. – М.: Издательства: Институт общегуманитарных исследований, Астрель Пресс, 2008. – 224 с.
22. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды / Г. Олпорт. – М.: Смысл, 2002. – 464 с.
23. Роджерс К. Взгляд на психотерапию / К. Роджерс. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
24. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию / Карл Р. Роджерс. – М.: Изд-во «Эксмо-Пресс» 2001. – 416 с.
25. Савчин М.В. Виміри духовного збагачення сучасної психології / М.В. Савчин // Психологія і суспільство. – 2011. – № 4 (46). – С. 52–72.
26. Савчин М.В. Духовний потенціал людини: монографія / М.В. Савчин. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 508 с.
27. Сохань Л.В. Жизненная программа личности: структура и динамика жизненных целей / Л.В. Сохань // Жизнь как творчество. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 113–141.
28. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
29. Томэ Г. Теоретические и эмпирические основы психологии развития человеческой жизни / Г. Томэ // Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 173–196.
30. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

31. Фромм Э. Гуманистический психоанализ / Э. Фромм; Сост. и общая редакция В.М. Лейбина. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
32. Холодная М.А. Предисловие к книге / М.А. Холодная // Равен Джон – Педагогическое тестирование: Проблемы, заблуждения, перспективы. – М.: «Когито-Центр», 1999. – С. 5–10.
33. Шостром Э. Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор / Э. Шостром. – М.: Дубль-В, 1994. – 128 с.
34. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом. – М.: Независимая фирма «Класс», 1999. – 576 с.
35. Rogers C.R. A theory of therapy, personality and interpersonal relationship, as developed in client – centered framework / C.R. Rogers // Psychology: A Study of a Science. 1959. – Vol. 3. [The Carl Rogers reader; ed. by H.Kirschenbaum, V. Henderson. Boston, 1989]
36. Rogers C.R. Ellen West – and Loneliness / C.R. Rogers // Review of Existential Psychology and Psychiatry. – 1961. – Vol. 1, № 2, – P. 94–101.
37. Seligman Martin E.P. Helplessness: On Depression, Development, and Death / Martin E.P. Seligman. – San Francisco: W. H. Freeman, 1992. – 250 p.

Савчин М.В. Психическое и личностное здоровье граждан как фактор национальной безопасности

Характеризується суцільність соціальної безпомощності громадян в сучасних соціально-економічних умовах українського суспільства. Констатується, що головним фактором протидії виникненню цього феномена являється психічне і особистісне здоров'я людини. Аналізуються складові психічного і особистісного здоров'я людини і їх показники. Методологічно і теоретично обґрунтована узагальнена схема характеристики психічного і особистісно здорового громадянина.

Ключевые слова: *соціальна безпомощність, толерантність к неопределенности, психічне здоров'я, особистісне здоров'я, особистісний ріст, схема психічного і особистісно здорового людини.*

Savchyn M.V. Mental and personal health of citizens as a factor of national security

Essence of social helplessness of citizens is characterized in the modern socio-economic terms of Ukrainian society. Established, that the basic factor of counteraction the origin of the phenomenon is a psychical and personality health of man. The constituents of psychical and personality health of man and their indexes are analysed. Methodologically and in theory the generalized chart of description is grounded mentally and personality healthy citizen.

Key words: *social helplessness, tolerance to the vagueness, psychical health, personality health, personality growth, chart mentally and personality healthy man.*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ НЕОДНОРІДНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Розглянуто аспекти і механізми формування державної політики України до представників інших етнічних спільнот у контексті державної безпеки. Визначено вплив реального досвіду і співробітництва з представниками інших етносів на формування етноконтактних елементів свідомості українців.

Ключові слова: *етнічний конфлікт, етнічна фрустрація, міжетнічна напруженість, національна ідентичність.*

Постановка проблеми. ХХ століття ознаменувалося не тільки розширенням кроскультурних зв'язків і об'єднанням Європи, але і розпадом багатонаціональних держав, агресивним націоналізмом і міжетнічними війнами, які значною мірою спростували гуманістичну ілюзію про планетарну свідомість і єдину людину.

Міжетнічні конфлікти стали поширеним явищем у сучасному світі. За даними Стокгольмського міжнародного інституту з дослідження проблем миру в Осло, дві третини всіх насильницьких конфліктів в середині 90-х років були міжетнічними. Розпад СРСР також супроводжувався гострими міжнаціональними, міжетнічними суперечностями і конфліктами.

Бурхливе зростання потенціалу міжнародної конфліктності на початку 90-х років було несподіваним. Співтовариство націй, що 45 років орієнтувалося на заборону ядерних викликів і досягло в цьому незаперечних результатів, виявилось погано підготовленим до адекватної відповіді на нову глобальну загрозу.

Через певні причини в Україні досі відсутня стратегічна орієнтація на попередження і врегулювання міжнаціональних суперечностей і конфліктів на основі перспективного формування економічних, правових, політичних і соціально-психологічних умов, що забезпечують інтеграційний розвиток цих процесів. Залишається орієнтація на тактичні сьогохвилинні цілі під час урегулювання конфліктів, на декларативне невтручання за сильного впливу на ухвалення політичних рішень поточних умов політичної боротьби у вищих ешелонах влади.

Водночас будь-які міжнаціональні суперечності, маючи в своїй основі реальне соціально-економічне і ідейно-політичне коріння, за їх

загострення до конфлікту набувають винятково важливого психологічного виміру. З психологічної точки зору, поведінка людей, які входять у різні групи і системи відносин, регулюється принципами цих взаємин на основі ідентифікації груп із цими відносинами: ідейно-політичними, економічними, професійними, національно-етнічними.

Мета статті – дослідити проблематику функціонування державної політики в галузі міжетнічних взаємин в Україні; визначити вплив соціальних змін у суспільстві на рубежі 90-х років на формування етноконтактних елементів свідомості українців; розглянути можливі засоби, що дозволяють коригувати державну політику в етнонаціональній сфері та уникнути загострень міжетнічної напруженості в українському суспільстві.

Стан дослідження. Із другої половини вісімдесятих і особливо в дев'яності роки провідним предметом дослідження закордонної етноконфліктології стала проблема подолання соціальних конфліктів, їх урегулювання й вирішення. До таких досліджень найперше належать праці Е. Азара, Дж. Александера, Ф. Дюкса, Дж. Коуклі, Б. Оліарі, Р. Макгаррі, М. Рабі, Л. Рангараджана, Дж. Річардсона, М. Росса, Дж. Ротмана, Дж. Рубіна, К. Руперсінгхе, Т. Саати, Дж. Толанда й ін. Сучасні закордонні роботи з етноконфліктології мають насамперед прикладний характер, і етап її розвитку в 1990-і роки можна позначити як прикладний, або технологічний.

Вітчизняна етнічна конфліктологія сформувалася з декількох інтелектуальних потоків, що існували до кінця 1980-х рр. По-перше, це група істориків і етнографів, які вивчали етнічні конфлікти і напрацювали чималий обсяг емпіричних знань про етнічні, етнорасові і етноконфесійні конфлікти в різних країнах світу. Йдеться про роботи Ю.В. Бромля, Е.А. Веселкіна, Л.М. Дробіжевої, І.І. Жигалова, В.І. Козлова, С.Я. Козлова, А.П. Корольової, М.Е. Крамарової, Е.М. Логинової, С.В. Михайлова, Ю.С. Оганисяна, М.І. Семиряги, В.А. Тишкова, С.А. Токарева, Н.Н. Чебоксарова й ін.

По-друге, це доволі численний контингент фахівців у сфері національних відносин радянського періоду, які звернулися до вивчення етнічних конфліктів через різке наростання етнічної напруженості й актуалізації багатьох раніше латентних етнічних конфліктів у нашій країні. У цьому зв'язку необхідно назвати імена Г. Агаєва, Ю.В. Арутюняна, Е.А. Баграмова, Т.Ю. Бурмистрової, М.Н. Губогло, Ю.Д. Дешерієва, В.Ф. Губіна, М.С. Джунусова, М.І. Ісаєва, К.Х. Ханазарова й інших. Чимало радянських учених у межах наявної тоді «ідеологічної ніші» намагалися виявити й проаналізувати протиріччя в національно-етнічному житті Радянського Союзу, розробляли пропозиції з поліп-

шення клімату міжнаціональних відносин у країні, добре знали закордонні дослідження в сфері етнічної й етнорасової конфліктології. Роботи цієї групи вчених були ідеологізованими, однак було б неправильно заперечувати в них наявність позитивного змісту.

Представники психологічного наукового співтовариства включали в об'єкт своїх досліджень психологію національних відносин, і якщо ще не мали можливості вивчати психологію реальних етнічних конфліктів у нашій країні, то, принаймні, виявляли й описували суперечливі механізми психології міжгрупових, у тому числі міжетнічних, відносин. У цьому аспекті треба насамперед назвати роботи В.С. Агєєва, Г.М. Андрєєвої, І.С. Кона, С.К. Рощина, Г.У. Солдатової, В.А. Сосніна, П.Н. Шихірева, А.К. Уледова й ін. У пострадянський період чимало представників психологічного знання в етнології зробили значний внесок у розвиток етнічної конфліктології, у дослідження динаміки етнічних конфліктів, розроблення заходів зі зниження етноконфліктної напруженості й постконфліктної реабілітації.

Низка етнопсихологічних робіт щодо особливостей розвитку міжетнічних взаємин створена російськими науковцями впродовж 90-х років. Зокрема, це праці Ю.П. Платонова, Л.Г. Почебут (1993), А.О. Боронєва, В.Н. Павленко (1994), Е.А. Саракуєва, В.С. Крисько (1996), Н.М. Лебедевої (1997), Т.Г. Стефаненко (1999).

Відповідно до постановки проблеми та аналізу стану дослідження проблеми автор висловлює твердження, що становлення незалежної української держави призвело до зміни в суспільних зв'язках, в тому числі щодо картини міжетнічної взаємодії. Етнокультурно неоднорідне українське суспільство містить потенційно небезпечні елементи взаємовідносин між окремими етнічними спільнотами. Державна політика в сфері міжетнічних відносин повинна враховувати історичний досвід взаємодії між етнічними групами та українським етносом.

Виклад основних положень. Одна з основних проблем міжетнічної напруженості в Україні полягає в тому, що Україна не є поліетнічною державою в класичному варіанті. Хрестоматійний варіант поліетнічної держави передбачає наявність етнічної більшості та низки етнічних меншин, що певним способом взаємодіють між собою. Водночас головна проблематика взаємовідносин у такому суспільстві полягає у векторі «більшість-меншості». Щодо випадку з сучасною українською державою слід констатувати відсутність єдиної монолітної етнічної більшості українців. Найімовірніше можна вказувати на кілька компонентів українського середовища, що через історичні, культурні, географічні особливості, спрямованість розвитку перебувають між собою у взаємовідносинах, що у багатьох випадках більш нагадують

стосунки окремих етнічних груп. Класичний приклад – взаємовідносини українців західних регіонів та українців східної України, особливо найсхідніших областей.

Ці компоненти українського середовища мають складні стосунки з етнічними меншинами. Узагальнювально в українському суспільстві немає домінуючої етнічної групи, що визначає національну політику щодо конкретної етнічної меншості. Відповідно етнічна меншина може відчувати різний вплив з боку представників компонентів української етнічної більшості [2].

Труднощі у формуванні державної політики щодо національних меншин у більшості полягають у впливові на неї відповідної політичної та економічної еліти, що певний відрізок часу знаходиться у владних структурах. А політична еліта насичується в основному представниками того чи іншого компонента української етнічної спільноти.

Унаслідок цього політика щодо міжетнічної напруженості не перебуває в стабільному розвитку. Можливо, формування майбутнього незалежного центру держави створить централізовану політику в цій сфері, що не зазнаватиме певних корекцій з боку тимчасового політичного про шарку.

Законодавством та структурою державного апарату України передбачене функціонування низки установ, що покликані вирішувати питання міграційної політики, міжнаціональної взаємодії, релігійної толерантності [2]. Але часом державні структури демонструють безпорадність у кризових ситуаціях і невміння виконувати свої безпосередні функції.

Однією з причин, що впливає на подібне функціонування, є певна політика благодущності та безпечності, що панує в українському суспільстві та у державних структурах. Укорінився стереотип про «неможливість перебігу» етноконфліктів в Україні.

Абсолютно не зважається на історичний досвід існування української етнічної групи, що не раз брала участь у подібних етнічних колізіях. Не враховуються обставини динамічності українського суспільства, що змінює свій демографічний склад, насичуючись представниками етносів, які до нині не були властиві українському суспільству.

Уявна «неможливість» етноконфліктних ситуацій породжує самозаспокоєність. Засоби масової інформації, проголошуючи таку доктрину, стверджують міф про «абсолютну толерантність» українців. Не знаходять державної підтримки наукові розробки, що покликані створити структурні моделі проходження міжетнічних конфліктів в Україні та засоби їх раннього попередження. Нерозуміння проблем міжетнічної проблематики у майбутньому може призвести до серйозних прорахунків у міжетнічному питанні.

Державна міграційна політика в Україні потребує перегляду і розроблення нових шляхів розвитку. Водночас акцентуємо на тому, що йдеться не про міграційну політику щодо осіб інших держав, що перебувають в Україні на постійне або тимчасове перебування.

Перебудова міграційної структури найперше повинна стосуватися питання внутрішньої міграції саме населення України. Нині спостерігається формування замкнених етнічних міні-середовищ, що визначаються усталеністю етнічного складу населення та відсутністю змішування через новоприбулих із інших регіонів.

Відома практика, широко використовувана в СРСР, передбачала постійний рух внутрішнього населення. Метою такого «змішування» був принцип побудови єдиного радянського народу без поділу за етнічними ознаками. Розроблена система розподілу після завершення навчальних закладів, перерозподіл кваліфікованої робочої сили на перспективні об'єкти промисловості спричиняли постійне проживання на новому місці, змішані шлюби, спільне проживання представників різних етнічних груп.

Простежується відсутність міграції населення України саме за такими принципами. Створився певний уклад життя громадянина України, що передбачає зростання, отримання освіти, одруження, працевлаштування тощо лише в межах невеликого територіального утворення, як правило, в межах кількох областей географічного регіону України. Природний рух фахових спеціалістів, випускників вищих навчальних закладів у край невеликий. Цьому сприяє відсутність саме державної політики, яка, крім основної мети щодо забезпечення функціонування економіки України, діяла б стосовно іншої – формування саме монолітного етнічного середовища замість суспільства, поділеного на своєрідні етнічні зони з власними шляхами розвитку.

Виняток становлять лише еміграційний рух за заробітчанською ознакою та доцентровий рух із різних регіонів до столиці України. Основною причиною таких міграційних потоків є соціально-економічні, що спонукають до пошуку праці та джерел заробітку.

Перший із зазначених еміграційних рухів спричинив до значних змін у свідомості пересічного українця щодо міжетнічної взаємодії. Попри низку абсолютно негативних факторів (відірваність від свого етнічного середовища, проблема роз'єднаних сімей, відсутність батьківського виховання в цих сім'ях тощо), здійснення спільної з представниками інших етнічних громад праці в країнах світу сприяє розробленню позитивного досвіду міжетнічної взаємодії.

На співжиття етнічних громад у сучасному українському суспільстві впливає історичний досвід взаємодії між ними. Абсолютна бі-

льшість претензій щодо стосунків між групами лежить у площині «відновлення історичної справедливості». Відсутність досвіду безпосередньої взаємодії між представниками різних етносів компенсується психологічними стереотипами, що формувались упродовж тривалого часу. Свідомість пересічного члена етнічної спільноти, починаючи з дитинства, формується за допомогою літературних джерел, загальноприйнятих уявлень, засобів масової інформації тощо [8].

Останні у багатьох випадках використовують звичні кліше, стверджуючи встановлену у суспільстві догматичну теорію щодо психологічних особливостей тієї чи іншої етнічної групи. Загальні риси такої політичної пропаганди на основі історичного матеріалу очевидні. Це – тенденційний і обмежений підбір документів і фактів, їх абсолютизація і розгляд поза історичним контекстом, теза про початкові і незмінні риси психології народу і національної ідеології звинувачення «ворожого» народу в цілому у всіх труднощах і трагедіях «свого» народу. Але така література не може подолати старі забобони, а виховує нові і стає перешкодою на шляху до гармонійних стосунків. Історики розпочинають убивати історію як науку, а маніпулювання історичною свідомістю в політичних цілях може призвести до критичних ситуацій.

Упродовж тривалого історичного періоду український етнос переживав різні етноконтактні ситуації з іншими етнічними групами. Водночас не всі ці ситуації проходили мирно та безболісно. Незважаючи на прийнятий у свідомості суспільства та науковій літературі принцип «мирного українця», в історичних аналах зафіксовані конфліктні ситуації, що відбувались із трагічними обставинами та з пролиттям крові. Відповідальність у таких конфліктах не варто сліпо покладати лише на протилежну сторону. У багатьох ситуаціях українці, яким традиційно приписують миролюбність, політичну апатію, відсутність агресивності, демонстрували уміння організуватись, виявити агресію та жорстокість.

Українське суспільство через свою поліетнічність становить середовище з потенціалом розвитку міжетнічної напруженості та вимагає уваги психологів і наукової розробки стратегії розвитку поліетнічного громадянського суспільства.

Становлення й розвиток багатонаціональної держави не може проходити безконфліктно. Суть лише в тому, в якій формі міжетнічна напруженість виявляється. Необов'язковим є перехід міжетнічних проблем із латентної в фазу активних зіткнень із елементами насильства.

Латентна (прихована) фаза міжетнічної напруженості існує в будь-якому, навіть найгармонійнішому суспільстві, де встановлено поділ на етнічні групи [8]. Сучасне українське суспільство в основному характеризується саме латентним станом міжетнічних взаємин.

Водночас латентний стан міжетнічної напруженості може стрімко змінитись. Такі зміни відбулись у колишньому СРСР, де латентна напруженість, за всієї зовнішньої благопристойності міжетнічних відносин, раптово виявила потужний вибуховий потенціал в умовах кардинальних соціально-економічних змін у суспільстві [11].

Етнічна фрустрація, тобто психологічний стан етнічної групи, характеризується втратою перспективи історичного розвитку, тривогою, невпевненістю у завтрашньому дні, почуттям безвиході [6]. В українському суспільстві елементи фрустрації спостерігаються тривалий час у взаємовідносинах не тільки титульного етносу та етнічних меншин, але і у відносинах між частинами титульного українського етносу. Внаслідок тривалих історичних умов Україна, поділена на дві частини, залишається перед проблемою двовекторності суспільного та політичного розвитку. Як результат – на побутовому рівні спостерігаються велика кількість випадків упередженого ставлення до жителів східних чи західних регіонів, використовуються давні стереотипи, нав'язані свідомості українців колишньою тоталітарною системою [7].

Те ж стосується взаємовідносин між титульним українським етносом і найбільшою етнічно меншиною – росіянами. Наслідки тривалої русифікації призвели до упередженого ставлення до співгромадян за мовною ознакою.

Необхідно визнати наявність в Україні конфліктних і конфліктобезпечних зон, що виникли на національному ґрунті. Це стосується ситуації в Криму, де відносини між кримськими татарами, що активно освоюють територію, яка колись належала їх предкам, і сучасним населенням Криму, що переважно складається з росіян [4].

Частковим випадком вираження міжетнічної взаємодії в Україні є релігійні (міжконфесійні) конфлікти. Релігійні конфлікти в Україні мають специфіку відповідно до психологічних особливостей українців. Проведений аналіз дав змогу встановити, що нині релігійні конфлікти в основному набули форм локальних конфліктів у сільській місцевості з активними фазами протистояння та захоплення культових споруд. Психологічні механізми проходження релігійних конфліктів аналогічні з міжетнічними конфліктами, тому можна зробити висновок про можливість застосування до релігійних конфліктів методик і засобів попередження міжетнічних конфліктів.

Негативне ставлення українців щодо інших етносів формується в основному не в результаті особистого досвіду спілкування та взаємодії, а під впливом засобів масової інформації та політичних технологій. Відкритість українського суспільства, поступова інтеграція в європейське співтовариство дозволяє зменшити гостроту міжетнічних взаємин, навіть якщо ці відносини тривалий час ґрунтувалися на конфліктних основах.

Одним із перспективних напрямів наукового пошуку щодо розробки механізмів попередження етноконфліктів є конфігурація систем моніторингу етноконфліктних ситуацій, що передбачає аналіз соціально-психологічної обстановки в регіоні, історичних передумов розвитку конфліктів, постійне відстежування розвитку подій в етноконфліктному регіоні. Одним із найдієвіших засобів раннього попередження між-етнічних конфліктів є розробка та використання систем і моделей прогнозування розвитку ситуацій міжетнічного протистояння.

Тому постає проблема незаангажованих наукових досліджень, що проводяться на державному рівні, покликаних провести всебічне дослідження причин, умов виникнення, особливостей проходження міжетнічних конфліктів упродовж останніх століть. Особливо унікальне значення матимуть психологічні дослідження, що передбачають аналіз соціо-психологічних причин цих конфліктів і наслідків їх проходження для формування свідомості сучасного українського суспільства.

Висновки. Негативне ставлення українців до інших етносів формується в основному не в результаті особистого досвіду спілкування та взаємодії, а під впливом засобів масової інформації та політичних технологій.

Акцент негативних етностереотипів українця спрямований не на реальний об'єкт щоденної суспільної взаємодії, а на етнооб'єкт із низьким етноконтактним потенціалом, що знаходиться за межами реальної співпраці.

Відкритість українського суспільства та поступова інтеграція в європейське співтовариство дозволяє зменшити гостроту міжетнічних взаємин, навіть якщо ці відносини тривалий час ґрунтувалися на конфліктних основах. Особливо це характерно для поступового зняття напружень в україно-польських взаєминах.

Подальші напрями досліджень передбачають вивчення, систематизацію та аналіз соціопсихологічних причин, умов перебігу, особливостей та психологічних наслідків міжнаціональних конфліктів, що простежувалися в Україні впродовж XIX–XX століть. Створена на основі фактичного матеріалу цілісна модель міжетнічного конфлікту, яка описує формування, розвиток та загострення міжетнічного конфлікту, дасть змогу в подальших дослідженнях стати фактичним матеріалом під час формування теоретичних основ психологічних засобів попередження та врегулювання міжетнічних конфліктів.

---

1. Українське суспільство 1992–2002 (соціологічний моніторинг) / за ред. Н.В. Паніної. – К.: ІС НАНУ, 2003. – 116 с.

2. Коваль О.А. Міжетнічні конфлікти у контексті національної безпеки України: теоретичні аспекти / О.А. Коваль // Стратегічна панорама. – 2000. – № 3–4.
3. Іжнін Ігор. Етнічний конфлікт і проблеми втручання / Ігор Іжнін // Вісник Львівського університету. – 2001. – Вип. 4. – С. 16–23.
4. Карась А.Ф. Громадянське суспільство: національна культура / А.Ф. Карась // Гуманізм та утвердження громадянського суспільства в Україні: збірник наукових праць. – Вип. 32. – Львів: Львів. обл. книжк. друкарня, 1995. – С. 43–49.
5. Довгунь Т. Етнокультурний ренесанс та громадянське суспільство / Т. Довгунь // Вісник Львівського університету. – Львів, 2002. – С. 32–38.
6. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Институт психологии РАН, 1999. – 320 с.
7. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
8. Гостев А.А. На путях становления отечественной конфликтологии / А.А. Гостев // Психологический журнал. – 1996. – № 2. – С. 110–128.
9. Этничность и этническое насилие: противостояние теоретических парадигм // Социологический журнал. – 2003. – № 3. – С. 118–121.
10. Brown, Michael E., Owen R. Cote, Jr., Sean M. Lynn-Jones. Nationalism and Ethnic Conflict – Revised Edition: An International Security Reader. – Cambridge, Mass.: MIT Press. – September, 2001.
11. William T. Johnsen Pandora's Box Reopened: Ethnic Conflict in Europe and Its Implications // Strategic Studies. – December, 1999.

Семенов Н.М. Психологические особенности этнокультурной неоднородности украинского общества в контексте национальной безопасности

Рассмотрены аспекты и механизмы формирования государственной политики Украины относительно представителей других этнических общин в контексте государственной безопасности. Определено влияние реального опыта и сотрудничества с представителями других этносов на формирование этноконтактных элементов сознания украинцев.

Ключевые слова: *этнокультура, межэтническое противоречия, этническая группа, украинское общество.*

Semeniv N.M. Psychological features of ethnic heterogeneity of ukrainian society are in context of national safety.

In clause are considered aspects and mechanisms formation of public policy of Ukraine to representatives other ethnic communities in the context of state security. Certain influence real experience and cooperation with representatives of other ethnoses on formation ethnocontact elements of consciousness ukrainians.

Key words: *ethnic conflict, ethnic frustration, interethnic tension, national identity.*

НЕЙРОЛІНГВІСТИЧНЕ ПРОГРАМУВАННЯ У ЗАГРОЗАХ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

Проаналізовано можливості та технологію нейролінгвістичного програмування вразливих груп суспільства у контексті створення загроз національній безпеці України. Показано необхідності інтенсивного проведення заходів із мінімізації можливостей застосування інформаційно-маніпулятивних технологій щодо громадян України

Ключові слова: *нейролінгвістичне програмування, національна безпека, інформаційно-маніпулятивні технології.*

Постановка проблеми. Нині дедалі більшої уваги у питаннях забезпечення національної безпеки заслуговує програмування та прогнозування, що становлять комплекс ієрархічно підпорядкованих цілей, важливих для розвитку національного господарства, і засобів їх досягнення. Зокрема, особливо актуальним стає дослідження можливостей нейролінгвістичного програмування.

У кінці ХХ на початку ХХІ століття Україна розгубила значну частину своїх конкурентних переваг, що негативно відобразилося на стані її національної безпеки. Так, був вибраний не найкращий варіант побудови економіки. Реформи, засновані на хибній ідеології, призвели до ігнорування завдань розвитку реальної економіки країни, її інфраструктури, зниження ролі держави у визначенні завдань соціально-економічного розвитку країни. За таких умов особливо важливим стає питання забезпечення національної безпеки країни.

Нині у світі спостерігається стрімкий розвиток науки, техніки і технологій. Зокрема, вагомі досягнення у галузі нейролінгвістичного програмування вимальовують перспективу формування маніпулятивних і маніпульованих суспільств.

Нейролінгвістичне програмування дедалі ширше застосовується у різних сферах діяльності, пов'язаних із можливістю впливу на психічний стан індивідів, груп і громад, їх свідомість, психологію поведінки. Як одна із сучасних технологій маніпулятивного інформаційно-психологічного впливу, нейролінгвістичне програмування дозволяє спонукати свідомість і поведінку громадян до певної діяльності або бездіяльності, що може створювати загрози національній безпеці.

Стан дослідження. Питанням вивчення унікальних технологій впливу на суспільство, своєрідних поглядів на комунікацію і психічну налаштованість людини присвячені праці Д. Гріндера, Ф. Бендлера,

В. Сатіра, М. Еріксона [1; 3; 8; 10; 13; 14]. Будучи однією із форм інформаційно-комунікативних технологій, нейролінгвістичне програмування часто застосовується у соціальній роботі з гармонізації духовного світу людини, трансформації та переформування особистості, а також у практичних цілях як система спеціальних психотренінгів [6; 7; 11; 12]. Останнім часом здійснюються спроби використання маніпулятивного характеру нейролінгвістичного програмування для прихованого соціального управління свідомістю, для впливу на мислення, його переформування на комунікації в суспільстві з метою підготовки та створення певних загроз національній безпеці країни [4; 5]. З уваги на це актуальним є вдосконалення техніки нейролінгвістичного програмування та його впливу на свідомість особистості.

Мета статті – розглянути можливість використання нейролінгвістичного програмування громадян у контексті створення загроз національній безпеці.

Виклад основних положень. З великої кількості інформаційно-психологічних методів у практичній діяльності широко застосовується сугестивна психотерапія, групова, поведінкова, сімейна, ігрова, раціональна психотерапія та нейролінгвістичне програмування.

Зараз нейролінгвістичне програмування широко застосовується у роботах із гармонізації духовного світу людини, трансформації і переформування особистості з допомогою мовних стратегій. Найчастіше нейролінгвістичне програмування використовують у практичних цілях як систему спеціальних психотренінгів. У цьому аспекті нейролінгвістичне програмування наближається до групової терапії.

Нейролінгвістичне програмування (НЛП) є унікальною технологією впливу на людей, їх комунікацію і розвиток. Предметом НЛП є «мови», які використовуються для взаємодії як відображення внутрішніх програм, що задані на рівні нейронних зв'язків, аналізу різних способів отримання інформації про світ і реагування на них окремих людей.

У межах нейролінгвістичного програмування використовуються три техніки: «змах», «вибух» і «метафора». Основною та найпопулярнішою технікою вважається «рефреймінг», тобто переформування особистості, надання їй нової заданої форми [2; 9]. В основі рефреймінгу є такі базові положення нейролінгвістичного програмування:

– будь-який симптом, будь-яка реакція або поведінка людини мають захисний характер і тому корисні; шкідливими вони можуть уважатись тільки тоді, коли використовуються в невідповідному контексті;

– у кожної людини є своя суб'єктивна модель світу, яку можна змінити;

– кожна людина має приховані ресурси, що дозволяють змінити і суб'єктивне сприйняття, і суб'єктивний досвід, і суб'єктивну модель світу.

Рефреймінг найчастіше здійснюється в декілька етапів:

– визначення симптомів (визначення поведінки або реакції, яка потребує зміни);

– пацієнтові пропонується зробити своєрідне «розщеплення» себе на частини (здорову і патологічну, представлену симптомом) і вступити в контакт із частиною, що відповідає за формування і вияв симптому, осмислити механізм його виникнення;

– виробляється відділення симптому від первісного мотиву чи наміру;

– виявлення нової частини, здатної задовольнити цей намір іншими шляхами з «постановкою якоря» (асоціативного зв'язку між подіями або думками);

– формування згоди усього «Я» на новий зв'язок.

Техніки НЛП широко використовуються у психологічному консультуванні й психотерапії особистості, яка відчуває різні труднощі, зокрема: труднощі у спілкуванні, апатію, невпевненість, стреси, фобії, шкідливі звички тощо.

НЛП – це витончений інструмент, який дає змогу швидко отримати інформацію про бажаний і похідний стан клієнта і відповідно до цього гнучко підібрати найбільш дієву техніку для досягнення необхідного результату.

НЛП популярне саме тому, що засноване на численних, доволі конкретних техніках і технологіях, що часто пов'язані з активізацією таких методик, як «якірування», «змах», «віддзеркалювання», «лінія життя», «кришталеві кулі», «коло досконалості», «інший «Я», «остання крапля» тощо. Цінним є те, що кожна з цих процедур має свої конкретні цілі і вельми докладно описана в доступній літературі.

Для подальшого вирішення завдання необхідно уточнити поняття «модальності» – як найбільш типового і характерного для індивіда способу сприйняття і відображення навколишньої реальності.

Щоб обрати найбільш ефективну стратегію задля маніпулювання конкретною особистістю, необхідно установити її репрезентативну систему (провідну модальність і субмодальність), рапорт із партнером, згодом виявити причини його неспокою, невпевненості та сумнівів.

Можна використовувати таку схему:

– визначити вислови (зовнішній ключ), які показують, що клієнт переживає небажаний стан, тобто провести калібровку;

– закріпити цей стан «якорем» (під «якорем» розуміються певні слова, аудіо- чи візуальні ряди, тощо, які цілеспрямовано пов'язуються

з певними суб'єктивними переживаннями, щоб мати змогу через певний проміжок часу знову викликати ці стани або стабілізувати їх);

- попросити клієнта подумки повернутися до минулого, коли він переживав ті самі почуття;
- із розповіді клієнта виділити деталі, які стосуються його стану;
- повернути клієнта у сьогоднішня, потурбуватися про його комфортність і безпеку.

Створивши позитивний емоційний стан, слід обрати техніку для його закріплення чи для переформування минулого негативного досвіду (наприклад, рефреймінг). Хоча оволодіти техніками і технологіями НЛП може кожна чуттєва, зацікавлена та уважна людина, його використання потребує кваліфікованої підготовки і великого почуття відповідальності.

Отож, велике значення має безпосередній цілеспрямований психологічний вплив на особу. Серед різних способів подібного впливу нейролінгвістичному програмуванню належить важлива роль, оскільки, окрім простого впливу на комунікативний процес «соціальний працівник – клієнт», воно тісно пов'язане з іншими формами активного впливу на особистість. Важливим також є те, що вплив НЛП на свідомість особистості є малопомітним для особи, що до якої він використовується. Це особливо важливо під час роботи з певними категоріями громадян.

Останнім часом деякі спецслужби, які зацікавлені у політичній, економічній та соціальній дестабілізації України, вмело підбирають і використовують вразливі категорії громадян, на яких за допомогою можливостей нейролінгвістичного програмування впливають відповідним чином, скеровуючи їх свідомість і діяльність у вигідне для своїх цілей русло. Маніпулювання свідомістю людей відбувається так, що об'єкт не усвідомлює факт впливу. За таких умов Україна постає типовим об'єктом зовнішніх руйнівних інформаційно-психологічних впливів, спрямованих проти національної єдності, мови, релігії, культури та територіальної цілісності.

Висновок. З метою запобігання загроз національній безпеці України слід інтенсивно проводити заходи щодо мінімізації можливостей застосування маніпулятивних технологій інформаційно-психологічного впливу – нейролінгвістичного програмування – на громадян. Для цього слід приділяти більшу увагу проблемам нормативно-правового регулювання та державного управління інформаційно-психологічною безпекою країни.

---

1. Бендлер Річард Рефреймінг: орієнтація особистості з допомогою мовних стратегій / Р. Бендлер, Д. Гріндер. – Воронеж: НПО «модек», 1995. – 256 с.

2. Бендлер Річард. Використайте свій мозок для зміни. Нейролінгвістичне програмування / Р. Бендлер. – СПб.: Ювента, 1994. – 168 с.
3. Більовський І. Роль інформаційно-психологічного впливу в інформаційній боротьбі / І. Більовський, В. Кулажський, В. Козачок // Соціальна психологія. – 2006. – № 115. – С. 162–170.
4. Буравльов Є. Ризиками потрібно управляти / Є. Буравльов // Урядовий кур'єр. – № 32. – 12.02.2010. – С. 18.
5. Бурьяк А. Национальная безопасность. Отрывки / А. Бурьяк [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bouriac.narod.ru>.
6. Гагин Т.В. Модели НЛП в работе психолога / Т.В. Гагин. – М.: Психотерапия, 2009. – 167 с.
7. Гиндак Е.С. Психотерапия каждому / Е.С. Гиндак. – Миргород: ООО «Издательство «Миргород», 2010. – 374 с.
8. Горбулін В.П. Актуальні проблеми системного забезпечення інформаційної безпеки України / В.П. Горбулін, М.М. Биченок, П.М. Копка // Форми та методи забезпечення інформаційної безпеки держави: тези доп. на міжнар. наук.-практ. конф. (26 травня 2008 р.). – К.: Нац. Академія СБ України, 2008. – С. 79–85.
9. Грачев Г.В. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г.В. Грачев, И.К. Мельник. – М.: ИФ РАН, 1999. – С. 67–72
10. Гулевич В. Технології розкладання / В. Гулевич. – К.: Основи, 2009. – 273 с.
11. Ділтс Роберт. Зміна переконань. Психотехнології рівня НЛП-МАЙСТЕР/ Р. Ділтс, Т. Халбом, С. Сміт. – М.: Незалежна асоціація психологів-практиків, 1997. – 192с.
12. Дэркс Л. Сущность НЛП. Ключи к личностному развитию / Л. Дэркс, Я. Холландер. – Спб.: КСП+, 2000. – 704 с. – С. 108–109.
13. Каландаров К.Х. Управление общественным сознанием. Роль коммуникативных процессов / К.Х. Каландаров // Куб [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.koob.ru.
14. Коваль З.В. Окремі управлінські аспекти інформаційно-психологічної безпеки України / З.В. Коваль // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. ОРІДУ; [голов. ред. М.М. Іжа]. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2010. – Вип. 2(42). – С. 43–46.

Сибирная Р.И., Сибирный А.В., Хомив О.В. Нейролингвистическое программирование как угроза национальной безопасности

Проанализированы возможности и технологии нейролингвистического программирования уязвимых групп общества в контексте создания угроз национальной безопасности Украины. Показана необходимость интенсивного проведения мероприятий по минимизации возможностей применения информационно-манипулятивных технологий в отношении граждан Украины.

Ключевые слова: *нейролингвистическое программирование, национальная безопасность, информационно-манипулятивные технологии.*

Sybirna R.I., Sybirnyi A.V., Khomiv O.V. Neurolinguistic Programming in National Security Threats

Vulnerable society groups neurolinguistic programming possibilities and technology in the context of threats to national security of Ukraine. The necessity of intensive interventions to minimize the possibilities of information and manipulation technologies on citizens of Ukraine is shown.

Key words: *Neurolinguistic programming, national security information, manipulative techniques.*

УДК 613.8.:371.71

Ю.Р. Сурмяк, Л.Г. Кудрик

**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ
КУЛЬТУРИ ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ
ЯК СКЛАДОВОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ**

Вивчаються проблеми формування культури здоров'я особистості як складової національної безпеки. Особлива увага приділяється психологічним аспектам формування культури здоров'я, обґрунтуванню психологічної моделі культури здоров'я дітей і молоді – майбутнього нації – і способів її реалізації.

Ключові слова: *культура здоров'я, психологічна модель культури здоров'я, психологічні аспекти, особистість, діти і молодь, національна безпека.*

Постановка проблеми. Останнім часом світова наука розглядає проблему здоров'я як одну з глобальних, вирішення яких обумовлює не тільки кількісні і якісні характеристики його майбутнього розвитку, а й подальше існування людини як біологічного виду. З другої половини ХХ ст. вчені забили на сполох у зв'язку з різким підвищенням показників захворюваності та смертності населення планети. 2000 року Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) проголосила глобальну стратегію «Здоров'я для всіх», яка містила завдання, спрямовані на попередження загроз здоров'ю. Міжнародною спільнотою визначено систему заходів, що у загальносвітовий науковий лексикон увійшли під назвою «Заохочення до здоров'я, сприяння здоров'ю, формування пропаганди здоров'я».

Здорові громадяни є важливою умовою розвитку будь-якої держави. Проте стан здоров'я українців, особливо дітей і молоді, постійно погіршується. Українці – найбільш хворий народ Європи. У більшості регіонів України смертність переважає народжуваність. Зростає рівень

дитячої інвалідності. Кожний п'ятий українець має проблеми з психікою. Це лише окремі штрихи до невтішної загальної картини. На карті ЮНЕСКО Україна позначена чорною фарбою як стрімко вимираюча нація. Негативні зміни стосуються не тільки фізичного здоров'я, а й психічного та духовного.

Узагальнені підсумки досліджень залежності здоров'я людини відрізних чинників свідчать про те, що стан системи охорони здоров'я обумовлює в середньому лише 10% всього комплексу впливів. Решта 90% припадає на: екологію (20%), спадковість (20%), 50% – на умови та спосіб життя. Тобто, людина не повинна покладати відповідальність за своє здоров'я на лікарів, медицину, стан довкілля, а зрозуміти, що левова частка відповідальності лежить на ній самій. Підвищити рівень здоров'я нації можна через формування культури здоров'я населення.

Стан дослідження. Осмислення негативних тенденцій у стані здоров'я народу спричинили появу нового напрямку в науці – «культура здоров'я», засновником якого є вітчизняний учений В.П. Горашук. Цей напрям зорієнтований на формування в особистості ціннісного ставлення до власного здоров'я. Проблемі формування культури здоров'я особистості приділяли увагу такі науковці: О. Ахвердова, В. Бабич, І. Брехман, Ю. Драгнєв, В. Климова, Г. Кривошеєва, С. Кириленко, С. Лебедченко, Ю. Мельник, В. Скумінта ін. Проте актуальним і малодослідженим залишається питання формування культури здоров'я як складової національної безпеки з урахуванням психологічних аспектів, національного характеру українців. Необхідна взаємодія психології, етнопсихології, педагогіки, культури, медицини та інших галузей знання у вирішенні питань формування здоров'я людини і народу.

Мета статті – розкрити психологічні аспекти формування культури здоров'я, показати стратегічне значення культури здоров'я для збереження і розвитку нації.

Виклад основних положень. Здоров'я потрібне людині для життя, для своєї реалізації в ньому. Надійний спосіб бути в ньому здоровим – уміти формувати здоров'я, зберігати і зміцнювати. Наші пращури визначали здоров'я як «найцінніший маєток», «основу всього», «безцінний скарб». Казали: «Без здоров'я і сила людині не мила», вважаючи, що і настрої, і працездатність, і прагнення до творчості залежать від стану здоров'я. Власником гарного здоров'я вважають не просто того, хто не хворіє, але того, хто фізично міцний, духовно сильний, витривалий і працездатний. Духовна складова здоров'я є своєрідною вершиною, яка збирає все найкраще в людині, завдяки чому людський індивід стає особистістю. Зважаючи на вирішальне значення для здоров'я способу і стилю життя людини, необхідно навчати всіх

представників соціуму (особливо юних) здоровому способу життя, формуючи «моду на здоров'я», виховуючи культуру здоров'я.

Культура здоров'я – це не тільки сума знань, обсяг відповідних умінь і навичок, але й здоровий спосіб життя гуманістичної орієнтації. Рівень культури здоров'я визначається знанням резервних можливостей організму (фізичних, психічних, духовних) і вмінням правильно використовувати їх. Якщо люди часто хворіють, мають надлишкову вагу, вживають алкоголь, палять, дратівливі, некомфортно почувають себе з іншими, не ведуть здоровий спосіб життя, – це означає, що у них низький рівень культури здоров'я. Аргументоване обґрунтування необхідності бути здоровим і прагнути стати таким – це і є елементи культури здоров'я, якими повинна володіти кожна сучасна людина. Дотримання здорового способу життя впливає на формування, збереження та зміцнення здоров'я, сприяє розвитку особистості, успішному навчанню, особистісній і професійній самореалізації.

Культура здоров'я – це цілісна система особистісних якостей. Вона охоплює світогляд, духовність, цінності, знання, вміння та здібності, що орієнтують особистість на здоровий спосіб життя і забезпечують її високий рівень здоров'я. Культура здоров'я містить духовну, психологічну, медико-гігієнічну, фізичну культуру, які тісно взаємопов'язані.

Цілями розвитку культури здоров'я є: усвідомлення цінності здоров'я; формування мотивації на підвищення рівня здоров'я; оволодіння необхідними руховими навичками і вміннями, сучасними способами оздоровлення; формування стилю життя, що забезпечує саморозвиток здоров'я.

Функції культури здоров'я: психологічна, виховна, розвивальна, освітня, діагностична, корекційна, регулятивна, діяльнісна, перетворювальна, творча, нормативна. Усі функції взаємопов'язані і доповнюють одна одну. Згасання однієї з функцій призводить до погіршення здоров'я людини, духовно-моральної деградації, невротизації. Поганий стан здоров'я населення, особливо молоді, пов'язаний, з відсутністю системного підходу до формування культури здоров'я особистості, нехтування психологічними аспектами її формування.

Як стверджує В.П. Горашук, «культура здоров'я – це важливий складовий компонент загальної культури людини, обумовлений матеріальним і духовним середовищем життєдіяльності суспільства, що виражається в системі цінностей, знань, потреб, умінь і навичок з формування, збереження й зміцнення її здоров'я» [1, с. 167–174].

Психологічна модель культури здоров'я особистості може бути представлена як сукупність трьох компонентних блоків: когнітивно-змістовного, потребнісно-мотиваційного й діяльнісно-практичного.

Когнітивно-змістовний блок охоплює всю систему знань щодо формування, збереження й зміцнення здоров'я у всіх його аспектах: духовному, психічному, фізичному, соціальному. Цей блок містить психологічні і філософсько-культурологічні знання про культуру здоров'я особистості; знання про духовний, психічний, фізичний та соціальний аспекти здоров'я; про шляхи формування, збереження й зміцнення здоров'я у всіх його аспектах. У формуванні цього компонента культури здоров'я особистості великого значення набуває оволодіння національними традиціями фізичного й валеологічного виховання, проникнення в скарбницю народної медицини, вивчення національних і світових оздоровлювальних систем. Історія людства накопичила чималий обсяг різноманітних оздоровчих систем окремих цивілізацій, перевірених часом, які виконують значну роль у попередженні захворювань та укріплення здоров'я людини. Цей досвід не можна ігнорувати. Не слід також забувати про притаманний кожному народові менталітет, особливі традиції, в тому числі оздоровчі. Наш народ накопичив величезний досвід не тільки стосовно фізичного удосконалення, але й, що особливо важливо, набуття психологічної рівноваги і духовного зростання. Наявний приклад – життєві правила запорізьких козаків, особливо психофізичні здібності характерників. Отже, для кожної особистості у формуванні здоров'я слід застосовувати індивідуальний підхід, зважати на її віросповідання, характер, темперамент, здібності, історію народу, представником якого вона є, його звичаї і традиції. Це може стати основою для формування національної самосвідомості й розвинути здатність молодих людей до участі в діалозі різноманітних оздоровчих культур.

Потребнісно-мотиваційний блок відображає світоглядний аспект культури здоров'я особистості, що характеризує високий рівень духовності людини. До його складу входять світогляд, заснований на гуманістичних ціннісних орієнтаціях, розуміння мети й сенсу життя, усвідомлення його цінності, усвідомлення себе як цілісної духовно-фізичної системи, сформованість свідомості в єдності космопланетарного, біосоціального, національного й особистісного аспектів, а також оптимістичне світовідчуття й високий рівень соціокультурної толерантності. У ролі стимулу формування культури здоров'я особистості можуть виступати зовнішні обставини, але провідне значення мають внутрішні потреби і мотиви, такі як любов до людей, радість пізнання, бажання бути щасливим, участь у творчості, прагнення бути здоровим, фізично дужим і гарним тощо. Виховувати культуру здоров'я особистості – означає, насамперед, формувати особистісні й суспільні ідеали, відповідно до яких духовно-моральне й психофізичне здоров'я є вищою загальнолюдською цінністю. Виховання культури здоров'я пе-

редбачає навчання людини практичним навичкам фізично привабливого, духовно здорового способу життя як еталону природного поведіння, що дозволить молодим людям домогтися високого рівня психічного і духовного здоров'я. Це сприятиме плідному й щасливому життю в гармонії з іншими і собою.

Діяльнісно-практичний блок характеризує результат оволодіння людиною з урахуванням віку, статі, психофізичних особливостей, досвіду життєдіяльності необхідним обсягом умінь і навичок виконання оздоровчих технологій щодо здійснення здорового способу життя, що відображає практичну спрямованість особистості на активну, плідну, довгу й щасливу життєдіяльність. Його зміст передбачає також розуміння небезпеки шкідливих звичок і залежностей та боротьбу з ними. Багатство й глибина особистості людини, яка володіє високим рівнем культури здоров'я, визначається тим, що вона може, використовуючи сучасні методи теорії і практики фізичного виховання, прийоми, засоби оздоровлення, духовні практики, психотехніки, розробити дієву індивідуальну оздоровчу систему й коригувати, удосконалювати її упродовж усього життя.

Отже, культура здоров'я особистості виражається у глибині й системності знань, рівні сформованості гуманістичних ціннісних орієнтацій, розвиненості різних типів мислення (логічно-раціонального та образно-інтуїтивного), розумінні виховних можливостей національних культурно-історичних традицій, активності оздоровчої діяльності, в емоційно-ціннісному ставленні до навчання й майбутньої професії, здатності до спілкування на теми здоров'я, умінні розробляти й удосконалювати індивідуальну оздоровчу систему й вести здоровий спосіб життя. Творча позиція індивіда є вищим показником культури здоров'я й виявляється в усвідомленні цінності здоров'я і знань про нього, умінні самостійно знайти й визначити причини хвороби, у тому числі духовно-психологічні, змінювати за потреби оздоровчі технології. Теоретичний, мотиваційний і практичний компоненти культури здоров'я перебувають у тісному взаємозв'язку. Така модель культури здоров'я особистості може бути основою її підготовки до життя.

Про сформованість культури здоров'я учнів і студентів свідчать відсутність пропусків занять через хворобу, піднесений настрій, добре самопочуття; впевненість у собі; розуміння вчинків і поведінки інших людей та адекватна реакція на них. Культура здоров'я особистості – це якісне утворення, що виявляється в єдності психологічних, духовних, біологічних і соціальних чинників, які визначають її спосіб життя. Вона зумовлює формування людини як цілісного індивіда, покликана перетворити будь-яку сферу діяльності особистості в засіб духовного,

психічного й фізичного самовдосконалення, самооздоровлення. Культура здоров'я особистості розглядається як умова її найбільш повної самореалізації. У процесі формування культури здоров'я дітей і молоді слід враховувати найкращий досвід минулого, усе позитивне, що було накопичено з питань навчання та виховання здорового покоління, а також найновіші досягнення науки і практики.

Великий потенціал щодо формування культури здоров'я підростаючого покоління має виховна робота, що дозволяє у різноманітних формах її проведення досягти ефективного розширення й поглиблення знань, умінь і навичок учнів і студентів про здоровий спосіб життя, а також формувати світогляд і здоров'я збережну компетентність. Формуючи культуру здоров'я засобами виховної роботи, необхідно використовувати активні форми і методи, що ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії і сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості (проектування, метод відкритої трибуни, ситуаційно-рольова гра, соціально-психологічний тренінг, інтелектуальний аукціон, метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером, гра-інсценізація, колективна творча справа тощо). Значний виховний ефект можуть дати також майстерно застосовані традиційні методи: бесіда, диспут, дискусія, лекція, семінар, роз'яснення, переконання, позитивний і негативний приклади, методи вироблення звичок, методи вправ, контролю й самоконтролю, створення громадської думки, екскурсія, конкурс тощо. Значний виховний ефект має зокрема Всеукраїнський фестиваль-конкурс «Молодь обирає здоров'я», що проводиться вже декілька років поспіль серед загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів України і набуває дедалі більшої популярності. Застосування цих методів сприяє виробленню у дітей та молоді адекватної моральної самооцінки, формуванню позитивної мотивації на здоровий спосіб життя, перебудові і зміні асоціальних форм у їхній поведінці на соціально значущі; посиленню позитивних моральних спонук, активізації їх проявів чи загальмуванню негативних мотивів, утриманню дітей та молоді від прояву деструктивної поведінки. З нетрадиційних і поки що недостатньо розвинених у педагогіці методів ефективно діють «педагогічної психотерапії», у тому числі саморегуляції, аутотренінгу, самонавіювання, самопрограмування, застосування афірмацій, позитивних настроїв, візуалізації та ін.

Педагогічна система формування культури здоров'я дітей і молоді – це спеціально організований, цілеспрямований розвиток духовних, психічних і фізичних сил і здібностей особистості в їх цілісності в результаті спільної культурологічної, аксіологічної, валеологічної, фізкультурної діяльності навчального закладу, сім'ї й громадськості на

основі єдності навчального й виховного процесів, реалізації валеологічного потенціалу всіх навчальних дисциплін і видів діяльності.

Зміст культури здоров'я в аспекті навчально-виховної діяльності повинен обстоювати пріоритетне значення творчої активності, гуманності й духовності молодої людини в подоланні хвороб і у формуванні її системи здоров'я. Водночас визнається можливість і доцільність самовдосконалення, самотворення, самоцілітвства: людина здатна допомогти собі сама, формуючи й використовуючи навантаження, що тренують гігієнічні вміння й навички, молитву і духовні практики, позитивне мислення, сприйняття позитивних аспектів життя, співтворчість усіх людей у творенні здоров'я. Нині одним із провідних елементів змістовної частини культури здоров'я людини є розуміння і прийняття як принципу непричинення шкоди не тільки собі, але й людям, які оточують, природі. Адже безкультур'я кожного і всіх разом – основна причина медичних і соціально-екологічних проблем, забруднення природного і соціокультурного середовища. В Україні поки що немає цілісної концепції системи збереження і зміцнення здоров'я кожного громадянина. Особливу увагу слід приділити дітям і молоді як найбільшому скарбу держави, майбутньому нації. Зміст культури здоров'я особистості припускає прищеплювання, практичних знань, умінь і навичок, що сприяють виробленню валеологічної, екологічної, психологічної, духовної компетентності. Як наслідок – поведінки й способу життя, що забезпечує належний рівень здоров'я упродовж тривалого часу.

Не потребує доказу те, що бути здоровим краще, ніж хворим. Однак положення про те, що хвороби звалюються на людину внаслідок нерозумного використання здоров'я, нерозуміння або ігнорування тих вимог, що ставить перед нею життя, необхідно обґрунтувати так, щоб факт погіршення здоров'я став стимулом до глибокого осмислення себе, своєї сутності, ставлення до навколишнього світу і людей. Саме собою здоров'я не може бути метою й сенсом життя. Однак воно повинно бути наслідком такого способу життя, за якого можна відчувати радість буття, вбачати в житті найвищий зміст і розглядати його як шлях реалізації такого змісту.

Здорова людина життєрадісна, оптимістична, її життєві інтереси широкі й різноманітні, вона легко долає життєві труднощі на шляху до мети й ставить перед собою реальні завдання з уваги на свої здібності, ідеали і умови, у яких вона перебуває. Здоров'я залежить від максимального розкриття психологічного, духовного, морального, інтелектуального і фізичного потенціалу, свідомої спрямованості людини до реалізації найвищих, світлих властивостей особистості, прилучення до духовної скарбниці людства. Засобами виховання культури здоров'я є духов-

на й фізична праця, психотехніки й фізичні вправи, різні види тренінгу, оволодіння навичками гігієни, раціонального харчування, безпечного поводження й інші. Результат застосування системи заходів, спрямованих на виховання культури здоров'я, може бути морально-етичним, оздоровчим, виховним, освітнім, просвітительським. Оволодіння теорією культури здоров'я має важливе значення у формуванні наукового світогляду, у подоланні застою й психологічної інерції мислення, у пошуку найбільш оптимальних способів вирішення життєвих проблем.

Культура здоров'я людини – це не тільки якість особистості, пов'язана з її загальною культурою, але й спосіб життя. Це не лише закінчений результат розвитку людини, але й динамічний процес взаємодії з наявними культурними цінностями. Така взаємодія містить етапи виявлення, засвоєння, створення й передачі цінностей, знань, умінь, навичок здорового способу життя.

В. Гумбольдт та інші мислителі стверджували, що згодом хвороба розцінюватиметься як перекручене мислення й хворіти буде соромно.

Про вплив емоційного і ментального стану людини на фізичне здоров'я сьогодні написано сотні книг. Найбільш руйнівними емоціями є агресія, заздрість, мстивість, захланність, ревність, страх, гнів, відчай, гордіня, егоїзм, дратівливість, образливість, жорстокість, неприязнь, осуд, претензії, апатія, зловмисність, злопам'ятство, зневага, сумнів [3, с. 87]. Нам, українцям, як народу необхідно позбутися недоліків національного характеру: надмірного індивідуалізму, хуторянської психології (моя хата скраю), невміння радіти успіхам інших, заздрості, слізливого сентименталізму, гартувати волю і характер, розвивати рішучість і самодисципліну, позбутися комплексу меншовартості і розвинути оптимістичне світобачення й віру у свої сили.

Всесвіт побудований так, що людина (народ) еволюціонує і духовно розвивається лише тоді, коли живе в гармонії з собою, зі своїм духовним еством і з космічними законами. Якщо людина (народ) свідомо порушує космічні закони, не живе за духовними принципами, то прирікає себе на моральну деградацію, хвороби, виродження і самознищення.

Як підвищити духовний рівень людини і народу? Найважливіше – це очищення. Необхідно очищати душу, розум і тіло. Друга умова – служіння. Служіння Богові, Матері-Землі, людству, своєму народові, ближньому. Іван Огієнко запропонував формулу духовного преображення людини і народу: «Служіння Богові через служіння своєму народові». У міру витончення і духовної трансформації, перенесення без нарікань випробувань і життєвих труднощів духовна сила і здоров'я приходять від Бога.

Стає зрозуміло, що хвороба – відхилення від шляху розвитку Всесвіту і дається не як покарання, а як можливість зрозуміти свою

помилку. Якщо лікувати органи і системи організму, не торкаючись безпосередньої причини захворювання, то можливі лише тимчасові покращення. Хворобу не можна просто так усунути з організму, бо вона може виявитися з новою силою в іншому місці, але вже з більш серйозними наслідками. Найперше необхідно усунути духовну і психічну причини захворювання, тоді людина зцілюється.

Висновки. Отже, шлях до здоров'я – це відновлення цілісності між фізичним, душевним і духовним світами людини; позбавлення егоїстичного спотвореного світосприйняття; здатність бути в єдності з собою і світом. Виховання культури здоров'я особистості має на меті допомогти їй подолати невігластво і комплекси, позбутися обмеженості і задавнених психічних травм, прищепити їй навички практичної духовності, навчити її стати господарем свого життя, творцем своєї реальності, свого здоров'я і благополуччя, життєвого успіху.

Збереження та зміцнення здоров'я перебувають у прямій залежності від рівня культури, який відображає ступінь самоусвідомлення і ставлення людини до самої себе. Здоров'я як соціальний феномен – універсальна вища цінність, найважливіший особистісний ресурс людини, який забезпечує повноцінну життєдіяльність і самореалізацію індивіда у всіх сферах, а також фізичне, психологічне, духовне, соціальне здоров'я нації, людства в цілому. Внаслідок цього відповідальне ставлення до власного здоров'я – обов'язок кожної людини перед собою і суспільством.

Оздоровлення нації – процес, що потребує комплексного багаторівневого і міжгалузевого підходу, ефективність якого залежить від скоординованих дій відомчих служб державної системи охорони здоров'я, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, наукових і громадських організацій, навчальних закладів, а також від особистих зусиль кожного громадянина. Особливе місце у формуванні культури здоров'я дітей і молоді відводиться освітньому середовищу, яке повинно зробити навчально-виховний процес не лише здоров'язберігаючим, але й здоров'яформуючим. У час стрімкого погіршення здоров'я населення надзвичайно важливо спрямовувати зусилля освітан на виховання всебічно розвинених і здорових особистостей – майбутнього нації. Культура здоров'я підростаючого покоління є важливою складовою національної безпеки, запорукою виживання нації і виконання нею своєї історичної та духовної місії.

Проблема комплексна і потребує подальшого ґрунтовного дослідження. Зокрема, треба детально розробити педагогічну систему формування здоров'я учнів і студентів, використовуючи виховний потенціал усіх навчальних дисциплін і поза навчальної виховної роботи. Теорети-

кам і практикам необхідно працювати над створенням здоров'я збереженого середовища у навчально-виховних закладах, формувати здоров'я збережну компетентність педагогічних працівників, учнів і студентів, батьків і громадськості. Потребує подальшого удосконалення психологічна модель формування культури здоров'я особистості, завдяки ефективному втіленню якої можна було б подолати стереотипи, інертність мислення, підвищити рівень свідомості і стан здоров'я населення.

1. Горашук В.П. Теоретичні і методологічні засади формування культури здоров'я школярів: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / В.П. Горашук; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 2004. – 40 с.

2. Організація самовиховання особистості. Навчально-методичний посібник для вчителів і викладачів, організаторів виховного процесу / Ю.Р. Сурмяк, Т.Г. Тюріна, Л.Г. Кудрик. – Львів: ЛОІППО, 2011. – 80 с.

3. Константинава О.Г. Равновесие, или путь к себе истинному: методика диагностики и самодиагностики человека / О.Г. Константинова, М.Ф. Пашинский. – Львів: СПОЛОМ, 2009. – 192 с.

4. Здоровая школа: аспекты духовного здоров'я: навч. посібник / О.І. Шиян, Л.Г. Кудрик; за наук. ред. Олени Шиян. – Л.: Літопис, 2011. – 92 с.

5. Філоненко М.М. Психологія спілкування: навч. посібник / М.М. Філоненко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.

Сурмяк Ю.Р., Кудрык Л.Г. Психологические аспекты формирования культуры здоровья личности как составляющей национальной безопасности

Изучаются проблемы формирования культуры здоровья личности как составной национальной безопасности. Особое внимание уделено психологическим аспектам формирования культуры здоровья, обоснованию психологической модели культуры здоровья детей и молодежи – будущего нации – и способов ее реализации.

Ключевые слова: культура здоровья, модель культуры здоровья, психологические аспекты, личность, дети и молодежь, национальная безопасность.

Surmyak J.R., Kudryk I.G. Psychological aspects of forming of culture of health of personality as to component national safety.

Article is devoted the problems of forming of culture of health of personality as component national safety. The special attention is spared the psychological aspects of forming of culture of health, to the ground of psychological model of culture of health of children and young people – the future of nation – and methods of its realization.

Key words: culture of health, model of culture of health, psychological aspects, personality, children and young people, national safety.

РЕСОЦІАЛІЗУЮЧЕ СЕРЕДОВИЩЕ І ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ

Розкрито зміст понять «ресоціалізує середовище», «психологічна безпека засудженого». Проаналізовано можливості ресоціалізує середовища у задоволенні базової соціальної потреби особистості – психологічної безпеки.

Ключові слова: ресоціалізація, ресоціалізує середовище, психологічна безпека, неповнолітній засуджений.

Постановка проблеми. Зі всіх категорій осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, найбільш психологічно незахищеними почувуються неповнолітні. Зумовлюється це почуття об'єктивними факторами: ізоляцією від суспільства і перебуванням у замкненому середовищі, відривом від родини, обмеженням у задоволенні багатьох актуальних потреб, адаптаційними труднощами, віковими особливостями, а також самим фактом ув'язнення, сприйняттям середовища, до якого вони потрапляють, як ненадійного, нестабільного, загрозового; перспективою зустрічі із собі подібними, такими ж засудженими, установки й ідеали яких далекі від соціальних стандартів, необхідністю налагодження відносин, що передбачає прийняття норм і цінностей їхнього життя; зневірою більшості працівників у можливість виправлення злочинних настанів засуджених і звернення їх до каяття. Найважливішою причиною постає невпевненість у майбутньому, у можливості налагодження конструктивних стосунків із соціумом. Близько половини звільнених знову потрапляє у місяці відбування покарання, передає наступним поколінням норми злочинного життя. Відтак пенітенціарні установи постають територією зустрічі двох культур – ресоціалізує, яка впроваджує цінності суспільства, і кримінальної – носія анти-суспільних ідеалів. Зазначене актуалізує питання психологічної безпеки ресоціалізує середовища і зміцнення позиції пенітенціаристів щодо можливостей ресоціалізації засудженого.

Стан дослідження. Соціально-психологічні основи й програми ресоціалізації з девіантними дітьми й підлітками розробляються на основі нового погляду на попередній практичний досвід й наукові здобутки відомих вітчизняних педагогів В. Сороки-Росинського, А. Макаренка, С. Шацького. У своїх висновках учені зазначають, що найважливішим чинником ресоціалізації є виховувальне середовище, організоване педагогом: у відкритому соціумі за місцем проживання або

у замкненому соціумі виховно-трудова колонія. Проблема ресоціалізації засудженого відображена у посібниках із юридичної психології В. Васильєва, В. Волкова, А. Глоточкіна і В. Пірождкова, М. Єнікєєва, В. Кондратьєва, Ю. Чуфаровського та інших, у наукових публікаціях Н. Абдюкової, С. Гарькавець, Н. Максимової, В. Медведєва, В. Синьова, В. Сулицького, О. Ярчук та ін.

Про виняткове значення потреби у психологічній безпеці особистості, особливо у несприятливій ситуації, вказували А. Адлер, А. Маслоу, К. Хорні та ін. Питання психологічної безпеки особистості відображені у наукових дослідженнях сучасних учених (І. Басєва, Г. Грачов, Л. Гаязова, А. Застело, О. Ліщинська, В. Львов, І. Панарін, Ю. Приходько, Н. Рассоха, С. Решетіна, С. Рошїн, Г. Смолян та інші).

Мета статті – аналіз особливостей впливу ресоціалізуючого середовища на стан психологічної захищеності неповнолітніх засуджених.

Виклад основних положень. Впродовж історії боротьби із злочинністю сформувалися два діаметрально протилежні підходи до вирішення проблеми ресоціалізації засуджених. Прихильники одного з них керуються тими міркуваннями, що злочинні нахили закладені в людині від народження і заперечують можливості якісних змін людської психіки (Ч. Ломброзо, Е. Кречмер, У. Шелдон, У. Клайфельтер, З. Фройд, А. Фромм та інші). Прихильники іншого визнають, що злочинні нахили особистості набуваються у результаті несприятливих умов життя, соціальної нерівності, негативного впливу середовища, неправильного виховання, научіння і можуть бути усунені (Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Дж. Доллард, Н. Міллер, Дж. Уайтінг, Р. Сірс, С. Беккер, Ф. Танненбаум, Ф. Тейлор та інші). І сьогодні розвиток пенітенціарної теорії та практики щодо неповнолітніх характеризується протистоянням прихильників репресивного та гуманістичного підходів до проблеми виконання кримінальних покарань. Представники першого розглядають покарання через призму кари та соціальної ізоляції, вбачають у більшості тимчасових жителів колоній абсолютно невинуватих і з сумнівом ставляться до заяв, що злочинця можна перевиховати, вважають засуджених людьми нижчого сорту і не цікавляться причинами, з яких вони стали на шлях злочинності. З іншого боку, численні дослідження засвідчують, що система виконання покарання такою, яка вона нині є, дегуманізує багатьох працівників так само, як і засуджених. Указане стосується порушення безпеки людини і диктує необхідність пошуку умов забезпечення і підтримки опірності і стійкості суб'єктів ресоціалізуючого середовища негативним внутрішнім і зовнішнім загрозам.

Можливість і необхідність ресоціалізації неповнолітніх злочинців передбачена насамперед гуманістичною системою, а тому саме

гуманістичний підхід є домінуючим у пенітенціарній практиці значної більшості європейських держав. Пенітенціарний вплив – вплив духовний («пенітенціарний» від «пенітенціарій» (лат. «*poenitarius*» – покаюний від «*poenitentia*» – каяття)). Первинна християнська ідея створення системи пенітенціарних установ полягає у спонуканні в'язнів до каяття, до примирення з Богом і суспільством [1]. Нинішня система пенітенціарних установ в Україні намагається повернутися до первинного бачення своєї сутності і вбачає її у ресоціалізації особистості засудженого, тобто відновлення попередньо зруйнованих соціальних якостей особистості, необхідних їй для повноцінної життєдіяльності в суспільстві [2, с. 339]. У цьому понятті префікс «ре» означає демонтаж, руйнування засвоєних індивідом у процесі десоціалізації негативних антигромадських норм і цінностей та прищеплення тих цінностей і візріців поведінки, які схвалюються суспільством. Згідно з позиціями відомих вітчизняних дослідників проблем пенітенціарної педагогіки та психології В. Синьова, В. Кривуші, О. Беци, Г. Радова результатом ресоціалізації повинна бути така зміна особистісних якостей засудженого, яка б дозволила сподіватися на його саморегульовану стабільну соціально-нормативну поведінку після звільнення [3].

Вагомий внесок у справу ресоціалізації засудженого готові зробити фахівці галузі психології безпеки. Так, у дослідженнях психологічної безпеки особистості і середовища І. Баєва виокремлює два основні системоутворювальні види безпеки – фізичну і психологічну. Всі інші включені до них. При цьому психологічна безпека є первинною, оскільки цінності і смисли, уявлення й відносини людини диктують її поведінку. Психологічна безпека – це стан психологічної захищеності, а також здатність людини і середовища відображати несприятливі зовнішні та внутрішні впливи. Психологічна захищеність – це не усунення всіх загроз і травмувальних подій, а можливість упоратися з ними, нарощуючи опірність, стійкість і посттравматичне зростання. Її основні характеристики – надійність, захищеність, стабільність, опірність, живучість. Людина, яка не має психологічної захищеності, не володіє внутрішнім ресурсом опірності до негативних впливів, може бути виведена з ладу або повністю втратити можливість для свого ефективного функціонування [4].

Цінними у дослідженнях Б. Сремеева є виокремлення теоретичного й практичного аспектів психологічної безпеки особистості. На думку вченого, психологічна безпека в широкому сенсі слова означає усвідомлене, рефлексивне і дієве ставлення людини до умов життя, яке забезпечує її душевну рівновагу і розвиток: людина суб'єктивно готова до будь-яких зовнішніх змін, у тому числі і до того, що зміни можуть виявитися непередбаченими, а збіг обставин – несприятливим. Це

означає також, що людина усвідомлює і свої об'єктивні зв'язки з дійсністю, об'єктивне включення в кожну сформовану ситуацію, і своє суб'єктивне ставлення до подій – почуття, думки, наміри у зв'язку з цією ситуацією, з окремими її компонентами та / або характеристиками. Психологічна безпека у вузькому тлумаченні розкривається зокрема в соціально-психологічному контексті. Тоді мають на увазі те, що у людини немає побоювань щодо інших. Людина відкрита для контактів, довіряє іншим і чекає від них того ж. У контексті практичної психології психологічна безпека людини розглядається як стан її готовності попереджувати небезпеку (загрози) і готовності адекватно реагувати на небезпеку (загрозу), яка виникає [5].

Як указують В. Соломін із співавторами [6], безпеку особистості визначають три чинники: людський, середовища, захищеності. Перші два вважаються основними. Людський фактор – це різні реакції людини на небезпеку. Середовище традиційно розділяється на фізичне і соціальне. У соціальному середовищі, своєю чергою, виділяють макро- і мікросоціальний рівні. До макросоціального рівня входять демографічний, економічний та інші чинники впливу на людину, до мікросередовища – її безпосереднє оточення (сім'я, референтна і професійна група і т. д.). Чинник захищеності – це засоби захисту від тривожних і небезпечних ситуацій. Вони можуть бути фізичними і психологічними (механізми психологічного захисту). Рівень захищеності залежить від ступеня конструктивності і активності поведінки і діяльності людини.

З досвіду роботи із девіантними підлітками Н. Максимова наголошує на активній участі у корекційно-реабілітаційній роботі сімейного та шкільного середовища. Створюючи корекційну програму, психолог і соціальний працівник обов'язково мають перевіряти, наскільки умови життя підлітка сприяють задоволенню його базових соціальних потреб (потреба у фізичній та психологічній безпеці, потреба у визнанні, потреба у безумовній любові, потреба бути дитиною, потреба у пізнанні та набутті навичок, потреба бути собою). Якщо всі шість базових соціальних потреб неповнолітнього будуть задоволені, відхилення в особистісному розвитку можуть виправлятися спонтанно, навіть без консультативної та тренінгової роботи [7].

Аналіз здобутків учених у галузі психології безпеки та пенітенціарної психології дозволяє окреслити умови втілення ідей психологічної безпеки у ресоціалізуючому середовищі. Відтак основна мета організації та діяльності ресоціалізуючого середовища полягає у задоволенні базових соціальних потреб особистості, зокрема психологічної безпеки засуджених, і пенітенціаристів (вихователів, психологів, соціальних педагогів, вчителів). Ресоціалізація неповнолітнього можлива

лише у психологічно здоровому оточенні. Щоб задовольняти базові соціальні потреби неповнолітніх, вихователі мають бути людьми зрілими й внутрішньо цілісними. Не можна закликати неповнолітніх до зрілості більшої, ніж мають їхні вихователі, саме вони повинні бути для засуджених провідниками на шляху виправлення й особистісного зростання. З іншого боку, якщо пенітенціаристам не вдасться організувати умови для реалізації соціальних потреб дітей та підлітків, то спеціальні заходи психологічної корекції будуть малоефективними.

Організація ресоціалізуючого середовища здійснюється через реалізацію таких загальних завдань: діагностика і класифікація засуджених; корекційна робота або кризове втручання; дослідження, планування і оцінка; психологічний супровід персоналу.

Урахування динаміки особистості людини, що перебуває в місцях позбавлення, закономірностей її розвитку та етапів, кожен із яких супроводжується різкою зміною станів, установок і спрямованості особистості, вимагає виокремлення спеціальних завдань [2; 8]. На першому, адаптаційному етапі перебування неповнолітнього у колонії завдання пенітенціаристів полягають у сприянні адаптації засудженого до умов соціальної ізоляції, до особливостей групових стосунків у середовищі засуджених, виявлення категорії осіб – потенційних суїцидентів, розробці діагностичного інструментарію.

На наступному етапі, порівняльної особистісної стабілізації, коли особистість віднайшла у собі і в оточенні ресурси виживання, завданням ресоціалізуючого середовища є моделювання та впровадження програми виправлення злочинних конструктів засудженого, тобто нейтралізації асоціальних настанов, уявлень, цінностей, мотивів, стереотипів поведінки, допомога у виробленні ним соціально прийнятних копінг-стратегій у нових ситуаціях. Індивід має усвідомити свою девіантну поведінку, повинен хотіти змінитися. Ця програма передбачає соціально-психологічну діагностику, корекцію девіантної поведінки, постпенітенціарний супровід звільнених, а також психологічний супровід працівників і містить такі елементи:

- визначення причин порушень суспільних норм і законів, ставлення людини до соціальних норм, вимог і власної поведінки, типу соціальної дезадаптації;

- розроблення та реалізація спільно з персоналом установи індивідуальних і групових програм психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених, забезпечення психологічних аспектів безпеки в комплексному поєднанні з юридичними, організаційними, соціальними, медичними аспектами;

- підвищення психологічної компетентності персоналу установи, надання кваліфікованої методичної допомоги, навчання формам і

методам психологічного вивчення особистості і середовища засуджених, а також прийомам психолого-педагогічної корекції;

– розробка «Паспорту психологічної безпеки виховно-трудової колонії»;

– попередження численних негативних впливів виправно-трудова установ, які традиційно сприяють криміналізації особистості;

– підтримка та оновлення соціальних зв'язків засудженого.

У період перед звільненням особистості першочерговим завданням є соціально-психологічна підготовка до життя на волі. Важливою постає співпраця із представниками громадських організацій, які допомагають у вирішенні питань трудового та побутового влаштування і встановлення соціальних зв'язків у звільненого для його подальшої соціальної реабілітації на волі.

Основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених, передбаченими законодавством, є: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим); суспільно корисна праця; соціально-виховна робота; загальноосвітнє і професійно-технічне навчання; громадський вплив. Основна ідея ресоціалізуючого середовища полягає у використанні даних засобів з уваги на базові соціальні потреби особистості і психологічну безпеку зокрема.

Досягнення стану психологічної безпеки і на цьому підґрунті перегляду свого життя, системи цінностей, поведінки, майбутнього можливе завдяки використанню засудженими технологій самозабезпечення особистої психологічної безпеки. До них віднесемо засоби психологічного захисту та формування досвіду саморегуляції.

Регуляція особистістю своєї поведінки та діяльності (саморегуляція) розглядається як усвідомлюваний вплив особистості на свої психічні стани, якості, що виявляється у стимулюванні одних і гальмуванні інших своїх дій, бажань, потреб для досягнення поставленої мети. Регулятивна структура особистості базується на нормах, визнаних у суспільстві або малих групах спілкування. А це означає, що зовнішня регуляція також включена в неї, хоч і діє опосередковано, через систему ціннісних орієнтацій, потреб, звичок, цілей, мотивів.

Структура будь-якого досвіду охоплює знання, уміння, навички. Стосовно досвіду саморегуляції знання виступають подвійним чином: як знання особистості про моральні норми і вимоги суспільства, колективу, групи і як усвідомлення відповідності своєї поведінки цим вимогам. Уміння і навички як складові досвіду саморегуляції розмежовують на три групи: когнітивну, вольову і емоційну. До когнітивної групи належать уміння об'єктивно оцінювати відповідність виявів своєї поведінки прийнятним нормам, а також вчинків інших; передбачати розвиток і

наслідки можливих варіантів поведінки; орієнтуватися в обставинах і приймати правильні рішення. До вольової – уміння організувати свою діяльність; долати труднощі, виявляти стриманість у поведінці. Емоційна група охоплювала уміння учнів розуміти психологічний стан інших, виявляти емпатію стосовно них; емоційно реагувати на події [9].

До засобів психологічного захисту належить творчість і віднаходження мети у майбутньому, сенсу життя. Кожна людина здатна до творчості. Цю здатність можна розуміти як її генетично закладену природну можливість до психологічного захисту, природну зброю, зауважує Н. Череповська [10]. Ця можливість психологічного захисту, яка виражається у здатності до творчості, не у всіх людей однакова, але, як і будь-яку іншу здатність, її можна й необхідно розвивати, особливо у засуджених. Тому творчість є не тільки створенням нового продукту (в об'єктивному чи суб'єктивному його значенні), але й є засобом збереження нормального психологічного стану людини, і завдяки цьому – засобом надання смислу буття людини. Як засіб, що обумовлює психологічну безпеку, творчість поширюється на всі сфери діяльності людини: від переробки, аналізу власних переживань, раціонального зниження емоційної напруги, зміни настановлення на більш значуще під час розв'язання міжособистісних і внутрішніх конфліктів та інших проблем до створення матеріальних, ідеальних, художніх продуктів. Отже, творчість, що спрямована на конструктивну, позитивно перетворюючу діяльність, забезпечує як психологічну безпеку внутрішнього світу людини, так і надає смисл її буття.

Є чимало прикладів, коли людина, потрапивши в ув'язнення, не лише не втрачала своє обличчя, а й усвідомлювала своє призначення і допомагала іншим вижити і знайти сенс життя. Такою яскравою поставою був відомий психолог-екзистенціаліст Віктор Франкл. «Я вбачав сенс свого життя у тому, – писав учений, – щоб допомагати іншим побачити сенс свого життя». Вистраждана у німецьких концтаборах теорія особистості В. Франкла як жодна інша наближує до розуміння внутрішнього світу засудженого, до визнання внутрішніх ресурсів засудженого як визначального чинника успіху корекції його деструктивних мотивів і спрямувань. Вчений зберіг себе, свою особистість, свою «впертість духу», так він називав здатність людини не здаватися, не ламатися під ударами, які сипалися на тіло і душу. Прагнення до пошуку і реалізації людиною сенсу свого життя є вродженою потребою, яка притаманна усім людям і становить основу поведінки і розвитку особистості. Тому будь-які спроби відновлення внутрішніх сил в'язнів, корекції їх поведінки та свідомості передбачають як важливу умову успіху у відношенні мети у майбутньому.

Висновки. Психологічна безпека є об'єктивною умовою ресоціалізації засудженого. Задоволення базових соціальних потреб особистості, потреби у психологічній безпеці допомагає відновити ресурс опірності людини негативним зовнішнім і внутрішнім впливам, втілити у життя первинну пенітенціарну ідею – звернення людини до каяття і засудження своїх вчинків, й розроблення на цій основі нового погляду на життя і себе в ньому.

Ресоціалізація особистості в місцях позбавлення волі досягається спеціальними засобами, передбаченими законодавством. Реалізуючи ці засоби задля ефективності самого процесу ресоціалізації, увага пенітенціаристів повинна спрямовуватися на формування досвіду саморегуляції неповнолітнього, самореалізацію себе у творчості, знаходження мети у майбутньому.

Важливим постає питання фахової підготовки психологів за спеціалізацією «Психологія безпеки» та організації їхньої роботи в установах виконання покарань, впровадження у практику пенітенціарних установ наукових і практичних здобутків цієї галузі, підвищення психологічної грамотності професіоналів, які працюють із засудженими. Адже факти засвідчують, що на сьогодні ті сили, які покликані підтримувати захищеність людини в пенітенціарній установі, не підготовлені в аспекті забезпечення психологічної захищеності, і саме це робить їхній вплив деструктивним (без професійного усвідомлення небезпеки).

Перспективи подальших наукових розвідок окресленої проблеми вбачаємо у проведенні масштабних досліджень стану психологічної захищеності засуджених як основи реальної практичної роботи психологів.

---

1. Радов Г. Пенітенціарна ідея: Думки на тему / Г. Радов. – К.: МП «Леся», 1997. – 288 с.

2. Еникеев М.И. Юридическая психология / М.И. Еникеев. – М.: НОРМА, 2001. – 517 с.

3. Синьов В.М. Методи перевиховання неповнолітніх в умовах позбавлення волі / В.М. Синьов, В.І. Кривуша, О.В. Беца // Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / за ред. В.М. Синьова. – К., 2003. – С. 66–84.

4. Обеспечение психологической безопасности в образовательном учреждении: практическое руководство / под ред. И.А. Баевой. – СПб.: Речь, 2006. – 216 с.

5. Еремеєв Б.А. Психологическая безопасность, устойчивость, психотравма / Б.А. Еремеєв // Сборник научных статей по материалам Первого Международного Форума (Санкт-Петербург, 5–7 июня 2006 г.); под общ. ред. И.А. Баевой, Ш. Ионеску, Л.А. Ругуш. – СПб.: ООО «Книжный Дом», 2006. – С. 101–103.

6. Соломин В. Психологическая безопасность / В. Соломин, Л. Михайлов, Т. Маликова, В. Шатровой. – М.: Издательство Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, 2006. – 176 с.

7. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навчальний посібник / Н.Ю. Максимова. – К.: Либідь, 2011. – 52 с.

8. Федоришин Г.М. Пенітенціарна психологія: курс лекцій / Г.М. Федоришин. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 104 с.

9. Тимоховец Е.А. Конфликты подростков и пути их педагогического разрешения: дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук / Е.А. Тимоховец. – Минск, 1990. – 191 с.

10. Череповська Н. Творчість як засіб психологічної безпека та надання смислу буття людини / Н. Череповська. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.newacropolis.org.ua/

Федоришин Г.Н. Ресоциализующе среда и психологическая безопасность несовершеннолетних осужденных

Раскрыто содержание понятий «ресоциализующая среда», «психологическая безопасность осужденного». Проанализированы возможности ресоциализующей среды в удовлетворении базовой социальной потребности личности – психологической безопасности.

Ключевые слова: ресоциализация, ресоциализующая среда, психологическая безопасность, несовершеннолетний осужденный.

Fedoryshyn H.M. Re-socializing environment and psychological safety of juvenile convicts

The concepts of «re-socializing environment» and «convict psychological safety» are defined. The capabilities of the re-socializing environment to meet the basic social need of the individual, namely his psychological safety are analyzed.

Key words: re-socialization, re-socializing environment, psychological safety, juvenile convict.

УДК 342+155.9

Л.Г. Чистоклетов, В.Й. Шишко

**ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВПЛИВИ
ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ПАРАДИГМИ
ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ**

Досліджено теоретичні та практичні проблеми формування та оцінки рівня інформаційно-психологічного впливу в політичних, міжнародних, економічних відносинах та у військовій справі. Проаналізовано актуальні аспекти інформаційних війн на сучасному етапі та в ретроспективному огляді.

Ключові слова: інформаційно-психологічний вплив, інформаційна безпека, інформаційна війна, інформаційна атака.

Постановка проблеми. Формування нового уявлення про головний фактор могутності держави, згідно з яким основним чинником у XXI столітті є інформація, здатність держави мати у своєму розпорядженні найсучасніші інформаційні технології і засоби, що дозволяють ефективно обробляти, зберігати, передавати й поширювати потрібну інформацію, інформаційні війни свідчать про те, що інформація стає реальним і водночас прихованим потужним чинником впливу на психіку і поведінку індивідів, малих і великих соціальних груп. Війна інформації нині стала одним із найнебезпечніших видів зброї. Користування компроматами, підкидання неправдивої інформації, намагання за допомогою інформації ввести в оману стало для багатьох сенсом життя. Інформація має вплив на маси, тобто за умови вдалого маніпулювання свідомістю мас можна досягти практично будь-якої мети – знищити опонента, усунути конкурентів [1, с. 108].

Це свідчить про те, що інформація стала однією з основних складових психологічного впливу на суб'єктів інформаційної безпеки, який у новітні часи широко застосовується у політичних, міжнародних, економічних відносинах та у військовій справі.

Зараз арсенал інформаційних технологій соціального впливу настільки розвинувся, що раніше безсистемні намагання задіяти у сфері міждержавних інтересів масову свідомість перетворилися в чітку індустрію.

Стан дослідження. Вивчення теоретичних і практичних аспектів формування та оцінки рівня проблеми інформаційно-психологічного впливу відображені у працях зарубіжних і вітчизняних науковців. Комплексному вивченню чинників, що впливають на приймання об'єктом переконуючої інформації, присвячені роботи Р. Баркера, Дж. Гібсона, А. Мерібіана та ін. До особливої групи спеціальних концепцій психологічного впливу, які започатковано працями Г. Тарда, Г. Лебона, Ф. Олпорта, В.М. Бехтерева та ін., можна віднести теоретичні та експериментальні дослідження групового тиску, а також явищ конформізму (М. Шериф, С. Аш і ін.), групової поляризації (С. Московісі, М. Заволоні), ефекту «дифузії відповідальності в групі» (М. Уоллач, Н. Коуган і Д. Бем), ефекту «зрушення до ризику» (Р. Броун), створення іміджу (В.М. Шепель та ін.), «атаки на свідомість» (В. Прокоф'єва) тощо. Особлива увага зазначеній проблемі була приділена в працях вітчизняними науковцями Ю. Бабенко, Д. Прокоф'євої, М. Присяжнюка, Я. Жаркова, В. Толубко тощо.

Мета статті – теоретичне обґрунтування існування інформаційно-психологічних впливів як невід'ємної складової парадигми інформаційної безпеки в ретроспективі з уваги на сучасні виклики та загрози безпеці особистості.

Виклад основних положень. Сучасні можливості науки і техніки, засобів масової інформації спричинили кардинальні зміни в інформаційно-психологічній війні. Вони стали невід’ємною рисою війн і збройних конфліктів другої половини XX ст. і початку XXI ст. Аналіз їх підготовки і проведення однозначно засвідчує, що хід і результати військових дій будь-якого масштабу в сучасному світі кардинально залежать від мистецтва і технологій ведення інформаційно-психологічної війни.

Зважаючи на роль інформації в сучасному світі, американський дослідник М. Маклюен виводить цікаву тезу: «Істинно тотальна війна – це війна за допомогою інформації. Її непомітно ведуть електронні засоби комунікації – це постійна і жорстока війна, у ній беруть участь буквально всі» [2].

У книзі В.Ф. Прокоф’єва «Гайное оружие информационной войны: атака на подсознание» визначається: інформаційна війна – це дії, розпочаті для досягнення інформаційної переваги шляхом завдання шкоди інформації, процесам, що базуються на інформації та інформаційних системах супротивника при одночасного захисту власної інформації, процесів, що ґрунтуються на інформації та інформаційних системах [3, с. 19].

Слушно і справедливо В.Б. Толубко зазначає, що засоби масової інформації є найбільш ефективними засобами для здійснення інформаційно-психологічного впливу на великі групи людей, тому їх слід уважати складовою стратегічних сил інформаційної війни [4, с. 51].

Перевага будь-якої країни або групи країн дозволяє з достатньо високим ступенем достовірності моделювати поведінку «противника» і здійснювати на нього у явній чи прихованій формі вигідний для себе вплив. Можна стверджувати, що держави, які зазнали поразки інформаційній війні, програли її назавжди, оскільки їх можливі кроки щодо зміни ситуації потребують колосальних матеріальних і інтелектуальних витрат, контролюватимуться і нейтралізуватимуться стороною, що перемогла.

Уперше термін «інформаційна війна» (information war) вживається в американських військових колах 1991 року. Першим офіційним документом із цієї проблематики була директива міністра оборони США від 21 грудня 1992 р. під назвою «Інформаційна війна». В подальшому – в звіті американської корпорації «Ренд» MR-661-0SD «Strategic Information Warfare. A new face of War» (1996 р) вперше з’явився термін «стратегічна інформаційна війна (інформаційне протиборство)». Вона визначалася як війна з використанням державного глобального інформаційного простору й інфраструктури для проведення стратегічних військових операцій і зміцнення впливу на власний інформаційний ресурс [5].

Різниця в перекладі слова «warfare», що може бути перекладене і як війна, і як боротьба, спричинила паралельне вживання понять «ін-

формаційна війна» та «інформаційна боротьба (протиборство)». Друге поняття широкоживане в Росії, де воно означає «суперництво соціальних систем в інформаційно-психологічній сфері з приводу впливу на ті чи інші сфери соціальних відносин і встановлення контролю над джерелами стратегічних ресурсів, в результаті якого деякі учасники суперництва отримують переваги, необхідні їм для подальшого розвитку, а інші їх утрачають» [6].

Аналізуючи вищевказане, слід констатувати, що Україна дедалі частіше стає об'єктом інформаційних атак із боку інших держав, зокрема Росії. Проте надійно захистити свій інформаційний простір самотужки держава поки що не здатна. Такі висновки зробили експерти Інституту Євроатлантичного співробітництва та фонду «Демократичні ініціативи». З цього приводу Борис Тарасюк зазначав: «Було прикро читати на сторінках українських часописів передруки на дуже делікатні теми, які здійснювалися з російської ініціативи. Інформація подавалася без жодного осмислення та аналізу, в російській «упаковці», і виглядала вона як відверта агресія проти України» [7].

Досліджуючи інформаційно-психологічні впливи як невід'ємної складової парадигми інформаційної безпеки, вважаємо, що інформаційний вплив на психологію слід поділити на такі види: інформаційно-психологічний, психогенний; психоаналітичний; нейролінгвістичний; психотропний.

Інформаційно-психологічний вплив – вплив словом, інформацією, психологічний вплив такого виду виокремлює основною метою пропаганду певних світоглядних ідей, поглядів, уявлень, переконань, із одночасним формуванням у людей позитивних або негативних емоцій, почуттів, масових психічних реакцій.

Психогенний вплив здійснюється в результаті фізичного впливу на мозок людини в результаті травми голови або впливу фізичних факторів (звуку, освітлення, температури і ін.), а також шокowego впливу умов середовища і певних подій (наприклад, картин масових руйнувань, великої кількості жертв тощо). Внаслідок психогенного впливу людина вже не в змозі раціонально діяти, втрачає орієнтацію в просторі, відчуває афект або депресію, панікує, зазнає стан ступору. У зв'язку з цим і з'явилось таке поняття, як психогенні втрати особового складу.

Психоаналітичний вплив – це вплив на підсвідомість людини терапевтичними засобами, особливо в стані гіпнозу або глибокого сну.

Нейролінгвістичний – вид психологічного впливу, що змінює мотивацію людей шляхом уведення в їхню свідомість спеціальних лінгвістичних програм.

Психотропний – вплив на психіку людини за допомогою лікарських препаратів, хімічних або біологічних речовин.

Психотронний – вплив на людей, що здійснюється шляхом передачі інформації через позачуттєве (неусвідомлене) сприйняття.

Для інформаційно-психологічного впливу характерні певні закономірності, а саме:

– якщо він спрямований на емоційну сферу людей, їх потреби, то його результати відчуються на спрямованості й силі спонукань, бажань і прагнень людей;

– коли під впливом виявляється емоційна сфера психіки, то це відображається на внутрішніх переживаннях, міжособистісних відносинах ношеннях людей;

– поєднання впливів на обидві названі сфери дозволяє впливати на вольову активність людей і таким чином керувати їх поведінкою;

– вплив на комунікативно-поведінкову сферу, специфіку взаємовідношень і спілкування дозволяє створювати соціально-психологічний комфорт і дискомфорт, змушує людей співробітничати чи конфліктувати з іншими;

– в результаті психологічного впливу на інтелектуально-пізнавальну сферу людини змінюються в необхідну сторону її уявлення, характер сприйняття нової інформації, як підсумок – «картина світу людини» [8, с. 297].

Відомо, що потужні інформаційні технології, які отримали назву інформаційних війн, мають тисячолітню історію. Уже в біблійній легенді згадано Гедеона, який під час війн регулярно вдавався до залякування ворога. Одного разу він так залякав супротивника, що той розгубився і завдав удару своїм військам. Як показує аналіз дослідження зазначеної проблематики, прикладів інформаційного впливу на моральну, духовну стійкість супротивника можна знайти чимало і в стародавньому Римі, і в епоху феодалізму (боротьба з «ерессю», за «істинну віру» тощо), і в подальшому. Особливого значення інформаційні війни набули в XX столітті, коли газети, радіо, згодом і телебачення стали справді засобами масової інформації, а поширювана через них інформація – масовою. Уже в 20-х роках США вели радіопередачі на регіони своїх «традиційних інтересів» – країни Латинської Америки, Великобританія – на свої колонії. Німеччина, яка домагалася перегляду умов Версальського миру, – на німців Померанії та Верхньої Сілезії в Польщі, Судетів – у Чехії. У 30-ті роки, на думку американського соціолога Сіпмана, «жодна з політичних криз не обходила без акомпанементу радіо. Громадянська війна в Іспанії, боротьба Китаю з Японією, мюнхенська криза – усе це було відображено в нових, скрипучих симфоніях на коротких хвилях». Тоді ж, у 30-х роках, інформаційні війни припиняють бути додатком до збройних і перетворюються в са-

мостійне явище, зокрема німецько-австрійська радіовійна 1933–1934 рр. з приводу приєднання Австрії до рейху. Саме тоді з'явилося і набуло поширення поняття «інформаційний агресор». Мета інформаційної війни – послабити моральні й матеріальні сили супротивника, посилити власні. Вона передбачає заходи пропагандистського впливу на свідомість людини в ідеологічній та емоційній галузях. Очевидно, що інформаційна війна – складова ідеологічної боротьби. Здавалось б, із розпадом комуністичної системи мали б зникнути й інформаційні війни як явище. Але це не трапилося. Лише за офіційними даними, 120 країн здійснюють чи закінчили акції впливу на інформаційний ресурс супротивника. І цьому є щонайменше два пояснення. По-перше, національні інтереси країн світового співтовариства відрізняються не тільки в ідеологічній сфері. По-друге, важливою є псевдогуманність інформаційних війн. Вони не призводять безпосередньо до кровопролиття, руйнувань, під час їх ведення немає жертв, нікого не позбавляють їжі, даху над головою. І це породжує небезпечну безпечність у ставленні до них. Тим часом, руйнування, яких завдають інформаційні війни в суспільній психології, психології особи за масштабами і за значенням цілком співмірні, а часом і перевищують наслідки збройних війн [9, с. 75].

Батьком вітчизняного досвіду ведення інформаційних війн вважають Богдана Хмельницького. За допомогою розвідувальної та контррозвідувальної служби Богдан Хмельницький шляхом поширення дезінформації прагнув посягти у ворожому війську непевність у власних силах, панічний настрій. У своїх універсалах до населення та інструкціях до розвідників гетьман наполягав на необхідності створення в стані противника відчуття приреченості, напруги та непевності. Отже, вперше в практиці вітчизняного воєнного мистецтва застосувалися принципи ведення так званої психологічної війни. Такі методи використовували український гетьман у вирішальних битвах із ворогом під Корсунем, Пилявцями та Берестечком.

Так, перед Корсунською битвою, що завершилася перемогою українців наприкінці травня 1648 р., Б. Хмельницький зумів блокувати інформацію про реальний стан речей у своєму таборі й поширив неправдиві свідчення про кількість козацького війська. Внаслідок цього командувач польською армією М. Потоцький розпочав ухилятися від бою, утратив стратегічну ініціативу і вже задовго до безпосередньої битви зазнав психологічної поразки.

Психологічний чинник був визначальним і під час перемоги української армії над поляками під Пилявцями у вересні того ж року. Вдалими маневровими діями Б. Хмельницький створив несприятливі умови для розташування оборонного табору польських військ. Це на-

томість викликало невпевненість коронного командування у своїх діях, яка поширилася й на особовий склад. Учасник тих подій з польського боку занотував у своєму щоденнику: «...У таборі ніякої дисципліни, ніякого авторитету вождів. Вночі після пароллю стріляли, кричали, і ніхто за це не одержував догани, бо однаковий страх охоплював усіх, так що не було абсолютно ніякого порядку». Окрім того, на другий день битви, 22 вересня, за наказом гетьмана до ворожого табору потрапляє полонений козак, переодягнений священиком. Незважаючи на тортури, він повідомляє про прихід на допомогу Хмельницькому кількох десятків тисяч татар. Насправді ж союзницькі війська налічували до п'яти тисяч вояків. Проте хитрий гетьман організував їм надзвичайно гучну зустріч: було дано салют з гармат і мушкетів. Цей факт та попередня дезінформація мужнього козака спричинили те, що серед поляків поповзла страхітлива чутка: до Хмельницького надійшла тридцятитисячна кримська орда!

Засилання до противника «підставних» полонених відбувалося неодноразово й під час подальшого ведення бойових дій. Це стало важливим складовим елементом «психологічної війни» Б. Хмельницького. Адже ворог не сподівався, що козацькі «язики», мужньо витримуючи жорстокі тортури, даватимуть наперед запрограмовані й вигідні для українців свідчення. Коли під час Збарасько-Зборівської кампанії та боротьби з полками Данила Нечая польський воєначальник С. Лянцкоронський отримав від захоплених «язиків» відомості про підхід на допомогу козацькому полковнику начебто основних козацьких сил на чолі з самим Б. Хмельницьким, він наказав відвести свої сили від Старокостянтинова. Зрозуміло, що це була дезінформація, але завдяки їй Д. Нечай отримав оперативний простір для подальших дій. Так само вчинив полковник Станіслав-Михайло Кричевський під Лоевим, коли заслав козаків «смертників» у табір литовського князя Януша Радзивілла й тим самим увів його в оману щодо напрямку свого просування [10, с. 34–38].

Проектуючи ці історичні відомості на вектор банківської діяльності, зазначимо, що ще з 2008 року – початку чергової фінансової кризи, яка охопила більшість країн світу, і завершуючи сьогоднішнім, застосування інформаційно-психологічного впливу набуло особливо великого розмаху. Тепер про це явище говорять як про dokonану реальність, не забуваючи спекулювати ним у певних цілях, сіючи паніку і поглиблюючи хаос.

З цього приводу слід констатувати, що найстрашнішим для будь-якого банку є інформаційна війна. Про це свідчать чимало прикладів, найперше стосовно того, як вилив компромату може негативно вплинути на роботу банківської установи. Поява хоча б дрібних сумні-

вів у стабільності банку призводить лише до одного: з нього розпочинають утікати вкладники. Одночасна втрата 5% депозитів означає серйозну проблему, а 10% – майже гарантоване призупинення платежів.

Так, 2004 року був конфлікт між акціонерами «Надра Банку». Одним із них були тодішні власники «Укрсиббанку». Вони не хотіли вносити нові кошти до статутного капіталу і намагалися захистити свою частку акцій від розмивання.

Коли конфлікт досяг піку, «Українська металургійна компанія» оголосила про намір ліквідувати «Надра Банк». Вкладники миттєво почали забирати з «Надра Банку» гроші, і власники дуже швидко домовилися.

Тоді ж відбулася відома інформаційна атака на банк «Мрія». З нього також розпочався відтік вкладників, який ледь удалося припинити. Також відомі конфлікти навколо «Промінвестбанку» і «Родоводу» [11].

Говорять про негативні наслідки, які настають у результаті ведення інформаційно-психологічних впливу в сфері банківської діяльності. Україна отримала чергову банківську інформаційну війну. І в будь-якому випадку банківській сфері довелося докласти чималих зусиль, щоб повернути проблемні кредити та одночасно заспокоїти вкладників.

У наш час інформаційно-психологічна війна розглядає інформацію як окремий об'єкт або як потенційну зброю та вигідну ціль. Інформаційну війну можна розглядати як якісно новий вид бойових дій, активну протидію в інформаційному просторі. Інформаційна війна – це атака інформаційної функції незалежно від засобів, які застосовуються.

У веденні стратегічних інформаційних війн застосовується специфічна зброя. Ця зброя не завдає фізичної шкоди, але може призвести до справжньої війни. За визначенням В.Ф. Прокоф'єва, інформаційна зброя – сукупність спеціалізованих (фізичних, інформаційних, програмних, радіоелектронних) методів і засобів тимчасового або безповоротного виводу з ладу функцій або служб інформаційної інфраструктури в цілому або окремих її елементів. Основна дія інформаційної зброї – блокування або спотворення інформаційних потоків і процесів прийняття рішень супротивника [3, с. 29].

Як слушно зауважує вітчизняна дослідниця Д. Прокоф'єва, сучасні війни ведуться перш за все в інформаційній сфері, яка випереджає й безперервно супроводжує так званий «прямий контакт» протиборчих сторін. Як повідомлялося, для боротьби з потенціальним супротивником в експортне мережене обладнання США встановлюються чипи з логічними вірусами, які можуть бути активізовані в потрібний момент. Для боротьби з певними особами є комп'ютерні програми обнуління банківських рахунків. Мабуть, чимало є такого, про що ми не знаємо і можемо тільки здогадуватись [12, с. 123–128, с. 127].

Отож, аналіз термінологічних понять «інформаційно-психологічний вплив», «інформаційна зброя», «інформаційна війна» дає змогу зробити висновок, що вони пов'язані з такими факторами:

- інформаційно-комунікаційними – конвергенцією нових інформаційних технологій та їхнім впливом на різноманітні сфери діяльності і механізми функціонування суспільства;

- впливом масової культури на свідомість і поведінку людей за допомогою широкодоступних каналів передачі інформації;

- стандартизацією способу життя більшості населення;

- удосконаленням засобів маніпулювання людьми, тобто створенням на стан останніх таких регуляторних механізмів інформаційного впливу, які б допомогли впродовж тривалого проміжку часу зберігати й підтримувати його для досягнення поставлених цілей [13, с. 43].

Результатом інформаційних взаємодій, як зазначають О.Т. Лебедев, А.Р. Каньковська, може бути одержання інформації з метою власного розвитку й створення умов для розширення власного життєвого простору, а також навмисного (прямого) або ненавмисного впливу на цю інформацію з метою її перекручування та впливу на інформаційну інфраструктуру одного із суб'єктів інформаційної взаємодії (іншого об'єкта). Результат інформаційної взаємодії – це інформаційна війна, завдання збитків інформаційній інфраструктурі супротивника шляхом порушення діяльності або функціонування певних її підсистем (елементів) чи зв'язків між ними [14, с. 121].

Висновки. У нашому співжитті є різноманітні впливи, котрі мають особливу структуру, закони, принципи. Відомо, що одні спричиняють певні зміни у формах людської активності (поведінці, діяльності, спілкуванні, вчинках), інші – у мотивації, пізнавальних процесах, ще інші – в емоційно-вольовій сфері особистості. Тому ключове значення у поліпшенні теоретичної і практичної складових суспільного буття має вивчення закономірностей, технологій, засобів і прийомів психологічного впливу на осіб, професійні громади, малі і великі соціальні спільноти.

Стрімкий розвиток процесу інформатизації світу призводить до непередбачуваних наслідків. Інформаційно-психологічний вплив відіграє роль своєрідного інструментарію або так званої нелегальної зброї, за допомогою якої в мирний час, без війни, у звичайному розумінні цього явища, здійснюється агресія в соціальні, політичні, економічні, військові та інші сфери суспільного буття інших держав із метою спрямувати розвиток тієї чи іншої країни.

---

1. Бабенко Ю. Інформаційна війна – зброя масового знищення! / Ю. Бабенко // Інститут Масової Інформації. – 2006. – 322 с.

2. Маршал Маклюэн и информационные войны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.smi.ru/2000/01/14/947797776.html
3. Прокофьев В.Ф. Тайное оружие информационной войны: атака на подсознание / В.Ф. Прокофьев. – 2-е изд., расшир. и доработ. – М.: Синтег, 2003. – 395 с.
4. Толубко В.Б. Інформаційна боротьба (концептуальні, теоретичні, технологічні аспекти) / В.Б. Толубко. – К.: НАОУ, 2003. – 320 с.
5. Присяжнюк М. Аналіз засобів ведення інформаційної боротьби з використанням інформаційних технологій, форм і способів їх застосування / М. Присяжнюк, Я. Жарков // Центр воєнної політики та політики безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://defpol.org.ua>.
6. Манойло А.В. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны: монография / А.В. Манойло, А.И. Петренко, Д.Б. Фролов. – М.: Горячая линия – Телеком, 2003. – 541 с.
7. Солонина Євген. Інформаційні війни: у пошуках українського шляху до перемоги / Євген Солонина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1752190.html>.
8. Методы и приемы психологической войны / сост.-ред. Е. Тарас. – Мн.: Харвест, 2006. – 352 с.
9. Крилова О. Всі секрети по кишенях / О. Крилова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rdwmedia.ru.
10. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / В. Горобець, Т. Чухліб. – Київ: «Наукова думка», 2004. – 310 с.
11. Лямець Сергій. Як витримає «Форум» інформаційну війну? Сергій Лямець, Сергій Щербина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.erpravda.com.ua/publications/2012/05/30/325064/>
12. Прокоф'єва Д.М. Підприємницьке шпигунство в системі інформаційних злочинів / Д.М. Прокоф'єва // Український центр інформаційної безпеки, 2008. – С. 123–128, с. 127
13. Рейтер Г. Легальне промислове шпигунство / Г. Рейтер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agentura.ru>
14. Лебедев О.Т. Основы менеджмента / О.Т. Лебедев, А.Р. Каньковская. – СПб.: ИД «МИМ», 1998. – 192 с.

Чистоклетов Л.Г., Шишко В.И. Информационно-психологические воздействия как неотъемлемая составляющая парадигмы информационной безопасности

Исследованы теоретические и практические проблемы формирования и оценки уровня информационно-психологического влияния в политических, международных, экономических отношениях и военном деле. Проанализированы актуальные аспекты информационных войн на современном этапе и в ретроспективе.

Ключевые слова: *информационно-психологическое влияние, информационная безопасность, информационная война, информационная атака.*

Chystokletov L.H, Shyshko V.I. Informative and psychological impacts as an integral part of information security paradigm

The theoretical and practical problems of forming and estimating the level of informative and psychological impact in political, international and economic relations as well as in military activity are investigated. The important aspects of informative wars at the modern stage and in the retrospective review are analyzed.

Key words: *informative and psychological impact, information security, informative war, informative attack.*

УДК 351.746.1+159.98

Ю.В. Щавінський, І.Ю. Щавінська

**ВПЛИВ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
НА ІНФОРМАЦІЙНУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ:
ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Розглянуто вплив розвитку інформаційних технологій на інформаційну безпеку держави як складову національної безпеки з точки зору психології.

Ключові слова: *національна безпека держави, інформаційна безпека держави, особистість, інформаційні технології, психологія впливу інформаційних технологій, інформаційно-психологічна безпека.*

Постановка проблеми. За сучасних умов інформаційна складова набуває дедалі більшої значущості і стає одним із найважливіших елементів забезпечення національної безпеки. Стрімкий розвиток інформаційних технологій не тільки наділив суспільство фантастичними можливостями, але й створив потенційні загрози для особистості, суспільства і держави через проведення інформаційних війн, інформаційно-психологічних операцій, маніпуляцій суспільною свідомістю з метою програмування дій і поведінки особистості, суспільства загалом. Виникає висока соціальна небезпека безконтрольного застосування технологій, засобів і методів психофізичного впливу на великі соціальні групи людей через свідомість і підсвідомість людини. З психологічної точки зору на інформаційну безпеку держави актуальним є аналіз цього впливу та відпрацювання шляхів і методів інформаційного захисту людської психіки від інформаційного втручання, створення інформаційного імунітету, захисного бар'єру від деструктивних впливів, відпрацювання методів інформаційно-психологічного протиборства.

Стан дослідження. З розвитком інформаційних технологій проблема інформаційної безпеки набула глобального значення і відображена у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. В Україні цю проблему досліджували В.В. Остроухов, В.М. Петрик, Г.Г. Почепцов, В.А. Ліпкан, А.І. Марущак, В.О. Бондаренко, О.В. Литвиненко, О.К. Юдін, О.Я. Василюк, М.Й. Варій. У зарубіжній науці ця проблема висвітлена в роботах Н. Вінера, М. Маклюєна, Д. Робертсона, Б. Баді, П. Бурдье, Л. фон Берталанфі, М. Месаровича, Д. Гудбі, Дж. Ная й У. Оуенса, П. Сорокіна, С. Гриняєва, А. Левакова, В. Лопатіна.

Основна частина досліджень із питань інформаційної безпеки, як складової національної безпеки держави, присвячена розгляду інформаційно-технічних і політичних аспектів. Недостатньо розглядаються психологічні аспекти цієї проблеми: наслідки масштабної інформатизації суспільства і можливості формування психофізичного впливу на свідомість особистості, на великі соціальні групи і суспільство. Ще менше розглядаються питання інформаційно-психологічного протидіювання як створення психологічного захисту людини і держави.

Тому **метою** цієї статті є розкриття впливу розвитку інформаційних технологій на інформаційну безпеку держави з точки зору психології для подальшого формування шляхів і методів інформаційно-психологічного захисту людини, суспільства, держави.

Виклад основних положень. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується підвищенням ролі інформаційної сфери, яка становить сукупність інформації, інформаційної інфраструктури, суб'єктів, котрі, використовуючи технології, здійснюють збір, формування, розповсюдження й використання інформації.

Інформаційні технології як складова інформаційної сфери – сукупність методів, виробничих і програмно-технологічних засобів, об'єднаних у технологічний ланцюжок, що забезпечує збирання, зберігання, обробку, висновок і поширення інформації. В індустріально розвинених державах інформаційні технології, як першочергові, включені в державні стратегічні програми забезпечення національної безпеки, мають високий пріоритет зі всіх видів забезпечення, а їхнє виконання знаходиться під безпосереднім контролем парламенту країни. Так, наприклад, конгрес США затвердив список з 22 критичних технологій, із яких 12 (тобто, більш 50%) інформаційні.

Бурхливий розвиток електронної освіти останніми роками, технології «25 кадр», використання абітурієнтами інформаційно-пошукової системи «Конкурс», соціальні мережі, платіжні термінали, системи Інтернет-банкінгу, електронно-цифрові підписи та докумен-

тообіг, доступність різної інформації, інформатизація конкретних напрямів діяльності державного управління – це не повний перелік інформаційних технологій, розвиток яких впливає на можливості особистості та державу в цілому, слугує новими джерелами національної могутності. Від обсягу, швидкості та якості обробки інформації значною мірою залежить ефективність управлінських рішень, зростає значення методів управління соціальними та економічними процесами, фінансовими і товарними потоками, аналізу та прогнозування розвитку внутрішнього і зовнішніх ринків. Використання інформаційних технологій визначає структуру і якість військових озброєнь, необхідний рівень їх достатності, ефективність дій збройних сил. Інформаційна сфера нині є системоутворювальним фактором життя суспільства, вона активно впливає на стан політичної, економічної, оборонної і інших складових безпеки держави. Рівень інформованості суспільства стає одним з критеріїв оцінки могутності держави, найважливішим чинником виживання в боротьбі за економічну і політичну незалежність.

Інформаційна складова, як зазначено в уведеній в дію Указом Президента України від 23 квітня 2008 року № 377 Доктрині інформаційної безпеки України», набуває дедалі більшої значущості і стає одним із найважливіших елементів забезпечення національної безпеки. Інформаційний простір, інформаційні ресурси, інформаційна інфраструктура та інформаційні технології значною мірою впливають на рівень і темпи соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку [2].

Крім конструктивного (безпечного) впливу, розвиток інформаційних технологій має і деструктивний (небезпечний) характер.

Цей деструктивний характер виявляється, як зазначає В.В. Остроухов, у використанні інформатизації суспільства з метою масового впливу на свідомість, намаганні маніпулювати суспільною свідомістю шляхом поширення недостовірної або упередженої інформації, проведенні інформаційних війн для втручання у внутрішні справи держави як із застосуванням військової сили так і без її застосування, здійсненні економічних кіберзлочинів, обмеженні свободи слова та обмеженні доступу громадян до потрібної інформації, моральній та духовній деградації суспільства, поширенні культу насильства, жорстокості, порнографії, комп'ютерній злочинності та комп'ютерному тероризмі. Це створює реальні та потенційні загрози національній безпеці України в економіці, політиці, науці і культурі [3].

Отож, інформаційна безпека [2] є невід'ємною складовою кожної зі сфер національної безпеки (рис. 1).

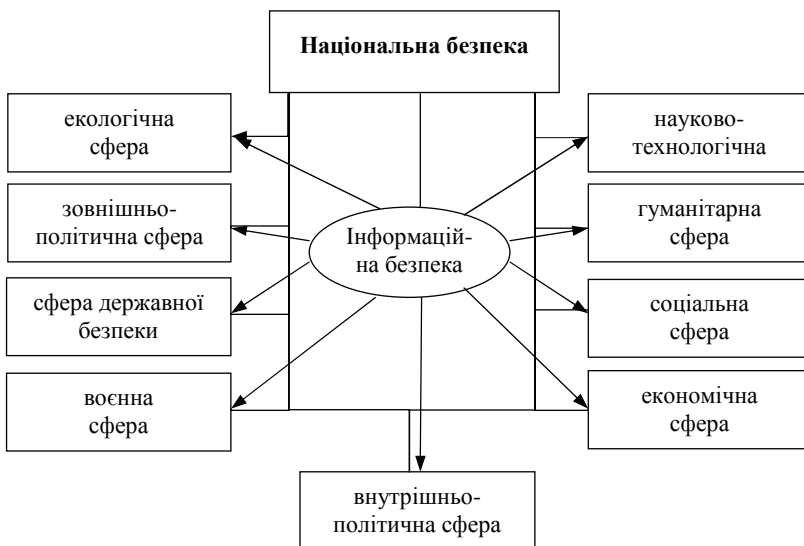

Рис. 1

Водночас інформаційна безпека є важливою самостійною сферою забезпечення національної безпеки.

Якщо відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» [1] об'єктами національної безпеки є (рис. 2): **людина і громадянин** (їхні конституційні права і свободи); **суспільство** (його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси); **держава** (її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність), то розглядати загрози, які створює розвиток інформаційних технологій цим об'єктам з точки зору психології, слід, зважаючи на психологію особистості та психологію суспільства.

Рис. 2

Розглядаючи вплив розвитку інформаційних технологій на особистість, необхідно зважати, що дія поширюється на суспільство та державу і через них опосередковано на кожного індивідуума.

Особистості як системі психічних властивостей притаманні певні рівні відображення дійсності. Серед таких рівнів у психології виділяють свідомість і несвідоме, самосвідомість. І через відображення дійсності людина і громадянин, як особистість (її психіка та свідомість), піддається різноманітним інформаційним впливам на свідомому, несвідомому та підсвідомому рівнях. Вона є заручником інформації, і деструктивні маніпуляції можуть прямо загрожувати фізичному чи психічному здоров'ю. З метою маніпуляції, використовуючи технічні засоби, генеруються негативні почуття (ревності, страх, заздрість, ненависть, самовдоволення), які згодом можна легко активізувати. Крім того, у маніпуляціях використовуються і традиційні позитивні цінності (природне почуття жалю, співчуття до слабкого, беззахисного, потреба в заступництві). Загалом для маніпуляцій свідомістю підходять будь-які почуття, будь-яка емоційна реакція, якщо вона допомагає відключити здоровий глузд людей.

Соціально-психологічними регуляторами життєдіяльності суспільства, як об'єкта національної безпеки, є масова свідомість (класова, етнічна, національна, релігійна), менталітет, звичаї, традиції тощо. Окремі стереотипні елементи свідомості переходять у сферу групової підсвідомості («класове чуття», національна ворожість), які враховуються і використовуються у здійсненні інформаційно-психологічного впливу. Це що може істотно змінити масову свідомість і поведінку великих соціальних груп у суспільстві в потрібному напрямі.

Новітні інформаційні технології, сучасні інформаційні й психологічні форми та способи впливу на особу і суспільство стають невід'ємною частиною повсякденного життя. С.Г. Кара-Мурза зазначає, що застосування сучасних технологій та засобів маніпулювання громадською думкою відбувається нині повсякденно у роботі ЗМІ, у рекламній сфері, у діяльності різноманітних екстрасенсів, магів, чаклунів тощо. Неправдива інформація та компромат активно поширюються через Інтернет, для цього навіть створюються спеціалізовані веб-сайти. Розміщена на них інформація розповсюджується дуже швидко і завдає безпосередньої шкоди фізичним та юридичним особам у сфері забезпечення їх конституційних прав [5, с. 240–248].

Використання психологічних даних особистості, соціальної психіки етнічних, релігійних та інших спільнот, сутності психологічного впливу на електорат, його форм, методів, прийомів у брудних технологіях залежно від видів і можливостей засобів масової інформації, як зазначав М.Й. Варій, становить основу руйнівної психології у

суспільстві і загрозу національній безпеці держави [6]. Суспільство може перебувати в одному з трьох станів: соціально-психологічної стабільності; соціально-психологічного напруження; соціального психозу. Як будь-яку систему, суспільство зі стану рівноваги в інші стани можна вивести інформаційно-психологічним впливом.

Сьогодні спостерігається активна розробка та впровадження новітніх форм, способів і технологій інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну, групову та масову свідомість. До таких технологій належать: ЗМІ та спеціальні засоби інформаційно-пропагандистської спрямованості; глобальні комп'ютерні мережі та програмні засоби швидкого поширення в мережах інформаційних і пропагандистських матеріалів; засоби та технології, що нелегально модифікують інформаційне середовище, на підставі якого людина приймає рішення; засоби створення віртуальної реальності; чутки, міфи і легенди; засоби підпорогового семантичного впливу; засоби генерування акустичних та електромагнітних полів.

Наявність розглянутих загроз впливу інформаційних технологій на об'єкти інформаційної безпеки як складової національної безпеки з точки зору психології потребує створення ефективної системи психологічного захисту особистості, суспільства, держави, і заходи цієї системи повинні носити превентивний характер.

В.М. Петрик [4] розглядає (рис. 3):

- інформаційну безпеку держави – як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність і невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації;

- інформаційну безпеку суспільства – як стан захищеності соціальних груп та об'єднань від впливів щодо створення суспільної думки, маніпуляцій нею;

- інформаційну безпеку особистості – як стан захищеності особистості, різноманітних соціальних груп та об'єднань людей від впливів, здатних проти їхньої волі та бажання змінювати психічні стани і психологічні характеристики людини, модифікувати її поведінку та обмежувати свободу вибору.

Одне із головних завдань сучасної держави – гарантування особі інформаційної безпеки, яка характеризується захищеністю її психіки та свідомості від небезпечних інформаційних впливів, маніпулювання, дезінформування, образ, спонукування до самогубства тощо [3].

Рис. 3

Інформаційно-психологічна безпека особи (у вузькому розумінні) [4] – це стан захищеності психіки людини від негативного впливу, який здійснюється шляхом упровадження деструктивної інформації у свідомість і (або) у підсвідомість людини, що призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності.

Інформаційно-психологічна безпека особи (в широкому розумінні) [4] – це:

- по-перше, належний рівень теоретичної та практичної підготовки особистості, за якого досягається захищеність життєво важливих інтересів та гармонійний розвиток незалежно від наявності інформаційних загроз;

- по-друге, здатність держави створити умови для гармонійного розвитку й задоволення потреб особистості в інформації незалежно від наявності інформаційних загроз;

- по-третє, гарантування, розвиток і використання інформаційного середовища в інтересах особистості;

- по-четверте, захищеність від різних інформаційних небезпек.

Об'єктом інформаційно-психологічного захисту особи є мовне середовище, соціальні, ідеологічні, політичні орієнтири, суспільні та соціальні зв'язки, психофізичні фактори, що виявляються у вигляді фізичних, хімічних та інших впливів природного, антропогенного і техногенного походження, генофонд народів, які населяють державу, тощо.

Після застосування технологій у особистості повинні сформуватися спосіб мислення, її світогляд, система цінностей та інтересів, які виступають під час аналізу поточної інформації у вигляді своєрідного фільтра. Від напряму (чи орієнтації) такого фільтра залежать вчинки, поведінка людини в різних ситуаціях. На орієнтацію фільтра впливають історичні, національно-етнічні чинники, освіта, релігія, філософія, пропаганда, інші складові впливу інформаційного простору. Значну роль при цьому виконують засоби масової інформації (періодичні видання, радіомовлення та телебачення, Інтернет).

Механізми невербального інформаційного впливу на людину ґрунтуються на використанні закономірностей сприйняття людиною інформації через підсвідомість. Відомо, що підсвідомість (а опосередковано і свідомість) може програмуватися зовнішнім, неконтрольованим людиною інформаційним впливом.

Використання інформаційних технологій здатне, як зауважує М.Й. Варій, формувати псі-програми, що забезпечують поведінку особистості в суспільстві. Псі-програми формуються на основі установок, образів уяви, віри, бажань, думок, переконань, цінностей, які людина твердо закріпила (або їй закріпили за допомогою інформаційних технологій) у свідомості або підсвідомості. Дослідження в сфері формування таких псі-програм, пов'язані з інформаційними технологіями, дають можливість не тільки керувати поведінкою та розвитком особистості, формувати в потрібному напрямку суспільну свідомість, але й регулювати і захищати особистість від зовнішніх і внутрішніх чинників (деструктивних впливів) [6].

Інформаційно-психологічна безпека суспільства та держави – стан захищеності (інтелектуальної, соціально-політичної, морально-етичної), за якого досягається їх нормальне функціонування та гармонійний розвиток незалежно від наявності внутрішніх і зовнішніх інформаційно-психологічних впливів.

Поки що немає достатніх гарантій захисту особи від загроз, пов'язаних із порушенням інформаційної та інформаційно-психологічної безпеки особистості. Існуюча в Україні система протидії інформаційно-психологічному впливу здатна тільки обмежити поширення небажаної інформації всередині країни (і то не завжди ефективно).

Саме тому інформаційна безпека повинна становити превентивну діяльність органів державного управління. Інформаційна безпека не може розглядатися лише як окремий стан, вона має враховувати майбутнє, повинна розумітися як процес. Використовуючи інформаційні технології, знання психології, закономірності розвитку психіки і психічного, слід діяти активно, впливаючи на джерела інформаційної небезпеки (інформаційно-психологічна протидія), як це зроблено у США на законодавчому, організаційно-технічному, фінансовому та науковому рівні (закон про патріотизм, закон про внутрішню безпеку, створене міністерство внутрішньої безпеки, фінансування проектів інформаційно-психологічних операцій Массачусетським, Стенфордським університетами).

Висновки. Розвиток інформаційних технологій зробив існування держави, суспільства і особистості не тільки комфортнішим, але й створив потенційні загрози існуванню держави. В Україні і у світі в цілому сформувалася характерна тенденція випереджального розвитку

форм, способів, технологій і методик впливу на свідомість (підсвідомість) і психічний стан людини порівняно з організацією протидії цим впливам, інформаційно-психологічним захистом особистості й суспільства загалом. Забезпечення національної безпеки ставить завдання створити систему, до якої входять не тільки політичні, економічні але й обов'язково інформаційно-психологічні заходи.

Розгляд питань деструктивного впливу розвитку інформаційних технологій з точки зору психології допоможе більш ефективно побудувати систему інформаційної безпеки, як складової національної безпеки держави, розробити цільові програми [2], плани дій, форми і методи формування безпеки, що дасть змогу формувати критичне мислення (або інформаційно-психологічний імунітет) населення для захисту свідомості від деструктивних ідеологій та іншого негативного інформаційно-психологічного впливу.

1. Про основи національної безпеки України: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351. Із змінами, внесеними згідно із Законом № 3200-IV (3200-15) від 15.12.2005. ВВР. – 2006. – № 14. – Ст. 116.

2. «Доктрина інформаційної безпеки України», введена у дію Указом Президента України від 23 квітня 2008 року № 377 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/514/2009>

3. Остроухов В.В. Інформаційна безпека. Розділ 1. Основні загрози для особистісної безпеки від деструктивних інформаційних впливів / В.В. Остроухов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/1821100136935/politologiya/nebezpeki_informatsynogo_prostoru_lyudini

4. Петрик В.М. Щодо визначення інформаційної безпеки та її різновидів / В.М. Петрик // Форми та методи забезпечення інформаційної безпеки держави: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 13 березня 2008 р.). – К.: Видавель Захаренко В.О., 2008. – С. 160–164.

5. Кара-Мурза С.Г. Маніпуляція свідомістю / С.Г. Кара-Мурза. – Львів: Оріяни, 2000. – 488 с.

6. Варій М.Й. Психологія / М.Й. Варій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/18540516/psihologiya/psihologichna_pidsistema_sistemi_natsionalnoyi_bezpeki

Щавинский Ю.В., Щавинская И.Ю. Влияние развития информационных технологий на информационную безопасность государства: психологический аспект

Рассмотрено влияние развития информационных технологий на информационную безопасность государства как составляющую национальной безопасности с точки зрения психологии.

Ключевые слова: *национальная безопасность государства, информационная безопасность государства, информационные технологии, психология влияния информационных технологий, информационная безопасность.*

Shchavinskiy Yu.V., Shchavinska I.Yu. Impact of information technologies development on information security of state: psychological aspect

The impact of information technologies development on information security of the state as a part of national security in terms of psychology is considered.

Key words: national security, information security of state, personality, information technologies, psychology of impact of information technologies, informative and psychological safety.

УДК 351.746.1 + 159.9 +656

Г.К. Юрчинська

ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА НА АВТОТРАНСПОРТНИХ ШЛЯХАХ ЯК ОДНА ІЗ УМОВ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ В ПЕРІОД ПОДОЛАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Схильність до ризику виступає вузловим показником у структурі суб'єктивних виявів агресивної поведінки водіїв вантажного транспорту. Виділені структурні компоненти поведінкових особливостей водіїв. Побудована емпірична типологія водіїв вантажних перевезень.

Ключові слова: культура, безпека, агресивність, вантажні транспортування, емпірична типологія.

Постановка проблеми. Відповідно до Указу Президента України [9] серед нагальних завдань політики національної безпеки України зазначається гарантування безпечних умов життєдіяльності населення, до яких доцільно віднести безпеку на державних автошляхах. Нині психологічна культура людини як члена суспільства і суб'єкта професійної діяльності є важливим питанням розбудови держави в усіх її сферах. Від сформованості вказаного психологічного явища залежить національна безпека держави, хоча б в аспекті усвідомлення загальнолюдських і державних цінностей. Однією із таких цінностей є життя людини. Безпека на дорогах – це ціна життя учасників дорожнього руху. Загальнодержавна проблема зменшення смертності на дорогах і державних магістралях стосується і об'єктивних факторів (якість доріг відповідно до світових стандартів, професійна підготовка керуванням транспортними засобами різних категорій за новітніми технологіями тощо), і суб'єктивного фактору (психологія учасників дорожнього руху). Під час виконання трудових функцій водій тримає в своїх руках життя та здоров'я своє і інших учасників дорожнього руху.

Галузь автоперевезень в Україні виконує транспортування близько 20% грузових вантажів та понад 70% пасажирів. Сьогодні в цій сфері пра-

цює понад 56,4 тисяч проліцензованих перевізників із державними ліцензіями на вказаний вид робіт, їхній транспортний парк налічує близько 185,9 тисяч одиниць [11]. Власне на водія покладається відповідальність за життя пасажирів, за збереження цінних і небезпечних вантажів.

Стан дослідження. Психологічні особливості професійної діяльності водія розкриваються в дослідженнях В.Е. Андрєєва, С.А. Гапонової, Е.Л. Гастілайте, Л. Джеймса, Г. Джонсона, О. Дроздова, Є.П. Ільїна, А.С. Кремез, Л. Ловенстайна, Д. Мілса, О.М. Романова, В.Ю. Селіна, В.А. Толочєка, Б.П. Чиркова та інших.

Отже, метою даної статті буде розкрито особливості агресивної поведінки як вади психологічної культури водія вантажних транспортних перевезень та індикатора порушення національної безпеки держави.

Виклад основних положень. Водійська діяльність, як будь-яка складна діяльність у системі «людина – машина», пред'являє особливі психологічні вимоги до людини, яка сидить за кермом. Індивідуальна відповідність водія вимогам робочого місця є основою безпеки на дорогах. Безаварійна дорожня ситуація зумовлюється множиною факторів. Серед них увага водія. Постійне навантаження уваги пов'язане з необхідністю сприймати велику кількість сигнальних і рухомих об'єктів. Відволікальними увагу факторами є зовнішні перешкоди (дії, що відбуваються поблизу людини, але не передбачають її участь і реагування), наявність іншої людини поруч, їжа під час руху, телефоні розмови тощо (К.В. Подіна та ін.).

Безпека транспортних перевезень пов'язана з динамічним окоміром, психомоторною ефективністю за участі вербального інтелекту, сензитивності, емоційно-вольової стійкості, емоційної лабільності, рухливості нервових процесів.

Безпека руху залежить від здатності водія швидко і точно сприймати та переробляти дорожню інформацію, своєчасно виконувати відповідні дії. Інформаційне моделювання – основа якості керування транспортним засобом і вирішення поточних (стандартних, нестандартних, неочікуваних) завдань. Отримуючи необхідну інформацію про дорожню ситуацію, водій оцінює її, аналізує, моделює різні варіанти, приймає рішення. Постійне стеження і виконання одночасно чи послідовно і головних, і другорядних операцій є основною характерною рисою водія. В процесі руху водію необхідно оцінювати значну частину простору, який знаходиться в полі зору. Провідна роль належить зоровому сприйманню, яке дає 80% основної інформації про дорогу і положення автомобіля на ній, про швидкість, напрямок руху і його зміни, рухомі і нерухомі об'єкти тощо. Ці оцінки здійснюються з допомогою динамічного окоміру, який формується у процесі діяльнос-

ті. Добре розвинений динамічний окомір допомагає водію вибрати правильну дистанцію й інтервал між машинами, відчувати габарити своєї машини у загальному потоці транспорту і за руху в обмеженому просторі (в'їзд у ворота, під'їзд до об'єкта та ін.) [6]. Правильність і точність дій водія зумовлює емоційний стан. У суб'єкта праці, окрім переживань, властивих кожній людині, можуть виникати емоції, пов'язані з його професійною діяльністю. Причинами емоцій, що викають під час керування транспортним засобом, можуть бути і небезпечні ситуації на дорогах, і відповідальність за життя та здоров'я пасажирів, і нештатна ситуація на дорозі тощо.

Безпека руху транспортних засобів також суттєво залежить від фізичного і психічного здоров'я водія. Психічне здоров'я, своєю чергою, зумовлене рівнем психологічної культури, що охоплює низку складових: адаптованість до професії, конструктивну професійну мотивацію, професійне мислення, професійну компетентність тощо. Аварійність водіїв, котрі керують великовантажними самоскидами, пов'язана з фрустраційною напруженістю і тривогою [5]. Фрустрація є важливою передумовою агресії і підсилює агресивність особистості, але такий вплив може бути прямим і опосередкованим факторами природи фрустрації (її рівня і характеру), провокаційними стимулами, непередбаченням і неочікуваням фрустраційної ситуації, емоційними і когнітивними процесами фрустрованого агресора (Л. Берковіц, П. Браун, Р. Гюстафсон, Дж. Доллард, Л. Дооб, О. Дроздов, Н. Міллер, О. Моврер, М. Харріс, С. Ханер та ін.). Водіям властиво виявляти психологічні стани ригідності та агресивності, меншою мірою – фрустрованості та тривожності (Е. Столярчук, К. Константинова). Отож, однією із психологічних характеристик, що проявляється в діяльності на державних транспортних магістралях, є агресивна поведінка водіїв, зокрема вантажного транспорту, як ймовірнісний фактор порушення суспільної безпеки руху за вирішення економічних завдань держави.

Водій повинен бути організованим, оскільки обслуговування організацій та громадського транспорту вимагає пунктуальності. Необхідна якість для водія – це відповідальність і толерантність до інших учасників дорожнього руху, добра обізнаність з правилами дорожнього руху [1]. З накопиченням досвіду, стажу професійної діяльності, з підвищенням рівня професіоналізму у водіїв транспортних засобів формується особистісна характеристика з відповідними цінностями, характером, індивідуальними особливостями професійної поведінки [12]. Водій-початківець через невміння правильно оцінити ширину дороги за її звуження необгрунтовано подає звукові сигнали, знижує швидкість або зупиняє автомобіль. Такі дії можуть неминуче привести до аварії чи сутичок між водіями [8]. Сутички

як негативні форми вирішення проблемної ситуації на дорозі зумовлені агресивністю особистості водія. На агресивну поведінку водіїв автотранспорту може наразитися кожна сучасна людина. Наслідки її можуть завдати шкоди не лише іншим водіям, але й перехожим на вулиці, пасажирам і самому винуватцю дорожньої транспортної пригоди. І ці наслідки бувають дуже серйозними: смертельний випадок, інвалідність на все життя, тривале тюремне ув'язнення.

Є чимало специфічних виявів людської агресії, зокрема «технічно опосередковані» типи цього феномена [2; 3; 4; 7; 8]. Поведінкові особливості представників професії «водій вантажного транспорту» можуть належати до цього феномена.

Однією з основних причин дорожніх транспортних пригод (ДТП) є недисциплінованість водіїв, зокрема їхня агресивна поведінка на дорозі. Саме тому феномен агресивної поведінки водіїв останніми роками активно досліджуються зарубіжними фахівцями, передусім американськими (вони визнані лідери в галузі агресіологічних досліджень).

У зарубіжних джерелах для означення виявів агресивної поведінки водіїв використовуються терміни «агресивне керування» і «дорожній гнів». Під агресивним керуванням розуміють і окремі інциденти за участю водіїв, пасажирів чи пішоходів, і стиль ризикованого керування автомобілем [4].

Згідно з критеріями американської поліції, агресивний водій – це людина, яка керує транспортним засобом «в егоїстичній, зухвалій та напористій манері, без дотримання правил безпеки щодо інших учасників дорожнього руху» [4; 10]. «Агресивне керування» зазвичай виявляється у схильності до порушення швидкісного режиму, манері руху на небезпечній швидкості зустрічного смугою, часто або небезпечно змінювати смугу, робити «підрізи» учасникам дорожнього руху, усвідомлено здійснювати ефект осліплення водія зустрічного транспорту методом увімкнення режиму «дальнє світло фар», що треба розглядати як зневажливе ставлення до правил дорожнього руху та ризикований стиль управління транспортним засобом. Указані дії свідчать про несформовану психологічну культуру водія в процесі виконання трудових функцій.

До основних симптомів агресивної поведінки водіїв вантажного транспорту можна віднести такі (із переліку Л. Джеймса): заважати іншому водієві їхати «своєю» смугою руху, перекриваючи її через фрустрацію; збільшувати швидкість біля іншої машини, щоб ствердити власний протест; примушувати інших учасників дорожнього руху їхати пришвидшено або звільняти дорогу, або з'їжджати на узбіччя; заважати іншим водіям здійснювати маневр обгону; здійснювати раптові та небезпечні маневри транспортним засобом задля власного за-

доволення; переслідувати іншу машину, будучи спровокованим; виходити з машини та зчиняти скандал на дорозі чи під час паркування; намагатись догнати іншу машину, щоб помститися водієві; виходити з машини і бити когось чи розбивати щось у гніві тощо [4].

До основних особистісних факторів агресивної поведінки водіїв належать: низький рівень толерантності до помилкових дій інших водіїв, особливості емоційного інтелекту (Л. Джеймс); схильність до агресивно-конкурентної взаємодії, тенденція до дегуманізації інших водіїв, схильність до зовнішнього (інтрапунітивного), а не внутрішнього емоційного реагування (Л. Ловенстайн); депресія, гіперкінетичний синдром, збудливий та деякі інші види особистісних розладів (Г. Джонсон, Д. Мілс) та інші. До провідних ситуаційних факторів агресивної поведінки водіїв уходять: гнів, стрес під час керування машиною (більше машин – більше руху – більше фрустрації – більше стресів – більше гніву – більше ворожості – більше агресії) (Л. Джеймс) [4].

Для досягнення мети і вирішення поставлених задач використано такий методичний інструментарій: опитувальник Басса-Дарки (адаптація А.К. Осницького) для визначення показників і форм агресії; методика В.В. Бойко – для визначення домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні: миролюбність, уникання, агресія; опитувальник О.Г. Шмельова – для визначення рівня схильності до ризику; анкета для вивчення загальної тенденції наявності в минулому ситуації ДТП, причин її виникнення та визначення об'єктивних характеристик суб'єкта діяльності (вік, стаж) та робочого посту (тривалість робочої зміни).

Вибірку емпіричного дослідження становили 52 водії однієї з крупних українських фірм у сфері вантажоперевезення.

За результатами методу кореляційних плеяд виділено «вузлові показники» суб'єктивних виявів поведінки водіїв, що визначають її якісну специфічність. Зокрема, базовою характеристикою виступає характерологічна особливість схильності до ризику. Вказана характеристика охоплює низку значущих зв'язків. Для професійної поведінки водія характерно наступне: чим більша схильність до ризикованої поведінки, тим сильніше виявляються: драгування (0.435, $P \leq 0.01$), агресивність (0.424, $P \leq 0.01$), фізична агресія (0.371, $P \leq 0.05$), негативізм (0.325, $P \leq 0.05$); і тим менше проявляється миролюбність (- 0.402, $P \leq 0.01$), аутоагресія (-0.256, $P \leq 0.05$). Отже, авантюрна поведінка водія на дорозі може виявитися за найменшого збудження відреагувати грубістю, різкістю, гарячкуватістю, фізичною силою проти учасників дорожнього руху, порушенням правил дорожнього руху, тобто спиратися на енергію емоцій і підпорядковуватися «буйству підкірки». Така форма енергетизації захищає «Я» особистості в усіх сферах життєдіяльності. Вказане не сприяє психологічній культурі водія і не пе-

редбачає компроміс, партнерство, співпрацю, взаємоповагу на автошляхах, бо немає опори на інтелект і необхідні у такій ситуації риси характеру, або ж на життєвий досвід професійних «драм». Також треба зазначити, що висока схильність до ризику водія не передбачає усвідомлення власної безсовісної поведінки, переживання провини за агресивне керування автомобілем і порушення ситуації безпеки в цілому.

Водії транспортних перевезень на прикладі добірки, що була в наявності, демонструють різні стратегії захисту в конфліктних ситуаціях і відповідні їм вияви агресивності і ворожості. Так, типовими є механізми захисту у формі агресії і миролюбності. Привертає увагу (для цієї добірки) механізм захисту уникнення як самостійний фактор, що не вмонтований в структуру плеяди кореляцій. Зазначений механізм – це відхід від зони конфлікту і неочікуваної, нештатної ситуації напруження, коли може піддатися сумніву, критичним зауваженням і, врешті, заперечення з боку інших учасників дорожнього руху або працівників державної автоінспекції «Я – професійне» конкретного водія.

Що стосується агресії, то, як відомо, ця психологічна стратегія захисту не лише в цьому випадку може стосуватись захисту суб'єктивної реальності «Я – професійне», входить до репертуару поведінки емоційного реагування. Цей емпіричний факт ще раз підтверджує емоційну енергетизацію професійної поведінки для цієї добірки. Зауважимо, що за умови інтелектуальної детермінації агресивної відповіді остання набуває сили через пояснення її суб'єктивного сенсу для водія.

Агресія як психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності особистості водія інтегрує такі особистісні характеристики, як вербальна агресія ($0.512, P \leq 0.01$), агресивність ($0.497, P \leq 0.01$), дратування ($0.424, P \leq 0.01$), негативізм ($0.384, P \leq 0.05$). За вказаною стратегією захисту вбачаються такі поведінкові акти, як крик, погроза, лайка, грубість, плітки, протидія і інспекторам державної автоінспекції, і власному керівництву фірми тощо.

Що стосується стратегії миролюбності, в якій провідна роль належить інтелекту, характеру і досвіду, то вона унеможливує поведінкові акти, що пов'язані з особистісною агресивністю ($-0.603, P \leq 0.01$) та схильністю до роздратування, готовністю миттєво «скипіти», спалахнути гнівом ($-0.581, P \leq 0.01$). Основні поведінкові акти миролюбної стратегії пов'язані зі ставленнями і діями до себе та інших учасників дорожнього руху, що в основі мають переконання водія стосовно власної негативної «Я-концепції», усвідомлення деструктивної поведінки і негативного «образу-Я» в очах інших людей ($0.294, P \leq 0.05$). Сповідання миролюбної стратегії через почуття провини може призвести і до негативних наслідків, зокрема до втрати водієм власної гідності. Отже, оптимальною може бути форма поведінки водія в конфліктній

ситуації на основі емоційного компоненту як енергетичного фактору діяльності та інтелекту як здатності ефективно розпорядитися енергією.

Факторний аналіз усього масиву даних виконувався для виділення основних структурних компонентів у цілісному комплексі суб'єктивних виявів агресивної поведінки. Перевірка надійності факторного рішення (коефіцієнт Кайзера дорівнює 0.546) дозволяє оперувати виділеною факторною структурою. Виокремлено 4 фактори, що пояснюють 83% усіх даних і мають такі характеристики:

I фактор – «Інстинктивна опозиційність». У цей фактор уходять показники: агресивний захист, фізична агресія, роздратування, негативізм, образа, вербальна агресія, індекс ворожості, індекс агресії. Агресивний захист (інстинкт агресії) у поєднанні з усіма показниками агресії вказує на домінуюльне емоційне реагування за формою опозиційних активних дій. Опозиційність характеризується як негативне ставлення до осіб незалежно від виробничого статусу, невдоволеність іншими та світом у цілому через уявні чи реальні страждання, проблеми;

II фактор – «Недовіра до інших і світу». У цей фактор входять такі показники: агресивний захист, миролюбство, підозрілість, почуття провини, індекс ворожості. В окресленому факторі виявляється епізодична зумовленість поведінки агресивним і миролюбним захистами, які перебувають у зворотній статистичній залежності. Оскільки відзначаються домінуюльні факторні навантаження «підозрілості» і ворожості, то може спрацювати механізм псевдодовіри у формі вимушеної демонстрації миролюбства на основі пережитих конфліктів і набутої життєвої мудрості;

III фактор – «Компроміс». У цей фактор входять такі показники: уникання, миролюбство, непрямая агресія, негативізм. Фактор характеризується бідністю або економією емоційних реакцій, униканням напружених контактів, які посягають на власне «Я», опозиційною пасивністю. Простежується високий рівень розвитку інтелекту та вольових якостей, врівноваженості, комунікабельності;

IV фактор – «Ризикованість». До нього входять такі показники: уникання, непрямая агресія, ризик. Домінуюльне факторне навантаження ризику вказує на ризикованість дій. Факторне навантаження стратегії уникання має знак «-», що може вказувати на наступ у ситуації конфлікту, активну протидію правилам і законам, витрати інтелектуального ресурсу.

Отже, структуру агресивної поведінки водіїв вантажних перевезень становлять компоненти: інстинктивна опозиційність, недовіра до інших і світу, компроміс, ризикованість.

За результатами кластерного аналізу була виконана оцінка індивідуальних розбіжностей всередині досліджуваної добірки з точки зору побудови емпіричної типології агресивних виявів особистості, що зумовлюється професійною діяльністю, зокрема наявністю минулої історії ДТП.

Групування об'єктів було проведено на основі таких показників, як агресивний захист, роздратування, ризикованість, наявність ситуації дорожньо-транспортної пригоди, стаж роботи водієм. У результаті виконання операцій з програмою SPSS була отримана дендрограма, виділено 4 основні типи:

перший тип – «Миролюбні професіонали»: водії сповідують мирну стратегією захисту в конфліктних ситуаціях, характеризуються низьким рівнем роздратування, середньою схильністю до ризику, відсутністю ситуації ДТП;

другий тип – «Агресивні досвідчені»: водії характеризуються домінуванням агресивного захисту в спілкуванні, високим рівнем роздратування, високою схильністю до ризику, наявністю історії ДТП;

третій тип – «Обережні досвідчені»: водії дотримуються стратегії уникання в конфліктних ситуаціях, характеризуються високим рівнем роздратування, низькою схильністю до ризику, наявністю історії ДТП;

четвертий тип – «Опозиційні початківці»: водії характеризуються переважанням агресивного захисту, високою схильністю до роздратування, схильністю до ризику, наявністю аварійної ситуації на дорозі.

Програма психологічного супроводу професійної діяльності водія вантажного транспорту повинна охоплювати розділ з формування його психологічної культури: самопізнання особливостей характеру і стилю керування транспортним засобом; усвідомлення професійних мотивів і особливостей професійної ідентифікації; пошук сенсу в роботі водія вантажного транспорту.

Висновки. Професійна поведінка водія характеризується такою залежністю: що більша схильність до ризикованої поведінки, то сильніше виявляється репертуар агресивного реагування. Поведінка водія в конфліктній ситуації повинна спиратися на гармонійне поєднання емоційного компоненту як енергетичного фактора діяльності і когнітивного (інтелекту), як здатності ефективно розпорядитися енергією. Агресивну поведінку водіїв вантажних перевезень становлять фактори інстинктивної опозиційності, недовіри до інших і світу, компромісу та ризикованості. Емпірично побудована професійна типологія водіїв вантажних перевезень. Миролюбна стратегія захисту в конфліктних ситуаціях і середня схильність до ризику забезпечують безаварійність професійної діяльності водіїв вантажного транспорту.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у порівняльному аналізі стилів керування транспортним засобом водіїв вантажних і пасажирських перевезень.

---

1. Головей Л.А. Психология популярных профессий / под ред. Л.А. Головей. – СПб.: Речь, 2003. – 256 с.

2. Белякова А.В. Автотранспортная психология и эргономика: практикум / А.В. Белякова, Б.В. Савельев. – Омск: Изд-во СибАДИ, 2007. – 80 с.
3. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.
4. Дроздов О. Агресивна поведінка водіїв як соціально-психологічна проблема / О. Дроздов // Соціальна психологія. – 2009. – № 1(39). – С. 77–85.
5. Ильин Е.П. Дифференциальная психология профессиональной деятельности / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2008. – 432 с.
6. Карпіловська С.Я. Основи професіографії: навч. пос. / С. Карпіловська, Р. Мігельман, В. Синявський, О. Ткаченко, Б. Федоришин, О. Яцишин. – К.: МАУП, 1997. – 148 с.
7. Клеббельберг Д. Транспортная психология: пер. с нем. / Д. Клеббельберг; под ред. В.Б. Мазуркевича. – М.: Транспорт, 1989. – 367 с.
8. Романов А.Н. Автотранспортная психология: учеб. пос. / А.Н. Романов. – М.: Академия, 2002. – 224 с.
9. Про стратегію національної безпеки України: Указ президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012.
10. What Is Aggressive Driving? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.safeny.org/aggr-ndx.htm#top.
11. Історія автомобільного транспорту в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ktek.edu.ua/index/istorija_avtomobilnogo_transportu_v_ukrajini/0-4.
12. Исследование профессионально-важных качеств водителей транспортных средств [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.Ptdagogik.ru/issledovanie-professionalno-vazhnyh-kachestv-voditeley-transportnyh-sredstv.htm

Юрчинская А.К. Психологическая культура на автотранспортных путях как одно из условий безопасности государства в период преодоления экономического кризиса

Склонность к риску является узловым показателем в структуре субъективных проявлений агрессивного поведения водителей грузового транспорта. Выделены структурные компоненты поведенческих особенностей водителей. Построена эмпирическая типология водителей транспортных средств.

Ключевые слова: культура, безопасность, агрессивность, грузовые перевозки, эмпирическая типология.

Yurchinska H.K. Psychological culture on roads as one of the terms of state security in the period of overcoming the economic crisis

Propensity to risk is a main index in the structure of subjective displays of aggressive behavior of freight transport drivers. The structural components of behavior features of drivers are distinguished. The empiric typology of freight transportations drivers is constructed.

Key words: culture, safety, aggression, freight transportation, empiric typology.

Розділ II

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС

УДК 159.9.351

О.М. Борисюк

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Здійснено теоретичний аналіз професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ. Виділено компоненти професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ. Окреслено специфіку умов діяльності працівників міліції. Встановлено психологічні особливості професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ. Окреслено чинники, які впливають на професійну діяльність працівників органів внутрішніх справ.

Ключові слова: діяльність, професійна діяльність, умови та особливості діяльності, працівники органів внутрішніх справ.

Постановка проблеми. У сучасній психології вивчення професійної діяльності людини посідає одне з центральних місць. Діяльність органів внутрішніх справ (далі – ОВС) становить окремий різновид інтелектуально практичної праці, що передбачає підвищену активність і відповідальність виконавців. Як правило, вона пов'язана з дефіцитом часу та інформації під час підготовки окремих дій, їх виконанням за умов раптовості, перешкод, інтенсивних фізичних і психологічних навантажень. Виконуючи свої обов'язки, працівники органів внутрішніх справ не з власної ініціативи, а відповідно до закону повинні захищати права і законні інтереси громадян. Водночас вони можуть обмежувати права громадян, якщо без цього неможливе виконання професійних обов'язків, з необхідними поясненнями з цього приводу. Саме тому подальший розвиток науково обґрунтованого підходу до організації професійної діяльності всіх без винятку підрозділів і служб МВС України слід визнати безумовно актуальним.

Стан дослідження. У психологічній науці питанням професійної діяльності особистості приділено значну увагу (В.А. Бодров, С.В. Василенко, М.С. Корольчук, П.П. Криворучко, Г.В. Ложкін,

С.Д. Максименко, О.Р. Малхазов, В.І. Осьодло, Є.М. Потапчук, О.Д. Сафін, В.Д. Шадріков та інші) [3; 5; 8].

Дослідженню професійної діяльності працівників ОВС присвячені наукові праці В.Г. Андросюк, М.І. Ануфрієва, О.М. Бандурки, С.П. Безносова, В.Л. Васильєва, І.В. Ващенко, Л.Й. Гуменюк, Я.М. Когута, М.С. Корольчука, Н.Ю. Мітюріної, І.В. Сулятицького та інших [1; 3; 6; 7; 9]. На думку В.Л. Васильєва, А.В. Дулова, В.Е. Коновалової, А.Р. Ратінова, А.М. Столяренка, діяльність працівника органів внутрішніх справ характеризується специфічними психологічними особливостями [2; 7; 9]. М.І. Ануфрієв вивчав кваліфікаційні характеристики професій, розробив професіограми основних спеціальностей в діяльності ОВС [2]. А.П. Москаленко, Д.О. Кобзін, О.О. Стародубцев, О.М. Бандурка займалися вивченням проблем, пов'язаних із соціально-психологічними факторами впливу на правоохоронну діяльність [1; 5].

Попри доволі широкий спектр досліджень, є чимало аспектів, які потребують подальшого вивчення. У літературі недостатньо відображені особливості професійної діяльності працівників ОВС, повністю враховано специфіку їхньої діяльності.

Метою статті є цілісне розкриття особливостей професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ.

Виклад основних положень. Згідно із Законом України «Про міліцію» міліція України – це державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства та держави від протиправних посягань. Правовою основою діяльності міліції є Конституція України, Закон України «Про міліцію», інші законодавчі акти держави, постанови Верховної Ради України, Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні акти Міністерства внутрішніх справ України [4; 1].

Міліція – надзвичайний орган управління. Вона не тільки організує, але й безпосередньо практично здійснює охорону громадського порядку і боротьбу зі злочинністю. Як зазначає Н.Ю. Мітюріна, правове становище міліції, форми і методи практичного здійснення завдань щодо охорони правопорядку зумовлені її призначенням: її апарати, служби і підрозділи здійснюють заходи з попередження та припинення протиправних діянь, розкриття злочинів, розшуку і затримання злочинців; її співробітники згідно з законом можуть застосовувати спеціальні засоби фізичного впливу й вогнепальну зброю; дисципліна в міліції і проходження служби встановлені стосовно військової особи рядового і начальницького складу міліції (приймають Присягу на вірність державі, віддану і бездоганну службу своєму народу) [9, с. 183–184].

З огляду на законодавчо затверджені завдання діяльності органів внутрішніх справ та особливості діяльності, умови проходження служби, складність службових завдань і рівень відповідальності прийняття рішень, службову діяльність працівників органів внутрішніх справ України умовно можна поділити на 7 основних (тих, що безпосередньо здійснюють функції ОПТ та боротьби зі злочинністю) різновидів:

- слідча діяльність;
- оперативно-розшукова;
- профілактична;
- екстремальна;
- охоронна;
- диспетчерська;

– адміністративно-наглядова діяльність, і 4 допоміжні (ті, що забезпечують оптимальні умови виконання функціональних повноважень і здійснюють керівництво діяльністю підпорядкованих підрозділів) різновиди: кадрова; наукова і викладацька; керівна; ресурсно-господарська діяльність [3].

Міліція України складається з підрозділів: кримінальної міліції; міліції громадської безпеки, транспортної міліції, державної автомобільної інспекції; міліції охорони, спеціальної міліції [4; 2].

До кримінальної міліції належать служби карного розшуку, по боротьбі з організованою злочинністю, кримінального пошуку, боротьби з економічною злочинністю, слідчої роботи і дізнання.

Міліцію громадської безпеки утворюють служби охорони громадського порядку, паспортної, реєстраційної та міграційної роботи, дозвільної системи, дільничних інспекторів міліції, забезпечення карантинних і ветеринарно-санітарних заходів за проведення боротьби з епізоотією.

Завдання, що стоять перед міліцією громадської безпеки, мають доволі широкий діапазон і є одним із найбільших напрямів роботи міліції. Це адміністративна діяльність, яка полягає в захисті прав і свобод людини і громадянина, забезпеченні громадського порядку, спокою та безпеки, попередженні і припиненні правопорушень у містах та інших населених пунктах держави, а також боротьба зі злочинністю, здійснення провадження в справах про адміністративні правопорушення [4; 2].

До транспортної міліції належать відповідні підрозділи, які забезпечують охорону громадського порядку і боротьбу зі злочинністю на залізничному, водному та повітряному транспорті.

Державна автомобільна інспекція – це сукупність підрозділів дорожньо-патрульної служби, дорожнього нагляду, реєстраційно-екзаменаційної роботи, технічного нагляду, розшуку транспортних засобів, пропаганди та агітації з безпеки руху [1; 2].

Міліція охорони складається з підрозділів, які забезпечують на договірних засадах охорону усіх видів власності, об'єктів майна та вантажів, фізичних осіб, грошових коштів (управління, відділи охорони при територіальних органах внутрішніх справ, які мають у своєму складі окремі дивізіони, роти, взводи, спеціальні підрозділи міліції охорони «Титан») [4; 3].

До спеціальної міліції належать підрозділи внутрішніх справ на закритих об'єктах (наприклад, підприємства з особливим режимом функціонування).

Незважаючи на доволі різну специфічність указаних служб і підрозділів системи МВС, значна більшість з них виконує поставлені перед ними завдання в тісній взаємодії з іншими громадянами. Від рівня цієї співпраці залежить ефективність діяльності працівника ОВС.

Професійна діяльність працівників органів внутрішніх справ різноманітна та складна, має чимало відмінностей від інших видів професійної діяльності, яким також притаманні екстремальні, небезпечні умови праці.

Розглядаючи професійну діяльність працівників ОВС, зазначимо, що, згідно зі ст. 7 Закону України «Про міліцію», на міліцію в Україні покладені: адміністративна, профілактична, оперативно-розшукова, кримінально-процесуальна, виконавча та охоронна функції [4; 3].

Виконання службових завдань працівниками міліції в більшості випадків пов'язане з людським фактором, тобто з потребами, прагненнями, бажаннями, відчуттями, індивідуальними особливостями громадян – усім, що перебуває у сфері взаємовідносин «людина-людина». Психологічна специфіка пов'язана також із дією таких екстремальних чинників, як безпека і надзвичайний динамізм розвитку подій; дефіцит часу та інформації; невизначеність можливих варіантів зміни обстановки; необхідність у безперервному аналізі потоку неструктурованої чи малоструктурованої інформації; необхідність негайного вирішення завдань, що вимагають нестандартного, творчого підходу; висока відповідальність за наслідки прийнятих рішень [7].

Особливо складними є надзвичайні обставини, викликані явищами і факторами соціального, природного чи техногенного характеру, що порушують нормальне життя населення, загострюють суспільну небезпеку та громадський порядок на конкретній території. Не слід також забувати, що на міліцію покладаються повноваження силового врегулювання найбільш небезпечних антисоціальних виявів порушення громадського порядку шляхом застосування різних засобів примусу, в тому числі фізичної сили, спеціальних технічних засобів, зброї, бойової і спеціальної техніки [4]. Такі конфліктогенні ситуації чинять

на усіх, у тому числі на працівників правоохоронних органів, значний психологічний вплив. Вони створюють труднощі у вирішенні професійних завдань, позначаються на успішності дій, вимагають від персоналу психологічної стійкості, особливої підготовки, особливого уміння діяти за таких умов.

Використовуючи підхід Є.А. Клімова, можна виокремити такі компоненти професійної діяльності працівників ОВС [4; 5]:

- задані цілі, уявлення про результат праці;
- заданий предмет (наприклад, забезпечення та підтримка правопорядку);
- система засобів праці (теоретичні, практичні, матеріально-технічні та інші);
- система професійних службових обов'язків (передбачених Законом України «Про міліцію» та іншими нормативно-правовими актами);
- система прав;
- виробниче середовище, наочні і соціальні умови праці.

Професійною діяльністю працівників міліції є правоохоронна діяльність. К.Ф. Гуценко правоохоронну діяльність трактує як державну діяльність, яка здійснюється з метою охорони права спеціально уповноваженими органами шляхом застосування юридичних заходів дії відповідно до закону і за неухильного дотримання встановленого ним порядку. А.Б. Сахаров стверджує, що правоохоронна діяльність – це діяльність спеціальних державних органів (прокуратури, органів внутрішніх справ, судів, виправно-трудоустанов), покликаних здійснювати безпосередню боротьбу із злочинністю. Отож, основне завдання правоохоронної діяльності – охорона особистості, її прав і свобод; охорона суспільства, його матеріальних і духовних цінностей; охорона держави, її конституційного ладу, суверенітету і державної цілісності [1; 6].

Правоохоронна діяльність за психологічною класифікацією належить до професій типу «людина – людина», оскільки основним завданням працівників є забезпечення надійної охорони об'єктів від посягань правопорушників і злочинців, а також виконання обов'язків щодо забезпечення громадського порядку та громадської безпеки. Основним предметом діяльності міліціонерів, в загальному розумінні, є здійснення ефективного впливу на громадян, дотримання норм поведінки, прийнятих у суспільстві, забезпечення особистої безпеки громадян від протиправних посягань та ін. Домінуючого значення в професійній діяльності міліціонерів набуває система просоціальних ціннісних орієнтацій, потреба в спілкуванні, вміння організувати та ефективно впливати на різні категорії громадян під час виконання професійних завдань [6].

Специфічним різновидом правоохоронної діяльності є правозахисна. Вона протікає в галузі суспільних відносин і відрізняється надзвичайною різноманітністю вирішуваних завдань. Зазначимо, що правове регулювання всієї професійної діяльності відрізняє юридичну працю від інших професій і поступово впливає на кожного. Вся діяльність міліціонерів, попри всю її складність та різноманітність, завжди протікає в межах правового регулювання. В низці випадків діяльність супроводжують негативними емоціями, необхідністю їх пригнічувати, а емоційна розрядка буває відстрочена на порівняно значний період часу [2].

Реальним показником професійної діяльності працівників ОВС є її ефективність. В основі *ефективності діяльності* працівників міліції лежить *продуктивність*, що виражається у кількісних і якісних *результатах* діяльності; *швидкості*, що відображає чіткість і організованість дій; *темпі діяльності*, що визначає співвідношення «активних» і «пасивних» ділянок у діяльності правоохоронця протягом фіксованого періоду часу; *повноті*, що залежить від обсягу реалізованих дій, необхідних для успішної діяльності працівника міліції впродовж тривалого часу та збереження *стійкої* результативності діяльності [8].

На думку Н.Ю. Мітюріної, ефективність виконання професійних завдань часто залежить від способів застосування деталей, операцій і прийомів, які становлять техніку виконання професійної діяльності. Водночас операції, прийоми, техніка зумовлені особливостями об'єкта, завдань, умов, у яких виконується дія, а також психологічними особливостями особистості (її мотивами, підготовленістю, здібностями, рівнем домагань, рівнем досягнень та іншими). Результати професійної діяльності працівників міліції залежать від її якісних характеристик: нормативності, організованості, підготовленості, засвоєння й ефективності [9].

Аналізуючи специфіку правоохоронної діяльності, Л.Й. Гуменюк виділяє загальні для представників різних служб правоохоронних органів характеристики:

- їхня діяльність є різновидом державної служби, і порядок її проходження працівниками визначений у відповідних положеннях про службу. Для правоохоронців ОВС установлені спеціальні (або військові) звання, і за виконання своїх посадових обов'язків вони повинні, як правило, носити спеціально встановлену форму одягу;

- діяльність працівників правоохоронних органів ґрунтується на принципах законності, гуманізму, пошани прав людини і гласності;

- специфіку правоохоронних заходів у сфері боротьби із злочинністю й охорони суспільної безпеки визначає *нормативно-правова регламентація* діяльності;

– виконання міліцією правоохоронних функцій зустрічає спротив і *протидія правопорушників* і злочинців;

– працівникам правоохоронних органів надані обширні *владні повноваження*, а їх реалізація залежить від їхніх умінь розумного, доцільного і законного застосування влади;

– у процесі виконання службових обов’язків працівники правоохоронних органів застосовують специфічні *засоби дії*, зокрема примусу (психологічна дія у вигляді попередження, зауваження; застосування спеціальних засобів, фізичної сили і вогнепальної зброї; винесення покарання за скоєне);

– складність соціально-психологічних ситуацій, в яких доводиться діяти працівникам ОВС, визначає вимоги до їхніх *професійних якостей та психологічної готовності*;

– професійна діяльність правоохоронців проходить в умовах *конспірації та* необхідності збереження працівниками службової таємниці;

– правоохоронна діяльність характеризується екстремальністю, пов’язаною з наявністю різних *чинників* (підвищена відповідальність, невизначеність інформації, дефіцит часу, небезпека для здоров’я й ін.), в т.ч. стресом і психічними перевантаженнями в роботі;

– ефективність професійної діяльності працівників міліції великою мірою залежить від *ситуації в суспільстві*, оцінки її населенням і авторитету правоохоронних органів [3].

Вияткова складність діяльності органів правопорядку диктує високі вимоги до професійної підготовленості і навиків кожного працівника. Діяльність впливає на співробітників як суб’єктів діяльності, розвиваючи їхні знання, навички, уміння і здібності, формуючи певні характерологічні якості і властивості.

На професійну діяльність працівників ОВС впливає низка чинників: соціально-економічні, соціально-демографічні, соціально-політичні, соціально-психологічні та інші. Однак найчастіше чільними є соціально-психологічні.

За результатами досліджень у комплексі стресогенних чинників вітчизняних правоохоронних органів найбільш типовими є дефіцит часу, складність оперативної обстановки, невизначеність і непередбачуваність подій, високий ступінь відповідальності, дезорганізація соціальної сфери, відсутність повноцінного відпочинку, недостатність професійного досвіду, ненадійність технічних засобів захисту, часті ненормовані добові чергування, обставини, пов’язані із загрозою для життя, неможливість виконання функціональних обов’язків у повному об’ємі [9].

Значні щоденні витрати часу, фізична напруга й емоційні навантаження, скорочення вільного особистого часу – стійкі *характеристи-*

ки діяльності працівників ОВС. Окрім того, службова діяльність вимагає від правоохоронців сміливості, мужності, самопожертвування, готовності піти на ризик і пожертвувати своїм здоров'ям заради виконання службового обов'язку.

Особливістю правоохоронної діяльності, на відміну від інших професійних організацій, залишаються *жорсткі вимоги*, постійний контроль і неформальна регламентація поведінки працівників у побуті, їхніх зв'язків і знайомств.

Розглянемо *психологічні особливості* професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ.

З метою вивчення особистісних якостей, які обумовлюють ефективність професійної діяльності працівника органів внутрішніх справ, необхідно проаналізувати саму цю діяльність, виявити її специфічні особливості, розкрити її структуру. З'ясування закономірностей професійної діяльності дозволяє не лише вивчити її, але і розробити систему організаційних заходів, спрямованих на її вдосконалення.

Л.Й. Гуменюк та І.В. Сулятицький зазначають, що «множинність завдань, що стоять перед правоохоронними органами, призводить до розвитку *поліфункціональності*. Відповідно, діяльність оперативних працівників за своїм змістом і способами роботи відрізняється від діяльності, наприклад, слідчих, працівників патрульно-постової служби міліції або дільничних» [3, с. 24].

З огляду на це професія працівника правоохоронних органів пред'являє до нього безліч різних вимог, серед яких одна з найважливіших – володіння розвиненими професійно значущими якостями особистості. Найперше до них належать:

– розвинені професійно значущі *пізнавальні якості*: професійна спостережливість і уважність, професійно розвинена пам'ять, творча уява; професійно розвинене мислення, схильність до напруженої розумової роботи, кмітливості, розвинена інтуїція; швидкість реакції, уміння орієнтуватися в складній обстановці;

– *морально-психологічна стійкість*;

– розвинені *емоційно-вольові якості*: уміння володіти собою в складних ситуаціях;

– сміливість, мужність, розумну схильність до ризику;

– професійно-психологічну орієнтованість;

– розвинуті лідерські якості;

– розвинуті *комунікативні якості*;

– уміння швидко встановлювати контакт з різними категоріями людей, встановлювати й підтримувати доброзичливі відносини;

– здатність здійснювати *морально-психологічний вплив* на людей при вирішенні різного роду оперативно-службових завдань;

– *рольові уміння*, вміння перевтілитись [1].

Формування і розвиток указаних якостей – тривалий і напружений процес, однак і необхідна умова професійного становлення працівника органів внутрішніх справ. Відсутність або недостатній розвиток цих якостей особистості перешкоджають оптимальному здійсненню своїх функціональних обов'язків, зумовлюють помилки в його діяльності, викликають процеси професійної дезадаптації і професійної деформації особистості.

Висновки. Зазначимо, що діяльність міліції ґрунтується на принципах законності, гласності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями і населенням. Діяльність працівників ОВС характеризується: значними щоденними витратами часу, фізичною напругою й емоційними навантаженнями, скороченням вільного особистого часу. До особливостей правоохоронної діяльності працівника ОВС можна віднести правову регламентацію професійної поведінки; владний, обов'язків характер професійних повноважень працівника ОВС; екстремальний характер діяльності. Психологічна специфіка діяльності працівників ОВС пов'язана з дією таких екстремальних чинників, як небезпека і надзвичайний динамізм розвитку подій; дефіцит часу та інформації; невизначеність можливих варіантів зміни обстановки; необхідність у безперервному аналізі потоку неструктурованої чи мало-структурованої інформації; необхідність негайного вирішення завдань, що вимагають нестандартного, творчого підходу; висока відповідальність за наслідки прийнятих рішень.

Щодо подальших наукових досліджень, то ґрунтовнішого вивчення потребують особливості діяльності працівників різних служб; необхідне вдосконалення системи відбору працівників, розробка методик психологічного супроводу діяльності працівників правоохоронних органів.

---

1. Андросюк В.Г. Професійна психологія в ОВС. Загальна частина: курс лекцій / В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, В.С. Медведєв. – К.: УАВС, 1995. – 111 с.

2. Ануфрієв М.І. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України (кваліфікаційні характеристики професій, професіограми основних спеціальностей): довідковий посібник / М.І. Ануфрієв, Ю.Б. Ірхін та ін. – К.: МВС України; КІВС, 2003. – 120 с.

3. Гуменюк Л.Й. Психологія професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ: навчальний посібник / Л.Й. Гуменюк, І.В. Сулятицький. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 648 с.

4. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4.

5. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МО-ДЭК», 1996. – 400 с.

6. Когут Я.М. Професійна психологічна підготовка працівників ОВС: конспект лекцій / Я.М. Когут. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 184 с.

7. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 580 с.

8. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 190 с.

9. Митюрин Н.Ю. Проблемы профессиональной деформации личности сотрудников ОВД в контексте уголовно-правовых отношений / Н.Ю. Митюрин // Правовая политика и правовая жизнь. – М., Саратов, 2008, № 4. – С. 180–186.

Борисюк О.М. Особенности профессиональной деятельности сотрудников органов внутренних дел

Осуществлен теоретический анализ профессиональной деятельности сотрудников органов внутренних дел. Выделены компоненты их профессиональной деятельности. Очерчена специфика условий деятельности работников милиции, установлены психологические особенности их профессиональной деятельности. Очерчены факторы, влияющие на профессиональную деятельность сотрудников органов внутренних дел.

Ключевые слова: *деятельность, профессиональная деятельность, условия и особенности деятельности, сотрудники органов внутренних дел.*

Borisyuk O.M. Features of professional activity of workers of internal affairs organs

The theoretical analysis of professional activity of workers of internal affairs organs is carried out. The components of professional activity of workers of internal affairs organs are distinguished. The peculiarities of the activity terms of militia workers are outlined. The psychological features of the professional activity of workers of internal affairs organs are set. The factors which affect the professional activity of workers of internal affairs organs are singled out.

Key words: *activity, professional activity, terms and features of activity, workers of internal affairs organs.*

ФРУСТРОВАНІСТЬ І КРЕАТИВНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС

Здійснено психологічний аналіз діяльності працівників правоохоронних органів. Закцентовано на проблемі фрустрованості працівників ОВС та їхній креативності як вагомому чиннику попередження та подолання фрустрації.

Ключові слова: *специфіка діяльності правоохоронців, особистість працівника міліції, фрустрація, фрустрованість, креативність, креативна особистість.*

Постановка проблеми. Сучасний суспільний розвиток України, що характеризується принципово новими підходами до охорони законних інтересів людини і громадянина, зміцненням економічного потенціалу держави, її конституційного устрою, зумовлює потребу у принципово новому, освіченому поколінні кадрів органів внутрішніх справ, здатного ефективно, на високому рівні виконувати завдання у сфері правоохоронної діяльності.

Діяльність працівників міліції є непередбачуваною та насиченою екстремальними, фрустраційними ситуаціями, які можуть вимагати негайного вирішення. Фрустрація тлумачиться у психології як стан пригніченості, тривоги з елементами відчаю, який розвивається в результаті реальних або уявних життєвих невдач, неможливості досягнення поставленої мети, чи труднощів пристосування до нового середовища з блокуванням цілеспрямованої поведінки. Психічний стан фрустрації не тільки дезорганізує поведінку людини, а й викликає негативні емоційні реакції під час його переживання. В умовах повторюваних чи довготривалих станів фрустрації можуть формуватися стійкі негативні риси особистості, розвиватися неврози, психосоматичні захворювання. Оскільки фрустрація є негативним психічним станом, то в ньому істотно знижується ефективність діяльності працівників ОВС. Тому є потреба у вивченні проблеми фрустрованості правоохоронців та способів її попередження і подолання, одним з яких, на наш погляд, є креативність.

Стан дослідження. Вивчення специфіки діяльності працівників правоохоронних органів відображено у багатьох працях дослідників. Зокрема, В. Бабенко, Б. Шаповалов вивчали психологічні основи екстремальних ситуацій; В. Сиротенко досліджував роль емоцій у професійній діяльності працівників ОВС. Дж. Доллард, С. Розенцвейг, Р. Сієрс, Г. Сельє, С. Уайльд, С. Уотерхауз, Н. Левітов, А. Плотічер,

Р. Стагнер, Т. Шибутані вивчали фрустрацію та фрустраційні реакції. Дж. Гілфорд, К. Роджерс, Р. Стернберг, Е. Торренс, Е. Фромм, Д. Богоявленська, С. Меднік, В. Моляко та інші дослідники аналізували проблему креативності.

Однак недостатньо вивченою є фрустрованість і креативність особистості працівників ОВС. Тому **мета** статті полягає у психологічному аналізі проблеми фрустрованості працівників ОВС та їхньої креативності як вагомого чинника попередження та подолання фрустрації.

Виклад основних положень. Професію правоохоронця розуміють як сукупність знань, умінь і навичок, а також ділових, особистісно-психологічних і моральних його якостей, які дають змогу вміло виконувати службові обов'язки на певних посадах в органах і підрозділах внутрішніх справ України [4, с. 9].

Вирішення службових завдань працівниками міліції в більшості випадків пов'язане з людським фактором, тобто з потребами, прагненнями, бажаннями, відчуттями, індивідуальними особливостями громадян – усім, що перебуває у сфері взаємовідносин «людина – людина». Усі працівники ОВС, незалежно від їхнього службового стану, щоденно зустрічаються з представниками найрізноманітніших категорій населення з різних приводів (обмін і видача паспортів, посвідчень водія, прийом і розгляд скарг і заяв, розбір порушень громадського порядку, забезпечення протипожежної безпеки тощо). Відповідно, від працівника ОВС громадяни очікують співучасть, підтримку, допомогу, захист. Це зобов'язує до постійної високої мобілізації людських ресурсів для виконання службових завдань.

Працівник ОВС як представник влади, як публічна особа, завжди працює під пильним наглядом людей. В деяких випадках присутність «глядачів» сприяє успішному виконанню службових завдань, а в інших – може викликати дезорганізацію. Крім того, щоденно працівник ОВС має справу з різними життєвими ситуаціями, долями людей, що вимагає застосування уважного, індивідуального, творчого підходу.

В. Бабенко та Б. Шаповалов зазначають, що діяльність працівників органів внутрішніх справ – «це не лише припинення небезпечної поведінки правопорушника, масових заворушень, звільнення заручників, затримання озброєних осіб, а й звичайні, на перший погляд, дії: опитування, допит, перевірка документів громадянина або транспортного засобу, попередження. Як правило, правомірні вимоги працівника міліції мають ознаки потенційної небезпеки, тому що відбуваються в умовах невизначеності й можуть перерости у відкрите протистояння. Не буде помилковим твердження, що в усіх наведених вище випадках діяльність правоохоронців здійснюється в екстремальних умовах» [1,

с. 69]. На думку О. Каверіна, «багато в чому психологічна специфіка пов'язана також з дією таких екстремальних чинників, як небезпека і надзвичайний динамізм розвитку подій; дефіцит часу та інформації; невизначеність можливих варіантів зміни обстановки; необхідність у безперервному аналізі потоку неструктурованої чи малоструктурованої інформації; необхідність негайного вирішення завдань, що вимагають нестандартного, творчого підходу; висока відповідальність за наслідки прийнятих рішень» [6, с. 1].

Як бачимо, для характеристики специфіки діяльності працівників правоохоронних органів виправдано використовується термін «екстремальність». Проблема професійно-психологічної підготовки працівників ОВС до діяльності в екстремальних ситуаціях є однією з провідних у психології та педагогіці правоохоронної системи. Вивченню екстремальних ситуацій, характерних для даної діяльності, різних аспектів їхнього впливу на стан і поведінку співробітників ОВС, ефективність виконуваних ними службових завдань присвячені праці багатьох вчених [1; 3; 7].

Інші науковці [2; 6; 7; 8], зважаючи на те, що професійна діяльність працівників ОВС протікає в умовах інтелектуальної, емоційної і фізичної напруженості, і її головними специфічними особливостями є тривалість і нерівномірність робочих навантажень, часті зіткнення з різними проявами тіньових сторін життя, робота зі зброєю, високий рівень відповідальності за свої дії, наявність стресових ситуацій, підвищений ризик, використовують поняття «професійний стрес». «Навіть спілкування з уболівальниками на футбольному матчі, як зазначає Н. Левітов, чи під час взаємодії з політичними демонстрантами наповнені психічною напругою і містять конфліктогенний потенціал, який може перерости в найгостріше протистояння. В останнє десятиліття спостерігається тенденція до зростання кількості таких ситуацій. Особливо складними є надзвичайні обставини, викликані явищами і факторами соціального, природного чи техногенного характеру, що нерідко порушують нормальне життя населення, загострюють суспільну небезпеку і громадський порядок на конкретній території» [7, с. 12].

Можна стверджувати, що співробітники ОВС відчують вплив стресогенних факторів подвійного порядку: стресори повсякденної напруженої професійної діяльності і стресори екстремальних ситуацій, які створюють значні труднощі у вирішенні професійних завдань, позначаються на успішності дій і вимагають від співробітників високої професійної стійкості, особливої психологічної підготовленості, вміння конструктивно діяти в складних умовах.

Ще складнішими в емоційному і інтелектуальному аспекті є ті ситуації, в яких, крім звичної для працівників ОВС напруженості, є

різні перешкоди, бар'єри. В психології для означення саме таких ситуацій і станів використовують терміни «фрустрація» та «фрустрованість».

«Фрустрація» є багаторівневим терміном, який має різні курси використання: стан, в якому знаходиться людина (персоніфікований аспект); психологічне явище (феноменологічний аспект); чинник (детермінанта особистісних змін); подія (діяльнісний підхід) тощо [7, с. 41].

Г. Сельє назвав фрустрацію «стресом нездійсненої надії» [12]. Умовами виникнення стану фрустрації є, по-перше, наявність потреби, мотиву, мети, плану дій, по-друге, наявність опору (перешкоди-фрустратора). Т. Шибутані розглядав фрустрацію в зв'язку з компенсаторними реакціями особистості. За настання стану фрустрації людина використовує «типові прийоми», які Т. Шибутані охарактеризував як «різні заступники задоволення; коли початковий імпульс не може бути вгамований безпосередньо» [13, с. 62].

Згідно з визначенням, яке дали Браун і Фарбер, фрустрація – результат таких умов, за яких очікувана реакція або попереджається, або загальмовується. Лоусон, інтерпретуючи позицію цих учених, пояснює, що фрустрація – конфлікт між двома тенденціями: тієї, яка належить до типу зв'язку «мета – реакція», і тієї, яка виникла під впливом інтерферуючих умов. Браун і Фарбер акцентують на протиріччях, які виникають під час дії фрустраторів, що саме цією суперечливістю пояснюють емоційність, якою зазвичай відрізняються реакції в цих ситуаціях. Підтримуючи цих науковців у прагненні розрізнати зовнішню причину і викликаний нею стан, Чайльд і Вотерхауз, на противагу Брауну і Фарберу, рекомендують називати фрустрацією лише факт перешкоди, вивчаючи його вплив на діяльність організму [7].

Фрустрованість визначається як особистісна якість, яка може породжуватися попередніми обставинами життєдіяльності. Це схильність людини до фрустрації, тобто стану пригніченості, тривоги з елементами відчаю, який розвивається в результаті якихось реальних або уявних життєвих невдач, неможливості досягнення поставленої мети, чи труднощів пристосування до нового середовища з блокуванням цілеспрямованої поведінки. Фрустрованість – це рівень підвищеної чутливості до дії травмуючих факторів, на відміну від толерантності до фрустрації, яка визначається як стійкість до несприятливих факторів або послаблення реагування в результаті зниження чутливості до їхньої дії. Отже, фрустраційна толерантність є лише рівнем реагування на несприятливі обставини ситуації, а фрустрованість передбачає наявність травми внаслідок життєвих невдач, яка потенціюється дією несприятливих зовнішніх факторів [9].

Фрустраційні ситуації і властиві їм чинники здійснюють негативний вплив більшою мірою на недостатньо підготовлених у професійному, моральному і психологічному аспектах працівників. У їхній психічній діяльності переважають: перехід інтенсивності психічної напруги за межі корисності; занепокоєння, розгубленість, нерішучість, уповільненість реакцій; острах невдачі, підпорядкування своєї поведінки мотиву її уникнення (замість прагнення до максимально можливого успіху); погіршення кмітливості, спостережливості, оцінки обстановки, прояви погіршення пам'яті та ілюзій сприйняття; зниження активності, наполегливості, спритності і винахідливості в досягненні мети, підвищення схильності до пошуку виправдань; постійне почуття слабкості, втоми, безсилля, невміння мобілізуватися; загострення почуття самозбереження, що охоплює часом всю свідомість і стає єдиною спонукою поведінки; зростання драгливості, втрата контролю над собою тощо.

Характер реагування на фрустраційні чинники залежить не тільки від особливостей ситуації, але й від низки психологічних особливостей співробітника, що визначають його психологічну усталеність. Зовнішні причини, пройшовши через внутрішні «умови» людини (цілі, мотиви, настановлення, переконання та інші психологічні особливості), завжди відображаються в її діяльності.

Специфіка самої правоохоронної діяльності, складність умов її здійснення, психоемоційні і фізичні перевантаження можуть сприяти розвитку професійної деформації особистості співробітника ОВС. Безсумнівно, внутрішньоособистісні зміни відображаються на вчинках людини, її стилі спілкування, перевагах, поведінці в цілому на службі та в побуті.

Наслідком таких негативних змін може стати певна віктимність, унаслідок якої працівник міліції своєю неправильною поведінкою провокує посягання на себе. Найбільш виразними стають такі віктимні риси, як завищена самооцінка, стереотипне мислення, невміння контролювати свої емоції і почуття, надмірна довірливість, невміння передбачати наслідки своїх вчинків, нав'юваність, неспроможність розуміти інших людей, правильно оцінювати службові й життєві ситуації [6].

Відтак наявність значних фізичних напружень та емоційних навантажень, яких зазнають працівники ОВС, на відміну від працівників інших державних організацій і служб, пов'язана з впливом чималої кількості негативних подразників. Прагнення бути професіоналом, намагання якісно і у визначений термін без порушення процесуального законодавства виконувати професійні обов'язки вимагає по-

стійної зосередженості, ретельності, професійності, сформованої емоційної стійкості та ін. Наявність означених якостей фахівця сприятиме зменшенню фізичної та психічної втоми, тривоги, негативних емоцій [10, с. 396–397].

На нашу думку, крім вищезазначених якостей, для правоохоронців вкрай важливо для ефективного вирішення складних професійних завдань і збереження свого психічного, психологічного та особистісного здоров'я вміння креативно мислити.

Під креативністю розуміють здатність розумно ризикувати, готовність переборювати перешкоди, внутрішню мотивацію, толерантність до невизначеності, готовність протистояти думці оточуючих.

Творча, або креативна, особистість в органах внутрішніх справ відзначається такими особливостями, як здатність бачити проблеми, готовність відкласти знайдене рішення та шукати нове, толерантність до невизначеності, прагнення до оригінальності, інформованість та достатньо високий рівень базових знань, працьовитість, самокритичність і низький рівень соціального конформізму.

Креативні особистості у структурі органів внутрішніх справ почувуються комфортно у складних невизначених ситуаціях, вони, на відміну від загалу, не поспішають давати категоричні оцінки, уникають стереотипних суджень, відзначаються здатністю оперувати нечітко визначеними поняттями.

Процес творчого мислення вимагає особистої мужності, інакше особистість може зупинитись на півдорозі до справжнього творчого результату. Щоб завершити свою діяльність, творча особистість має захистити свої ідеї, тверезо оцінювати реальність, робити висновки і не боятись результатів, які можуть бути несподіваними, незвичними та парадоксальними. Крім зіткнення з негативними реакціями соціального оточення, творчій особистості доводиться переживати власну активність, особливі стани свідомості, психічне напруження, яке супроводжується порушеннями психічної регуляції і поведінки.

Для творчої активності в контексті професійної діяльності працівника органів внутрішніх справ найважливішими є три інтелектуальні здатності:

- 1) синтезувати ідеї (уникати звичного способу мислення, бачити проблеми в новому світлі);
- 2) аналізувати та відбирати ідеї (які є ціннішими);
- 3) переконувати інших у цінності своїх ідей (продаж творчої ідеї) [5, с. 37].

Дослідження свідчать, що креативна особистість винахідлива та ініціативна, залучається в діяльність органів внутрішніх справ, має

широке коло інтересів, не відчуває дискомфорт в ситуаціях невизначеності, стійка за невдач, відчуває гордість за свої досягнення.

Вивчаючи розвиток творчості працівників ОВС, слід зазначити, що вона проявляється в готовності до здійснення професійної діяльності, яка потребує творчого підходу, передбачає вирішення нестандартних творчих завдань, подолання звичних норм і способів дій; застосування креативних методів роботи у професійній сфері; виражає готовність до самовдосконалення, реалізації творчого потенціалу, самостійності, ініціативності, винахідництва, інноваційної діяльності. Серед важливих психологічних особливостей, які повинні бути притаманні працівнику органів внутрішніх справ, відзначають: незалежне мислення, свіжість та цілісність сприйняття, інтуїцію; в особистісному аспекті виділяють: оригінальність, ініціативність, безпосередність, чесність, працездатність, ентузіазм, високу самооцінку.

Щоб бути успішним у своїй діяльності і не піддаватися впливу несприятливих життєвих факторів-фрустраторів, працівник ОВС повинен розвивати власну креативність, розширюючи горизонти пізнання власної особистості, розвиваючи творчу уяву, впевненість у собі, відмовитися від стереотипних способів мислення. Адже, за Д. Енрайтом, мислити шаблоном – найкращий спосіб «завалити» справу.

Висновки. Правоохоронна діяльність відбувається тільки на основі закону для забезпечення законності і стійкого правопорядку у суспільстві та покликана охороняти законні права та інтереси громадян, юридичних осіб та держави в цілому. Ця діяльність характеризується певними обмеженнями і високою динамічністю: швидким темпом, великими фізичними і психічними навантаженнями, раптовим переходом з одного виду діяльності на інший, що, звичайно фруструє, втомлює, виснажує, відтак вимагає від правоохоронців завжди підтримувати професійну майстерність, уміло організувати свою діяльність, адаптовуватися до екстремальних умов, приймати правильні рішення. Більшою мірою це здатні забезпечувати креативні працівники, які відзначаються такими особливостями, як здатність бачити проблеми, толерантність до невизначеності, готовність приймати нестандартні рішення, прагнення до оригінальності, інформованість та достатньо високий рівень базових знань, працьовитість. Окрім того, творча людина смілива, вона не боїться виявляти власну індивідуальність, відстоювати свою позицію, застосовувати всю сукупність можливостей для нестандартного розв'язання фрустраційних ситуацій і меншою мірою піддаватися впливу несприятливих професійних факторів.

Подальшу перспективу досліджень убачаємо у емпіричному виявленні зв'язку між фрустрованістю і креативністю та їхнього впливу на діяльність працівників ОВС.

---

1. Бабенко В. Психологічні основи екстремальних ситуацій у діяльності працівників практичних ОВС / В. Бабенко, Б. Шаповалов // Вісник Академії управління МВС. – 2009. – №1. – С. 69–81.

2. Бішко Н. Психологічна готовність майбутнього правоохоронця до виконання службових обов'язків / Н. Бішко // Форум молодих науковців Львівщини: збірник тез конференції (22 травня 2011 року): у 3-х частинах / за заг. ред. О.М. Лозинського, І.В. Карівця, І.М. Назаркевича. – Львів: Тріада Плюс, 2011. – Ч. 3. – С. 12–15.

3. Василенко Е.В. Формирование профессионально-психологической устойчивости будущих сотрудников ОВД к экстремальным ситуациям: автореф. дисс. ... кандидата псих. наук: 19.00.07 / Елена Викторовна Василенко. – Ставрополь, 2008. – 29 с.

4. Венедиктов В.С. Статус працівників органів внутрішніх справ України як державних службовців: наук.-практ. посіб. / В.С. Венедиктов, М.І. Іншин. – Х.: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 214 с.

5. Іванюк М. Розвиток творчої активності майбутнього працівника ОВС / М. Іванюк // Форум молодих науковців Львівщини: збірник тез конференції (22 травня 2011 року): у 3-х частинах / за заг. ред. О.М. Лозинського, І.В. Карівця, І.М. Назаркевича. – Львів: Тріада Плюс, 2011. – Ч. 3. – С. 35–38.

6. Каверін О. Психологічна підготовка працівників міліції / О. Каверін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua>

7. Левитов Н.Д. Фрустрация как один из видов психического состояния / Н.Д. Левитов // Вопросы психологии. – 2007. – № 6. – С. 39–48.

8. Олефір В.І. Охорона громадського порядку в сучасних умовах: навчально-методичний посібник / В.І. Олефір, В.В. Черній, М.В. Лошицький. – К.: НАВСУ, 2003. – 94 с.

9. Остополець І.Ю. Діагностика і психокорекція професійних фрустрацій вчителя: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / І.Ю. Остополець; Центр ін-т післядиплом. пед. освіти. – К., 2003. – 20 с.

10. Сиротенко В.П. Роль емоцій у професійній діяльності працівників ОВС / В.П. Сиротенко // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України – 2011. Випуск 13. – С. 394–405.

11. Степанов С.С. Популярная психологическая энциклопедия / С.С. Степанов. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 672 с.

12. Щербатых Ю.В. Психология стресса / Ю.В. Щербатых. – М.: Эксмо, 2008. – 304 с.

13. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 539 с.

Венчик О.В. Фрустрированность и креативность в контексте деятельности сотрудников ОВД

Осуществлён психологический анализ деятельности сотрудников правоохранительных органов. Акцентировано внимание на проблеме фрустрированности сотрудников ОВД и их креативности как существенном факторе предупреждения и преодоления фрустрации.

Ключевые слова: специфика деятельности правоохранителей, личность работника милиции, фрустрация, фрустрированность, креативность, креативная личность.

Ventsyk O.V. Frustration and creativity in the context of law enforcement workers activity

The psychological analysis of law enforcement workers activity is carried out. The attention to the problem of frustration of law enforcement workers and their creativity as an important factor of preventing and overcoming frustration is paid.

Key words: peculiarities of law enforcement workers activity, the police officer identity, frustration, creativity, creative personality.

УДК 159:351:741

О.В. Волошина

**ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ
ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ:
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

Здійснено психолого-педагогічний аналіз головних проблем управління органами внутрішніх справ (базові (головні, стратегічні) психологічні проблеми управління, психолого-педагогічні проблеми організації управління, проблеми психолого-педагогічної оптимізації процесів поточного управління в ОВС та актуальні психолого-педагогічні проблеми зовнішнього контуру управління МВС, УВС).

Ключові слова: управління, управління органами внутрішніх справ, базові психологічні проблеми, психолого-педагогічні проблеми управління ОВС.

Постановка проблеми. Соціальне управління як особливий різновид людської діяльності виникло внаслідок суспільного розподілу праці й притаманне суспільству на всіх ступенях його розвитку. Саме завдяки цій діяльності, що організує людей, уможливило забезпечення узгодженості їх дій для досягнення обраних цілей. У зв'язку з розвитком суспільства та ускладненням управління ним в самій управлінській діяльності відбувся процес розподілу праці й спеціалізації.

Міністерство внутрішніх справ України є невід'ємною частиною системи соціального управління, виконуючи специфічні, притаманні лише йому функції. Тому зміни, що відбуваються в країні, потребують від МВС України змін у стратегії та тактиці управління і усією системою, і кожним підрозділом. Необхідною умовою національної безпеки держави є реформування діяльності правоохоронних органів, що значною мірою пов'язане з удосконаленням психолого-педагогічної складової управлінської діяльності в ОВС. Роль останньої доволі часто недооцінюється керівниками різних рівнів, що є однією із причин неякісного реформування правоохоронної системи, перешкод за впровадження нововведень тощо.

Стан дослідження. Різним аспектам управління персоналом і психології управління в системі органів внутрішніх справ присвячені роботи вітчизняних і зарубіжних учених: П. Айнсворта, В.Г. Андросюка, О.М. Бандурки, В.І. Барка, С.П. Бочарової, Л.Ф. Бурлачука, О.В. Землянської, Я.Ю. Кондратьєва, Л.І. Казміренко, В.П. Казміренка, М.В. Костицького, Д. Кукендала, С.Д. Максименка, В.С. Медведєва, Л.Е. Орбан-Лембрик, К. Піза, В.М. Плішкіна, Р. Роберга, В.М. Синьова, В.О. Соболева, О.М. Столяренка, В.О. Татенка, А.А. Урбановича, О.Г. Шестакова, С.І. Яковенка та інших.

Окремі аспекти проблеми розглядалися у монографіях, наукових збірниках і навчально-методичних посібниках (Н.П. Анікеєвої, В.І. Антонюка, В.С. Афанасенко, В.В. Бойка, В. Воднік, К.Я. Вольциса, А.І. Дзюри, А.І. Донцова, О.І. Зотова, О.Л. Журавльова, О.Г. Ковальова, Г.А. Моченова, Р.С. Нємова, В.В. Новікова, М.М. Ночевніка, М.М. Обозова, В.М. Парфєнова, Б.Д. Паригіна, В.О. Сатаєва, А.С. Чернишова, О.В. Шорохової та ін.). Але аналізу головних психолого-педагогічних проблем управління ОВС, на нашу думку, приділено недостатньо уваги.

Метою статті є психолого-педагогічний аналіз проблем управління ОВС.

Виклад основних положень. Узагальнення та аналіз наукової літератури й практичної діяльності керівників ОВС дозволив виділити чотири головні групи психолого-педагогічних проблем управління ОВС.

1. Базові (головні, стратегічні) психологічні проблеми управління.
2. Психолого-педагогічні проблеми організації управління.
3. Проблеми психолого-педагогічної оптимізації процесів поточного управління в ОВС.
4. Актуальні психолого-педагогічні проблеми зовнішнього контуру управління МВС, УВС.

Детальніше розглянемо кожну групу.

1. Базові (головні, стратегічні) психологічні проблеми управління.

За управління будь-якою соціальною системою виникають певні проблеми. Однак їх вирішення залежить від соціально-економічних особливостей суспільства, становить основу функціонування всієї системи управління (і суб'єкта, і об'єкта) і визначає основні цілі та стратегію управління.

Перша базова психологічна проблема, яка постає перед кожним керівником органу внутрішніх справ, – це забезпечення безумовного виконання функції-управління за найкращого поєднання її з соціально-виховною під час усебічного врахування психологічних наслідків практики управління. Психологічність проблеми визначається складністю сполучення цих функцій з феноменом психологічних наслідків. Ці наслідки мають властивості непримітності та накопичення. Спочатку вони можуть бути незначними, але, поступово накопичуючись, підсилюються (властивість накопичення), і залежно від свого змісту позитивно або негативно впливають на ефективність усього управління.

Психологічні наслідки мають також властивості широти та суперечливості. Стиль, рішення, методи, розподіл обов'язків та інші характеристики управління мають не одне, а декілька наслідків. Одні з них можуть сприяти, інші – знижувати ефективність управління. В динаміці також є протиріччя: якийсь психологічний ефект первісно може бути позитивним, а далі перетворюватись на негативний, і навпаки. Стосовно деякої частки наслідків виникають труднощі щодо їх передбачення. Управління органами внутрішніх справ може бути ефективне, якщо передбачаються та досягаються позитивні психологічні результати за умов виключення негативних. Передбачення всіх психологічних наслідків вимагає також регулярної комплексної оцінки стану психологічної підсистеми управління, тенденції її зміни, які повинні бути суспільно важливими, відповідати інтересам розвитку суспільства та національної безпеки.

Особлива група проблем виникає за розгляду питань управління діяльністю окремої посадової особи. Всі її дії схематично можна поділити на три поля: приписних дій; суспільно корисних ініціативних дій; антисуспільних дій. Якщо робота не приносить людині задоволення, не подобається, не відповідає її споживчо-мотиваційній сфері, уподобанням, здібностям, то за будь-якої, навіть найдосконалішої організаційно-правової підсистеми управління, будь-якої вимогливості та контролю найбільше, чого можна досягти від особи, – це робота «для контролю», в межах, що наближаються до границі поля приписаних дій.

Поле суспільно корисних ініціативних дій – це конкретні дії та вчинки, які виходять за межі юридично узаконених норм та орієнтуються на передові моральні норми праці. За їх виконання використовуються резерви робочого місця, що можуть бути знайдені лише при відповідальному, свідомому ставленні до роботи, прояві ініціативи та творчості. Якщо такого ставлення у співробітника немає, то немає і позитивних результатів цієї роботи. Притягти його за це до юридичної відповідальності не можна, а резерви залишаються невикористаними, результати – зниженими.

Третя базова психологічна проблема управління полягає в підборі психологічно ефективних управлінських впливів та створенні таких психологічних умов у системі управління, які б забезпечували самоуправління на кожному робочому місці за повного використання резервів удосконалення, роботи на основі сумлінного, відповідального, дисциплінованого, ініціативного та творчого ставлення до неї. Воно вимагає збалансованого використання керівником прямих і побічних управлінських впливів: адміністративних та виховних, індивідуальних і колективних з постійним та невинним прагненням до успішного вирішення проблеми.

Четверта базова психологічна проблема полягає в оптимальному включенні конкретної системи управління (конкретним ОВС) до макросистеми. Її суть зрозуміла з зазначеного вище і не потребує додаткових пояснень.

2. Психолого-педагогічні проблеми організації управління.

Вони зумовлені специфічним виявом психолого-педагогічних закономірностей в організації суб'єкта управління та його діяльності.

Важливою є проблема забезпечення зрілості та узгодженості ціннісно-цільових орієнтацій керівників та всіх працівників апаратів управління ОВС. Будь-яке підприємство, установа, державний орган становлять інструмент суспільства, вони створюються та функціонують для досягнення певних, визначених суспільством цілей, зміцнення та примноження суспільних цінностей.

Цілі управління знаходяться не лише у площині організаційно-правової системи, але й відображаються в психологічній. Є нормативні, поведінські та суб'єктивні цілі, втілені в ідеальній формі, тобто у свідомості людей. Вони пов'язані одна з одною, проте не ідентичні. Хоча, здавалося би, тут немає проблеми, але особливу увагу слід приділяти поведінським цілям і цінностями; тому що вони повинні бути єдиними та апробованими, що підтверджують і проведені психологічні дослідження.

Особливої уваги вимагають вивчення, оцінка та вдосконалення таких чинників, які, за даними досліджень, найбільше впливають на ціннісно-цільову підструктуру організації управління, а саме:

– управлінські погляди керівників та їх узгодженість;

- стан цільового управління (статус цілі в управлінні);
- формування суб'єктивних стратегій розвитку керівників ОВС;
- наявність у системі керівництва людей, які підпорядковують свою роботу досягненню кар'єристсько-бюрократичних цілей та використовують такі негативні прийоми, як приховування, відписки тощо;
- критерії оцінок ефективності діяльності керівника [1].

Досягнення мети управління неможливе без створення системи цілей людей, які працюють в організації. На думку дослідників, одним із критеріїв ефективності управління є поєднання цілей організації і цілей працівників [2–4]. Проте для ОВС таке об'єднання цілей не завжди реальне: безпосередньою метою працівника ОВС може бути не лише зниження рівня злочинності або захист прав і свобод населення регіону (ціль організації), а й інші цілі, пов'язані з індивідуальними потребами та інтересами. Це одна з форм вияву психологічного парадоксу розбіжності цілей. Отже, управлінцю слід подбати про створення системи цілей, розвиток мотивів діяльності співробітників, оскільки відомо, що задоволений співробітник – це здебільшого успішний працівник, причому позитивні емоції виникають у процесі наближення до поставленої мети і зникають в разі відсутності таких цілей або наближення до них. Як зазначає В.І. Барко, це потребує нового проактивного підходу до управління ОВС. Психологічною особливістю такого управління є необхідність постановки системи цілей (мотивів-цілей), коли досягнення цілі працівником сприяє реалізації цілей організації, хоча безпосередньо не обов'язково поєднується з останніми. Дослідники проблем управління також зазначають, що вектор «мотив-ціль» є системоутворювальним фактором соціальної системи управління, становить зміст і спрямованість діяльності і соціальних об'єктів, і окремих індивідів [2].

Ще однією психологічною особливістю проактивного управління можна вважати врахування відповідної мотивації і здібностей у суб'єкта управління – керівника органу внутрішніх справ. Мотивація і здібності є найважливішими компонентами суб'єктивної та об'єктивної готовності особистості до діяльності. Управлінець, у якого сформовані професійні та пізнавальні інтереси, пов'язані з керівною роботою, розвинуті інтелектуальні та творчі можливості, наявні необхідні для керівника характерологічні та емоційно-вольові якості, матиме необхідні особистісні ресурси досягнення мети, тобто буде суб'єктивно і об'єктивно підготовленим до управлінської діяльності. У практиці роботи правоохоронних органів зарубіжних країн непоодинокі випадки, коли офіцери поліції багато років працюють на посадах невисоких поліцейських рангів. Наприклад, у Великобританії працівник поліції іноді залишається на початковій посаді констебля без про-

сування на посади менеджерів поліції (сержанта, інспектора тощо) через недостатній рівень управлінських здібностей, лідерських якостей. Такий підхід базується на принципі просування лише на підставі заслуг офіцера як управлінця і є цілком виправданим в умовах, коли системи управління поліцією забезпечують повноцінне функціонування поліцейських офіцерів на всіх рівнях без відчуття власної некомпетентності навіть у разі відсутності просування по службі [3].

Серед здібностей управлінця, які становлять основу його особистісного ресурсу, можна виділити індивідуально-психологічні особливості, пов'язані з емоційно-вольовою та інтелектуальною сферою керівника. Оскільки постановка мети свідомо здійснюється суб'єктом управління, то на процес цілеутворення впливатимуть такі особливості керівника, як ціннісні орієнтації, досвід, ваблення, потреби, інтереси, інші емоційно-вольові якості. Отже, врахування у процесі управління зазначених особистісних якостей і рис управлінця є також важливою психологічною умовою оптимізації управління персоналом.

До психолого-педагогічних проблем організації управління також можна віднести проблему створення та психологічної оптимізації організаційних відносин у системі управління МВС, УВС. Відомо, що існують три основні типи організаційних структур управління: лінійна, функціональна та лінійно-галузева. Остання широко застосовується в органах внутрішніх справ. Однак і вона містить певні недоліки. Для лінійно-галузевої структури характерні: подрібненість, наявність лінійних керівників, які несуть відповідальність за всю діяльність, і функціональних, які несуть відповідальність за частину роботи; велика кількість не підпорядкованих один одному підрозділів; безліч зв'язків і залежностей, паралелізм і дублювання функцій; невизначеність компетенції і повноважень.

Оптимізація інформаційного забезпечення управління пов'язана з необхідністю врахування психолого-педагогічних явищ, які впливають на отримання, передачу та обробку і (оцінку) будь-якої інформації, що використовується в діяльності органів внутрішніх справ. До переліку таких явищ належать спостережливість, уважність, інтелект тих осіб, які добувають, передають, отримують і використовують інформацію. Крім того, на передачу інформації впливають взаємини людей та колективів, їх підготовленість до спільної праці та ступінь бажання її здійснювати без приховування та побоювань. Відносини людей в системі управління можуть суттєво виявлятися і в схемі інформаційних комунікацій, змінюючи її рух каналами, передбаченими організаційно-правовою підсистемою, перериваючи деякі з них та встановлюючи нові неформальні канали; організації руху психолого-педагогічної інформації як особливого різновиду суспільної інформації, що відображає суттєві особливос-

ті об'єктів управління, діяльності підлеглих осіб та колективів. Це інформація про особливості особистості підлеглих і колективів, їх стани, цілі та мотиви, погляди, настрої, – підготовленість і вихованість. Звичайно, керівники певною мірою володіють вказаною інформацією та зважають на вплив психолого-педагогічних чинників на її отримання, обробку та оцінку. Але, як правило, – це здійснюється недостатньо цілеспрямовано, систематично, повно та комплексно.

3. Проблеми психолого-педагогічної оптимізації процесів поточного управління в ОВС. Під оптимізацією, в широкому розумінні цього поняття, розуміється найкращий підбір форм, методів і прийомів управлінської діяльності, що дозволяє керівникові за мінімальних затрат часу, ресурсів та ін. досягнути максимального результату.

Поточна організаційна робота полягає у впровадженні прийнятих рішень, у підтримці всієї організації управління в належному стані, в мобілізації людей для створення умов успішної діяльності, в координації роботи, допомоги, розвитку та підтримки ініціативи, в контролі, оцінці досягнутих результатів тощо.

Успіх визначається наявністю сили установки керівника на проведення цієї роботи, що виявляється в умінні вбачати необхідність в ній, в стійкому спрямуванні до активної організаційної роботи, впевненості в собі, доброму настрої під час виконання своєї організаційної функції. Керівник не має права вважати, що його обов'язок – тільки приймати рішення, а обов'язок підлеглих – виконувати. Кожний керівник повинен бути впевнений, що після прийняття рішення тільки й розпочинається його головна робота разом із колективом.

Є також пряма залежність між успіхом поточної роботи та вмінням керівника вбачати її психолого-педагогічні особливості, враховувати їх, вирішувати проблеми, які виникають у зв'язку з цим. В процесі цієї роботи він отримує відповідні своїм зусиллям результати щодо вдосконалення організації управління, розвитку в колективі і на кожному робочому місці здібностей до самоуправління, творчості, ініціативи, зацікавленого, а не формального виконання завдань.

4. Актуальні психолого-педагогічні проблеми зовнішнього контуру управління МВС, УВС. Як зазначалося, правопорядок у регіоні, ступінь його поліпшення – головний продукт праці органу внутрішніх справ. Виконанню цього завдання перешкоджає проблема вивчення та оцінки психолого-педагогічних чинників законослухняної та протиправної поведінки населення регіону. За вивчення та оцінки обстановки в регіоні, як показує досвід, слід зважати на:

– соціально-психологічні явища, які виконують роль тла оперативної обстановки;

– соціально-психологічні явища, які мають особливе кримінологічне значення;

– педагогічні явища, які впливають на оперативну обстановку.

Соціально-психологічні особливості населення регіону, його спосіб життя та трудової діяльності навіть у нормальних умовах виступають як своєрідне соціально-психологічне підґрунтя оперативної обстановки – позитивної чи негативної.

Однак за певного розвитку вони можуть бути причиною зростання злочинності. До них належать: групові спрямування, думки та настрої, традиції, звичаї, суспільні звички, мода тощо.

До соціально-психологічних явищ, що безпосередньо пов'язані з правом, правоохоронною діяльністю, можуть бути віднесені: психологія правової свідомості, ставлення населення до злочинності та участі в зміцненні правопорядку, авторитет і довіра до правоохоронних органів та їх діяльності. Ці явища залежать від діяльності МВС, УВС.

Педагогічні явища, які впливають на оперативну обстановку, вивчені менше, проте вже зараз можна вказати на такі з них, як:

– рівень освіченості, вихованості, культури населення;

– стан та якість педагогічного процесу в школах, середніх та вищих навчальних закладах;

– ступінь педагогічної підготовленості батьків до виховання дітей в родині;

– домінуючі серед населення погляди на цілі, засоби виховання майбутнього покоління та розповсюджені прийоми і методи виховання (народна педагогіка);

– рівень правового виховання населення; психолого-педагогічна ефективність форм і методів масової пропаганди та агітації;

– рівень педагогічної підготовки осіб, які здійснюють профілактичну роботу з неповнолітніми, неблагополучними сім'ями тощо.

Ці явища становлять важливу умову ефективності діяльності колективу органу внутрішніх справ і своєрідну норму (орієнтир) за вибору цілей та засобів реалізації функцій управлінського процесу в зовнішньому контурі. Вони можуть бути особливим об'єктом впливу та основою для проведення певних заходів, прийняття рішень керівництвом ОВС, виступають одним із показників (критеріїв) ефективності діяльності МВС, ГУМВС (УВС), а також є умовою психологічного комфорту діяльності співробітників і керівників.

Проблема підвищення ефективності управлінського впливу на психолого-педагогічні фактори законослухняної та протиправної поведінки населення регіону є також важливою, проте її вивченість незначна. В практиці часто співробітники та керівники взагалі не нама-

гаються її вирішувати, обмежуючи свої зусилля адміністративно-правовими підходами: фактом попередження або виклику, працевлаштуванням, публікацією матеріалів, постановкою на профілактичний облік тощо. Психолого-педагогічний аспект чітко виявлений в профілактичній роботі, охороні громадського порядку, роботі з громадськістю, у взаємодії з різними адміністративними, суспільними організаціями, в боротьбі з порушеннями правил дорожнього руху тощо [5].

Висновки. Практичні проблеми управління як складного соціального явища неоднозначні. Вони зумовлені багатьма закономірностями та взаємозв'язками, а тому їх можна вирішувати, здійснюючи тільки комплексний підхід: правовий, соціологічний, організаційний, психологічний, педагогічний тощо. Розуміючи це, психологи не доводитимуть винятковість своєї науки, не протиставлятимуть свій підхід іншим. Однак, безумовно, що комплексний підхід є лише там, де психологічний фактор в управлінні враховується повною мірою, а науковий рівень управління характеризується використанням сучасних методів і рекомендацій психології управління. Діяльність конкретного керівника, за всіх умов її широти та розгалуженості, не може вважатись комплексно вирішуваною, якщо ігноруються досягнення психології в цій сфері.

У подальших дослідженнях пропонується поглиблювати й конкретизувати феномен психологічних наслідків в управлінській діяльності керівників ОВС, обґрунтувати шляхи удосконалення управлінської рефлексії в умовах ВНЗ системи МВС України, визначити роль керівника ОВС у формуванні авторитету і довіри до правоохоронних органів та їх діяльності.

---

1. Волошина О.В. Професійно-організаційні детермінанти формування суб'єктивних стратегій розвитку керівників ОВС / О.В. Волошина / Психологічні науки: проблеми та здобутки. – Додаток 1 до № 1, Том II. – 2012 р. – Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – С. 37–44.

2. Барко В.І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід): монографія / В.І. Барко. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 448 с.

3. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції. Частина 5. Психологія управлінської діяльності органів внутрішніх справ: навч.-метод. посібн. / Д.О. Александров, О.В. Давидова; за заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2005. – 140 с.

4. Урбанович А.А. Психология управления: учебное пособие / А.А. Урбанович. – Мн.: Харвест, 2003. – 640 с.

5. Юридична психологія: підручник / Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко та ін.: заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. – Вид. 2-е, доопр. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 352 с.

Волошина О.В. Проблемы управления органами внутренних дел: психолого-педагогический анализ

Осуществлен психолого-педагогический анализ главных проблем управления органами внутренних дел (базовые (основные, стратегические) психологические проблемы управления, психолого-педагогические проблемы организации управления, проблемы психолого-педагогической оптимизации процессов текущего управления в МВД и актуальные психолого-педагогические проблемы внешнего контура управления МВД, УВД).

Ключевые слова: *управление, управление органами внутренних дел, базовые психологические проблемы, психолого-педагогические проблемы управления МВД.*

Voloshyna O.V. Problems of law enforcement management: psychologic-pedagogical analysis

The article makes psychologic-pedagogical analysis of main law enforcement management problems (basic (main, strategic), psychological management problems, psychologic-pedagogical organization management problems, the problems of optimization of current law enforcement management processes, and actual psychologic-pedagogical problems of outer contour law enforcement management.

Key words: *management, law enforcement management, basic psychological problems, psychologic-pedagogical problems of law enforcement management.*

УДК 159:343.144

О.А. Галусян

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ НЕГАТИВНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА СЛІДЧОГО З БОКУ ДОПИТУВАНИХ

Визначено поняття негативного психологічного впливу; розглянуто його особливості в діяльності слідчого; наведено типові види та прийоми негативного впливу, які виникають у практичній діяльності слідчого.

Ключові слова: *психологічний вплив, негативний психологічний вплив, слідчий, допитуваний, комунікативні слідчі дії.*

Постановка проблеми. У професійній діяльності слідчий може стикатися з протидією різних учасників розслідування, мета яких не збігається з метою кримінального судочинства, а саме – встановлення об'єктивної істини у справі. Досягнення цієї мети є правовим обо-

в'язком слідчого. Однак у процесі слідства інтереси окремих учасників слідства і слідчого часто бувають різними. Різні й способи їх досягнення.

У зв'язку зі специфікою діяльності слідчого виникають передумови можливості психологічного впливу як з боку самого слідчого, так і з боку допитуваних осіб (потерпілого, свідка, підозрюваного, обвинуваченого). Але якщо межі здійснення слідчим психологічного впливу на учасників процесу регламентовано кримінально-процесуальним законодавством (ст. 22 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) України), то можливість здійснення негативного психологічного впливу на слідчого з боку допитуваних не врегульована в правовому аспекті.

Стан дослідження. Проблема психологічного впливу має важливе та специфічне значення в професійній діяльності слідчого. Нині науковцями широко досліджуються можливості та особливості застосування психологічного впливу в діяльності конкретних професіоналів, у тому числі працівників органів внутрішніх справ на різні категорії осіб. Цьому питанню приділяли увагу такі науковці: В.Г. Андросюк, І.Є. Биховський, Л.І. Казміренко, В.О. Коновалова, М.В. Костицький, М.П. Хайдуков, Г.О. Юхновець та ін.

Проте проблема здійснення негативного психологічного впливу на слідчого з боку допитуваних залишилася майже недослідженою.

Метою статті є визначення поняття негативного психологічного впливу на слідчого з боку допитуваних під час комунікативних слідчих дій (допиту та очної ставки) та виокремлення його видів і прийомів. Це допоможе у подальшому здійснювати психологічну підготовку працівників слідчих підрозділів органів внутрішніх справ до нейтралізації негативного впливу з боку допитуваних.

Виклад основних положень. Діяльність слідчого неможлива без спілкування, у цьому полягає принцип єдності спілкування та діяльності [1, с. 38]. Допит та очна ставка – це специфічний вид міжособистісного спілкування, регламентований нормами кримінально-процесуального законодавства.

Відомо, що спілкування як складний соціально-психологічний процес виконує такі основні функції:

- комунікативну, яка полягає в обміні інформацією між особами, що спілкуються;
- перцептивну, яка означає процес сприймання один одного партнерами по спілкуванню та встановлення на цій основі між ними взаєморозуміння;
- інтерактивну, яка полягає в організації взаємодії між партнерами по спілкуванню, тобто в обміні не тільки знаннями, ідеями, а й діями, вчинками [1, с. 41].

Розглянемо кожну із зазначених сторін спілкування з точки зору професійного спілкування слідчого та можливості здійснення негативного психологічного впливу на нього з боку допитуваних під час комунікативних слідчих дій.

Звертаючись до комунікативної сторони спілкування слідчого та допитуваного з точки зору обміну інформацією, слід зазначити, що обидві сторони цього процесу є його активними суб'єктами. Тобто кожний учасник комунікативного процесу передбачає також активність свого партнера по спілкуванню та не може розглядати його виключно як об'єкт. Інший учасник є також суб'єктом, і з цього очевидно, що, спрямовуючи йому інформацію, необхідно орієнтуватися, тобто аналізувати мотиви, цілі, установки партнера по спілкуванню.

Під час спілкування слідчого та допитуваного обидві сторони за допомогою системи знаків можуть впливати один на одного. Тобто обмін інформацією обов'язково охоплює здійснення впливу на поведінку партнера; знак змінює стан учасників комунікативного процесу. Цей комунікативний вплив за сутністю і є психологічним впливом одного комуніканта на іншого з метою зміни його поведінки [1, с. 84–85].

Під час допиту або очної ставки відбувається не односторонній вплив слідчого на допитуваного. Навпаки, обидві сторони є активними й впливають один на одного в інформаційному та емоційному аспектах. Завдання слідчого – з самого початку зайняти лідируючу позицію в діаді «допитуючий (слідчий) – допитуваний» та контролювати процес спілкування впродовж усього допиту, вміти своєчасно виявляти та нейтралізувати можливий негативний психологічний вплив на нього з боку допитуваного.

Підкреслимо, що професійне спілкування слідчого має дві сторони: вербальну (словесну), тобто здійснювану за допомогою мовленнєвих засобів, які сприймаються на слух, і невербальну (несловесну), здійснювану за допомогою образів і немовних елементів. Передача та отримання інформації в процесі взаємодії можливі лише за допомогою вербальних і невербальних знакових систем. Що стосується досудового слідства, то переважно вивчається вербальний аспект спілкування.

Мовлення – один із універсальних засобів реалізації комунікативної функції спілкування. Воно (мовлення) дозволяє максимально зрозуміти сутність повідомлення та сприйняти інформацію. За допомогою мовлення відбувається кодування та декодування інформації, але адекватне її тлумачення можливе лише за аналізу немовленнєвих знакових систем, що супроводжують мовлення [2, с. 32].

Відповідно до відомої американської формули А. Меграбяна за першої зустрічі кожен із нас на 55% довіряє невербальним сигналам.

лам іншої людини, на 38% – паралінгвістичним і лише 7% – змісту мовлення.

Тобто невербальна комунікація – один із найважливіших засобів спілкування та взаємодії людей. Особливо це стосується взаємодії слідчого та допитуваного під час комунікативних слідчих дій, тому що невербальна комунікація є одним із потужних засобів здійснення негативного психологічного впливу на слідчого з боку допитуваного.

Невербальні засоби спілкування поділяють на:

– візуальні: кінетика (рухи рук, ніг та візуальний контакт; вираз очей; вираз обличчя; поза (у тому числі зміни поз щодо мовленнєвого тексту та емоційного стану); шкірні реакції (почервоніння, з'явлення поту); дистанція (відстань до партнера по спілкуванню, кут повороту до нього, особистісний простір); допоміжні засоби спілкування;

– акустичні (звукові) засоби спілкування: паралінгвістичні, тобто пов'язані з мовленням (інтонація, гучність, тембр, тон, ритм, висота звуку, мовленнєві паузи та їх локалізація у тексті); екстралінгвістичні, тобто непов'язані з мовленням (сміх, плач, кашель, зітхання, скрегіт зубами та ін.);

– тактильно-кінестетичні (пов'язані з дотиком) засоби спілкування; такесика (потискання руки, поплескування по плечу та ін.);

– ольфакторні засоби спілкування: приємні та неприємні запахи навколишнього середовища; природні та штучні запахи людини та ін. [3, с. 33].

Вищенаведені характеристики виконують допоміжну роль у спілкуванні між слідчим і допитуваним під час комунікативних слідчих дій та можуть посилити або послабити мовленнєвий вплив останнього. Тому слідчому, крім вербальної інформації, потрібно спостерігати й невербальні сигнали, які у сукупності з іншими даними дозволяють діагностувати справжні наміри допитуваного, «зчитувати» його емоційно-почуттєвий стан та відповідно розробляти стратегію своєї поведінки під час їх взаємодії.

Будь-яка система комунікації охоплює такі обов'язкові елементи:

– джерело інформації (відправник). Специфікою комунікативно-го процесу, пов'язаного з розслідуванням злочину, є те, що відправником інформації, як правило, виступає слідчий, але у нашому випадку ми в якості джерела інформації розглядаємо допитуваного як суб'єкта негативного впливу на слідчого;

– канали передачі інформації. Будь-якому повідомленню передає кодування інформації за допомогою певних символів та обрання відповідного каналу інформування шляхом використання відповідних засобів комунікативного процесу. Від того, за допомогою яких систем

відбувається передача інформації, залежить не тільки ефективність процесу комунікації, а й можливість здійснення допитуваним негативного психологічного впливу на слідчого;

- канали отримання інформації. Обсяг інформації обумовлений кількістю каналів, за якими ця інформація сприймається (декодується);

- переробка, декодування отриманої інформації. Завдяки зазначеному елементу видозмінюється процес спілкування, можливості взаємопорозуміння осіб, тобто створюються відповідні умови для подальшого розвитку процесу спілкування або його припинення [4].

Аналіз усіх систем невербальної комунікації показує, що вони виконують значну допоміжну (а іноді й самостійну) роль у комунікативному процесі. Маючи здатність не тільки посилювати, але й послаблювати вербальний вплив, всі системи невербальної комунікації допомагають виявити такий суттєвий параметр комунікативного процесу, як наміри його учасників [1, с. 99].

Отже, під час взаємодії слідчого з допитуваним останній може використовувати засоби мовленнєвого та немовленнєвого впливу з метою досягнення цілі – зміни у пізнавальній, мотиваційній, емоційній та поведінковій сферах слідчого на свою користь.

Інтерактивна сторона спілкування виявляється у розробленні загальної стратегії взаємодії слідчого з іншими учасниками і у процесі розслідування злочину в цілому (тобто в широкому розумінні), і щодо конкретної слідчої дії (більш вузьке значення). У психології виокремлюють такі типи інтерактивної взаємодії сторін: кооперація або конкуренція, згода або конфлікт, пристосування або опозиція, асоціація або дисоціація [5, с. 74]. Нас цікавитиме взаємодія слідчого з допитуваними під час комунікативних слідчих дій у вигляді конкуренції та конфлікту. Саме в цей час найбільш ймовірний негативний вплив на слідчого.

Суттєвою умовою успішності спілкування є відповідність поведінки осіб, які взаємодіють, сподіванням один одного. Але однією з основних особливостей спілкування в межах здійснення кримінального судочинства є саме те, що «сподівання» одних учасників процесу знаходяться у жорстокому протиріччі зі «сподіваннями» інших учасників. Саме тому йдеться про неминучість прояву однієї зі сторін інтерактивної складової – конкуренції, тобто конфлікту сторін спілкування. Відносини конкуренції – конфліктний тип відносин учасників взаємодії, що мають різні цілі [4].

Перцептивна складова інформаційної взаємодії в межах слідчої діяльності – це процес формування образу іншої особи, тобто виявлення її психологічних властивостей та особливостей поведінки. Сприйняття іншої людини означає сприйняття її зовнішніх ознак, співвідно-

шення їх з особистісними властивостями особи, яка сприймається, та інтерпретацію на цій основі її вчинків.

Сприйняття та аналіз поведінки іншої особи завжди тісно пов'язане з рівнем власної самосвідомості слідчого. На відміну від криміналістичного визначення, у проблематиці спілкування процес ідентифікації пов'язують з уподібненням себе іншій особі з метою її пізнання та порозуміння її думок та уявлень [4].

Також необхідно підкреслити таку важливу особливість професійного спілкування слідчого: воно здійснюється в особливому професійному режимі з дотриманням чітко визначених форм комунікації.

Можна погодитися з думкою О.О. Бодальова про те, що визначальний вплив і на зміст спілкування, і на його форму здійснюють права та обов'язки, якими наділений кожний конкретний учасник діяльності [6, с. 12].

Так, у кримінально-процесуальному законодавстві чітко регламентовані права та обов'язки, з одного боку, слідчого, а з іншого – допитуваного. Саме ця регламентація має вирішальне значення під час визначення поведінки слідчого і допитуваних у процесі спілкування та визначає для кожної зі сторін межі можливого в цьому спілкуванні. Крім того, характер такого спілкування залежить від ступеня засвоєння кожним із них своїх прав та обов'язків, готовності та бажання підпорядковувати свою діяльність закону.

Але у людей під час спілкування часто бувають різні і навіть протилежні мотиви, бажання, прагнення, інтереси. Це стосується і взаємодії слідчого та допитуваного.

Можна виділити такі основні причини здійснення негативного психологічного впливу з боку потерпілих і свідків:

- вплив на них з боку зацікавлених осіб (умовляння, підкуп, шантаж та ін.);
- хворобливий стан психіки;
- особистісна зацікавленість у результаті справи;
- бажання уникнути участі у кримінальному процесі;
- небажання допомагати правоохоронним органам у встановленні істини у зв'язку з негативним ставленням до їх роботи або конкретних співробітників.

До основних причин здійснення негативного впливу на слідчого з боку підозрюваного, обвинуваченого можна віднести:

- бажання ухилитися від відповідальності та відшкодування нанесеної шкоди;
- бажання пом'якшити покарання та зберегти отримане злочинним шляхом майно та інші блага;

– вплив на допитуваних з боку інших зацікавлених осіб [7, с. 421].

Як бачимо, поняття «спілкування», «взаємодія», «вплив», «взаємовплив» взаємозалежні. Тому розгляд проблеми не можливий без визначення сутнісних характеристик понять «вплив», «психологічний вплив», а на їх основі – розробка дефініції негативного психологічного впливу, виокремлення його типових різновидів і форм, виділення прийомів негативного впливу.

Вплив – це будь-яка поведінка людини, яка вносить зміни у поведінку, ставлення іншої людини. Психологічний вплив визначається як здатність впливати на іншого, змінюючи при цьому не тільки поведінку людини, але й його погляди, мотиви, почуття, свідомість. Метою будь-якого впливу є максимальне досягнення влади над людиною [2, с. 199].

Під негативним психологічним впливом нами пропонується такий вид психологічного впливу, який спрямований на слідчого та на зміну напряму його активності. Він може бути непомічений об'єктом впливу та призводити до скритого збудження у слідчого намірів, які не збігаються з його актуальними цілями й мотивами професійної діяльності.

З уваги на специфіку взаємодії слідчого з допитуваними серед можливих видів негативного психологічного впливу виділяємо такі його види (форми): психологічне маніпулювання; шантаж; залякування; погроза; схилення до заборонених зв'язків.

За результатами проведеного нами емпіричного дослідження серед слідчих (всього 237 осіб) встановлено, що у своїй професійній діяльності вони найчастіше стикаються з такими прийомами негативного психологічного впливу з боку допитуваних:

- повідомлення неправдивої інформації або приховування правдивої інформації – 55,3 % респондентів;
- маніпулювання почуттям жалю – 48% респондентів;
- маніпулювання невпевненістю слідчого у собі – 4,6% респондентів;
- маніпулювання почуттям страху – 4,6% респондентів;
- використання лестошів – 10,7% респондентів;
- інше – 3,3% респондентів.

Найчастіше випадки негативного психологічного впливу з боку допитуваних траплялися під час розслідування кримінальних справ за ст.ст. 185 Кримінального кодексу (КК) України (крадіжка), 186 КК України (грабїж), 187 КК України (розбій), 190 КК України (шахрайство) та ін.

Серед допитуваних, які здійснювали негативний вплив на слідчих, 70% чоловіків та 30% жінок. З них за процесуальним статусом: потерпілий – 18,75%, свідок – 7,5%, підозрюваний – 31,25%, обвинувачений – 42,5%.

Висновки. Не завжди слідчому вдається швидко встановити факт здійснення негативного психологічного впливу, особливо коли це прихований вплив.

Тому в організації процедур щодо нейтралізації негативного психологічного впливу з боку допитуваних перед слідчим постає низка специфічних завдань, які можна сформулювати в такий спосіб:

- своєчасне діагностування факту негативного психологічного впливу та його спрямованості;
- прогнозування мети й наслідків впливу (зміна поведінки, поглядів, оцінок та ін.);
- формування адекватної відповідної реакції, власної поведінки в ситуації негативного впливу.

Отже, актуальним є не тільки визначити поняття негативного психологічного впливу в професійній діяльності слідчого, а й дослідження системи заходів щодо своєчасного діагностування та блокування такого впливу з боку допитуваних.

---

1. Морозов А.В. Психология влияния: хрестоматия / А.В. Морозов. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.

2. Теория и практика общения: учеб. пособие для студ. сред. учеб. заведений / А.П. Панфилова. – М.: Издательский Центр «Академия», 2007. – 288 с.

3. Есин И.Б. Голос как один из каналов невербальной коммуникации / И.Б. Есин // Юридическая психология. – № 3. – 2008. – С. 29–35.

4. Фунікова О.В. Інформаційна структура процесу спілкування в розслідуванні злочинів / О.В. Фунікова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nauka.jur-academy.kharkov.ua>

5. Крысько В.Г. Социальная психология: курс лекций / В.Г. Крысько. – 3-е изд. – М.: Омега-Л, 2006. – 352 с.

6. Бодалев А.А. Психология общения / А.А. Бодалев. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.

7. Образцов В.А. Криминалистическая психология / В.А. Образцов, Н.Н. Богомолова. – М.: Издательство: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002. – 254 с.

8. Кримінально-процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 18 лист. 2010 р.: (офіц. текст). – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2010. – 240 с. – (Кодекси України).

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – [5-те вид., переробл. та допов.]. – К.: Юрид. думка, 2008. – 1216 с.

Галустян Е.А. Сущность и особенности негативного психологического воздействия на следователя со стороны допрашиваемых

Дается определение понятия негативного психологического воздействия; рассмотрены его особенности в деятельности следователя; приведены типичные виды и приемы негативного воздействия, которые возникают в практической деятельности следователя.

Ключевые слова: психологическое воздействие, негативное психологическое воздействие, следователь, допрашиваемый, коммуникативные следственные действия.

Galustyan O.A. Nature and features of negative psychological influence on the investigator on the part of interrogated persons

The concept of negative psychological influence, its features in the investigative activity, typical kinds and techniques of negative psychological influence in investigatory activity are examined in the article.

Key words: psychological influence negative psychological influence, an investigator, a suspect, communicative investigative actions.

УДК 342.98

М.П. Гурковський

ЮРИДИЧНИЙ ЗМІСТ СЛУЖБОВОЇ ДЕЛІКТОЗДАТНОСТІ ПОСАДОВОЇ ОСОБИ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЙНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

Розглядається юридичний зміст службової деліктоздатності посадової особи органів внутрішніх справ, теоретичне виявлення сутності юридичної відповідальності працівників ОВС України, її позитивного та негативного аспектів, форм реалізації її у площину практичної діяльності.

Ключові слова: делікт, деліктоздатність, правоохоронна діяльність, професіоналізм, корупційні правопорушення.

Постановка проблеми. Побудова якісно нової за функціями і структурними ознаками системи органів Міністерства внутрішніх справ України викликала необхідність у науковій розробці багатьох аспектів діяльності їхнього особового складу. Теоретичне виявлення сутності юридичної відповідальності працівників ОВС України, її позитивного та негативного аспектів, форм реалізації її у площину практичної діяльності слугує тією методологічною базою, на основі і з ура-

хуванням котрої можлива реальна конкуренція пропозицій з удосконалення цього правового інституту.

Сьогодні значної уваги заслуговує питання юридичної відповідальності посадових осіб органів внутрішніх справ України. Ця проблема актуальна не тільки в адміністративно-правовій науці, але й набула особливої значущості на практиці, що зумовлено проведенням правової реформи в усіх сферах державного управління. Дослідження проблеми юридичної відповідальності посадової особи органів внутрішніх справ доцільно проводити через з'ясування змісту службової деліктоздатності як складового елемента службової правосуб'єктності.

Стан дослідження. Актуальність статті посилюється недостатньою розробленістю відповідної проблематики у вітчизняній юридичній науці. Так, у радянський період дослідження поняття «посадова особа» проходило у звуженому обсязі – лише у межах державної служби. Водночас, значний внесок у дослідження проблем радянської державної служби зробили: І.Л. Бачило, Д.М. Бахрах, В.О. Воробйов, Ю.М. Козлов, В.М. Манохін, І.М. Пахомов, Ю.О. Розенбаум, С.С. Студенікін, Ю.О. Тихомиров, Ц.А. Ямпольська та інші.

Формування сучасного інституту державної служби України, у тому числі і визначення поняття та статусу посадової особи органів внутрішніх справ, повинно відбуватися на нових концептуальних засадах. Окремі аспекти даної проблематики знайшли своє відображення в працях представників української науки адміністративного права: В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, С.Д. Дубенко, З.Р. Кісіль, В.В. Коваленка, Л.В. Коваля, О.Д. Крупчана, Є.Б. Кубка, Н.Р. Нижник, В.Ф. Опришка, В.Ф. Сіренка, Г.Й. Ткач та інших.

Виклад основних положень. У юридичній літературі службову деліктоздатність визначають як здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за порушення адміністративно-правових норм [1, с. 97]. Уперше це поняття було вжито В.Г. Чмутовим під час характеристики посадової особи як спеціального суб'єкта юридичної відповідальності [2, с. 64]. Службова деліктоздатність допомагає визначити природу і межі службової відповідальності посадової особи.

Службова деліктоздатність зумовлена характером організаційно-службового становища посадової особи у відповідному державному органі, установи, в адміністрації підприємства. Крім загальних ознак деліктоздатності, якими є вік особи та її здатність усвідомлювати протиправний характер вчинюваних дій, у службовій деліктоздатності проявляється певний зв'язок між формально визначеною службовою поведінкою особи та протиправними наслідками її службової діяльності. Визначальною ознакою є те, що вона виникає лише у межах державно-службових відносин.

Службова деліктоздатність посадових осіб органів внутрішніх справ визначена у часі: виникає і припиняється моменту одночасно з державно-службовими відносинами. Її зміст залежить від виду службової діяльності чи характеру виконуваних службових доручень. Службова деліктоздатність є підставою для віднесення посадової особи органів внутрішніх справ до спеціального суб'єкта службової відповідальності. Встановлення підвищеного ступеня юридичної відповідальності зумовлено наявністю у посадових осіб юридично-владних повноважень щодо управління відповідною організаційною структурою, у тому числі здійснення управління персоналом ОВС.

У юридичній літературі слушно зауважено, що юридична відповідальність має сенс тільки тоді, коли вона є «персоніфікована у конкретній формі» [3, с. 54]. Юридична відповідальність посадових осіб – це правова категорія, яка, з одного боку, є засобом впливу на їх неправомірну поведінку, а з іншого – виступає формою захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб у державі від неправомірних дій посадових осіб. Юридична відповідальність посадових осіб є реакцією держави на скоєне ними протиправне діяння, що й визначає її державно-правовий характер.

Юридична відповідальність працівників органів внутрішніх справ – це особливий правовий стан їх службово-трудова відносин, який випливає зі змісту загальних, і спеціальних правових приписів, покликаних регулювати діяльність осіб рядового та начальницького складу шляхом забезпечення реалізації їх посадових прав і обов'язків.

Передумовами соціально-юридичної відповідальності виступають об'єктивні і суб'єктивні чинники розвитку суспільства і людства. До основних об'єктивних передумов необхідно віднести суспільну природу людини, її соціальну сутність, а також упорядкованість суспільних відносин за допомогою соціальних і юридичних норм. До суб'єктивних передумов належать свідомість і правосвідомість людини, її свобода волі, вибір варіантів своєї поведінки, ставлення до нормативно-правових приписів. Висновок про те, що причиною більшості адміністративних проступків слугують не деформації особи правопорушника, не його антигромадська мотивація, а конкретна життєва ситуація, яка зазвичай сприймається правопорушником через «призму» раптових бажань, випадкових спонукань і інших подібних прагнень, які створюють можливість прийняття вигідного для нього, але неправомірного рішення, має суттєве значення для активізації відповідними органами роботи щодо превенції адміністративних проступків [4, с. 204].

Службово-юридична відповідальність, будучи складовою правової системи, виконує в ній важливі галузеві функції. Вона є тим за-

собом, що локалізує, блокує протиправну поведінку працівників ОВС, стимулює їх до виконання, дотримання встановлених загальних і спеціальних норм, протидіє детермінантам розвитку професійної деформації. Функціонування та розвиток цього різновиду соціальної відповідальності базується на основі діалектичної єдності таких компонентів:

- закріпленого в загальних і спеціальних нормах еталона поведінки суб'єктів службово-трудова відносин;
- свободи вибору працівником варіанту поведінки;
- усвідомлення необхідності дотримання і виконання нормативно закріпленої моделі поведінки;
- фактичної поведінки працівників ОВС;
- оцінки цієї поведінки і її соціально значущих наслідків з боку конкретного уповноваженого органу, службово-трудова колективу, громадських організацій, а також самою особистістю відповідно до юридично закріплених критеріїв;
- застосування заохочень за сумлінне виконання службово-трудова обов'язків або заходів впливу за відхилення від еталона поведінки у негативному розумінні змісту слова; тобто завчинення правопорушення.

Юридична відповідальність осіб рядового і начальницького складу – це складне соціально-правове явище, розглядати яке необхідно в двох аспектах – активному (перспективному) і пасивному (ретроспективному). Перший виник у кінці 60-х років минулого століття і характеризується «все більшим розширенням і проникненням елементів морального впливу у сферу юридичної відповідальності» [5, с. 521]. Її змістом є усвідомлювана і прийнятна особою соціальна необхідність ініціативного виконання покладеного на неї обов'язку [6, с. 14]. Посадова особа виступає суб'єктом і позитивної, і ретроспективної відповідальності.

У правовій сфері позитивна відповідальність пов'язана із правою активністю особи у реалізації правових приписів. Для посадових осіб така «активність», як правило, є обов'язком. У протилежному випадку її поведінку може бути визнано як протиправну бездіяльність. Саме через це іноді у науковій літературі використовується поняття активної відповідальності [3, с. 55].

За позитивної відповідальності, як зазначає О.І. Щербак, проходить «особистісна орієнтація поведінки, самопідпорядкування бажань, прагнень, діяльності посадової особи приписам, які адресовані їй правовими нормами» [7, с. 12]. Особливо наголошується на інтелектуально-вольовому (психологічному) моменті [8, с. 54], який визначає ставлення посадової особи до виконуваних службових завдань та функцій.

Значний внесок у дослідженні психологічного аспекту відповідальності посадових осіб зроблено К. Муздибасвим [9, с. 24–30]. Позитивна відповідальність посадової особи виступає як моральний обов'язок посадової особи виконати відповідний правовий припис без застосування до неї санкції. На цій проблемі акцентує А.А. Горницький [10, с. 5–27; 11, с. 110–113].

Позитивна відповідальність працівників органів, служб та підрозділів внутрішніх справ становить органічну єдність її об'єктивної і суб'єктивної сторін, які не можуть функціонувати окремо одна від одної. Об'єктивна сторона позитивної відповідальності охоплює обов'язки, що покладаються на особовий склад загальними і спеціальними правовими приписами, а також їх виконання шляхом правомірної поведінки. Суб'єктивна сторона позитивної відповідальності державних службовців органів системи Міністерства внутрішніх справ охоплює знання працівниками вимог, що ставляться до них нормами загального і спеціального нормативно-правового забезпечення, переконання в необхідності їх високоякісного виконання. Суб'єктивні елементи позитивної відповідальності працівників органів внутрішніх справ України пов'язані з мотивацією позитивних, суспільно важливих і корисних, правомірних вчинків у процесі захисту, охорони й забезпечення прав, свобод і законних інтересів учасників суспільних відносин.

Другим видом є ретроспективна (негативна) відповідальність. Вона є наслідком вчинення посадовою особою протиправного діяння. Позитивний і негативний аспекти діалектично взаємопов'язані: що вищий рівень відповідальності в позитивному сенсі, то рідше виникає відповідальність ретроспективна. Ретроспективний аспект юридичної відповідальності настає лише у тому випадку, коли не спрацював механізм позитивного аспекту юридичної відповідальності.

Ретроспективна юридична відповідальність працівників органів внутрішніх справ настає за скоєне правопорушення, під ким слід розуміти суспільно небезпечне, протиправне, карне діяння у сфері службово-трудова правоохоронної діяльності щодо захисту, охорони й забезпечення прав, свобод і законних інтересів суб'єктів правовідносин, що має винний та свідомо-вольовий характер.

Компонентно-структурна конструкція складу правопорушення, що складається з об'єкта і об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони, потребує доповнення ще одним елементом – санкцією за вчинення проступку або злочин, установлених у нормах загального або спеціального законодавства. Цей висновок впливає з принципу права: «де не передбачена санкція, там немає юридичної відповідальності».

Саме санкція, як невід'ємна і необхідна частина складу службово-трудового правопорушення, надає йому особливий якісний стан, що дозволяє конкретному протиправному діянню виступати в ролі підстави службово-трудової юридичної відповідальності працівників ОВС. Чинне загальне і спеціальне законодавство не завжди конкретизує склади засад відповідальності тих чи інших категорій працівників органів і підрозділів внутрішніх справ. По суті, лише кримінальне та адміністративне законодавство містить переліки деяких складів правопорушень. Для досягнення цілей і підвищення ефективності службово-трудової юридичної відповідальності необхідно більш чітко сформулювати склади дисциплінарних, матеріальних та інших видів протиправних діянь.

На суб'єктів управління, найперше – на посадових осіб органів внутрішніх справ, покладено завдання забезпечувати службову дисципліну та правомірну поведінку персоналу органів внутрішніх справ під час і в процесі виконання своїх посадових обов'язків щодо захисту, охорони й забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників суспільних відносин. Саме на цьому елементі науковці акцентують значну увагу, досліджуючи питання юридичної відповідальності посадових осіб. Так, професор П. Стайнов визначає її як сукупність вимог щодо виконання службовцями своїх обов'язків, метою яких є досягнення правомірної поведінки і ефективного здійснення завдань та функцій державної служби [12, с. 220].

Оцінюючи значення державної дисципліни, А.А. Горницький слушно наголосив, що вона встановлює певну координацію і субординацію у поведінці людей, зміцнює існуючі суспільні відносини і сприяє їх удосконаленню [11, с. 6]. Основна роль у забезпеченні державної дисципліни відводиться посадовим особам, бо вони володіють владними важелями впливу на інших суб'єктів управлінського процесу.

Посадова особа органів внутрішніх справ несе юридичну відповідальність за дотримання законності і забезпечення дисципліни в процесі виконання службових повноважень. Ця відповідальність має дві сторони: по-перше, відповідальність посадової особи за правопорушення, вчинені нею особисто; по-друге, відповідальність за дії підлеглих по службі осіб. Обидві сторони настільки взаємопов'язані, що вимагають комплексного дослідження.

Наявність владних повноважень й правомочність на вчинення організаційно-розпорядчих функцій зумовлюють специфіку юридичної відповідальності посадової особи ОВС. Посадова особа виконує основну роль у створенні і забезпеченні механізму реалізації прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб. З метою по-

передження проявів зловживання наданою їй владою, недопущення фактів корупції та їх усунення законодавцем були закріплені підвищені вимоги до службової поведінки посадових осіб і встановлені підвищені санкції за правопорушення, які пов'язані з виконанням службових завдань.

Характеризуючи особливість юридичної відповідальності посадових осіб, Б.М. Лазарєв зазначав, що вони несуть відповідальність за неналежне виконання свого обов'язку у всіх його аспектах: за повну і ефективну реалізацію наданих повноважень; за загальний стан на відповідній ділянці; за результати роботи; досягнення встановленої мети і використання для цього найбільш раціональних шляхів; за організацію і налагодження роботи підлеглих осіб [13, с. 33]. Зауважимо, що поза службовою діяльністю посадові особи органів внутрішніх справ несуть юридичну відповідальність на загальних підставах з іншими громадянами.

Отож, особливість адміністративно-правового статусу посадової особи одночасно визначає і особливість відповідальності у сфері державно-службових відносин. Юридична відповідальність посадових осіб є наслідком неналежного виконання чи невиконання ними службових обов'язків. Як зазначено у юридичній літературі, вона відображає фактичне співвідношення між обов'язками і правами, які надані посадовій особі у зв'язку з її службовою діяльністю [14, с. 152]. Юридична відповідальність дозволяє виявити стан виконання службових повноважень і встановити відповідність особи займаній посаді.

Щодо характеристики відповідальності як елемента адміністративно-правового статусу посадової особи у правовій науці є різні думки. Вказуючи на зв'язок відповідальності і владних повноважень посадових осіб, деякі науковці визначають юридичну відповідальність як елемент правового статусу посадової особи. До них належать: А.А. Горницький, А.М. Костюков, О.В. Петришин [15, с. 65; 10, с. 5–10; 16, с. 24]. Такий підхід характеризує відповідальність як обов'язковий елемент адміністративно-правового статусу, який виступає одним із способів забезпечення виконання посадовою особою службових повноважень і дотримання службової етики.

З таким твердженням не погоджуються І.С. Самощенко і М.Х. Фарукшин, аргументуючи це тим, що юридична відповідальність виступає самостійною категорією, яка не охоплюється поняттям правового статусу особи [17, с. 47–49]. Проте, учені не зважають на те, що на характер юридичної відповідальності мають безпосередньо впливають вид і ступінь виконання службових обов'язків, які є безпеліційно віднесені до елементів адміністративно-правового статусу.

Третю позицію з цього приводу висловив О.І. Щербак. Він наголошує на віднесенні відповідальності до статусу посади і обов'язковому врахуванні цього під час конструювання управлінських структур [18, с. 57] та раціонального розподілу виконавців завдань держави. Проте не можна погодитися, що відповідальність в управлінні виступає лише складовою статусу посади, оскільки при цьому нівелюється психологічне відношення правопорушника, яке відображено у суб'єктивній стороні протиправного діяння.

Адміністративно-правовий статус посадової особи виникає з моменту заміщення посади, яка окреслює коло службових повноважень і вимоги щодо службової поведінки особи. Проте, як не можна ототожнювати статус посади із правовим статусом посадової особи, так само не можна ототожнювати відповідальність, яка визначена посадою, із фактичною відповідальністю посадової особи.

В адміністративно-правовій науці виробилась і четверта позиція. Її прихильники розглядають відповідальність одночасно як елемент статусу посади і статусу посадової особи, яка виконує визначені посадою службові повноваження [14, с. 148]. На наш погляд, саме ця позиція дає можливість визначити зміст та особливості відповідальності посадових осіб у сфері державно-службових відносин.

Залежно від ступеня шкідливості чи суспільної небезпеки, які настають у сфері управлінських відносин, розрізняють адміністративну, дисциплінарну, матеріальну, кримінальну відповідальність, суб'єктами яких є посадові особи. Крім цього, державні політичні діячі несуть конституційну відповідальність на підставі Конституції і законів України. Посадова особа виступає спеціальним суб'єктом усіх видів юридичної відповідальності.

У юридичній літературі виділяють ознаки, які характерні для посадової особи як спеціального суб'єкта юридичної відповідальності:

1) правові норми про відповідальність посадових осіб за порушення по службі враховують особливості служби як виду трудової діяльності;

2) для них устанавлюється підвищена відповідальність, оскільки наслідки посадових правопорушень негативно виявляються за межами посади;

3) є спеціальні заходи відповідальності за службові правопорушення (пониження в посаді, пониження в спеціальному званні, позбавлення рангу державного службовця);

4) притягнення службовця до відповідальності за правопорушення не виключає того, що ці ж його дії можуть бути кваліфіковані і як інший вид правопорушення (наприклад, адміністративна відповіда-

льність посадових осіб за порушення правил техніки безпеки може настати після застосування заходів дисциплінарної відповідальності за це правопорушення) [19, с. 128; 15, с. 73; 13, с. 34–36].

Висновки. Юридична відповідальність є частиною правового статусу посадової особи ОВС. Високий рівень відповідальності посадових осіб забезпечує підвищення особистого ставлення до здійснюваних посадових обов'язків. Проведення адміністративної реформи вимагає нормативного врегулювання юрисдикційних відносин і прийняття нових законодавчих актів про адміністративну і дисциплінарну відповідальність державних службовців.

У Кодексі про адміністративні проступки слід визначити критерії розмежування відповідальності посадових осіб і юридичних осіб за порушення адміністративного законодавства, що усуне випадки підміни суб'єкта відповідальності і запобігатиме випадкам безвідповідальності відповідних осіб. Вимагає удосконалення система заходів дисциплінарної відповідальності посадових осіб ОВС. Урегулювання цих питань сприятиме виконанню службових обов'язків і здійсненню необхідних заходів щодо забезпечення управління відповідним державним органом, установою чи підприємством.

---

1. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підручник / В.К. Колпаков. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.

2. Чмутов В.Г. Административная ответственность служащих / В.Г. Чмутов // Служба в государственных и общественных организациях: межвуз. сб. научн. труд. – Свердловск, 1988.

3. Кисіль Л.Є. «Під'юрисдикційні» обов'язки в правовому статусі посадових осіб / Л.Є. Кисіль // Відповідальність у державному управлінні та адміністративне право: зб. наук. допов. / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К., 2001. – С. 54–56.

4. Сборник научных трудов / Додин, Евгений Васильевич. – Одесса: Полиграф, 2007. – Т. II. – 408 с.

5. Теория государства и права: учебник / А.И. Королев, А.С. Явич. – Издание 2-е, перераб. и доп. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – 551 с.

6. Агеева А.Е. Юридическая ответственность в государственном управлении (социально-правовой аспект) / А.Е. Агеева. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 144 с.

7. Щербак А.И. Механизм юридической ответственности должностных лиц / А.И. Щербак. – К.: Наукова думка, 1986. – 64 с.

8. Вендров Е.Е. Психологические проблемы управления / Е.Е. Вендров. – М.: Экономика, 1969. – 160 с.

9. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.

10. Горницький А.А. Проблемы юридической ответственности должностных лиц в государственном управлении: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: спец. 12.00.02 / А.А. Горницький. – К., 1992. – 33 с.

11. Горницький А.А. Государственная дисциплина / А.А. Горницький. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1989. – 191 с.

12. Стайнов П. Дисциплина и ответственность служащих аппарата государственного управления. Этика агосударственной службы / П. Стайнов, К. Лазаров // Апарат социалистического управления: сборник. – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 217–238.

13. Лазарев Б.М. Специфик ответственности должностных лиц / Б.М. Лазарев // СССР-ГДР: Государственная служба: сб. научн. труд. – М., 1986. – С. 32–38.

14. Ответственность в управлении / отв. ред. А.Е. Лунев, Б.М. Лазарев. – М.: Наука, 1985. – 304 с.

15. Петришин А.В. Статус должностного лица: природа, структура, специализация / А.В. Петришин. – К.: УМК ВО, 1990. – 74 с.

16. Костюков А.Н. Должностное лицо: административно-правовой статус / А.Н. Костюков // Правоведение. – 1987. – № 2. – С. 20–24.

17. Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарушкин. – М.: Юрид. лит., 1971. – 240 с.

18. Щербак А.И. Социальный механизм юридической ответственности должностных лиц / А.И. Щербак. – К.: Наукова думка, 1986. – 152 с.

19. Манохин В.М. Российское административное право: учебник / В.М. Манохин, Ю.С. Адушкин, З.А. Багишаев. – М.: Юристь, 1996. – 472 с.

Гурковський М.П. Юридическе содержание служебной деликтоспособности должностным лицом органов внутренних дел Украины как фактор противодействию коррупционным правонарушениям

Рассматривается юридическое содержание деликтоспособности должностного лица органов внутренних дел, юридической ответственности сотрудников ОВД Украины, ее положительных и отрицательных аспектов, форм реализации в плоскости практической деятельности.

Ключевые слова: *деликт, деликтоспособность, правоохранительная деятельность, профессионализм, коррупционные правонарушения.*

Hurkovskyy M.P. Legal content of the offence responsibility of a law enforcement worker of Ukraine as a factor of combating corruption offence.

The article considers a legal content of the offence responsibility of a law enforcement worker, theoretical determination of the essence of legal responsibility of law enforcement workers, its positive and negative aspects, forms of realization in their practical activity.

Key words: *legal offence, offence responsibility, law enforcement activity, professionalism, corruption offence.*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ УПРАВЛІНСЬКИХ НАВИЧОК У СТАРШИХ ІНСПЕКТОРІВ ПАТРУЛЬНОЇ СЛУЖБИ У СЛУЖБОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Порушуються питання психологічної підготовки командних кадрів патрульної служби органів внутрішніх справ щодо вироблення спеціальних психологічних якостей для діяльності в умовах складної оперативної обстановки.

Ключові слова: психологічна підготовка, командні кадри, патрульна служба, органи внутрішніх справ.

Постановка проблеми. Кадрова політика є частиною загальної політики держави і повинна повністю відповідати концепції її стратегічного розвитку. Відповідно кадрова політика МВС України є складовою і невід'ємною частиною державної кадрової політики, інструментом її реалізації в діяльності органів внутрішніх справ. Хоча система психологічної підготовки кадрів в органах внутрішніх справ інтегрується в єдину загальну систему професійної освіти як специфічна складова і не претендує на абсолютно відособлене, вона має самостійне соціальне призначення. Йдеться насамперед про її орієнтованість на кадровий корпус особливого виду правоохоронної служби, профілювання навчання, спрямованість його змісту на ті професійні завдання, які треба вирішувати співробітникам патрульної служби органів внутрішніх справ.

Стан дослідження. Різні аспекти психологічної підготовки особового складу патрульної служби міліції тією чи іншою мірою висвітлювались у роботах українських і зарубіжних учених: М.Й. Варія, С.Т. Гончарука, І.П. Голосніченка, А.М. Гулеміна, Є.В. Додіна, Л.В. Ковалья, В.М. Клочкова, Д.О. Кобзіна, А.Т. Комзюка, І.В. Мартянова, А.П. Москаленка, О.І. Остапенка, В.О. Соболева та інших.

Однак динамічні зміни у сучасному суспільстві викликають необхідність комплексного аналізу з позиції практичної психології, яка поки ще не виробила чіткі теоретичні позиції формування засад підготовки керівного складу патрульної служби, які виникають в умовах ускладнення оперативної обстановки. Ці обставини викликають необхідність пошуку і вибору комплексних підходів у наукових дослідженнях, присвячених психологічній підготовці з погляду на зміни законодавства України.

Метою статті є розроблення теоретичних підходів до визначення особливостей психологічної адаптації керівного складу патрульної служби міліції України для дій в умовах ускладнення оперативної обстановки.

Виклад основних положень. Дослідження психологічних особливостей вияву управлінських навичок у старших інспекторів патрульної служби під час виконання службових завдань обумовлено необхідністю підвищення ефективності службової діяльності найперше в складній оперативній обстановці. Саме через поліпшення навченості старших інспекторів, освоєння реальних навичок управління можливо якісне підвищення професіоналізму, майстерності, злагодженості дій підлеглих співробітників міліції.

Конфлікти під час масових заходів останніх років виявили і позитивні, і негативні сторони в професійній підготовці середнього начальницького складу патрульної служби (далі – ПС).

Це стосується професійних навичок і вмінь, дефіцит яких у поєднанні з недостатньою психологічною готовністю старших інспекторів ПС вирішувати службові завдання в складній обстановці є прямою причиною не тільки зриву виконання завдань, але й порушення законності.

Причини недостатнього розвитку управлінських навичок, що основу професіоналізму старших інспекторів ПС, можуть бути пояснені негативними тенденціями, що виникають останніми роками в системі МВС України.

По-перше, істотний некомплект командирів підрозділів, який заповнюється через прийом на службу випускників цивільних вишів, чия професійна підготовка не відповідає наявним кваліфікаційним вимогам і нормативам.

По-друге, останнім часом спостерігається відтік досвідчених інспекторів ПС, що змушує кадрові органи просувати посадовими сходами інспекторів ПС, які не повною мірою освоїли попередню посаду, однак мають вищу юридичну освіту.

По-третє, продовжує негативно позначатися відсутність у 90-ті роки ХХ століття систематичної і цілеспрямованої службової підготовки в підрозділах патрульної служби, покликаної підтримувати і підвищувати професійну навченість та майстерність командних кадрів.

Практична значущість вивчення психологічних особливостей вияву управлінських навичок у старших інспекторів ПС обумовлена потребами практики і обліку наявного досвіду з метою вдосконалення їх професійної підготовки.

Дослідження управлінських навичок, професіоналізму працівників патрульної служби і умов їх розвитку міститься в низці прикладних психологічних досліджень, виконаних на основі аналізу досвіду

останніх років. Виділимо наступні групи досліджень, в яких вивчення професійної діяльності вирішувалося в контексті таких проблем:

- виявлення умов удосконалення професійної та психологічної підготовки інспекторів ПС, формування у них професійно важливих якостей;
- організація психологічного забезпечення професійної діяльності інспекторів ПС, підвищення їх психологічної готовності до дій в умовах складної оперативної обстановки;
- подолання у інспекторів ПС негативних станів і розладів, обумовлених особливостями професійної діяльності;
- удосконалення соціально-психологічних умов, що впливають на професійну ефективність інспекторів ПС;
- виявлення психологічних особливостей професійної діяльності інспекторів ПС у різних ситуаціях та обґрунтування психологічних факторів її ефективності.

Проблема вияву, актуалізації сформованих управлінських навичок в умовах складної обстановки належно не вивчена. Необхідно з'ясувати передумови ефективного застосування управлінських навичок старшого інспектора в умовах складної оперативної обстановки, які допомагають, а які перешкоджають старшому інспектору реалізовувати свої управлінські функції в складній обстановці, психологічні особливості вияву управлінських навичок старших інспекторів ПС у складній обстановці.

Вирішення окреслених питань дозволить подолати низку суперечностей:

по-перше, протиріччя між сучасними вимогами до управлінської діяльності старшого інспектора ПС та недостатньо ефективною реалізацією завдань цієї діяльності;

по-друге, між реальними вимогами складної обстановки до змісту управлінських дій старших інспекторів та змістом кваліфікаційних вимог до їх професійної підготовки;

по-третє, між характером необхідних професійних навичок старших інспекторів для якісного вирішення ними службових завдань і науково-методичної складової системи професійної підготовки в підрозділах.

Управлінські навички старшого інспектора ПС у складній обстановці – це стереотипізовані способи оцінки, проектування і регулювання психологічних і організаційно-діяльнісних параметрів керованої системи (підпорядкований підрозділ, окремі інспектори ПС, старший інспектор) в стані постійної готовності до виконання службових завдань.

Управлінські навички, відрізняючись рівнем узагальненості (конкретно-ситуативні, інтегративно-пластичні), виявляються у спеціально-професійній, індивідуально-особистісній та соціально-психологічній сферах.

Теоретична модель вияву управлінських навичок старших інспекторів у складній обстановці містить такі основні компоненти: стимульна ситуація дій – образ складної ситуації – психологічна готовність до дій – актуалізація-блокування необхідного інтелектуально-поведінкового контенту поведінки, що необхідно для вирішення конкретних службових завдань.

Психологічні особливості управлінських навичок старших інспекторів у складній обстановці виявляються в:

– динамічному плані: в різній швидкості їх актуалізації у зв'язку змінами обставин; часом і зусиллями, переважно затраченими на вчинення певних дій; їх виявляють на різних етапах діяльності помилками і труднощами старшого інспектора ПС;

– структурно-змістовному плані: різному рівні повноти-фрагментарності освоєння старшим інспектором ПС певних груп управлінських навичок (дослідницько-діагностичних, корекційно-регулювальних та проектувально-планувальних).

Стильові особливості вияву управлінських навичок у складній обстановці дозволили визначити два типи старших інспекторів:

а) універсально-пластичний;

б) ригідно-фрагментарний.

Їх розрізняє адекватність ужитих ними дій у складній обстановці, повнота і якість освоєності основних груп управлінських навичок (міцність, функціональна пластичність, узагальненість), характер їх актуалізації, кількість і характер помилок, які виявляються на різних етапах діяльності, а також зв'язок управлінських навичок з ефективністю діяльності.

На основі аналізу службової діяльності встановлено, що ефективність реалізації управлінських навичок старших інспекторів у складній обстановці детермінується специфічним поєднанням об'єктивних і суб'єктивних факторів, до найважливіших з яких входять: зміст завдання; образ у старшого інспектора ПС у складній ситуації, сприймається як стимульна-нейтральна для запуску-блокування певного інтелектуально-поведінкового контексту поведінки; психологічна готовність до дій в складній обстановці; освоєний старшим інспектором набір сенсорно-гностичних, інтелектуальних і поведінкових зразків-приймів вирішення професійних завдань, що розрізняються за параметрами узагальненості, автоматизації, міцності, функціональної пластичності.

Основні напрями вдосконалення процесу формування і розвитку управлінських навичок (мотиваційний, операціональний) орієнтовані на підвищення їх загальної функціональності, що досягається через

забезпечення в ході професійної підготовки старших інспекторів таких умов їх удосконалення:

а) мотивування старшого інспектора на оволодіння більш складними і досконалими методами та способами діяльності;

б) профілізація навичок, що охоплює ретельну експертизу і відбір, з уваги на специфіку службових завдань у складній оперативній обстановці, необхідних для освоєння професійних дій і прийомів;

в) занурення старших інспекторів в реальне середовище через мультимодальний вплив на всі сторони їхньої психіки;

г) розширення когнітивно-орієнтовної основи освоюваних дій і прийомів;

г) забезпечення наступності і поступового ускладнення змісту навчання з опорою на вже освоєні навички;

д) формування пластичних функціональних зон, що забезпечують за механізмом стимулювання найбільшу варіативну кількість адекватних функціональних зв'язків між різними за рівнем і змістом навичками;

е) дієве закріплення сформованих навичок шляхом оптимальної кількості спеціальних тренувань, вирішення тактичних завдань.

З метою вдосконалення системи психологічного супроводу старших інспекторів ПС, підвищення об'єктивності оцінки їх управлінських здібностей, прогнозування успішності застосування управлінських навичок у складній обстановці доцільно:

а) освоєння психологами в ході професійної підготовки та підвищення кваліфікації, технологій розвитку управлінських навичок старших інспекторів ПС;

б) уточнення професіограм старших інспекторів ПС через насичення їх навичками, необхідними старшому інспектору в складній обстановці;

в) проведення психологічних досліджень, створення та систематизація спеціалізованих банків даних щодо складних ситуацій і варіантах управлінських дій старших інспекторів для їх подальшого моделювання в освітньому процесі відомчих навчальних закладів;

г) обґрунтування і розробка спеціалізованих тренажерних комплексів, призначених для формування та розвитку управлінських навичок різної спрямованості.

Висновки. Особливості у питаннях психологічної підготовки керівного складу патрульної служби, використання інформаційних технологій та телекомунікаційних мереж визначають наявність самостійних наукових підходів, які виникли в результаті інформаційно-технологічного впливу на всі сфери людської діяльності, що і є головним чинником удосконалення системи психологічної підготовки ке-

рівного й особового складу патрульної служби. Визначення завдань та основних принципів дає змогу визначити методологію прогнозно-аналітичних досліджень у зазначеній сфері. Це визначає методи дослідження, які, по-перше, відповідають самому об'єкту дослідження, тобто адекватні природі самого досліджуваного явища, а, по-друге, формують теоретичне уявлення про систему методів дослідження конкретного явища, що треба сприймати як теорію, спрямовану на практику її застосування.

1. Військова психологія і педагогіка: підруч. / О.А. Хижняк, Є.М. Подтергера, Е.І. Сарафанюк, К.П. Аветісян, О.Ю. Булгакова; за заг. ред. Л.А. Снігура. – К.: НУ ім. Т. Шевченка, 2010. – 198 с.

2. Ягупов В.В. Військова психологія: підруч. / В.В. Ягупов. – К.: Тандем, 2004. – 656 с.

3. Пірен М.І. Конфліктологія: підруч. / М.І. Пірен. – К.: МАУП, 2003. – 360 с.

4. Цюрупа М.В. Основи конфліктології та теорії переговорів: навч. посіб. / М.В. Цюрупа. – К.: Кондор. 2004. – 172 с.

5. Москаленко А.П. Професійна адаптація працівників ОВС: метод. рекомендації. / А.П. Москаленко, Д.О. Кобзін; за заг. ред. проф. В.О. Соболева. – Харків: Ун-т внутр. справ, 2000. – 70 с.

6. Варій М. Й. Основи соціальної психології військового колективу: підруч. / М.Й. Варій. – Львів: Військ. ін-т при Держ. ун-ті «Львівська політехніка», 2000. – 249 с.

Есимов С.С. Психологические особенности проявления управленческих навыков в старших инспектор патрульной службы в служебной деятельности

Затрагиваются вопросы психологической подготовки командных кадров патрульной службы органов внутренних дел по выработке специальных психологических качеств для деятельности в условиях сложной оперативной обстановки.

Ключевые слова: психологическая подготовка, командные кадры, патрульная служба, органы внутренних дел.

Yesimov S.S. Psychological features of display of management skills for chief inspectors of patrol police during their practical activity

The article deals with the questions of psychological training of the command personnel of patrol police as to the formation of special psychological qualities for the work in a complex operational environment.

Key words: *psychological training, command staff, patrol police, law enforcement bodies.*

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ

Проаналізовано теоретичні підходи до розуміння поняття «самосвідомість», вияви та складові професійної самосвідомості працівників міліції; розглянуто можливість використання соціально-психологічного тренінгу як окремого засобу оптимізації професійної самосвідомості працівника міліції.

Ключові слова: професійна самосвідомість, працівники міліції, «Я-концепція», соціально-психологічний тренінг.

Постановка проблеми. Сучасні зміни соціально-економічних і політико-правових умов функціонування правоохоронної системи, курс нашої держави на євроінтеграцію актуалізують питання національної безпеки та потребу в реформуванні системи правоохоронних органів, її адаптації до суспільних потреб і можливостей держави.

Ефективне реформування правоохоронної системи України можливе найперше за умов чіткого усвідомлення працівниками ОВС усієї повноти відповідальності й обов'язку перед країною та собою. Самосвідомість особистості забезпечує орієнтацію на осмислення людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, своєї позиції в суспільстві. Своєю чергою, професіоналізація як форма становлення суб'єкта діяльності впливає на всі рівні самосвідомості. Професійна самосвідомість є одним із найважливіших компонентів самосвідомості людини, як суб'єкта діяльності. Формування професійної самосвідомості відбувається на фоні соціального досвіду особистості із залученням цього досвіду в «професійне Я» особистості.

Для працівника міліції важливе самоусвідомлення своєї ролі в суспільстві та використання провідних рис конкретної особистості в відповідній службовій діяльності і із позиції ефективності професійної діяльності, і збереження психічних ресурсів особистості.

Нині побутує стереотип про безтактовність і неввічливість працівників міліції. Змінити цей стереотип можна у безпосередній взаємодії з громадянами, що зумовлює ґрунтування іміджу міліції саме на діях працівників ОВС. Усвідомлення власної значущості та повноти покладених професійних обов'язків є детермінантою професійного розвитку і зумовлює уникнення професійної некомпетентності у відповідних професійних діях, професійного вигорання та деформації.

Стан дослідження. Проблема професіоналізму та самосвідомості працівників правоохоронних органів в Україні займалися О.М. Бандурка, В.І. Барко, С.П. Бочарова, М.Й. Варій, Г.Є. Запорожцева, О.В. Землянська, П.В. Макаренко, Я.В. Мацегора, В.С. Медведєв, Л.І. Мороз, Н.В. Оніщенко, С.І. Яковенко та ін.

Проведений теоретичний аналіз показує, що без розвитку самосвідомості працівників міліції жодна реформа, спрямована на підвищення іміджу працівника ОВС? не матиме необхідної дієвості, що є важливим в умовах євроінтеграції. Також на ефективне вирішення поставлених службових завдань безпосередньо впливає «професійне Я» особистості.

Мета статті – вивчити особливості професійної самосвідомості працівників ОВС і пошук психотехнологій підвищення усвідомлення «професійного Я» особистості.

Виклад основних положень. Проблеми самосвідомості присвячено значну кількість робіт і у вітчизняній, і в зарубіжній психології (В.А. Аверин, Р. Бернс, Л.І. Божович, В. Джемс, І.С. Кон, А.А. Налчаджян, А.Г. Спіркін, В.В. Столін, Е. Еріксон, К. Роджерс, С.Л. Рубінштейн, І.І. Чеснокова та ін.). У роботах цих науковців розглядаються такі питання, як структура самосвідомості, динаміка її розвитку в онтогенезі, соціально-перцептивні аспекти самосвідомості, пов'язані з особливостях самооцінок, з самосвідомістю та пізнанням інших людей тощо.

У психології на пострадянському просторі дослідження сконцентровані в основному навколо трьох груп питань: філософсько-методологічні, історико-культурні аспекти самосвідомості, пов'язані з особистісною відповідальністю, моральним вибором, моральним самосвідомістю (І.С. Кон, А.Г. Спіркін, А.І. Титаренко та ін.); загальнопсихологічні аспекти становлення самосвідомості в контексті проблеми розвитку особистості (Л.І. Божович, І.І. Чеснокова, С.Л. Рубінштейн та ін.); соціально-перцептивні аспекти становлення самосвідомості в контексті проблеми розвитку особистості (Л.І. Божович, І.І. Чеснокова, С.Л. Рубінштейн); соціально-перцептивні аспекти самосвідомості, пов'язані з особливостями самооцінок, їх взаємозв'язком із оцінками інших, з самосвідомістю і пізнанням інших людей (А.В. Захарова, А.І. Липкіна, В.В. Столін та ін.).

У літературі використовується безліч найрізноманітніших термінів: «самосвідомість», «Я», «Я-концепція», «уявлення про себе», «ставлення до себе», «самооцінка», «образ Я» тощо. Автори низки робіт намагалися співвіднести поняття, упорядкувати термінологічне поле проблеми (М.І. Лісіна, В.В. Столін). Поняття «самосвідомість» використовується як родове, для позначення всієї сфери загалом,

включаючи і процесуальні, і структурні характеристики. Терміни «самосвідомість», «уявлення про себе» застосовуються для опису когнітивної боку самосвідомості, знання людини про себе. Емоційна сторона самосвідомості описується за допомогою термінів «ставлення до себе» і «самооцінка». «Образ Я» розглядається як структурне утворення самосвідомості, свого роду «підсумковий продукт» нерозривної реалізації трьох його сторін – когнітивної, емоційної та регуляторної.

На основі аналізу теоретичного матеріалу з метою дослідження психологічних характеристик самосвідомості працівників ОВС було обрано низку методик, що дозволяють оцінити рівень вияву самосвідомості працівників міліції. Дослідження за методиками вивчення самовідношення, ціннісних орієнтацій Рокіча, самооцінки Дембо-Рубінштейна та самооцінки Будассі було проведено серед працівників батальйону патрульної служби міліції у кількості 55 працівників чоловічої статі. Вікові межі опитаних респондентів коливаються від 20 до 36 років, стаж роботи у ПСМ у середньому становить від 1 до 3-х років. Обрані методики дозволяють швидко та якісно оцінити особливості самосвідомості.

Під час аналізу отриманих результатів дослідження самовідношення, зокрема за шкалою відкритості, варто зважити на середні показники у більшості респондентів (98%), що свідчить про усвідомлення внутрішнього «я», рефлексивність і критичну оцінку власних дій та вчинків. Респонденти ситуативно здатні до відвертості та можуть не приховувати значущу неприємну інформацію. Результати не мають крайніх високих значень. Отже, отримані дані можна вважати достовірними і вони не є перебільшено соціально бажаними. Для працівників міліції це є позитивним фактором і говорить про їх самостійність і свідому оцінку власних дій, що важливо в екстремальних ситуаціях.

За шкалою самовпевненості у досліджуваних рівень вияву варіюється в межах норми (98%). Вони самостійні, вольові, знають, за що себе поважають. Це позитивний фактор після переживання стресових ситуацій та відновлення власних емоційних сил, що забезпечується наявними у людини життєвими цілями та здатністю любити себе.

Самокерованість працівників за середнім статистичним показником 7 стенів, але мода – 8 стенів, що говорить про наявність у них чіткого уявлення про власне «я», високих амбітних планів, переконання, що їхня доля залежить від власних вчинків і прийнятих рішень (67%). Вони мають відчуття надійності та послідовності своїх внутрішніх цінностей, виявляють достатній рівень саморегуляції. Для працівника міліції необхідно постійно правильно та адекватно реагувати на ситуацію та мати високий рівень самоконтролю, що є однією з професійно-значущих якостей працівника ОВС.

Але у 10,9% респондентів виявлено низький рівень самоконтролю. Для них характерно підвладність ситуативним впливам, відсутність тенденції аналізувати власні дії, результати праці тощо. Вони йдуть за плином обставин, не намагаються змінити ситуацію. З такою категорією працівників необхідно проводити в межах психокорекційної роботи бесіду, за можливості – тренінг особистісного зростання, самоусвідомлення власних сил і можливостей тощо.

Аналіз шкали відображення самовідношення дозволяє відзначити очікування (у 95%) працівників позитивного ставлення, поваги з боку інших, схвалення та розуміння, але водночас реального усвідомлення потенційного виникнення ситуацій, де громадяни виявлятимуть непокору, неповагу, нецензурно висловлюватимуться щодо особистості працівника міліції тощо. Такі результати відповідають реальним сучасним умовам діяльності працівника патрульної служби міліції.

Працівники зацікавлені у власному «я» (95%), іноді проявляється високомірність. Одночасно вони критично оцінюють власну значущість для інших, що підтверджують показники шкали самоцінності.

Не було виявлено внутрішнього дисонансу неприйняття себе (89%), що доводить збалансованість процесів самосприйняття. Респондентам притаманно саморозуміння свого внутрішнього світу, прийняття себе такими, якими є, хоч із урахуванням соціальних норм і загальноприйнятих моделей поведінки.

Характерним є задоволеність власним я, але досліджувані ситуативно проявляють бажання змінюватись. Це може бути викликано потребою адаптації до нової ситуації, стресових факторів; соціальне неприйняття певних форм поведінки. Для працівника ОВС з огляду на особливості службової діяльності необхідна гнучкість і бажання самодосконалення, зокрема у безпосередній професійній діяльності.

Показники шкали внутрішньої конфліктності нижчі середнього для більшості працівників (73%). Вони усвідомлюють власні труднощі, що сприяє розвитку професійної самосвідомості. Хоч їм притаманно відторгнення деяких проблем, але це пояснюється особливостями службової діяльності й наявністю нормального рівня емпатії, адже за високих показників за цією шкалою можна спостерігати тривожно-депресивні стани, що негативно впливають на фізіологічний та психічний стан людини.

Самозвинувачення не притаманне досліджуваним працівникам ПСМ, вони не готові присвоїти собі вину за всі свої невдачі, хоч можуть критично оцінювати події та явища (76%). В такому випадку все залежить від умов і причин ситуації та думки найближчого соціального оточення.

Рівень самоповаги у працівників має показники в межах норми, що дає можливість прицелювати їм мотивацію досягнення успіху. Це забезпечує підтримку позитивного іміджу працівника міліції за умови соціальносхвалювальної діяльності.

Аутосимпатія працівників варіюється в межах норми й гарантує стабільний емоційний фон, якщо не має значних стресових факторів, та виключає можливість суїцидальних проявів.

Самоприниження не характерне для опитаних працівників, вони намагаються виправдати свої дії та мають вище середнього самооцінку.

Проведене кореляційне дослідження виявило залежності від віку та стажу однієї зі складових самовідношення. Виявлено залежність особливостей самозвинувачення від віку та стажу: що молодший працівник, то більший рівень самозвинувачення. Це не можна пов'язати з професійною діяльністю, адже тут важливу роль виконує вік. У 20-річному віці не всі мають сформовані життєві плани, йде пошук власного «я», що спричиняє самозвинувачення і є допустимими в цьому віковому періоді.

Виявлено прямий кореляційний зв'язок між шкалою самовпевненості та відображенням самовідношення (0,42). Це доводить, що чим вища самооцінка, тим вищі очікування соціального прийняття та визнання. Відповідно до кореляції самовпевненість взаємопов'язана із самоприйняттям (0,39). Працівники, що приймають власні риси особистості як належне, мають високу думку про себе. Це сприяє їх особистісному розвитку за умови, якщо це в межах норми. Самоприйняття корелюється з шкалою самокерованості (0,38). Що вищий рівень усвідомлення залежності від результату власних дій, то вищий рівень самокерованості. Це дозволяє балансувати власні сили та засоби в досягненні поставленої цілі. Закономірним є виявлені кореляційні зв'язки між шкалою відображення самовідношення та самоцінністю (0,37); самоприйняттям і самоцінністю (0,34).

За аналізу методик, спрямованих на виявлення самооцінки, підтверджуються попередні висновки про вищий середнього та середній рівень самооцінки. Тут потрібно зважати й на вікові особливості, адже більшості опитаних 20–30 років. Їм характерно визначеність і сформованість конкретних професійних цілей; амбіційність у їх реалізації, що детермінує необхідність самопереконавання, що «я це можу», і формує вище середнього рівень самооцінки. Також як можлива причина – професійна діяльність – «я – працівник міліції, людина, яка захищає закон, відстоює справедливість, чесно заробляє гроші» (особливо, якщо враховувати ситуацію в країні щодо працевлаштування молоді).

Більшість досліджуваних вважають себе розумними або менш чи більш розумними. Меншість оцінює себе як середнього розуму і жоден не зазначив себе найрозумнішим, чи нерозумним, що позитивно характеризує працівників міліції.

Методика виявлення ціннісних орієнтацій Рокіча дозволяє виявити основні цінності, що для людини виконують провідну роль. За аналізу виявлено 5 термінальних цінностей (цінності – цілі), що для більшості працівників патрульної служби міліції мають вагоме значення:

- здоров'я (психічне та фізичне);
- любов (духовна та фізична близькість із коханою людиною);
- матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних проблем);
- наявність хороших і вірних друзів;
- щасливе сімейне життя.

Здоров'я для працівників є провідною цінністю, що може характеризувати їх як громадян, що повністю усвідомлюють усю необхідність підтримання власного фізичного та психічного стану та залежність від цього їх благополуччя.

Матеріальна забезпеченість життя турбує сьогодні кожного громадянина, адже можливість задовольнити основні свої вітальні потреби дозволяє розвиватись потребі в повазі, самореалізації (за ієрархією потреб Маслоу), зокрема й у професійному розвитку. На ґрунті проблем, що виникають через матеріальні цінності, відбуваються конфлікти в сім'ї, колі друзів тощо. В умовах міста жити без грошового забезпечення (правомірно) неможливо, що й зумовлює акцентуацію на матеріальних цінностях.

Щасливе сімейне життя – історико-культурна цінність, сформована в нашому національному характері, модель поведінки, закладена нам з дитинства. Для більшості працівників вона є провідною цінністю в житті, що свідчить про традиційність їх моделей поведінки. Сімейне життя також детермінується закладеними в нас інстинктами продовження роду.

До першої п'ятірки найбільш важливих цінностей досліджувані віднесли наявність хороших і вірних друзів, що є закономірним явищем. Кожна людина тією чи іншою мірою прагне взаємодіяти з соціумом, а наявність друзів дає таку можливість. У нашій країні немає традиції відвідувати психолога чи психотерапевта, до них приходять в останню чергу, а йдуть спочатку до друзів, де отримують психологічну підтримку, можливо, емоційну розрядку. Те, що працівники прагнуть мати надійних хороших друзів, свідчить про адекватність сформованих поглядів на життя, їх відкритість, здатність йти на контакт, комунікабельність.

За аналізу цінності «любов» 55% опитаних визнають її однією з провідних у власній системі цінностей, але 33% респондентів присвоюють їй останні позиції. Це може бути пов'язано із невдачами в особистому житті, ситуативному розчаруванні в коханні, пережитими стресовими ситуаціями на тлі почуття любові. Тут варто було б визначити, чи дійсно це пов'язано з певною подією. Тоді попрацювати психологу з цією особою.

Для тих, хто обрав любов як провідну, можна допустити, що більшість переживає це почуття в цей проміжок часу, або цінує це почуття незалежно від ситуації, що виникла.

Працівники ПСМ не вважають для себе цінністю красу природи та мистецтва, творчість, що є закономірним, адже їх професійна діяльність не пов'язана з мистецтвом. Вони не зважають на щастя інших, тобто їх матеріальні статки, рівень розвитку, можливості та проблеми людей і народу в цілому тощо, адже їх особисті проблеми турбують досліджуваних найперше, що, на жаль, для сучасної людини стало моральною нормою життя.

Працівники не надають важливого значення задоволенням: відсутність обов'язків, наявність великої кількості розваг, що можна інтерпретувати як концентрацію на інших потребах, цінностях, та шляхам їх задоволення.

Цікавим фактором є відторгнення цінності «впевненість в собі», що відображає внутрішню гармонію, свободу від внутрішніх протиріч, сумнівів, що виявилось у 38% опитаних. Можливо це пов'язано із реалізацією механізмів психологічного захисту, або віковими особливостями; або ж задоволеністю цієї цінності.

Інтерпретація інструментальних цінностей (цінності-засоби) дозволяє виокремити характеристики, важливі для працівників ПСМ, що можна пов'язати із особливостями їх професійної діяльності.

Вихованість, вміння поводитися відповідно до норм культури поведінки є показовим для працівників, адже в їхній професійній діяльності необхідно володіти тактовністю, вмінням іти на компроміс тощо.

Акуратність визнали важливою 60% працівників. Це одна із характеристик, що дозволяє уникнути непорозумінь, пов'язаних із чіткістю ведення справ, умінні підтримувати порядок у власних речах, документації.

Також до основних цінностей засобів працівники віднесли чесність, освіченість, життєрадісність. Ці характеристики є детермінантою успішної діяльності. Працівники, що мають достатній рівень освіти, ефективніше взаємодіють із населенням, адже можуть більш про-

дуктивно провести опитування, знайти спільну мову з людьми різних груп. Чесність є запорукою діяльності будь-якого представника закону.

Більшість із досліджуваних не мають високих запитів стосовно забезпечення життя, приймають недоліки в собі та інших. Працівники не надають значення умінню логічно мислити, приймати обдумані раціональні рішення, терпимості до поглядів та думок інших, широті поглядів, умінню зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки. З цим варто працювати психологу та прищеплювати повагу до інших поглядів на життя, релігійних спрямувань, молодіжної культури тощо.

Отже, працівники ПСМ мають нормальний рівень самоусвідомлення себе, але необхідно провести роботу з деякими працівниками з їх внутрішньою конфліктністю та звернути увагу на розвиток професійно-важливих якостей. Нами розроблено та апробовано тренінгову програму «Розвиток професійної самосвідомості працівника патрульної служби міліції», яка спрямована на професійне самоусвідомлення працівників батальйону патрульної служби особливостей професійного розвитку, формування іміджу працівників міліції в цілому. У ній передбачено вправи-криголами, мозковий штурм, обговорення, дискусії, рольові ігри та вправи на розвиток чи засвоєння навичок. Програма містить елементи тренінгу особистісного розвитку.

Після проведення вхідного та вихідного опитування за допомогою методики вивчення самовідношення нами проведено порівняльний аналіз. У працівників спостерігається підвищення мотивації досягнення успіху, що детермінує високі професійні досягнення. Працівники отримали навички ефективного планування, навчились ставити цілі, керуючись власними переконаннями та бажаннями, а не ті, що нав'язуються соціальним середовищем чи відповідають сформованим стереотипам.

У працівників, що мали низькі показники самокерованості, така характеристика має середнє значення, що підтверджує усвідомлення працівниками залежності від власних дій майбутнього результату. Працівники визнали, що варто кожному представнику правоохоронних органів зважати на власні висловлювання та вчинки, адже це впливає на формування уявлення про працівників в цілому.

Висновки. Отже, проведене дослідження дозволяє сформувати цілісне уявлення про особливості професійної самосвідомості працівників ПСМ, а також виокремити ключові цінності – цілі та цінності – засоби, за допомогою яких можна впливати на поведінку особи, та як метод психопрофілактичної та виховної роботи запропонована тренінгова програма. Розроблена та апробована кафедрою загальної та соціальної психології ННІ ПКГБПС НАВС, тренінгова програма «Розвиток

професійної самосвідомості працівника патрульної служби міліції» сприяє розвитку складових професійної самосвідомості працівників міліції та їхньому особистісному зростанню. Вона є швидким та ефективним методом реалізації одного із завдань, що ставить перед правоохоронцями держава – підтримання позитивного іміджу працівника міліції.

-
1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М.: Мысль, 1986. – 188 с.
  2. Дянова З.В. Самосознание личности / З.В. Дянова, Т.М. Щеголева. – Иркутск, 1998. – 127 с.
  3. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
  4. Кригер Г.Н. К изучению проблемы структуры самосознания личности в отечественной психологии / Г.Н. Кригер. – Кемерово: КГУ, 2002. – С. 59–63.
  5. Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Бахрах – М, 2000. – 672 с.
  6. Сафин В.Ф. Психология самоопределения личности / В.Ф. Сафин. – Свердловск, 1989. – 143 с.
  7. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
  8. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М.: Мысль, 1977. – 412 с.

Иванова Е.В. Психологические аспекты профессионального самосознания сотрудников милиции

Проанализированы теоретические подходы к пониманию понятия «самосознание», проявления и составляющие профессионального самосознания работников милиции, рассмотрена возможность использования психологического тренинга как отдельного средства оптимизации профессионального самосознания сотрудника милиции.

Ключевые слова: *профессиональное самосознание, работники милиции, «Я-концепция», социально-психологический тренинг.*

Ivanova O.V. Psychological aspects of professional self-consciousness of law enforcement workers

The article analyzes theoretical approaches to understanding of the notion “self-consciousness”, manifestations and elements of professional self-consciousness of police officers. The possibility of the use of socio-psychological training as a separate means of optimization of a law enforcement worker is considered.

Key words: *professional self-consciousness, law enforcement workers, «Self-concept», Socio-psychological training.*

СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Розглядаються соціально-психологічні особливості професіоналізації особового складу органів внутрішніх справ у контексті процесів соціалізації, самоідентифікації, самореалізації, їх вплив на розвиток особистості працівника ОВС.

Ключові слова: професіоналізація, ідентифікація, саморозвиток, самореалізація, суб'єктивні показники, об'єктивні показники, ціннісні орієнтації.

Постановка проблеми. Однією з основних проблем юридичної психології, зокрема психології діяльності правоохоронних органів, є професіоналізація особового складу органів внутрішніх справ. Екстремальні умови несення служби, підтримка громадського порядку і боротьба зі злочинністю впливають на функціональний стан співробітників. При цьому працівник міліції переживає не тільки фізичні, але і нервово-психічні навантаження. У зв'язку з цим соціальне та психологічне супроводження діяльності особового складу набуває значної актуальності в умовах невинної криміналізації суспільства.

Визначальну роль у професійному становленні і зростанні особистості, готовності до високопрофесійного несення служби виконують процеси соціалізації та соціокультурної ідентифікації правоохоронців. Тому вважаємо доцільним вивчити сферу професійного становлення особистості в органах внутрішніх справ, допомогти працівникам міліції знаходити такі варіанти, способи і шляхи оволодіння професією, які б призводили до задоволення своєю працею і сприяли їх усебічному розвитку і самореалізації.

Стан дослідження. Останнім десятиліттям проблеми професіоналізму стали предметом пильного розгляду психологічної науки. Наявні теоретичні розробки і накопичені емпіричні дані з різних видів професійної діяльності дають можливість говорити про істотне просування шляхом пізнання суті професіоналізму як соціального і психологічного феномена. Це роботи В.А. Бодрова з психології професійної придатності [1], Г.С. Никифорова з питань надійності професіонала [6], Г.В. Суходольського – у царині психологічної теорії діяльності [9]. Дотичні до означеної проблеми роботи В.Д. Шадрикова з проблем системогенезу професійної діяльності [10], М.А. Дмитрієвої – з психоло-

гічного аналізу системи «людина-професійне середовище» [2], Е.А. Клімова з проблем професійного самовизначення [5]. Професіоналізація особистості в зрілому віці розглядається в акмеології (О.О. Бодальов, А.А. Деркач, А.П. Ситников). Проте повною мірою завдання розкриття соціальних і психологічних механізмів формування і розвитку професіоналізму працівника міліції, їхнього впливу на становлення людини-професіонала в органах внутрішніх справ, його внутрішніх ресурсів і ресурсів професійного співтовариства, значення процесів соціалізації та ідентифікації не вирішене.

Метою статті є аналіз сутності професіоналізації працівників органів внутрішніх справ у контексті впливу соціальних і психологічних чинників у процесі соціалізації, самоідентифікації та самореалізації особистості.

Виклад основних положень. Правоохоронна діяльність, як і робота в будь-яких інших організаціях, передбачає взаємодію працівників, що призводить до виникнення особистих відносин між ними. Соціально-психологічні відносини у колективі регулюються соціальними нормами, ціннісними орієнтаціями, які засвоюються особистістю, включеною в систему групових взаємин у процесі діяльності, через схвалення і дотримання традицій і звичаїв виробничого колективу.

Проте аналіз 2009–2011 років рівня корпоративної культури працівників органів і підрозділів внутрішніх справ із використанням методів експертного опитування, інтерв'ю засвідчив, що в колективах підрозділів охорони правопорядку традиції часто втрачаються у зв'язку, по-перше, з плінністю кадрів, по-друге, з недоліками в організації наставництва.

Аналізуючи причинно-наслідкові зв'язки в процесі розвитку особистості професіонала, необхідно виділити роль таких чинників, як взаємні соціальні і професійні очікування співробітників. Очікування в цьому випадку виступають критерієм оцінки відповідальності індивіда, який взяв на себе виконання певної соціальної ролі. Повна відповідність зумовлює емоційну задоволеність міжособистісними відносинами, а також спільною професійною діяльністю в цілому. Результати панельного анкетного опитування працівників міліції-слухачів факультету заочного навчання Львівського державного університету внутрішніх справ стосовно професійної діяльності показали, що 81% респондентів оцінили як позитивні стосунки з товаришами, 67% – у колективі і 56% – з керівництвом.

Значний вплив на формування потреби працівників органів внутрішніх справ в самореалізації, а отже і в підвищенні показників ефективності діяльності здійснює загальне задоволення трудовою діяльніс-

тю. Так, 58% опитаних працівників міліції Чернівецької і 72% – Тернопільської областей задоволені своєю професійною діяльністю. Водночас опитані правоохоронці зазначили фактори, які найбільше впливають на ступінь їхнього професійного задоволення: недостатня грошова винагорода за роботу (28–30%), неврахування і низьке оцінювання керівництвом складності і значущості служби (21%), неспокійний, напружений характер праці (19–22%), низький рівень інформаційно-технічного забезпечення праці (13–16%).

Одним із видів очікувань виступають вимоги керівників до працівника, серед яких жорсткі форми підпорядкування і внутрішнього розпорядку, спеціальні дисциплінарні права керівника. Вимоги керівного складу є важливою ланкою в управлінні процесом самореалізації рядового працівника органів внутрішніх справ. Важливою є узгодженість вимог із законодавчими актами, які регулюють різні відносини в системі МВС, такими як Статут працівника ОВС, Етичний кодекс, Кодекс честі. Водночас останні соціологічні та психолого-педагогічні дослідження свідчать, що сучасні умови професійної діяльності вимагають творчого підходу до управлінської діяльності, реальної допомоги молодим фахівцям у професійній адаптації до умов службової діяльності та інтеріоризації професійних цінностей. Так, визначаючи критерії складності професійної діяльності, респонденти відзначили «неадекватний пресинг з боку керівництва» (24–26%), «постійну критику з боку керівництва» (17–33%), «недооцінку особистісних і професійних якостей колегами по службі і керівником підрозділу» (11–12%), «страх покарання за порушення службової дисципліни, законності» (14–26%) та інше.

Суспільство, професійна спільнота впливають на особистість правоохоронця або безпосередньо, або через колектив, проте сам набір засобів дії можна звести за Ж. Піаже до норм, цінностей і значень (сенсів). Важливо відзначити, що процес засвоєння соціального досвіду відбувається на основі двох інших процесів: 1 – згортання інформації в найбільш інформативну частину; 2 – занурення: норми, правила і поняття професійної поведінки стають змістовними компонентами, категоріями мислення особистості. Занурення та згортання відбувається, за Гальперіним, в три етапи: 1) скорочення обсягу інформації; 2) підвищення інформативності кожного поняття; 3) уточнення образу мети (результату). Основним механізмом особистісного розвитку є набуття працівником нових особистісних сенсів і ціннісних орієнтацій.

Не менш важливим є процес професійної ідентифікації, який виступає одним із механізмів пізнання і розуміння іншої людини. Ідентифікація – це встановлення співвідношення особистості працівника з соціальною і професійною роллю. Позитивна соціальна і психологічна

ідентичність є однією з умов особистісного зростання і розвитку і, на-
впаки, негативна соціально-психологічна ідентичність, тобто незадо-
воленість своєю приналежністю гальмує процес самореалізації особис-
тості працівника органів внутрішніх справ у ході його трудової діяль-
ності. Отже, в результаті процесів професійної соціалізації і особистіс-
ної ідентифікації (індивідуалізації) формується «Я – концепція» фахів-
ця. «Я – концепція» є соціопсихічним утворенням особистості, що
охоплює систему соціально-смыслових установок людини «на себе».
Крім процесів соціалізації та ідентифікації, у формуванні «Я – концеп-
ції» беруть участь механізми емпатії, атракції та каузальної атрибуції.
Сукупні впливи вказаних соціально-психологічних чинників мають
об'єктом самосвідомість працівника і визначають систему його знань
про свої службові обов'язки, розуміння загального значення викону-
ваної службової діяльності. Такий підхід до розуміння самосвідомос-
ті, що розвивається в працях О.М. Леонтьєва, К.О. Абульханової,
М.Г. Ярошевського, дозволяє деталізувати структуру самосвідомості
особистості, долучивши висновки А. Маслоу, У. Джемса, Р. Бернса до
досягнень вітчизняної психології.

Самосвідомість особистості під впливом соціально-психологіч-
них чинників послідовно проходить ряд етапів (рівнів) свого розвитку:
1) найвищий рівень – рівень самореалізації; 2) рівень планування інди-
відуальної діяльності; 3) рівень виконання службових обов'язків.

Головною потребою фахівця – працівника ОВС – є потреба в
самореалізації, самоактуалізації, у підтримці і підвищенні свого «Я»
для себе і для своїх колег по службі. Для встановлення і підтримки
гармонії у відносинах між трудовим колективом і внутрішнім світом
молодий правоохоронець застосовує різні види психологічного захис-
ту і саморегуляції, з метою професійної адаптації. Адаптація молодих
співробітників в основному завершується до кінця першого року слу-
жби. Це виявляється у засвоєнні ним основних професійних прийомів,
методів роботи і в ціннісних орієнтаціях. Молодий фахівець розпочи-
нає ідентифікувати себе з правоохоронними органами, у нього
з'являється відчуття «ми», почуття професійної гордості, він бачить
перспективи зростання і результати професійної діяльності.

Результатом самореалізації і самотворчості кожної людини є її
індивідуальність і в професійній діяльності, і в житті загалом. Процес
самореалізації передбачає безперервну саморегуляцію, яку не можна
представити у вигляді одноразового акту. Не всі процеси трудової дія-
льності мають однакове значення для самореалізації в правоохоронній
діяльності. У цьому аспекті їх можна розділити на процеси активної
професійної діяльності, які сприяють прогресивному розвитку індивіда,

процеси нейтральні та процеси, які призводять до деградації особистості працівника ОВС. Нейтральні процеси пов'язані з видами діяльності, що постійно повторюється, і є звичними для індивіда. Проте вони можуть стати рушіями в деградації особистості, або навпаки – її розвитку.

В ході життєтворчості можуть бути виділені «вузлові» етапи, пов'язані з поворотними моментами в біографії індивіда, крупними подіями в його житті, з історичними змінами, що відбулися в суспільстві. Багато у життєтворчості людини залежить від того, чи є вона стихійною чи свідомою. Загалом, можна виділити три «блоки» внутрішнього руху особистості до самореалізації: когнітивний, конативний (поведінковий), емотивний (регулятивний). До когнітивного належать такі етапи: самовідчуття, самоспостереження, самопізнання, самооцінка, цілепокладання. Причому кожний з подальших етапів охоплює попередні і може існувати тільки на їх основі. Порядок цих етапів також відповідає історичному розвитку особистості працівника органів внутрішніх справ.

До конативного блоку входять: професійні самопідготовка, самоосвіта, самовиховання, саморозвиток. Кожна з цих категорій характеризує певний етап формування особистості, спрямований на становлення себе як суб'єкта правоохоронної діяльності. Кожний з елементів цього «блоку» конкретизується системою понять, що описують засоби їх здійснення. Наприклад, самовиховання реалізується через самопримус, самовизначення, самонавіювання, самопереконання, які можна віднести до регулятивного блоку.

Регулятивний блок виконує дві основні функції: 1) виступає частиною когнітивного і поведінкового блоків, оскільки формується на їх основі і відображає мету особистості працівника правоохоронних органів на шляху до самореалізації; 2) здійснює безпосередній коригуючий вплив на перші два блоки, стимулюючи самодіяльність особистості і регулюючи її. До цього блоку необхідно віднести самоконтроль, саморегуляцію, самодисципліну. Причому кожна подальша ланка цього блоку неможлива без попередньої. Крім того, багато експериментальних матеріалів свідчать про те, що кожен період перебування на посаді характеризує відповідний етап самореалізації як вищої потреби людини.

За результатами дослідження, у фахівців із стажем роботи в правоохоронних органах від одного до трьох років домінують *потреби в матеріальному благополуччі*. У правоохоронців, які мають стаж три-п'ять років, чільне *потреби пошани і пізнання* (або духовні потреби). Такі працівники велику увагу приділяють процесу самоосвіти, що підвищує рівень професіоналізму і слугує джерелом їхнього особистісного розвитку. Фахівці зі стажем від п'яти до десяти років уважають професійні знання необхідною цінністю, що дозволяє досягти ще ви-

щого професійного рівня. Головна спрямованість професійної правоохоронної діяльності співробітника на цьому етапі – самореалізація, що дозволяє вибирати орієнтири для зростання і самовдосконалення, реалізувати свою індивідуальність і поширювати одержані знання згідно з професійними уявленнями. Фахівці ж із десятирічним стажем служби в органах внутрішніх справ вибирають оптимальні шляхи подальшої самотворчості і саморозкриття в професійній діяльності. Вони зазвичай розгалужують мережу професійної підготовки, яка дозволяє мати висококваліфіковану і творчу роботу, або перетворити її наявні способи у прийоми більш кваліфікованого забезпечення охорони громадського порядку. Терміни досягнення рівня самореалізації вельми індивідуальні і залежать від успішності процесів соціалізації, ідентифікації, професійної адаптації на основі засвоєння норм і цінностей правоохоронної діяльності, а також нейтралізації і відходу від особистісної деформації працівників органів внутрішніх справ.

Відповідно до результатів проведеного нами вивчення перспективної життєвої стратегії працівників ОВС-слухачів курсів підвищення кваліфікації, курсантів і студентів заочної форми навчання Львівського державного університету внутрішніх справ (N=730) за списком інструментальних і термінальних цінностей М. Рокича сформувалася ієрархія ціннісних орієнтацій опитаних правоохоронців: 1) здоров'я (фізичне і психічне); 2) цікава робота; 3) любов (духовна та фізична близькість з коханою людиною); 4) матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів); 5) наявність хороших і вірних друзів.

Оцінка працівниками інструментальних цінностей за М. Рокичем дозволила встановити груповий рейтинг якостей особистості: 1. Самостійність. 2. Оптимізм. 3. Відповідальність за свої вчинки. 4. Доброзичливість. 5. Акуратність. 6. Вихованість. 7. Чесність. 8. Працьовитість. 9. Життєвий досвід, мудрість. 10. Вимогливість до себе. Отже, показник «самостійність» посідає перше місце, а «вимогливість до себе» – останнє. Водночас у колективах навчальних груп проведено соціометричні дослідження з ранжуванням найбільш негативних характеристик колег із навчальних груп і курсових підрозділів. Під час порівняння групової оцінки референтних членів колективу з їхніми особистісними очікуваннями (тобто якостями, за якими вони оцінюють інших) з'ясувалося, що особистісні очікування «лідерів» не суперечать ієрархії цінностей колективів підрозділів у цілому.

Згідно з нашим припущенням, у індивідів, ціннісні орієнтації яких відповідають (не суперечать) цінностям і нормам колективів, повинна спостерігатися більша інтенсивність самореалізації, ніж в інших курсантів і слухачів. Тому для визначення ступеня самоактуалізації

майбутніх правоохоронців ми використали методику Е. Шострома (створену на основі теорії самоактуалізації А. Маслоу й адаптовану Л.Я. Гозманом). Аналіз результатів підтвердив гіпотезу дослідження. Як і передбачалося, лідери більше схильні до творчої самореалізації у професійній діяльності. Більшість обстежуваних (56%) за шкалою «компетентність у часі» отримала вищі від середнього бали, що свідчить, по-перше, про здатність суб'єктів жити «сьогоденням», а також про високий рівень самоактуалізації особистості. За шкалою «самопідтримка» для 36% курсантів і слухачів значущою є відносна незалежність у вчинках, прагненні керуватися в житті власними цілями, переконаннями, установками і принципами, що проте не означає ворожість до інших і конфронтацію з груповими нормами. За шкалою «цінність самоактуалізації» 57% опитаних поділяють цінності, властиві самоактуалізованим особистостям. Характеристики доповнили шкали «Цінності і гнучкості поведінки», які допомогли сформувати блок цінностей, характерний для обстежуваних; «реактивної чутливості» (шкали Fr і S) – рівень розуміння курсантами почуттів і реакцій інших людей. Тест САТ (шкали Sr і Sa) діагностував у 67% опитаних здатність цінувати свої чесноти, позитивні властивості характеру, самоповагу. Позитивні характеристики отримали 57% обстежуваних за шкалою «синергія», що пов'язує такі протилежності, як гра і робота, тілесне і духовне та інше. Достатньо високі бали, отримані 38% обстежуваних за шкалою «прийняття власної агресії», свідчать про їхню здатність приймати своє роздратування, гнів і агресивність як природний вияв людської природи. Цей показник можна інтерпретувати і як готовність до виконання службових обов'язків щодо захисту життя і здоров'я громадян. За шкалою «контактність» (A і C) у 36% учасників обстеження виявлено здатність до швидкого налагодження глибоких і тісних емоційно-насичених контактів, до суб'єкт-суб'єктного спілкування. Виражені пізнавальні потреби (шкали Cog і Cr) притаманні 47% досліджуваних, що свідчить про прагнення до оволодіння знаннями про навколишній світ, до пізнання та креативності.

Таким чином, самореалізація працівника органів внутрішніх справ у професійній діяльності складається з поєднання трьох основних моментів:

- 1) реальної потреби особистості в самореалізації у правоохоронній сфері;
- 2) співвідношення потреб із можливостями;
- 3) умов для самореалізації: суспільство і конкретне соціальне (професійне) середовище повинні потребувати реалізації відповідних здібностей (затребуваність особи).

Висновки. Досягнення вищого рівня розвитку особистості працівника органів внутрішніх справ – рівня самореалізації – порівняно тривалий керований процес. Основними проблемами цього процесу, на наш погляд, є відсутність послідовності в особистісному розвитку працівників, що пояснюється протиріччями у мотиваційній сфері фахівців; абсолютизація наявного рівня розвитку фахівця як кінцевого результату його службової кар'єри у той час, коли досягнення рівня самореалізації має внутрішні закономірності, етапи (стадії). Серйозною проблемою також є недостатня опрацьованість у педагогіці, психології, соціології виховання наукової категорії «самореалізація». Діяльнісний підхід має важливе методологічне значення для визначення змісту і методики, вивчення основоположних сфер розвитку особистості працівника ОВС, зокрема системи ціннісних орієнтацій особистості, «Я – концепції», рівня самоконтролю і самооцінки. Саме на це повинні бути зорієнтовані подальші дослідження. Також необхідно зважати на вплив чинників професійної деформації, кримінальної субкультури.

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: учеб. пособие для вузов / В.А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.

2. Дмитриева М.А. Уровни и критерии профессионализма: проблемы формирования современного профессионала / М.А. Дмитриева, С.А. Дружилов // Сибирь. Философия. Образование: Альманах Сибирского отделения РАО. – Новокузнецк: Изд-во ИПК, 2000. – Вып. 4. – С. 18–30.

3. Ермолаева Е.П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность / Е.П. Ермолаева // Психол. журн. – 2001. – Том 22. – № 4. – С. 51–59.

4. Завалишина Д.Н. Профессиональное развитие и профессиональное мышление / Д.Н. Завалишина // Вестник Балтийской педагогической академии: научное издание. – СПб.: Изд-во БПА, 1998. – Вып. 18. – С. 71–75.

5. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.

6. Никифоров Г.С. Надежность профессиональной деятельности / Г.С. Никифоров. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1996. – 176 с.

7. Родіна О.Н. О понятии успешность трудовой деятельности / О.Н. Родіна // Вестник МГУ. Сер. 14 Психология. – 1996. – № 3. – С. 51–60.

8. Стрелков Ю.К. Инженерная и профессиональная психология / Ю.К. Стрелков. – М.: Издательский дом «Академия»; Высшая школа, 2001. – 360 с.

9. Суходольский Г.В. Основы психологической теории деятельности / Г.В. Суходольский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1998. – 168 с.

10. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональности деятельности / В.Д. Шадриков. – М.: Наука, 1982. – 185 с.

Каляянов Д.П. Социальные и психологические факторы профессионализации работников органов внутренних дел.

Рассматриваются социально-психологические особенности профессионализации личного состава органов внутренних дел в контексте процессов социализации, самоидентификации, самореализации, их влияние на развитие личности сотрудника ОВД.

Ключевые слова: профессионализация, идентификация, саморазвитие, самореализация, субъективные показатели, объективные показатели, ценностные ориентации.

Kalayanov L.P. Social and psychological factors of professional development of law enforcement workers.

The article examines peculiarities of professional development of the personnel of law enforcement organs in the context of socialization, self-identification, self-realization, their influence on the development of a personality of a law enforcement worker.

Key words: professional development, identification, self-development, self-realization, subjective indexes, objective indexes value orientations.

УДК 159.9

О.Д. Каляянова

**ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ
ПРО ЗЛОЧИН ІЗ ОБ'ЄКТІВ ЕКСПЕРТНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДОМ КОРЕЛЯЦІЇ
СВІДОМОСТІ СУБ'ЄКТІВ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ**

Розглянуто питання теми науково-методичного забезпечення експертної діяльності у вирішенні практичних питань правового, процесуального і криміналістичного характеру у сучасних умовах на засадах новітніх міжнародних і вітчизняних дослідницьких розробок психічного і духовного аспектів. Показано вплив причинних факторів у створенні труднощів, що виникають у процесі вирішення експертних завдань, а також намічені шляхи їх подолання через унесення коректив у погляд на науково-методологічне, методичне і організаційне забезпечення. Висвітлено протиріччя у наукових позиціях щодо статусу експерта в його можливостях реалізації спеціальних знань, а також акцентовано і обґрунтовано необхідність комплексного підходу у створенні класифікації рівнів експертних завдань з точки зору новітніх позицій науки.

Ключові слова: інформація; енергетична анатомія; класифікація рівнів експертних завдань; експертна діяльність як самостійний об'єкт наукового дослідження; інтуїція, метод, спосіб, прийом мислення в реалізації експертних завдань.

Постановка проблеми. З об'єктивних і суб'єктивних причин виникла ситуація невідповідності кількісно-якісного рівня злочинності, з одного боку, та, з іншого – правового, науково-методичного, технічного, організаційного забезпечення правоохоронних органів, зокрема у сфері криміналістики і загальної теорії судової експертизи. Досі проблемні і не вирішені питання щодо визначення змісту термінів «інформація», «енерго-інформаційна складова», «енергетична анатомія», «знання», «спеціальні знання», методологічних підстав класифікації експертних завдань. Нереалізовані природні можливості експертів у застосуванні «інтуїції» як основи новітнього методу і прийому.

Стан дослідження. У вирішенні проблем організації діяльності експертів, застосування спеціальних знань працівниками органів внутрішніх справ у протидії злочинності останніми роками значний внесок зробили провідні вчені: Т.В. Авер'янова, В.П. Бахін, К. Беляков, В.І. Галаган, І. Гора, П. Горяєв, В.Г. Гончаренко, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, С.Г. Коваленко, І.П. Козаченко, В. Колеснік, М.В. Костицький, В.С. Кузьмичов, В.К. Лисиченко, Л.Н. Лобойко, М.А. Погорецький, В. Попонін, О.Р. Росинська, В.В. Седнев, С.М. Стахівський, П.В. Цимбал, Ю.В. Шепітько, М.Г. Щербаковський та ін.

Однак наявність широкого кола авторських наукових поглядів, сформованої традиції в обговоренні проблемних питань у їх динамічному розвитку лише підтверджує актуальність вивчення інституту спеціальних знань у діяльності ОВС із розкриття й розслідування злочинів.

Метою статті є з'ясування причин різного рівня і характеру проблеми оптимізації експертної діяльності у вирішенні експертних завдань і визначення елементів механізму впливу в покращення функцій експертного супроводження в юридичних процесах.

Виклад основних положень. Дія об'єктивних і визначальних природних законів еволюційного розвитку в наш час позначилась суттєвими інформаційними змінами, які можна спостерігати на різних рівнях і у сферах організації суспільства, зокрема, які позначені національними характеристиками: в сучасній Україні зі зміненою політико-економічною формацією. Наразі назріла проблема принципово нового сприйняття і розуміння об'єктивних процесів, явищ, закономірностей природного, соціального, технічного, технологічного, політичного та інших аспектів життя, які мають єдине джерело походження – енерго-інформаційне, духовного рівня, що позиціонує себе знаннями.

Постсоціалістичний науково-інформаційний простір охарактеризувався некоректними щодо світового рівня інформаційного розвитку концептуальними засадами. Доктрина соціалізму відкидала ідею побудови інформативно забезпеченого суспільства. Навпаки, свідомо і

нагло нав'язувалась думка марксистсько-ленінського матеріалізму приземлення свідомості людини до рабського, суто тваринного світу.

Залишки тенденції винятково матеріалістичної діалектики в описовій системі світу присутні і в сучасній науковій парадигмі – матеріалістичній діалектиці. Однак слід акцентувати новітні погляди на сутність людини, її місце і роль у Всесвіті і в соціумі з позицій, що людина на тільки фізичне тіло, але й певна біоенергоінформаційна субстанція. Останні відомі наукові розробки, зокрема. К.Г. Короткова, демонструють означений людський аспект. Метод газорозрядної візуалізації об'єктів (ГРВ) застосовують у медицині задля моніторингу стану здоров'я; в психофізіології – для кількісного визначення рівня стресу і психофункціональної готовності до виконання складної професійної діяльності, а також у дослідженнях свідомості, властивостей рідини і матеріалів.

Останні розробки доказують, що є кореляційна залежність стану фізичного і фізіологічного аспектів людини від стану біоенергоінформаційних показників, які, своєю чергою, складаються з ментального, емоційного, інтуїтивного компонентів [1, с. 6].

Питанням природи і сутності інформації, її місця і ролі у різних процесах присвячено чимало наукових робіт, особливо у природничих науках. Результати науково-технічного прогресу креативно адаптовані у криміналістичні методики дослідження об'єктів – носіїв інформації про злочинну подію, яку можна розглядати в декількох вимірах, зокрема енергетично-інформаційному.

Криміналістика, досліджуючи питання забезпечення юридичних проваджень науковими методиками пошуку, виявлення, фіксації, вилучення слідів злочину на матеріальних носіях, ґрунтується на позиціях сучасних поглядів на природні процеси взаємодії об'єктів з точки зору в концепції їх енергетичної сутності [2].

Означена сутність є причинним фактором щодо формування і розвитку будь-якої структури (системи), зокрема біологічної, технічної тощо, що виявляється в закономірностях руху і переробки інформації в суспільному середовищі, із загальними принципами побудови і функціонування інформаційних систем соціальної природи, які використовують інформацію у форматі знань. «Причиною взаємодії може бути будь-яка енергія – механічна, термічна, хімічна, біологічна. Процеси відображення знаходять свій прояв не лише у відтворенні зовнішніх ознак, а й у відтворенні інших властивостей предметів» [3, с. 61].

В юридичних провадженнях, у частині отримання знань про обставини юридичної події шляхом експертних актів щодо обробки інформації з об'єктів, які перебували в контакті з конфліктуєчими сторонами, чуттєво-біологічний рівень сприйняття інформаційно-енер-

гетичних структур невід'ємно пов'язаний з психічною діяльністю людини, зокрема експерта в криміналістичному провадженні. Експерта у цьому випадку необхідно розглядати як ланку, інформаційну одиницю в енергетичному просторі. Отож, процес пізнання експертом істини по справі виступає як акт механічний, біологічний, психічний, енерго-інформаційний та інший.

Шляхом тестування, предметного опитування, а також у приватних бесідах із співробітниками складу експертних підрозділів виявлено стан майже повного нерозуміння людського ества, особливо в частині енергетичної його системи, її взаємозв'язків з іншими енергетичними структурами, зокрема тими, які становили елементи кримінальної події. Практичне знання енергетичної системи людини (далі – ЕСЛ) підвищує потенціал можливостей самоусвідомлення і усвідомлення намірів інших людей.

Об'єктивною обставиною у судочинстві, яка викликає у суб'єктів юридичних проваджень труднощі з необхідності прийняття справедливого рішення по справі, є отримання знань про обставини справи опосередковано, через сукупність доказів, визначених законом за певними принципами.

У формуванні суб'єктивних уявлень щодо фактів, обставин спираються на теоретичні системи та перевірений досвід, трансформуючи у лінгвістичні форми, що слугують способами і каналами передачі уявлень. Залежно від рівня еволюційного розвитку суспільства, його розуміння суті і ролі інформації у формуванні свідомості, системи вірувань, сформувалася система вимог щодо означеного феномена.

Методологічні аспекти теми породжують проблемні питання не тільки стосовно кількості, форми і якості доказів, а й методів і способів отримання та адекватної передачі інформації суб'єктам юридичних проваджень. Тягар доказування змушує напружувати всі ресурси людини, на яку покладено обов'язок приймати процесуальні рішення. За висловом М.К. Трушнікова: «Это объективно существующее обстоятельство правосудия приводит к потребности доказывания фактических обстоятельств с помощью носителей информации» [4, с. 4].

Проблематику досліджуваної теми характеризують різні за змістом, обсягом (семантичний аспект знання) тлумачення терміна «інформація» на тлі теоретичних моделей з суто матеріалістичним підходом, що значно обмежує потенціал цієї міжгалузевої наукової категорії. Ця ситуація позначається уявою вчених про інформацію, отриману із зовнішнього світу через чуттєвий аспект суб'єкта [5, с. 135]. Важко прийняти те, що внутрішній світ суб'єкта також сповнений інформації, зокрема представлений у формі пам'яті про отриманий життєвий до-

свід, без чого принципово неможливо ідентифікувати інформацію, яка надходить у різних формах із зовнішнього світу.

Розвиток науки ініціював потребу в розширенні пізнавальних категорій через уведення тонших інструментів, зокрема інформації, психічних складових у теоретико-множинному підході; з точки зору «різноманітної концепції інформації» та інформаційного підходу.

Відтак виникає необхідність виявити закономірності розвитку форми і змісту терміна «інформація»; встановити кореляційну залежність між розширеним розумінням цього терміна, ступенем розвитку інтелекту реципієнта інформації, ступенем інтеграційних процесів різних галузей наукових знань, зокрема природничих, і корегуючим фактором у цьому аспекті розуміння інформаціологічного підходу, певною мірою із традиційними східними вченнями щодо онтологічної сутності Всесвіту, задля об'єктивізації та повноти дослідження.

Інформація має багатоаспектні прояви у феноменальному світі, що емпірично підтверджується і може слугувати демонстраційним матеріалом [6]. Інформація є сутністю, яка індивідуалізує різноманітність форм, зокрема людство, виключаючи їх повторність у способі сприйняття інформації і коректної її передачі.

Нетренованій людині важко сконцентрувати увагу навіть на незначній частині цих проявів, свідомо простежити внутрішні зв'язки; більший обсяг інформації залишається поза увагою.

Очевидно, що знайомий нам формний світ за своєю природою є матерією з електромагнітними характеристиками, щодо якого людина є причинним фактором формування інформаційних даних про об'єкти так званої неживої природи, в зоні наших предметних інтересів – речових доказів.

Принципово всі фактичні дані суто інформативні і містять силу, спрямовану на ініціацію пам'яті відповідного досвіду людини і залежать від її світогляду, позиції щодо рівня свідомості, яка безпосередньо залежить від виховання, характеру соціальних зв'язків, осередку існування. Така обставина позиціонує людину як причинний фактор у визначенні доказів, а самі докази – залежними від людського фактору. Діяльність експерта – це акт передачі спеціальних комплексних знань у вигляді інформації, яка має бути доступною для розуміння всіх суб'єктів провадження, виключаючи коефіцієнт погрішності сприйняття різними рівнями свідомості. Під таким кутом зору процесуальна діяльність виступає як просвітницький акт. У зв'язку з цим будь-яке обмеження доступу до інформації слід розглядати як посягання на природне право людини свідомо брати участь у еволюційному процесі, аспектом і різновидом якого є юридичний процес. А тому необхідними

стають заходи щодо створення умов безперешкодного обміну інформацією між суб'єктами, які виступають як джерела певного виду і роду інформації, її реципієнтами і трансляторами. На наш погляд, одним із найважливіших актів у цьому напрямі має бути планомірне і широке обговорення юридичною науковою спільнотою передових досягнень у галузі мікробіології, генетики, фізики тонких енергій (квантової фізики) з метою формування сучасної наукової парадигми в частині квантової природи світу і інформації як форми і способу існування. В правовому аспекті реалізацією стане розширення прав експерта на отримання і передачу інформації учасникам процесу.

За впливом на людину інформаційну природу можна визнати відповідною до психофізичного, фізіологічного, інтуїтивного рівнів; вона коректна не лише до певного аспекту людини, що відповідає за операції мислення. Дія генетичного фактору індивідуалізує сприйняття інформації на психофізичному і фізіологічному рівні і створює об'єктивні умови, які перешкоджають повному порозумінню між суб'єктами, зокрема тими, які залучені до юридичного процесу [7, с. 38].

Висновки експерта віднесені до джерел інформації, які мають доказову силу в юридичному провадженні. Ділова мова, вживання специфічних професійних термінів за методикою дослідження формує експертний висновок як інформаційне джерело виключним для усвідомлення його змісту вузьким колом професіоналів суто відповідного профілю. Відтак його інформація залишається закритою для інших суб'єктів провадження, а також для загалу в судовому провадженні, що є порушенням принципу гласності.

Ця непроста ситуація вимагає розв'язання низки нагальних проблем і об'єктивного, і суб'єктивного характеру і які у комплексному вигляді можуть бути вирішені. Наприклад, на наш погляд, має перспективу в цьому питанні комплексна наукова розробка щодо поняття «інтуїції». Інтуїтивний стан свідомості в режимі прийняття і передачі інформації, особливо її змістовної частини, формує умови резонансу мислення між суб'єктами, зводячи нанівещь індивідуальні розбіжності у сприйнятті, які пов'язані з психоемоційним і ментальним фактором.

Висновки. Функціонування інтуїтивного каналу сприйняття інформації не зумовлено фактором генетичною індивідуальності: це канал прямого сприйняття суті явищ, їх змісту, і він пов'язаний з діяльністю правої півкулі мозку. Вважаємо за потрібне підкреслити важливість означеного факту: за умов належного виховання і навчання із застосуванням відповідних методик маємо нагоду створювати атмосферу адекватного розуміння інформації учасниками юридичного процесу, яка набуває доказового характеру.

Інформаційний аспект організації суспільства в частині забезпечення змістовного порозуміння між суб'єктами провадження вимагає внесення коректив щодо визначення терміна «інформація» в Законі України «Про інформацію» [8] з уваги на новітні погляди на її природу, функцію щодо утворення структурних гармонійних зв'язків у суспільстві, зокрема в юридичних процесах.

1. Ки. Т. Практическое пособие по космоэнергетике / Т. Ки. – М.: Золотой теренок, 2007. – 224 с.
2. Ракитов А.И. Философия ком пьютерной революции / А.И. Ракитов. – М.: Политиздат, 1991. – 287 с.
3. Гора І.В. Криміналістика: посіб. для підготов. до іспитів / І.В. Гора, А.В. Іщенко, В.А. Колесник. – 3 – е вид., стереотип. – К.: Вид. ПОЛИВОДА А.В., 2005. – 236 с.
4. Треушников М.К. Судебные доказательства / М.К. Треушников. – М.: ОАО «Издательский дом» «Городец», 2004. – 272 с.
5. Винер Н. Кибернетика и общество / Н. Винер. – М.: Наука, 1983. – 343 с.
6. Др. Петр Горяев и Владимир Попонин – ДНК биокомпьютер перепрограммирования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://texresearch.com.pde>
7. Беляков К.И. Управление и право в период информатизации: монография / К.И. Беляков. – К.: Издательство «КВЦ», 2001. – 308 с.
8. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48.

Каляянова О.Д. Получение информационной составляющей о преступлениях с объектов экспертного исследования методом корреляции сознания субъектов: проблемные вопросы

Рассмотрены вопросы научно-методического обеспечения экспертной деятельности в решении практических вопросов правового, процессуального и криминалистического характера в современных условиях на основе новейших международных и отечественных исследовательских разработок психического и духовного аспектов. Показано влияние причинных факторов в возникновении трудностей в процессе решения экспертных задач, а также намечены пути их преодоления через внесение корректив во взгляд на научно-методологическое, методическое и организационное обеспечение. Раскрыты противоречия в научных позициях относительно статуса эксперта и его возможностей реализации специальных знаний.

Ключевые слова: информация; энергетическая анатомия; классификация уровней экспертных задач; экспертная деятельность как самостоятельный объект научного исследования; интуиция, метод, способ, прием мышления в реализации экспертных задач.

Kalayanova O.D. Obtaining information component of crime out of objects expert research by correlation consciousness of the subjects: issues

The question topics scientific methods of expert work in solving the practical issues of legal, procedural and forensic nature of current conditions based on the latest international and national research developments mental and spiritual aspects. The influence of causal factors in creating difficulties in the process of resolving peer problems and the ways to overcome them through adjustments are introduced in view of the scientific and methodical and organizational support. The author contradiction in scientific positions on the status of an expert in its abilities of expertise, as well as accented and the necessity of a comprehensive approach in creating the classification levels of expert tasks with regard to the latest position of science.

Key words: *information, energy anatomy, classification of expert tasks levels; expert activity as an independent object of scientific research, intuition, method, manner, method of thinking in expert tasks.*

УДК 159.923.5: 159.9.075

Є.Л. Кузьмін

**МЕТОДИКА ПРОГРЕСИВНОЇ РЕЛАКСАЦІЇ
В СЛУЖБОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОФІЦЕРА-ПСИХОЛОГА
ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК МВС УКРАЇНИ**

Пропонується авторська методика прогресивної релаксації для роботи з військовослужбовцями військової служби за контрактом внутрішніх військ, яка використовується у корекції тривожних реакцій, страхів і фобій. Висвітлюються результати впровадження цього методу та доцільність його використання у практичній діяльності психолога.

Ключові слова: *страх, тривожність, нервово-м'язова релаксація, десенсибілізація, напруження та розслаблення м'язів.*

Постанова проблеми. Для роботи з військовослужбовцями військової служби за контрактом внутрішніх військ МВС України розглядається методика прогресивної релаксації, яка використовується для роботи з тривожними реакціями, страхами та фобіями. Особлива увага військового психолога в межах корекції поведінки спрямована на контроль досягнутих змін і забезпечення їх тривалого та незворотнього характеру. Основою методу корекції та усунення страхів і фобій є роботи відомого американського вченого Джозефа Вольпе (Joseph Wolpe) [1; 2; 3]. Проаналізувавши сучасні надбання в психологічній науці, зроблено адаптацію методу та практично його перевірено.

Виклад основних положень. У повному вигляді методика становить комбінацію прогресивної м'язової релаксації, заміщення альтернативною реакцією та систематичну десенсибілізація. Сутність методу зводиться до того, що в процесі корекції виникають такі умови, за яких військовослужбовець певним чином конфронтується з ситуаціями або стимулами, що викликають у нього реакції страху, так, що страх не виникає. За багаторазового повторення такої конфронтації досягається згасання реакції страху (у результаті реципрокного гальмування), або її заміщення іншою, несумісною зі страхом (роздратованість, злість, сексуальне збудження, релаксація). В іншому випадку основою десенсибілізації стає принцип контр-обумовлення.

Метод контр-обумовлення використовується у професійних тренінгах поліцейських Німеччини [5, с. 46–47]. Контр-обумовленням ліквідують реакції стресу за сутичок із демонстрантами, розбору дорожньо-транспортних аварій. Результат, якого досягають таким чином, такий: що більше неприємна, небезпечна і страшніша ситуація, то більшу релаксацію та спокій вона викликає.

Запропонований метод корекції та усунення страхів і фобій у військовослужбовців внутрішніх військ складається з трьох етапів, упродовж яких психолог опрацює з військовослужбовцем його тривожні стани.

І етап: тренінг релаксації

Нервово-м'язова релаксація. Ефективною методикою лікування страхів, фобійних станів, суб'єктивного відчуття тривоги, формування більш спокійної психологічної установки у осіб, що перенесли психотравмуючий стрес, є прогресивна нервово-м'язова релаксація американського нейрофізіолога Едмунда Якобсона (Edmund Jacobson) [7, с. 218], запропонована 1938 року, яка і досі використовується психотерапевтами та психологами у всьому світі.

Цей метод досягається шляхом первинного напруження і подальшого розслаблення м'язів. Це процес формування умінь відчувати напругу у м'язах і відчуття м'язового розслаблення, що здійснюється завдяки концентрації уваги. Основний принцип метода Е. Якобсона – навчання різниці між напруженням та розслабленням м'язів [6; 8; 9].

За постійних щоденних занять у людей продовжується прогресивна тенденція до розвитку «звички відпочивати» – психологічної установки, що характеризується меншою збудливістю і стресостійкістю. Релаксація здійснює гальмуючу дію на стресову реакцію, тому що людина не може одночасно відчувати тривогу і стан розслаблення [11, с. 549–561].

Тривалий ефект регулярної практики релаксації забезпечує: зниження загального занепокоєння; скорочення в частоті та тривалості панічних нападів; удосконалену здатність розслаблятися; удосконале-

ну концентрацію уваги; збільшення контролю над власним настроєм та емоційним станом; збільшене відчуття власної гідності; підвищення творчого потенціалу [12, с. 170].

В основі методу прогресивної м'язової релаксації лежить використання системи вправ, що складаються із чергування напруги та розслаблення різних м'язів окремо і м'язових груп: обличчя, шиї та рук, спини і живота, ніг (стегна, гомілки, стопи). Обов'язковою умовою засвоєння методики є концентрація уваги на процесі напруження, розслаблення і особливо на відчуттях, що виникають під час переходу м'яза від напруженого стану до розслабленого. Методика заснована на тому, що поперемінно напруження і розслаблення м'язів дозволяє порівнювати ці два стани та полегшує навчання релаксації. Крім того, вважається, що напруження м'язів перед спробою їхнього розслаблення може давати додатковий імпульс, що дозволяє досягти більш глибокого розслаблення [10, с. 219–226].

Оскільки наші душа і тіло – єдине ціле, то нервово-м'язове перенапруження сприяє підвищенню психічної напруженості та дратівливості. Якщо людина, перебуваючи в такому стані, намагається розслабитися, вона часто досягає зовсім протилежного результату [7; 12]. Загальне розслаблення, особливо пережите в психічному аспекті, можливо лише за релаксації всіх кістякових м'язів.

Прогресивна нервово-м'язова релаксація залучає до напруження і розслаблення за порядком, шістнадцять різних груп м'язів тіла.

Ідея методу – напружити кожен групу м'язів упродовж близько 10 секунд, згодом 15–20 секунд їх розслабляти, запам'ятовуючи відчуття групи м'язів у розслабленому та напруженому стані, подумки промовляючи: «мої м'язи розслабляються», «напруження відходить», або будь-яку іншу фразу, що заспокоює, упродовж кожної сесії між послідовними групами м'язів.

Детальна інструкція з нервово-м'язової релаксації

1. Для початку рекомендую налаштувати ритмічне дихання. Наприклад, схема 4–2–4. Тобто, 4 секунди вдихаємо, 2 секунди затримка, 4 секунди видихаємо. Затримка – це не перекриття дихання, а процес. Процес переходу вдихання у видихання і навпаки, ледве вловимо, коли здається, що дихання майже зупинилось. Коли видихаєте, уявляйте, що напруга з усього тіла починає спадати.

2. Стисніть свої кулаки, зачекайте 7–10 секунд, згодом розслабте їх на 15–20 секунд. (Використовуйте такі ж інтервали часу для всіх інших груп м'язів).

3. Напружуйте свої біцепси, підтягнувши передпліччя до плечей і «напружуйте м'язи». Вправа виконується обома руками одночасно. Затримайте напруження, відтак розслабтесь.

4. Стисніть свій трицепс – м'язи на зворотній стороні верхньої частини руки – витягнувши руки рівно і стиснувши їх у ліктях. Затримайте напруження, відтак розслабтесь.

5. Напружте м'язи свого чола, піднявши брови якнайвище. Затримайте напруження, а потім розслабтесь. Коли розслабляєтесь, уявляйте, як м'язи вашого чола стають гладкими та м'якими.

6. Напружте м'язи навколо очей, зажмуривши очі. Затримайте напруження, відтак розслабтесь. Уявіть, як відчуття глибокої релаксації огортає Ваші м'язи.

7. Стисніть свої щелепи, відкриваючи рот так широко, щоб натягнулися усі м'язи навколо щелепи. Затримайте напруження, розслабтесь. Нехай Ваші губи залишаються розімкненими, а щелепа розслабленою.

8. Потягніть м'язи шії, закинувши голову назад, ніби хочете торкнутися головою до спини (працюйте м'яко з цією групою м'язів, аби уникнути пошкодження). Сфокусуйтеся лише на напруженні м'язів шії. Затримайте напруження, розслабтесь. Оскільки ця частина тіла зазвичай особливо напружена, бажано зробити вправу двічі або тричі.

9. Зробіть кілька глибоких вдихів, відчуйте усю вагу голови, м'яко поклавши її на будь-яку поверхню (спинку крісла, ліжко).

10. Потягніть плечі, піднімаючи їх уверх, ніби хочете торкнутися вух. Затримайте напруження, розслабтесь.

11. Потягніть м'язи навколо лопаток, розпрямивши плечі так, ніби хочете однією лопаткою торкнутися іншої. Затримайте напругу в лопатках, розслабтесь. Оскільки ця ділянка часто особливо напружена, можете повторити вправу двічі або тричі.

12. Потягніть грудні м'язи глибоко вдихнувши. Затримайте повітря на десять секунд, повільно видихніть. Уявіть, як спадає напруга разом із видихом.

13. Потягніть м'язи живота, втягнувши його в себе. Затримайте напруження, розслабтесь. Уявіть хвилю релаксації, що поширюється на весь живіт.

14. Потягніть м'язи спини, прогнувши її назад (якщо у вас біль у спині, краще оминати цю вправу). Затримайте напруження, розслабтесь.

15. Напружте сідниці. Затримайте напруження, відтак розслабтесь. Уявіть, що сідничні м'язи розслаблені і м'які.

16. Напружте свої стегна аж до колін. Доведеться напружити сідниці також, оскільки ці м'язи поєднані. Затримайте напруження, розслабтесь. Відчуйте, як стегна стають м'якими і повністю розслабленими.

17. Напружте литкові м'язи, потягнувши на себе носок стопи (тягніть обережно, щоб уникнути судом). Затримайте напруження, розслабтесь.

18. Напружте стопу, скрутивши пальці ніг під себе. Затримайте напруження, розслабте пальці.

19. Зосередьте увагу на тілі, з'ясуйте чи не залишилися напруженими окремі м'язи. Якщо так, то попрацюйте над ними, виконуючи вправу раз чи два.

20. А тепер уявіть хвилю релаксації, що повільно поширюється на все ваше тіло, розпочинаючи з голови, поступово проникає всередину кожної групи м'язів, наближаючись до пальців на ногах.

Через 3–5 хвилин повної релаксації уявіть (із закритими очима), що бачите стелю та підлогу приміщення, у якому перебуваєте. Якщо уявлене результативно, відчуєте таку ж саму м'язову напруженість, що опрацьовували під час виконання завдань. Надалі (знову ж після релаксації) уявіть собі, що повз вас проїжджає автомобіль. Подібним чином можна зробити це з будь-якими предметами, що рухаються; уявити, начебто їде поїзд, пролітає літак і т.п. Відчувши напругу в очах під час уявлення об'єктів, що рухаються, зосередьтеся на напруженні м'язів ока за «спостереження» за нерухомими об'єктами. Наприклад, уявіть себе за читанням будь-якої книги. Такий підхід призводить до «очищення думок» – вже під час або після вправи відчуєте, що думки, як би вляглися, припинили Вас турбувати, жодна з них не миготить у свідомості.

Повна прогресивна послідовність розслаблення м'язів повинна займати приблизно 20–30 хвилин перший раз. З оволодінням практикою можете зменшувати час до 15–20 хвилин.

II етап: диференційна релаксація

На цьому етапі психологу з військовослужбовцем потрібно розробити перелік ситуацій, що викликають страх, або епізодів, пов'язаних із фобією. Список повинен розпочинатись із дискомфортної ситуації, що в подальшому нарощується, і завершувати сценами або подією, яка найбільше викликає страх. Кількість ступенів в ієрархії ситуацій може коливатись від 5–6 до 20 і більше. У першій та другій ієрархії наведені приклади побудови стверджень, які можуть викликати тривогу у військовослужбовця.

Ієрархія ситуацій, що викликають тривогу при соціофобії

1. Ви дивитесь новини, у яких повідомляють про масові заворушення, що відбуваються на вулицях міста.

2. Відчуваєте на роботі насмішки чи глузування колег.

3. Вийшли до супермаркету, де є велика кількість людей, щоб зробити покупки.

4. На дні народженні або масовому заході необхідно вийти з-за столу до туалету.

5. Опинилися в ситуації, коли вас ставлять у незручне становище (почервоніти в присутності колег або незнайомих людей).

6. Доповісти на нараді з тих чи інших питань.
7. Вийти на прогулянку до парку, де відпочиває багато незнайомих людей.
8. Прийти до кінотеатру на перегляд нового гостросюжетного фільму чи бути присутнім на вуличній демонстрації або концерті.
9. У незнайомій компанії познайомитись із цікавою людиною.
10. Виступ на сцені перед великою аудиторією з промовою.

III етап: десенсибілізація

Перед початком з військовослужбовцем обговорюється простий знак, за допомогою якого він повідомлятиме психологу, що стан релаксації досягнуто. Наприклад, військовослужбовець піднімає вказівний палець лівої чи правої руки. Після цього військовослужбовець розташовується у зручній для нього позі, розслабляється і піднімає вказівний палець. У цей момент психолог зачитує перший опис (найменш лякаючої) ситуації. Військовослужбовець досягає релаксації, уявляючи себе в цій ситуації. Коли це вдається, за допомогою обговореного знаку військовослужбовець показує, що можна читати наступну, більш лякаючу ситуацію. Якщо розслабитись військовослужбовцю не вдається, то повертаємось на попередню позицію. Сеанси повторюються до того часу, поки військовослужбовцю не вдасться залишитись у стані спокою за неодноразового проходження всього ланцюжка ситуацій.

У цій стандартній формі десенсибілізації використовуються здібності військовослужбовця уявляти свою участь у тій чи іншій ситуації. Уявні ситуації та реальна участь військовослужбовця в них тісно пов'язані між собою. Якщо вдається досягти спокою в уявній ситуації, то цей спокій буде перенесено на реальну ситуацію. Однак це інколи не вдається. Уява і реальне життя для деяких людей означають різні реальності, тоді слід проводити десенсибілізацію в реальних умовах.

Тренування в реальному житті часто стає доволі складним, але без нього інколи процес корекції завершити неможливо. Використовуючи цей принцип, військовослужбовець конфронується з деякими реальними ситуаціями зростаючої складності. При цьому потрібно миттєво «виводити» військовослужбовця із ситуації, в якій йому не вдається заспокоїтись, або знизити інтенсивність використаних подій.

Кількість сеансів залежить від стану військовослужбовця та тяжкості розвитку його страху чи фобії. В середньому пропонуємо 12 сеансів для опрацювання фобії. Ця кількість сеансів виявилася значно меншою, ніж звичайно потребується за традиційного психоаналізу, котрий може продовжуватись рік і більше.

Після завершення терапії військовослужбовець, що пройшов всі етапи десенсибілізації, зазвичай здатен самостійно планувати та здійс-

нювати десенсибілізацію, застосовуючи її до нових виникаючих або залишкових страхів. Для цього військовослужбовець самостійно складає ієрархічний перелік ситуацій та подій, з якими він тренуватиметься у розслабленні. Надалі він прагне до розслаблення, або уявляючи собі ці ситуації, або реально беручи в них участь.

У продовж двох місяців проводилось дослідження впливу методики прогресивної релаксації на базі військової частини 3045 з охорони особливо важливих державних об'єктів та атомних електростанцій (місто Кузнецовськ), у якому було відібрано 28 військовослужбовців із 164. Контингент досліджуваних віком від 21 до 34 років, стать – чоловіки, всі проходять військову службу за контрактом. Дослідження показало, що метод є доволі дієвим за поєднання його з інструктивними та плановими заняттями з тактичної підготовки військ, психологічної підготовки.

Для виявлення тривоги, тривожності, страху та фобій застосовувалась така батарея методик: методика вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора (адаптація Т.А. Немцінова); шкала самооцінки Ч.Д. Спілбергера (адаптація Ю.Л. Ханіна); інтегративний тест тривожності (ІТТ) [4].

Після проведення двомісячного курсу з контрольною групою простежується зниження показників тривожності та тривоги, які безпосередньо керують емоційною сферою військовослужбовця за виконання службово-бойових завдань.

Середні показники інтегративного тесту тривожності з ситуативними та особистісними шкалами вказують на зниження значень, а саме: *шкала ситуативних показників: емоційний дискомфорт* – 14±6 балів з 67±8 попереднього тестування; *астенічний компонент тривожності* – 9±3 бали з 74±7 попереднього тестування; *фобічний компонент* – 12±2 бали з 57±8 попереднього тестування; *тривожна оцінка перспективи* – 41±3 бали з 93±6 попереднього тестування; *соціальний захист* – 39±4 бали з 76±5 попереднього тестування.

Шкала особистісних показників: емоційний дискомфорт – 57±4 бали з 76±6 попереднього тестування; *астенічний компонент тривожності* – 14±5 балів з 68±4 попереднього тестування; *фобічний компонент* – 23±5 балів з 63±3 попереднього тестування; *тривожна оцінка перспективи* – 46±4 бали з 102±3 попереднього тестування; *соціальний захист* – 61±5 балів з 81±3 попереднього тестування.

Ситуаційна та особистісна тривожність за методикою Ч.Д. Спілбергера також вказують на зниження показників: *ситуаційна тривожність* – 37±2 бали з 54±3 попереднього тестування; *особистісна тривожність* – 33±3 бали з 51±3 попереднього тестування.

Рівень тривожності за методикою Дж. Тейлора – 7 ± 2 бали з 21 ± 3 попереднього тестування.

До цих показників також слід віднести оцінки виконання бойової служби як параметра успішності виконання службово-бойового завдання. Ця група на початку тестування отримувала в середньому 3,6 бала за п'ятибальною шкалою. Після проведення методики прогресивної релаксації показники збільшились до 4,8 бала, що виявлялось також у впевненості дій, на всіх етапах вартової служби.

Висновок. На нашу думку, базисні страхи, такі як страх смерті, страх захворіти ВІЛ-інфекцією або СНІДом, страх катастрофи, що можуть виникати за помилкових чи недбалих дій, повинні бути у військовослужбовців військової служби за контрактом. Вони деякою мірою стримуватимуть та стимулюватимуть військовослужбовців від необдуманих вчинків і змусять обережніше поводитись на бойовій службі.

Отже, метою проведення методу прогресивної релаксації не було понизити показники тривожності до нуля чи звільнити військовослужбовця від усіх страхів, а забезпечити його комфортний емоційний стан, який не буде негативно впливати на виконання бойової служби, дасть змогу впевнено та рішуче виконувати поставлені завдання.

На основі проведеного дослідження обґрунтовано доцільність використання методу емоційно-вольового тренування для військовослужбовців військової служби за контрактом внутрішніх військ МВС України.

Практичним значенням одержаних результатів є: підвищення психологічної стійкості (резистентності) військовослужбовців до страхів і фобій під час виконання службово-бойових завдань за призначенням; зниження рівня плинності кадрів серед військовослужбовців військової служби за контрактом ВВ МВС України; скорочення термінів адаптації до військової служби та виконання службово-бойових завдань після вводу в бойову службу; зменшення матеріальних, часових витрат і задіяності офіцерського (сержантського, старшинського) складу в процесі здійснення психологічного супроводу військовослужбовців; попередження та недопущення випадків самогубств, зривів служби серед особового складу військовослужбовців ВВ МВС України.

---

1. Вольпе Дж. Анализ индивидуальной динамики заболеваний при лечении депрессии / Дж. Вольпе // Эволюция психотерапии. – М.: НФ «Класс», 1998. – Т. 2. – С. 330–345.

2. Вольпе Дж. На пути к созданию научной психотерапии / Дж. Вольпе // Эволюция психотерапии. – М.: НФ «Класс», 1998. – Т. 2. – С. 255–272.

3. Вольпе Дж. Психотерапия посредством реципрокного торможения / Дж. Вольпе, Д. Уолп; под ред. У.С. Сахакиан // Техники консультирования и психотерапии: тексты. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. – С. 349–382.
4. Методические рекомендации лаборатории клинической психологии Психоневрологического института им. В.М. Бехтерева и Центра разработки методов компьютерной психодиагностики «Адаптест» / сост. А.П. Бизюк, Л.И. Вассерман, Б.В. Иовлев. – СПб., 1997. – 22 с.
5. Ромек В.Г. Не стрелять! Психологический тренинг и полиция / В.Г. Ромек // Alter EGO, 1. – 1993. – С. 46–47.
6. Jacobson E. Action currents from muscular contractions during conscious processes / E. Jacobson // Science. – 1927. – p. 403.
7. Jacobson E. Progressive Relaxation / E. Jacobson. – Chicago: University of Chicago Press, 1938. – p. XV. & p. 218.
8. Jacobson E. Electrical measurements of neuromuscular states during mental activities: imagination of movement involving skeletal muscle / E. Jacobson // American Journal of Physiology. – January – 1930. – Pp. 567–608.
9. Jacobson E. Evidence of contraction of specific muscles during imagination / E. Jacobson // American Journal of Physiology. – 1930. – Pp. 703–712.
10. Jacobson E. The Physiological Conception and Treatment of Certain Common «Psychoneuroses» / E. Jacobson // American Journal of Psychiatry. – 1941. – Pp. 219–226.
11. Jacobson E. Neuromuscular controls in man: methods of self-direction in health and disease / E. Jacobson // American Journal of Psychology. – 1955. – Pp. 549–561.
12. Jacobson E. You Must Relax: A Practical Method for Reducing the Strains of Modern Living / E. Jacobson. – New York: McGraw-Hill Book Company, Inc., 1948. – P. 170.

Кузьмин Е.Л. Методика прогрессивной релаксации в служебной деятельности офицера-психолога внутренних войск МВД Украины

Предлагается авторская методика прогрессивной релаксации для работы с военнослужащими воинской службы по контракту внутренних войск, которая используется для коррекции тревожных реакций, страхов и фобий. В статье рассмотрены результаты внедрения данного метода и целесообразность его использования в практической деятельности психолога.

Ключевые слова: *страх, тревожность, нервно-мышечная релаксация, десенсибилизация, напряжение и расслабление мышц.*

Kuzmin Y.L. Progressive Relaxation Techniques in the Service Activity of a Psychologist Officer of the Interior Troops of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

Author's progressive relaxation technique aiming to work with military personnel of contracted internal forces used in the correction of anxiety reactions, fears and phobias is suggested in the article. The author highlights the results of the feasibility of this method and its use by practice psychologist.

Key words: *fear, anxiety, neuromuscular relaxation, desensitization, muscles tension and relax.*

ТРИВОЖНІСТЬ У МІЖОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИНАХ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ

З'ясовується поняття «тривожність», досліджується феномен тривожності. Проводиться емпіричне дослідження впливу тривожності на міжособистісні відносини працівників міліції. Тривожність розглядається як комунікативний бар'єр у розвитку конструктивних міжособистісних відносин працівників міліції. Окреслюються шляхи зниження тривожності як комунікативного бар'єру.

Ключові слова: *тривожність, тривога, страх, міжособистісні відносини, комунікабельність, комунікативні бар'єри, психічна стійкість (нестійкість).*

Постановка проблеми. В умовах демократизації суспільних відносин в Україні, розвитку співробітництва і партнерських взаємин силових структур із населенням особливо гостро постає потреба формування та розвитку професійних якостей фахівців. Перед співробітником органів внутрішніх справ ставляться завдання, що вимагають швидкого і ефективного нестандартного розв'язання в умовах дефіциту часу, а це можливо лише за їх оптимальних міжособистісних відносин. Успішно розв'язувати проблеми, що виникають у процесі професійної діяльності, і конструктивно коригувати свою поведінку можна за допомогою оптимізації рівня тривожності. Рівень тривожності працівника міліції безпосередньо впливає на якість виконання ним своїх функціональних обов'язків, на стан психічного та фізичного здоров'я. Проблема тривожності тісно пов'язана з питаннями службової діяльності працівників міліції, попередження конфліктів і стресів у міжособистісних відносинах. Тривожність може спричинити погане самопочуття, бажання покращити його за допомогою лікарських засобів, алкоголю. Таке зниження рівня тривожності може призвести до хімічного узалежнення. А це – до змін у поведінці, спотворення деяких індивідуально-психологічних властивостей.

Стан дослідження. У сучасній вітчизняній та зарубіжній психології є багато досліджень, присвячених проблемі тривожності та міжособистісним відносинам. Так, «труднощі» у спілкуванні вивчалися в межах таких досліджень: міжособистісного сприймання (Г.М. Андрєєва, О.О. Бодальов); міжособистісної взаємодії (О.В. Цуканова, Б.Ф. Ломов, В.М. Куніцина); міжособистісних відносин (М.М. Обозов, Є.І. Головаха, Н.В. Паніна); за аналізу особливостей комунікації

(Г.М. Андреева, Л.А. Петровська, Л.Е. Орбан-Лембрик, Г.А. Цукерман); у процесі вирішення проблем корекції спілкування (О.Г. Ковальов, К. Роджерс), у теорії розвитку потреби у спілкуванні в онтогенезі (М.І. Лісіна, К. Обуховський), набуття комунікативних навичок (Г.С. Абрамова, О.Ф. Бондаренко, Т.П. Гаврилова). Психічні стани тривожності виступають найважливішим суб'єктивним фактором, що визначає успішність і продуктивність діяльності людини в сфері праці (О.Д. Андреева, В.Ф. Перлз, Ч.Б. Спілбергер), спілкування і пізнання (Л.І. Божович, Р. Мей, Т.А. Немчин, К. Хорні), впливають на ефективність і якість різних видів трудової діяльності (К. Ізард, А.М. Прихожан, Д. Тейлор, Б. Філліпс, Ю.Л. Ханін, О. Bloom, Н. Kelly й ін.).

Незважаючи на достатню розробленість проблеми тривожності в сучасній психології, проблема взаємозв'язку оптимізації рівня тривоги, зниження її рівня, як послаблення чи усунення комунікативного бар'єра, що необхідно для успішної професійної діяльності, та розвитку індивідуально-особистісних особливостей особистості, які потрібні для ефективного спілкування працівника міліції, потребує пошуку шляхів її розв'язання.

Метою статті є:

1) здійснити теоретичний огляд феномена тривожності та комунікативних бар'єрів на шляху розвитку конструктивних міжособистісних відносин;

2) емпірично виявити взаємозв'язки тривожності працівників міліції з іншими їх індивідуально-психологічними особливостями;

3) окреслити шляхи зниження рівня тривожності працівників міліції.

Виклад основних положень. Зазвичай під поняттям «тривожність» розуміють стан людини, який характеризується підвищеною схильністю до переживань, побоюваннями і неспокоєм, що має негативне емоційне забарвлення [11].

Поняття «тривожність» (тривога) було введено в психологію З. Фрейдом 1925 року. Під тривожністю розуміється емоційний стан гострого внутрішнього болісного беззмістового занепокоєння, пов'язаного із прогнозуванням невдачі, небезпеки або ж з очікуванням чогось важливого, значного для людини в умовах невизначеності [12]. Тривога часто розуміється як переживання невизначеної, дифузійної або безпредметної погрози людині як соціальній істоті, коли небезпеці піддаються її цінності, уявлення про себе, становища в суспільстві [1]. Як указує вчений, виражена тривога проявляється як важке невизначене відчуття «занепокоєння», «тремтіння», «кипіння», «бурління» у різних частинах тіла, частіше в грудях, і часто супроводжується різними

сомато-вегетативними розладами (тахікардією, пітливістю, почастішанням сечовипускання, шкірною сверблячкою й т. ін.). Тривога не має чіткого й конкретного приводу для свого виникнення. Це імовірніше переживання невдачі («а раптом...») [1]. Почуття тривоги у працівників ОВС може зумовлювати стрес, погане самопочуття, порушення поведінки і спотворення розвитку певних його психологічних особливостей. На думку вчених, «особистості, які відносяться до категорії високотривожних, схильні сприймати загрозу своїй самооцінці й життєдіяльності у великому діапазоні ситуацій і реагувати досить напружено вираженим станом тривожності» [1, с. 427]. За З. Фрейдом, кожен із нас охороняє себе від тривоги за допомогою набору прийомів, зумовлених нашою генетичною схильністю, зовнішніми труднощами і мікрокліматом у нашій родині та соціумі [12].

Згідно з позицією багатьох учених, почуття, емоції й афекти суб'єкта відображають його актуальні потреби. Так, К. Ізард вважає, що тривога – це не якийсь окремих самостійний феномен, а комбінація стану страху з однієї або декількома іншими емоціями: гнівом, провинною, соромом, інтересом [3].

У низці зарубіжних досліджень, зокрема В. Bloom [15], Н. Kelly [16], також вказується на істотну роль у виникненні тривожності невідповідності між реальними можливостями суб'єкта в конкретній ситуації і силою його потреб. Зокрема, багатьма вченими тривога розглядається як різновид страху. З. Фрейд поряд з конкретним страхом виділяв невідзначений, несвідомий страх [12]. О.А. Чернікова пише про тривогу як «страх очікування», а О. Кондаш (1981) – про страх перед випробуванням [1; 4; 5]. Ф. Перлз (1969) визначає тривогу як розрив між «тепер» й «пізніше» або як «страх перед аудиторією» [1]. Тривога є результатом активності уяви, фантазії майбутнього. Тривога з'являється в людині внаслідок наявності незакінчених ситуацій, заблокованої активності, що не дає можливості розрядити збудження [1; 3; 7; 12; 13].

К. Хорні використовувала термін тривожність (тривога) як синонім поняття «страх», вказуючи таким чином на прямий зв'язок між ними. У більш пізніх своїх працях вона розділила ці два поняття за такою ознакою: «страх є реакцією, пропорційною до наявної небезпеки, в той час як тривога є невідповідною реакцією на небезпеку або навіть реакцією на уявну небезпеку». Під тривожністю К. Хорні розуміла емоційну реакцію на приховану і суб'єктивну небезпеку, що супроводжується певними фізичними відчуттями (пришвидшене дихання, тремтіння і т.д.) [13, с. 33].

А.М. Прихожан розрізняє тривожність як емоційний стан і як стійку властивість, рису особистості або темпераменту. Вона вказує,

що тривожність – це переживання емоційного дискомфорту, пов'язане з очікуванням неблагополуччя, з передчуттям небезпеки, що загрожує [10].

Стан тривоги, або ситуативна тривожність, виникає як реакція людини на різні, найчастіше соціально-психологічні стресори (сприйняття несприятливого до себе ставлення, очікування негативної оцінки або агресивної реакції, загроза самоповазі, престижу). Ситуативна тривожність може виникати у кожної людини напередодні можливих неприємностей і життєвих ускладнень. Цей стан не тільки цілком нормальний, але і виконує позитивну роль [17]. Він виступає своєрідним мобілізуючим механізмом, що дозволяє людині, зокрема працівнику ОВС, серйозно і відповідально підійти до вирішення проблем.

Особистісна ж тривожність, як риса або властивість, дає уявлення про індивідуальні відмінності в реагуванні на дію стресорів різної спрямованості. На думку А.М. Прихожан, «особистісна тривожність проявляється не тільки безпосередньо в поведінці, вона має вираз суб'єктивного благополуччя особистості, що створює специфічний тло її життєдіяльності, що пригнічує психіку [10, с. 46]». Тут можна говорити про порівняно стійку схильність людини сприймати загрозу своєму «Я» в різноманітних ситуаціях і реагувати на ці ситуації підвищенням ситуативної тривожності. Особистісна тривожність може розглядатися як особистісна риса, що виявляється в постійній схильності до переживань тривоги в різних життєвих ситуаціях. Саме в цьому контексті тривожність стає комунікативним бар'єром для працівника ОВС.

Отже, як показує аналіз наукових джерел, поняття «тривожність» багатоаспектне і багатогранне. Є різні визначення цього поняття у психологічній літературі, але більшість досліджень сходяться на думці, що необхідно розглядати це поняття диференційовано: як ситуативне явище і як особистісну характеристику.

У професійній діяльності працівника ОВС тривожність як особистісна якість розглядається неоднозначно. Вона може істотно ускладнювати ефективність професійної діяльності працівника міліції, але може і сприяти вирішенню службових завдань. Найважливішим завданням стає своєчасна діагностика та оптимізація рівня тривожності, залежно від завдання працівника міліції.

У цьому дослідженні розглядаємо тривожність, яка стає перешкодою на шляху формування та розвитку конструктивних міжособистісних відносин працівників міліції. Вирішення проблеми подолання цих перешкод (комунікативних бар'єрів) працівників ОВС актуальне на сучасному етапі розвитку психології. Ця проблема розглядається дослідниками в контексті соціально-психологічних проблем, традиційних для вітчизняної і зарубіжної соціальної психології.

На думку науковців, комунікативний бар'єр – це абсолютна чи відносна перешкода ефективному спілкуванню, яка реально заважає чи суб'єктивно переживається в ситуаціях міжособистісних відносин [9]. Для працівників міліції, як відомо, успіх у професійній діяльності залежить від ефективності спілкування. Причинами таких перешкод є мотиваційно-операційні, індивідуально-психологічні або соціально-психологічні особливості учасників спілкування.

Причинами комунікативних бар'єрів, як наголошує М.І. Шевандрін, що періодично виникають у процесі міжособистісних відносин (у тому числі і у професійній діяльності працівників міліції), є розбіжності у світогляді, світосприйманні партнерів зі спілкування (порушник, затриманий, злочинець і працівник ОВС) й відмінності у їх психологічних особливостях – наприклад, надмірна сором'язливість, потайність тощо [14], і самого працівника міліції, і партнера у спілкуванні незалежно від процесуального статусу.

На думку Д.В. Джонсона, до цих комунікативних бар'єрів можна віднести «тривогу, сором'язливість, занижену самооцінку і страх перед невдачею» [2, с.17].

Оскільки предметом праці для представників правоохоронних професій є людина, люди, колективи, умови їх виховання і обслуговування, управління ними, найпершою особливістю діяльності працівника ОВС є взаємодія з людьми, тобто міжособистісні відносини. Як відомо, конструктивні міжособистісні відносини працівників міліції тісно пов'язані з питаннями їх службової діяльності, попередженням конфліктів і стресів у міжособистісній взаємодії. На думку М.М. Обозова, у ході міжособистісних відносин здійснюються певні впливи, генеруються ті чи інші ідеї, справляється враження і викликаються відповідні почуття та реакції. В умовах оптимальних міжособистісних відносин має відбуватися актуалізація особистісного потенціалу, розкриття талантів і обдаровань. Учений вважає, що конструктивні міжособистісні відносини є і «запобіжними», і «відновлювальними» в розумінні подолання тривожності [8, с. 132].

У емпіричному дослідженні, яке проводилось 2008 року серед працівників підрозділів УДСО при ГУМВС України у Львівській області, взяли участь 52 співробітники міліції. Вік опитуваних – від 22 до 40 років, стаж роботи в ОВС – від 1 до 20 років. Досліджуванним було запропоновано дати відповіді на запитання методик 16 PF Кеттела та ПДТ Ямпольського.

Досліджуючи тривожність працівника міліції, зосередимо увагу на діагностичних критеріях вищезгаданих методик: «О – впевненість в собі – тривожність» (методика 16 PF Кеттела) і «невротизм» (методика

ПДТ Ямпольського). Зауважимо, що серед усіх досліджуваних виявлено 8% (4 осіб) працівників із високим показником діагностичного критерію, виміряного за методикою 16 PF Кеттела «О – впевненість в собі – тривожність», 48% (25 осіб) з середнім рівнем і 44% (23 опитаних) з низьким рівнем цього показника.

Високі показники діагностичного критерію «невротизм», виміряного за методикою ПДТ Ямпольського, наявні в одного працівника, що становить 2% досліджуваних працівників міліції. У 48% (25 працівників) спостерігається середній рівень невротизму, в 50% (26 опитаних) – рівень цього показника низький.

Проаналізуємо взаємозв'язки величини отриманих діагностичних критеріїв «О – впевненість в собі – тривожність» за допомогою кореляційного аналізу. Ці кореляції зобразимо кореляційною плеядою на рисунку 1.

Так, величина діагностичного критерію «О – впевненість в собі – тривожність» прямо корелює із величиною показників (в дужках подано коефіцієнт кореляції) «Психічна нестійкість» (0,41) і «Совісність» (0,34) та обернено корелює із «Асоціальність» (-0,4), «Комунікабельність» (-0,32) та «Н – соромливість – сміливість» (-0,46). Перші чотири перелічені діагностичні критерії належать до методики ПДТ Ямпольського, останній – до методики 16 PF Кеттела (див.: рис. 1).

Рис. 1. Кореляції діагностичного критерію «О – впевненість в собі – тривожність»

Шкала «О - впевненість в собі – тривожність» оцінює загальний стан емоційного переживання очікування неблагополуччя, передчуття

загрози як маркера інтенсивності психологічного адаптаційного процесу. Підвищення рівня тривожності – початковий етап формування невротичних порушень. Так, збільшення рівня тривожності відбувається, як правило, неусвідомлено, формуючи несприятливий психологічний імпульс, заряд, який потім реалізується у місці найменшого опору, найменшого благополуччя в організмі у психологічній чи соматичній сфері. Високі показники за шкалою характеризують досліджуваного як тривожного, депресивного, ранимого та вразливого.

Зображені прямі кореляції показують:

1) що зі зростанням психічної нестійкості підвищуватиметься тривожність. Чинник «психічна нестійкість» вказує на рівень дезадаптації, тривожності, втрату контролю над потягами, оцінює рівень психічної стійкості і, як наслідок, рівність, стабільність, послідовність і цілеспрямованість поведінки;

2) зі збільшенням величини «Совісність» також зростатиме тривожність. Шкала «Совісність» призначена для вимірювання ступеня поваги до соціальних норм і етичних вимог. Шкала фіксує почуття відповідальності, сумлінність, стійкість моральних принципів. За низьких балів, опитувані зазвичай легковажні і безвідповідальні. Часто ухиляються від виконання своїх обов'язків, недбало ставляться до законів і моральних норм. Досліджувані, що отримали середні показники, характеризуються порядністю, вимогливістю до себе й інших. Найчастіше прагнуть діяти відповідно до своєї честі і совісті. Але можливі й відхилення від загальноприйнятих моральних норм. За високих балів, вони керуються почуттям обов'язку, з повагою ставляться до моральних норм. Завжди точні і охайні у справах, в усьому люблять порядок, відрізняються відповідальністю і сумлінністю.

Психологічний зміст отриманих обернених кореляцій полягає в тому, що зі збільшенням показника шкал «асоціальність», «комунікабельність», та «Н – соромливість – сміливість» тривожність у досліджуваних працівників ОВС зменшується і навпаки. Оскільки шкала «асоціальність» описує «соціопатичну особистість», що характеризується труднощами соціальної адаптації, негативним ставленням до соціальних вимог, що повторюються, і важкокоригованими асоціальними реакціями, то певний рівень тривожності допомагає подолати труднощі у соціальній адаптації працівника міліції. Шкала «комунікабельність» спрямована на вимірювання широти й інтенсивності спілкування. Ця шкала вимірює багатство і яскравість емоційних проявів, природність і невимушеність поведінки, готовність до співпраці, чуйність ставлення до людей. За низьких оцінок досліджуваний уникає емоційної близькості з людьми. Встановлює формальні міжособистісні

відносини. Любить самотність, спілкування з людьми його обтяжує. Близьких друзів майже не має. В такому випадку підвищується рівень тривожності працівника міліції. При отриманні середніх балів досліджуваних відрізняють рівні стосунки з людьми. Як правило, вони доволі товариські, добрі і турботливі, відчувають себе однаково затишно і у великій гучній компанії, і на самоті. Виявляють прагнення до розширення кола знайомств, проте в основному орієнтуються на підтримання тісних емоційних зв'язків із невеликою групою друзів. За отримання високих балів досліджуваних відрізняє невичерпна енергія, завзятливість, активне прагнення до досягнення поставлених цілей. Вони надають перевагу активній діяльності, прагнуть у все втручатися. Володіють організаторськими здібностями і лідерськими якостями.

Обернені кореляції діагностичних критеріїв «О – впевненість в собі – тривожність» з «Н – соромливість – сміливість» показують, що зі збільшенням соціальної сміливості, активності, готовності мати справу з незнайомими обставинами і людьми, невимушеності тривожність зменшуватиметься.

Отримані прямі і обернені кореляції нашоухують нас на думку про необхідність зниження рівня тривожності, її оптимізації, оскільки від її рівня залежить психічна стійкість особистості працівника міліції, його психологічний комфорт, а отже – і ефективність виконання ним функціональних обов'язків. Адже «психічна стійкість – це властивість особистості, окремими аспектами якої є стійкість, урівноваженість, опірність. Вона дає змогу особистості протистояти життєвим труднощам, несприятливому тискові обставин, зберігати здоров'я і працездатність у різних випробуваннях» [1, с. 517].

Отримані результати дослідження тривожності як комунікативного бар'єра у розвитку конструктивних міжособистісних відносин працівників міліції перегукуються з дослідженням Ю.В. Слободчикової, яка відзначає обернений кореляційний зв'язок тривожності з такими особливостями особистості курсанта освітніх закладів, як соціальна активність, прагнення до лідерства, емоційна стійкість, ступінь невротизму і інтровертованості [16].

У результаті отриманих даних можемо окреслити шляхи послаблення та подолання комунікативних бар'єрів у розвитку конструктивних міжособистісних відносин:

1) зміцнення та підвищення психічної стійкості працівників міліції, оскільки в основі психічної стійкості особистості є «гармонійна (розмірна) єдність сталості особистості та динамічності, які доповнюють одна одну. На базі сталості вибудовується життєвий шлях особистості. Вона підтримує і зміцнює самооцінку, сприяє прийняттю себе як

особистості й індивідуальності. Динамічність і пристосовність якнайтісніше пов'язані зі самим розвитком та існуванням особистості. Розвиток неможливий без змін, що відбуваються в окремих сферах особистості та в особистості загалом. Вони зумовлені і внутрішньою динамікою, і середовищними впливами. Фактично, розвиток особистості є сукупністю її змін [3, с. 517]»;

2) підвищення комунікабельності працівників ОВС, їх комунікативних рис, навичок і вмінь міжособистісного спілкування, розвиток комунікативної компетентності;

3) розвиток соціальної сміливості, активності, готовності мати справу з незнайомими обставинами і людьми, особистісне зростання працівників міліції.

Висновки. Проведене дослідження показало, що феномен тривожності багатоаспектний і багатогранний. Більшість дослідників сходяться на думці, що необхідно розглядати це поняття диференційовано: як ситуативне явище і як особистісну характеристику. Ситуативна тривожність виникає як реакція людини на різні, найчастіше соціально-психологічні стресори. Особистісна тривожність може розглядатися як особистісна риса, що виявляється в постійній схильності до переживань тривоги в різних життєвих ситуаціях. У цьому випадку тривожність постає комунікативним бар'єром на шляху формування та розвитку конструктивних міжособистісних відносин, які є основною особливістю діяльності працівника ОВС. На основі емпіричного дослідження виявлені взаємозв'язки тривожності працівників міліції з такими індивідуально-психологічними особливостями: психічною нестійкістю та совісністю (прямі взаємозв'язки); асоціальністю, комунікабельністю та «соромливістю – сміливістю» (обернені взаємозв'язки):

Подальшими дослідженнями маємо намір емпірично перевірити рівень тривожності та її взаємозв'язок з іншими психологічними властивостями, зробити порівняльний аналіз серед військовослужбовців внутрішніх військ, працівників пенітенціарної системи та працівників міліції різних спеціальностей (дільничних інспекторів міліції, працівників карного розшуку, працівників спецпідрозділів).

1. Варій М.Й. Психологія особистості: навч. посібник / М.Й. Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.

2. Джонсон Девід В. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування / Девід В. Джонсон; пер. з англ. В. Хомика. – К.: КМ Академія, 2003. – 288 с.

3. Изард К.Е. Психология эмоций / К.Е. Изард. – СПб.: Питер, 1999. – 464 с.

4. Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия / А.И. Захаров. – СПб.: Узд-во «СОЮЗ», 1998. – 336 с.

5. Кондаш О. Хвилювання: страх перед випробуванням / О. Кондаш. – К.: Рад. школа, 1981. – 170 с.
6. Куницына В.Н. Межличностное общение: учеб. для вузов / В.Н. Куницына, Н.В. Казаринова, В.М. Погольша. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.
7. Лефтеров В.О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності: дис. ... д-ра наук: спец. 19.00.09 / В.О. Лефтеров. – 2009.
8. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений / Н.Н. Обозов. – К.: Лыбидь, – 1990. – 192 с.
9. Орбан-Лембрик Л.Е. Психология професійної управлінської діяльності / Л.Е. Орбан-Лембрик. – 2005. – Т. 8. – № 3. – С. 58–67.
10. Прихожан А.М. Причины и профилактика и преодоление тревожности / А.М. Прихожан // Психологическая наука и образования. – 1998. – № 2.
11. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.
12. Фрейд З. Психонализ и детские неврозы / З. Фрейд. – СПб., 2000.
13. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / К. Хорни. – М.: Изд. группа «Прогресс – Универс», 1993. – 480 с.
14. Шевандрин Н.И. Социальная психология в образовании / Н.И. Шевандрин // Концептуальные и прикладные основы социальной психологии: учеб. пособ. – М., 1995. – Ч. 1. – 544 с.
15. Bloom V.C. Human Characteristics and School Learning / V.C. Bloom. – N.-Y., 1976. – P. 98–113.
16. Kelly H. Attribution theory and research / H. Kelly, L.L. Michela // Am. Rev. Psychol. – 1980. – V. 31. – P. 457 – 501.
17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.minro.ru/.../Slobodchikova_statya.do.

Наугольник Л.Б. Тревожность в межличностных отношениях сотрудников милиции.

Исследуются феномен тревожности и понятие «тревожность». Проводится эмпирическое исследование влияния тревожности на межличностные отношения сотрудников милиции. Тревожность рассматривается как коммуникативный барьер в развитии конструктивных межличностных отношений работников милиции. Определяются пути снижения коммуникативных барьеров.

Ключевые слова: *тревожность, беспокойство, страх, межличностные отношения, коммуникабельность, коммуникативные барьеры, психическая устойчивость (неустойчивость).*

Naugolnyk L.B. Anxiety in Interpersonal Relations of Law Enforcement Workers

The article scrutinizes the phenomenon of anxiety, researches the notion of «anxiety». The author conducts an empirical study on the impact of anxiety on police interpersonal relationships. Anxiety is examined as a communicative barrier in the development of meaningful interpersonal relationships of law enforcement workers. The ways of communication barrier reducing are shown.

Key words: *anxiety, alarm, fear, interpersonal relationships, communication, communication barrier, mental stability (instability).*

ОСНОВНІ ЗАХОДИ В МЕЖАХ НАДАННЯ ЕКСТРЕНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ РОДИЧАМ ЗАГИБЛИХ УНАСЛІДОК НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Наводяться дані щодо особливостей роботи екстремальних психологів із родичами загиблих від надзвичайних ситуацій. Надається характеристика основних етапів роботи фахівця-психолога з людиною, яка переживає горе втрати, висвітлюються основні проблеми організації психологічної допомоги в подібних ситуаціях.

Ключові слова: *горе; екстрена психологічна допомога; надзвичайна ситуація.*

Постановка проблеми. Мабуть, найважчим горем для людини є втрата. Біль від смерті рідного не можна ні з чим порівняти. Період проведення пошуково-рятувальних робіт в осередку трагедії можна назвати найважчим із психологічної точки зору. Місце надзвичайної ситуації (НС) є зосередженням горя та відчаю тих, хто втратив найдорожчих людей. Саме в таку мить постраждалим, які волею долі опинились у таких умовах, обов'язково повинна надаватись екстрена психологічна допомога.

Стан дослідження. Сутність і зміст психологічної допомоги вивчали такі вчені: О.Ф. Бондаренко, І.О. Корнієнко, М.О. Крюкова, В.І. Лисенко, О.О. Холодова та ін.

Особливості психологічної допомоги в екстремальних умовах розглядали Ф.Є. Василюк, О.Г. Караяні, М.О. Крюкова, Л.А. Пергаменщик, В.Г. Ромек, Н.В. Тарабрина, О.В. Тімченко, Є.М. Черепанова, С.І. Яковенко та ін.

Д.Ю. Бородін, О.Я. Варга, О.В. Гнездилов, С. Гремлінг, Є.Г. Гриневич, Б. Дейтс, В.Л. Марищук, В.Л. Решетніков, А. Antonovsky, A. Baum, C. Benington, R. Byrant та ін. досліджували особливості поведінки людини в умовах надзвичайної ситуації, вивчали питання керування стресом, розглядали проблеми здійснення психотерапевтичних заходів із постраждалими.

Мета статті – розгляд питань щодо особливостей проведення екстремальними психологами необхідних заходів під час надання екстреної психологічної допомоги постраждалим, які внаслідок надзвичайної ситуації втратили своїх рідних і близьких.

Виклад основних положень. Доволі часто, коли виникає складна надзвичайна ситуація, до ліквідації її наслідків можуть бути залу-

чені психологи, спеціалізацією яких не є екстремальна психологія [4]. Маючи вагомі академічні знання в межах психологічної науки, такі фахівці можуть не володіти основними прийомами та техніками надання екстреної психологічної допомоги постраждалим від лиха людям.

Надзвичайні (екстремальні) ситуації характеризуються насамперед надсильним впливом на психіку людини, що викликає в неї травматичний стрес. Психологічні наслідки травматичного стресу в крайньому вияві виражаються в посттравматичному стресовому розладі (ПТСР), який виникає як затяжна або відстрочена реакція на ситуації, сполучені із серйозною загрозою життю або здоров'ю. ПТСР може розвиватися в умовах надзвичайної практично у кожної людини навіть за умов повної відсутності явної особистої схильності [1].

Травматичний стрес – це особлива форма загальної стресової реакції. Як відомо, стрес є неспецифічною відповіддю організму на будь-яку зміну умов, що вимагають пристосувань. Центральними положеннями в концепції стресу, запропонованої 1936 року Гансом Сельє, є гомеостатична модель самозбереження організму й мобілізація ресурсів для реакції на стресор [6].

Стрес стає травматичним, коли перевантажує психологічні, фізіологічні, адаптаційні можливості людини й руйнує захист, коли результатом впливів стресора є порушення у психічній сфері за аналогією з фізичними порушеннями [2]. Як стресор у таких ситуаціях виступають травматичні події – екстремальні, кризові та надзвичайні ситуації, що володіють потужним негативним наслідком.

В умовах надзвичайної ситуації у людини відбувається розрив цілісності особистості на всіх рівнях вияву: когнітивному, рольовому, особистісному й соціальному.

Когнітивний розрив виявляється в нерозумінні того, що відбулося. *Рольовий розрив* – це нездатність постраждалої людини виконувати свої функції в сім'ї, на роботі. *Соціальний розрив* можна розглядати як віддалення від сім'ї та друзів. *Розрив на особистісному рівні* характеризується як нездатність усвідомлювати те, що відбулось, емоційно або фізично.

Для подолання розривів необхідні:

- пояснення, інформування, структурування, осмислення (ці засоби вживаються на подолання когнітивного розриву);
- знаходження будь-якої ролі з метою мобілізації активності (ліквідація рольового розриву);
- допомога в знаходженні контакту й підтримки (усунення соціального розриву);
- визначення того, що не змінилося (особистісний розрив) [5].

Крім того, якщо, виїжджаючи на місце трагедії, психолог МНС приблизно знає, які проблеми на нього чекають, то психолог, який

вперше залучається до такої місії, з ними не ознайомлений. Саме для мінімізації негативного впливу цих проблем і підвищення рівня власної діяльності з надання екстреної психологічної допомоги постраждалим психолог повинен здійснити низку певних заходів.

Зазначимо основні з них:

1) дотримуватись графіку чергування та виконувати свою функцію, відведена за розподілу всіх психологів, які працюють на місці трагедії;

2) під час роботи в осередку НС засобами візуальної психодіагностики ідентифікувати тих постраждалих, які більш ніж інші потребують екстреного психологічного втручання (родичі загиблих, або тих, чия доля невідома);

3) інформацію надавати дозовано та обережно, адже будь-яка помилка може спричинити виникнення панічних явищ або загострення негативних психічних станів серед постраждалих;

4) мінімізувати контакт постраждалих із представниками засобів масової інформації;

5) за можливості вивести постраждалого з осередку НС або хоча б із натовпу людей, яких застала зненацька трагедія;

6) у випадку вияву у постраждалого гострих стресових реакцій провести необхідні заходи щодо їх купірування;

7) якщо у людини, яка втратила родича на місці трагедії, є ще близькі люди, необхідно забезпечити їх сумісне перебування, адже така підтримка буде на користь психологічному стану людини, яка пережила втрату.

Розглянемо детальніше деякі з основних етапів роботи екстремальних психологів із родичами загиблих. Часто виникають такі ситуації на місцях трагедій, коли доля деяких людей, яких застало лихо, тривалий час залишається невідомою. В таких випадках буде організовано розміщення людей у найближчому пристосованому для цього місці (готель, школа і т.д.). В таких умовах психологам обов'язково потрібно організувати цілодобове чергування. За необхідності з валізи психолога фахівцеві потрібно мати напоготові заспокійливі препарати, чай, воду, серветки.

Під час очікування звісток про долю своїх рідних люди можуть підхоплювати та підтримувати панічні реакції, адже в умовах очікування більшість із них може не витримати інформаційний вакуум. Саме для профілактики паніки бажано проводити регулярне інформування тих, хто очікує звісток, не рідше, ніж кожні 2–3 години. Екстремальні психологи повинні регулювати скупчення очікуючих та за потреби одразу купірувати виникнення хвилювань у групі.

Окрему увагу слід приділяти тим постраждалим, хто переживає ускладнене горе, тим, хто втратив не одну рідну людину, а родину.

Такий постраждалий переживає неможливість виправлення трагедії та незворотність ситуації. Його оточує лише порожнеча, а життя втрачає смисл. З такою людиною психолог повинен знаходитись постійно, забезпечити їй почуття безпеки, надати підтримку, провести всі необхідні заходи в межах надання екстреної психологічної допомоги. Основною метою психолога на цьому етапі є допомогти людині виявити своє горе через емоції, відреагувати на те, що трапилося, щоб уникнути важких наслідків у майбутньому.

Ще одним доволі важливим заходом на місці трагедії є створення місця сублимації або опредметнення горя – місця, куди будь-хто, а особливо постраждалі, чиї близькі загинули, зможуть принести квіти, фотографії, свічки тощо. Таке місце створюється екстремальними психологами у випадку невизначеності дійсного місця, де загинули люди, або якщо на таке місце не має вільного доступу (наприклад, місце аварії літака або руйнування будинку). Як правило, на такі місця сублимації або опредметнення горя люди, які тим чи іншим чином постраждали від трагедії, свідки надзвичайної ситуації та сторонні несуть квіти в пам'ять про загиблих, іграшки, якщо серед них були діти, запалюють свічки тощо. Ці заходи дозволяють усім охочим виявити своє співчуття до того, що трапилося, виразити свій біль, вшанувати пам'ять загиблих від надзвичайної ситуації.

Досвід роботи фахівців науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології в осередках надзвичайних ситуацій свідчить про певний терапевтичний ефект подібних місць опредметнення горя. Приходячи сюди, постраждалі не стримують свої емоції, дозволяють собі виразити свій біль та скорботу. Такі вияви є бажаними з точки зору нормального переживання реакції горя як відповіді на смерть близької людини. Але слід пам'ятати, що поряд із цим така картина у постраждалих може викликати або провокувати прояв образи, агресії та гніву на навколишніх за те, що вони живі, а близької людини немає серед них; на ситуацію зокрема і долю взагалі, що така біда трапилася саме з ними і її не вдалося уникнути.

Основним завданням екстремального психолога на цьому етапі є спрямування людини, що горює, на розуміння своїх почуттів, на необхідність їх прояву та на те, що навіть негативний спектр усіх емоційних виявів є нормальним для ситуації, в якій вона опинилась. Такий процес розуміння та усвідомлення дозволить знизити переживання постраждалих щодо адекватності свого стану, адже багато з них у подібних ситуаціях утрачають самоконтроль, відчувають страх і сумніви щодо норми власного психічного стану. В такому випадку екстремальний психолог, пояснюючи природу таких переживань та переконуючи людину в їх нормальності, допомагає їй заспокоїтись.

Крім цього, наведені вище заходи дозволять знизити рівень тривоги та стурбованості постраждалого щодо свого стану шляхом сприяння усвідомленню та вираженню негативних емоційних проявів. Психолог проводить роботу щодо недопущення процесу придушення постраждалим своїх емоцій, незважаючи на їх спрямованість і характеристику. Це також допоможе попередити виникнення у постраждалого почуття провини за те, що трапилося з його близькою людиною.

Працюючи в осередку надзвичайної ситуації, нам неодноразово доводилось простежувати виникнення у багатьох родичів загиблих почуття провини. Найчастіше це спостерігалось у батьків, які внаслідок трагічної події втратили дитину незалежно якого віку. Зауважимо, що за виникнення такого почуття його усвідомлення та розуміння, принаймні, дозволить його контролювати, забезпечить профілактику трансформації цього емоційного прояву у патологічну форму. Можна зробити висновок, що робота з постраждалим щодо усвідомлення своїх емоційних проявів повинна проводитися психологом обов'язково.

Зауважимо, що майже за всіх надзвичайних ситуацій, де була масова загибель людей, варто запрошувати священиків, які проведуть необхідні релігійні обряди. Відомо, що коли є надія знайти безвісти зниклих, багато хто з їхніх родичів звертається до Бога.

У ситуаціях, коли людина отримала звістку про загибель близького, а тіло його ще не знайдено, священики можуть провести панахиду за загиблими. Саме в таких випадках підтримка священиків може трактуватись як своєрідний психотерапевтичний прийом, який шляхом констатації того, що відбулося, як незворотної ситуації та підтвердження смерті постраждалих, дозволяє певним чином оптимізувати психічний стан людей, які опинились в осередку горя. Крім того, такий обряд можна трактувати як превентивний захід щодо виникнення у родичів загиблих суїцидальних думок і намірів. Дії священика з проведення поминальної панахиди на місці надзвичайної ситуації може викликати і зворотній ефект, особливо з боку тих людей, які ще не отримали звістку про загибель близької людини та які мають надію на її порятунок.

Особливу увагу слід приділити випадкам, коли надзвичайна ситуація трапилась далеко від місця проживання загиблої людини (авіакатастрофи), а у її родичів немає можливості відвідувати місце загиблі у будь-яку мить. У таких ситуаціях бажано неподалік від місця аварії дозволити родичам загиблих взяти з собою, наприклад, мішечки із землею з місця трагедії тощо. У тих, хто втратив найріднішу у світі людину, може з'явитись бажання взяти з собою хоч що-небудь як пам'ять про загиблого. Такі дії, з точки зору екстремальних психологів, у більшості випадків є необхідними для полегшення психологічного стану

людини, що знаходиться у стані горя. Беручи на пам'ять речі з місця трагічної загибелі рідної людини, у постраждалого з'являється можливість посумувати, виплеснути свої емоції, тобто перенести своє горе з внутрішнього в зовнішній світ.

Отож, дізнавшись про загибель рідної і близької людини, постраждалим оволодівають почуття. У кризі у людини, як правило, виникає амбівалентність почуттів, тобто боротьба протилежних устремлінь: залежності та незалежності, впевненості в своїх силах із прагненням перекласти відповідальність на інших, емоційного контролю з його втратою. Всі ці почуття викликають у людини, яка знаходиться у стані горя, зниження самооцінки; невпевненості у майбутньому, виникнення недовіри до інших, страх, що знову можна пережити подібну трагедію.

Під впливом травматичної ситуації у людини порушується процес сприйняття безперервності життя і руйнуються індивідуальні пояснювальні схеми, які до травматичного впливу робили суб'єктивний світ зрозумілим і передбачуваним. Такі переживання та думки можуть супроводжуватися неадекватними вчинками людини, яка горює, що у крайніх випадках може призвести до нанесення пошкоджень собі та іншим людям. Також у людини можуть виникнути і суїцидальні думки. Вважається, що в подібних ситуаціях ці думки нормальні, але головне – не допустити, щоб людина зробила крок до їх здійснення. Для цього необхідно змусити тих, хто пережив горе втрати, згадати про те, що потрібно обов'язково вшанувати пам'ять загиблих, поховати їх, пом'янути.

Відвідування місця катастрофи викликає у родичів загиблих високу нервову напругу. Також у людей у стані горя спостерігаються різні негативні психічні стани, які можуть спровокувати появу суїцидальних думок. Отож, на цьому етапі важливо забезпечити психологічне супроводження родичів загиблих. Необхідно, щоб у цей час психологи були поруч із тими, хто втратив близьких. Найчастіше в таких випадках екстремальні психологи проводять індивідуальну роботу, головною метою якої повинна стати побудова плану на найближче майбутнє. Треба допомогти людині зрозуміти, яку місію їй потрібно виконати, що необхідно зробити. Це зорієнтує людину на конкретну діяльність. Також екстремальному психологу слід пам'ятати, що у подібних випадках необхідно уникати тем, основним змістом яких є суцільний позитив, – це може тільки нашкодити постраждалому, адже щойно втративши рідну людину, він не вірить у те, що все буде добре. Бажано спрямувати людину на обов'язкове проходження процесу горювання, інакше вона назавжди залишить у своєму внутрішньому світі глибоке, непережите горе, яке може обумовити порушення психологічного та соматичного стану людини.

Ретельну увагу слід приділяти процесу впізнання тіл загиблих, яке може проводитись і на місці катастрофи, і у морзі. Таку процедуру необхідно планувати так, щоб до її проведення було залучено максимальну кількість екстремальних психологів. Наш досвід роботи в осередку надзвичайної ситуації свідчить, що на процес упізнання необхідно брати з собою заспокійливі засоби, питну воду, одноразові рукавички тощо [3]. Найчастіше родичі загиблих не допускають до процедури впізнання нікого, окрім екстремальних психологів. Саме з метою попередження власного психологічного виснаження фахівці повинні встановити чіткий графік черговості супроводження родичів для впізнання. Зауважимо, що впізнання тіл загиблих на місці трагедії вважається з психологічної точки зору дещо легшим, ніж упізнання у морзі, де знаходяться тіла та останки всіх загиблих. Це може викликати у людини додатковий стрес.

Порушення сприйняття свого минулого, сьогодення й майбутнього, почуття «укороченої життєвої перспективи», втрата цікавості до життя в цілому, почуття «відгородженості» від інших людей, порушення взаємин із іншими, руйнування індивідуальних когнітивно-емоційних схем тощо – це те, що відчуває особистість, яка втратила близьку людину. Це дозволяє говорити про безпосередній вплив кризових, екстремальних і надзвичайних ситуацій на особистість яка пережила втрату.

Висновок. Проведення фахівцем-психологом, який працює в осередку надзвичайної ситуації, всіх необхідних психологічних заходів, обумовить зниження вірогідності виникнення та розвитку у родичів загиблих ознак посттравматичного стресового розладу та гострих стресових реакцій. Отож, психологічна робота з надання екстреної психологічної допомоги родичам загиблих унаслідок надзвичайної ситуації є найважливішим етапом психологічної роботи фахівця в осередку трагедії.

1. Відношення до життя та смерті в умовах надзвичайної ситуації: ціннісно-смысловий аспект: монографія / Д.В. Лебедев, С.Ю. Лебедева, О.О. Назаров, Н.В. Оніщенко, В.П. Садковий, О.В. Садковий, О.В. Тімченко. – Х.: НУЦЗУ, 2009. – 128 с.

2. Кризова психологія: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. – Х.: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2010. – 383 с.

3. Оніщенко Н.В. Особливості підготовки психолога МНС до виїзду в зону надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Право і безпека. – Х.: НУВС, 2012. – №1 (43). – С. 329–333.

4. Оніщенко Н.В. Роль та місце екстремальних психологів при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Вісник Національного університету оборони України: збірник наук. праць. – К.: НУОУ, 2012. – Вип. 1 (26). – С. 223–229.

5. Психиатрия чрезвычайных ситуаций. Руководство: в 2 т. / под ред. Т.Б. Дмитриевой. – М., 2004. – Т. 1; 2. – 361 с.

6. Ромек В.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / В.Г. Ромек, В.А. Контрактович, Е.И. Крукович. – СПб.: Речь, 2004. – 256 с.

Онищенко Н.В. Основные мероприятия в рамках оказания экстренной психологической помощи родственникам погибших в следствии чрезвычайных ситуаций

Приводятся данные относительно работы экстремальных психологов с родственниками погибших вследствие чрезвычайных ситуаций. Дается характеристика основных этапов работы специалиста-психолога с человеком, который переживает горе потери, освещаются основные проблемы организации психологической помощи в подобных ситуациях.

Ключевые слова: горе; экстренная психологическая помощь; чрезвычайная ситуация.

Onischenko N.V. The Main Measures within the Emergency Psychological Counseling Families of the Victims of Emergency Situations

The article presents data concerning the peculiarities of the work of psychologists with the relatives of the victims of emergencies. The author characterizes the main stages of the work of the expert-psychologist with the person experiencing grief loss; the main problems of the organization of psychological help in similar situations are highlighting.

Key words: grief, emergency psychological assistance; emergency.

УДК 159.9.072

І.І. Приходько

**РОЗРОБКА ПСИХОДІАГНОСТИЧНОГО
ІНСТРУМЕНТАРІЮ ВИЗНАЧЕННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ
ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ**

Подано результати розробки методики «експрес-діагностика психологічної безпеки особистості» фахівця екстремального виду діяльності на підставі емпірично розробленої трансформаційної моделі психологічної безпеки особистості з використанням методики спеціалізованого денотативного семантичного диференціалу.

Ключові слова: трансформаційна модель, психологічна безпека особистості, екстремальна діяльність.

Постановка проблеми. Умови виконання службових завдань персоналом екстремальних видів діяльності характеризуються негативним впливом на психіку людини широкого спектра несприятливих, дискомфортних і загрозувальних факторів, які зумовлюють професійний стрес в особового складу. Персонал зазнає не тільки фізичної загрози (особистому здоров'ю та життю), а значного ризику виникнення різних психічних розладів, реакцій та станів. Останні часом стають безпосередньою причиною різних порушень професійної діяльності – аж до її відмови, значного зниження або втрати працездатності, міжособистісних конфліктів, порушень дисципліни, виникнення аутоагресивної та девіантної поведінки (вживання алкоголю, наркотиків) та інших негативних явищ. Збереження особистої безпеки особового складу екстремальних видів діяльності є основним завданням керівників усіх ланок управління. Невід'ємною складовою безпеки людини є психологічна складова, яку вивчають чимало дослідників, здійснюючи спробу з різних позицій описати умови формування й розвитку психологічної безпеки людини, створити психологічну модель безпечної особистості, виявити основні фактори й детермінанти, які позитивно та негативно впливають на неї. Однак досі нема психодіагностичного інструментарію визначення рівня психологічної безпеки особистості, зокрема, фахівця екстремального виду діяльності, тому обрана тема дослідження сучасна та актуальна.

Мета статті – розробити методикау експрес-діагностики психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності.

Виклад основних положень. Проведений аналіз наукових досліджень з окресленої проблеми показав, що вибір психодіагностичних методик щодо комплексного вивчення психологічної безпеки особистості обмежений, тому виникла необхідність розробки методики експрес-діагностики, що стала б валідним і надійним діагностичним інструментом для вивчення психологічних складових цього феномена.

Проведене емпіричне дослідження з використанням методики спеціалізованого денотативного семантичного диференціалу дозволило розробити трансформаційну модель психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності, яка складається з:

– чотирифакторної структури психологічної безпеки особистості у звичайних умовах життєдіяльності, в яку входять такі компоненти: морально-комунікативний, мотиваційно-вольовий (життєстійкість), ціннісно-смысловий і внутрішнього комфорту;

– чотирифакторної структури психологічної безпеки особистості в екстремальних умовах діяльності, яку становлять такі компоненти: морально-вольова урегульованість (нормативність), стратегії оволо-

діння зі стресовими ситуаціями (копінги), ціннісно-смысловий, пост-травматичний ріст [1].

Результати цих досліджень стали основою для розроблення структури та змісту методики «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості» фахівця екстремального виду діяльності.

Оскільки структура психологічної безпеки особистості у звичайних умовах була розроблена на основі факторного аналізу оцінок експертів з використанням процедури спрощення факторної структури, що забезпечило високу відтворюваність цієї структури на інших групах обстежуваних (результати проведених емпіричних досліджень показали, що вона добре відтворюється у цих офіцерів внутрішніх військ (ВВ) МВС України та курсантів Академії ВВ МВС України), то саме визначені у ній чотири фактори стали основою для розробки структурних компонентів (блоків) методики «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості». Ця методика складається з чотирьох блоків: «морально-комунікативного»; «мотиваційно-вольового (життєстійкості)»; «ціннісно-смыслового»; «внутрішнього комфорту».

З уваги на те, що аналіз структурних компонентів психологічної безпеки особистості в екстремальних умовах показав можливість певної трансформації у структурних елементах психологічної безпеки під впливом дії екстремальних подій, то за розробки концепції кожного структурного блоку методики «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості» було внесено відповідні зміни.

Так, створюючи стимульний матеріал методики «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості», зважали на зміст цих блоків.

Блок 1 «морально-комунікативний» відображає дію такого механізму забезпечення психологічної безпеки особистості, як вільне використання морально-комунікативних норм для підтримання необхідного комфортного рівня стосунків; гнучка контрольованість стосунків, відкритість новим стосункам, допомозі; міжособистісна толерантність.

Високі показники за цим блоком мають свідчити про відповідальність за свої відносини та довіру близьким людям; здатність установлювати і підтримувати близькі взаємини; гнучкий контроль стосунків з іншими: прийняття інших такими, якими вони є, толерантність в міжособистісних взаєминах; знання і використання соціальних норм для підтримки необхідних комфортних стосунків. Низькі показники – залежність від інших або страх бути від них залежним і, як наслідок – прагнення до ізолюваності, відгородженості, самотності. Неможливість установлювати і підтримувати відносини, уникнення близьких стосунків; залежність від норм, що регулюють соціальні відносини (соціальні норми сприймаються як обмежувачі).

Блок 2 «мотиваційно-вольовий (життєстійкість)» відображає дію такого механізму забезпечення психологічної безпеки особистості, як гнучка перебудова відносин із навколишнім середовищем, яка дозволяє завжди бути головним у цих відносинах (активність як типологічна властивість), розвинене цілепокладання, активне планування, як уміння вписати нові завдання в уже створений план, а також здатність його змінювати під впливом несприятливих обставин, інтенсивність у постановці цілей і гнучкість в їх корекції і засобах досягнення.

Високі показники за цим блоком мають свідчити про розвинені вольові якості, у тому числі силу волі, цілеспрямованість, витримку; активне планування і розумний контроль своєї життєдіяльності, мотивацію досягнення, внутрішній локус контролю (інтернальність), ініціативність, самостійність і незалежність мислення, схильність до новаторства і виправданого ризику, життєстійкість. Низькі показники мають свідчити про безвольність, неорганізованість, нестійкість до життєвих труднощів, мотивацію уникнення невдач, пасивність, залежність у прийнятті рішень, низький контроль своєї життєдіяльності.

Блок 3 «ціннісно-смисловий» відображає дію такого механізму забезпечення психологічної безпеки особистості, як осмисленість життя, яка дозволяє за необхідності вивищитися над конкретною екстремальною травматичною ситуацією і не бути афективно поглинутим нею; знайти додатковий психологічний ресурс в інших сферах свого життя для подолання наслідків цієї травматичної ситуації.

Високі показники за цим блоком мають свідчити про осмисленість власного життя, смислову регуляцію активності; включеність у життя власного соціального середовища, відповідальність, здатність вивищитися над ситуацією (власними бажаннями й егоїстичними потребами); активне подолання труднощів, активні та продуктивні стратегії оволодіння зі стресовими ситуаціями (копінги). Низькі показники – відсутність усвідомлення цінностей власного життя, його сенсу; потреба у регуляції власної активності, егоїстичність, залежність від ситуації, підпорядкованість обставинам; непродуктивні стратегії подолання стресових ситуацій (копінги), схильність до неоправданого «екстриму» та ризику як засобу пошуку відчуття осмисленості життя.

Блок 4 «внутрішнього комфорту» відображає дію такого механізму забезпечення психологічної безпеки особистості, як пошук ситуацій психологічного комфорту, відчуття благополуччя, відсутність тривоги, відображає впевненість у собі, у своїх силах, в тому, що подobaється іншим; прагнення до високої якості життя.

Високі показники за цим блоком мають свідчити про впевненість у собі, у власній привабливості для інших, задоволеність життям

і своїми стосунками, прагнення до високої якості життя, низьку тривожність. Низькі показники свідчать про високу тривожність, невпевненість у собі, своїй привабливості; внутрішньо неприємні відчуття (можливо, іпохондрія).

Розроблюючи концепцію методики, ми також зважали на те, що під час діагностики військовослужбовців внутрішніх військ і представників інших екстремальних видів діяльності більш важливе визначення не стільки особливостей забезпечення власної психологічної безпеки, скільки визначення недоліків, неспроможності сформованого у них механізму забезпечення психологічної безпеки. Відповідно до розробленої концепції психологічної безпеки особистості для кожного блоку спочатку сформульовано по 25 тверджень (усього 100). Дві третини їх відповідно до завдання діагностики недоліків механізмів забезпечення психологічної безпеки особистості сформульовано з негативним полюсом. Зазначимо, що форму тверджень обрано навмисно тому, що досвід проведення психодіагностичних досліджень показує, що у такої специфічної вибірки, як військовослужбовці, правоохоронці-міліціонери, представники інших екстремальних видів діяльності, доволі виражений ефект прагнення створити для інших, особливо для контролюючих людей, позитивний, схвальний образ про себе, і форма тверджень, на відміну від негативно сформульованих запитань, більш здатна протистояти цьому ефекту. Проте, коли усі твердження сформульовані лише негативно, обстежувані швидко дистанціюються від поставленого завдання відповідати відповідно до власних відчуттів, вражень, думок тощо і доволі швидко розробляють стратегію повного заперечення запропонованих діагностичних ситуацій.

З цих запитань складено опитувальник, для чого були перемішані твердження всіх блоків. Крім того, під час формування опитувальника простежувалось, щоб твердження не утворювали небажані послідовності, які б могли змістити акценти у діагностиці механізмів забезпечення психологічної безпеки особистості на якісь приватні ситуації, якості тощо. Враховувався і такий ефект роботи з інформацією, як ефект краю, який потенційно може вплинути на стан обстежуваних, особливо з огляду на те, що використані у опитувальнику негативні твердження в певній послідовності здатні навіювати негативні стани. Тому на початок і кінець опитувальника було винесено максимум позитивних тверджень, та простежувалось, щоб у його середині не було нагромаджень негативних тверджень.

Обираючи форму відповідей, було враховано, що кожен блок припускає певну динаміку, не лише пов'язану з досвідом перебування в екстремальній ситуації, але й з віком, професійним досвідом, спеціа-

льним навчанням тощо. Тому було обрано шкалу відповіді, яка містить сім градацій (табл. 1). Крім того, наявність такої градації у відповідях позитивно відображається на діагностичному процесі, коли у якості стимульного матеріалу використовуються негативні твердження. Відповідно до форми розробленої методики та процедури роботи з нею для обстежуваних було розроблено інструкцію. Оскільки під час підрахунку балів за кожним блоком і за методикою в цілому діагностично значущими є в одних випадках позитивні полюси відповідей, а в інших негативні, що передбачає відповідно прямиї і зворотній перерахунок балів, то було розроблено таблицю для переведення наданих обстежуваним відповідей у бали (табл. 1).

Таблиця 1

**Переведення відповідей у бали за прямого
і зворотного підрахунків**

Варіанти відповідей	Прямий підрахунок	Зворотній підрахунок
Це точно про мене	6	0
Це на мене схоже	5	1
Це схоже на мене, але немає впевненості	4	2
Не наважуюся віднести це до себе	3	3
Сумніваюся, що це може стосуватися мене	2	4
Мені це не властиво в більшості випадків	1	5
Це мене абсолютно не стосується	0	6

Твердження кожного блоку утворюють шкали методики. Відповідно до розташування тверджень в опитувальнику та діагностично значущого полюсу відповіді було створено ключі до розробленої методики. Підрахунок за кожною шкалою методики має здійснюватися шляхом додавання усіх відповідей на твердження, що утворюють шкалу, переведених за таблицею у бали. Загальний бал за методикою – загальний показник психологічної безпеки особистості – вираховується додаванням балів за чотири шкалами методики.

Обґрунтування надійності методики «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості». Оскільки в основу розробленої методики покладено чотирифакторну модель психологічної безпеки, то важливою умовою надійності отриманих за її допомогою результатів є відповідність критерію внутрішньої погодженості.

Для досягнення внутрішньої погодженості методику, яка попередньо містила 100 тверджень і передбачала сім градацій відповіді, було запропоновано пройти 191 військовослужбовцю внутрішніх

військ МВС України (офіцерам, військовослужбовцям військової служби за контрактом і курсантам випускних курсів Академії ВВ МВС України). На цьому емпіричному матеріалі визначалося, як бал кожної відповіді корелює з сумарним балом за кожною шкалою та загальним сумарним балом. Майже всі отримані коефіцієнти були статистично значущими ($p \leq 0,01$). Але для підвищення надійності отримуваних за допомогою розроблюваної методики результатів було вирішено залишити тільки ті твердження, які корелюють із сумарним балом за шкалою та загальним сумарним балом за методикою не менше, ніж на високому рівні достовірності ($r \geq 0,70$) для негативних тверджень, та не менше, ніж на середньому рівні ($r \geq 0,50$) для позитивних тверджень, які менш щільно пов'язані з вадами механізмів, що забезпечують психологічну безпеку, проте важливі для визначення індивідуальних особливостей забезпечення психологічної безпеки особистості.

В результаті такого відбору було залишено 88 тверджень, з яких, відповідно до вищенаведених вимог, було сконструйовано остаточний опитувальник та ключі до нього.

Повторне дослідження, що проведене на вибірці стандартизації, яку становили офіцери і військовослужбовці військової служби за контрактом ВВ МВС України (у загальній кількості 102 особи), показало, що розроблений опитувальник цілком відповідає критерію внутрішньої погодженості: усі твердження, які пов'язані з сумарним балом за шкалою чи загальним сумарним балом, не нижче, ніж на середньому рівні достовірності ($r \geq 0,50$).

Крім того, додатково було перевірено, наскільки встановлена послідовність тверджень сприяє виробленню негативної стратегії відповідей, тобто ситуації, коли обстежуваний «визначає», на що спрямована методика і, передбачаючи певні наслідки для себе, виробляє «правильну» (вигідну для себе) стратегію відповідей. Така ситуація доволі типова для тих, хто прагне демонструвати соціально схвальну поведінку, надає соціально схвальні відповіді, що й зумовлює необхідність такої перевірки за розробки психодіагностичної методики для вищевказаної вибірки. Показником того, що послідовність тверджень у розроблюваній методиці не сприяє виробленню такої стратегії, є високий показник кореляції між першою і другою половинами методики – надійність частин тесту. Так, у розроблюваній методиці результати тестування за першою і другою половинами методики корелюють на дуже високому рівні – $r = 0,86$. Додатковим показником того, що стимульний матеріал методики не призводить до вироблення негативної стратегії відповідей, є задовільні показники диференційованості відповідей респондентів на кожне твердження методики.

Ще одним моментом перевірки надійності розробленої методики було встановлення відтворюваності результатів тестування за однакових умов – ретестової надійності. Попри те, що структурні елементи психологічної безпеки можуть мати певну динаміку, яка викликана віковими змінами, професійною підготовкою чи значним впливом на особистість екстремальної ситуації, вони є доволі стабільними. Тому для перевірки відтворюваності результатів за допомогою розробленої методики були проведені два обстеження групи курсантів (50 осіб третього року навчання) Академії ВВ МВС України з перервою між обстеженнями в один місяць із однаковими умовами службово-бойової діяльності. Результати першого і другого обстеження корелюють між собою на високому рівні $r = 0,89$ ($p \leq 0,01$). Отже, методика «Експрес-діагностики психологічної безпеки особистості» відповідає такому критерію якості, як надійність за показниками внутрішньої погодженості тестових завдань і відтворюваності результату за однакових умов (ретестова надійність).

Валідність методики «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості». Подальшим етапом визначення якості розробленої методики було дослідження її валідності. Для визначення конструктивної валідності на вибірці офіцерів і військовослужбовців військової служби за контрактом ВВ у загальній кількості 102 особи разом із методикою «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості» було використано комплекс методик, які дозволяють повно і якісно діагностувати психологічні особливості і риси, що пов'язані з забезпеченням психологічної безпеки особистості. Аналіз взаємозв'язків розробленої методики з методиками підбраного комплексу мав сприяти уточненню її робочих характеристик – змісту, галузі застосування, обмежень, недоліків тощо.

Комплекс методик підбирався так, щоб максимально охопити і за можливості перекрити декількома шкалами усі структурні компоненти розробленої трансформаційної моделі психологічної безпеки особистості. Для дослідження показників «**морально-комунікативного**» блоку психологічної безпеки особистості проводились методики: багатофакторний особистісний опитувальник «Адаптивність (МЛО-АМ)» А.Г. Маклакова; «Індекс толерантності» (автори Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, Т.Ю. Прокоф'єва, О.О. Кравцова). Для дослідження особливостей «**мотиваційно-вольового (життєстійкості)**» блоку використовувалися методики: «Життєстійкість» С. Мадді (в адаптації Д.О. Леонтьєва та О.І. Рассказової); «Локус контролю» (у модифікації Є.Г. Ксенофонтової); «Визначення мотиваційного профілю особистості» Ш. Річі та П. Мартіна (в адаптації О.Г. Шмельова); «Опитувальник

мотивації досягнення» А.А. Реана; «Оцінювання мотиваційної спрямованості особистості» Ю. Куля. Для дослідження показників **«ціннісно-сміслового»** блоку проводились методики: «Смисложиттєвих орієнтацій» Д.О. Леонтьєва; «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульмана; «Діагностика копінг-стратегій» (в адаптації Т.О. Гордєєвої, Є.М. Осіна, О.І. Рассказової, О.А. Сичева, В.Ю. Шевяхової). Для визначення особливостей такого блоку психологічної безпеки особистості, як **«внутрішній комфорт»**, проводилися такі методики: «Тест-опитувальник самовідношення» В.В. Століна; «Опитувальник нервово-психічної напруженості» Т.А. Немчіна; «Опитувальник посттравматичного зростання» М.Ш. Магомет-Емінова. Крім того, використовувалися комплексні методики, які діагностують за декількома важливими шкалами індивідуально-психологічні якості та особливості поведінки для забезпечення психологічної безпеки особистості: методика багатofакторного дослідження особистості Р. Кетелла; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда.

Для з'ясування «працездатних» якостей методики також проводилося визначення її валідності шляхом порівняння результатів так званих «відомих груп» – груп, якості яких відомі заздалегідь. Цей етап дослідження мав показати, наскільки методика «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості» чутлива до вікових змін, наявності специфічного професійного досвіду, перебування та дій в екстремальних ситуаціях. Ця схема дослідження передбачала порівняння результатів групового обстеження: різновікових груп (порівнювалися результати обстеження молодих офіцерів 21–25 років і офіцерів 40–45 років); груп із різним професійним досвідом (порівнювалися результати обстеження курсантів та офіцерів з досвідом служби у військах); групи з різним досвідом перебування та дій в екстремальних умовах (порівнювалися результати обстеження військовослужбовців, які у своїй повсякденній службі стикаються з реальною загрозою для життя і здоров'я (військовослужбовці підрозділів з конвоювання та екстрадиції підсудних, підрозділів спеціального призначення з досвідом проведення спеціальних операцій та виконання службово-бойових завдань) та з військовослужбовцями, які не переживали гостру загрозу життю і здоров'ю).

Для визначення критеріальної валідності, яка визначає, наскільки за результатами тестування можна зробити висновок про особливості поведінки і, відповідно, прогнозувати психологічно небезпечну поведінку особистості, що отримані за допомогою методики «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості», їх було порівняно з

оцінками експертів щодо особливостей психологічно небезпечної поведінки обстежених. Для цього, зважаючи на визначення змісту моделі психологічної безпеки особистості і її структури, нами було розроблено шкалу оцінок психологічної безпеки особистості обстежуваного за кожним структурним компонентом (усього 40 показників), яка згодом була надана для оцінки експертам. Останніми виступили безпосередні керівники обстежуваних, тобто ті особи, які постійно контролюють якість професійної діяльності обстежуваних, адекватність виконання поставлених завдань, поведінки тощо, знають їх найкраще та найкритичніше їх можуть оцінити.

У результаті було отримано статистично значущі показники кореляції між оцінками експертів і результатами обстеження за допомогою методики «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості» на рівні $r = 0,76$, ($p \leq 0,01$), що дозволяє використовувати розроблену методику для прогнозування вірогідності психологічно небезпечної поведінки (низького рівня психологічної безпеки особистості) фахівця екстремального виду діяльності під час виконання СБЗ в екстремальних умовах.

Стандартизація методики «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості». Важливим моментом розробки методики є її стандартизація, для чого було обстежено 109 офіцерів внутрішніх військ, 137 військовослужбовців військової служби за контрактом та 256 курсантів випускних курсів Академії ВВ МВС України. Отримані результати нормування будуть наведені в інших статтях.

Висновки. Розроблена методика «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості» фахівця екстремального виду діяльності дозволяє визначати і окремі структурні компоненти психологічної безпеки особистості за різними шкалами, і загальний інтегративний показник рівня психологічної безпеки особистості в цілому.

Результати проведених досліджень для визначення валідності, надійності та стандартизації розробленої методики «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості» фахівця екстремального виду діяльності дозволяють її використання для прогнозування вірогідності психологічно небезпечної поведінки фахівця екстремального виду діяльності під час виконання СБЗ у різних умовах діяльності.

---

1. Приходько І.І. Моделювання психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності з використанням психосемантичного методу / І.І. Приходько // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – 2012. – Вип. 1. – С. 174–185.

Приходько И.И. Разработка психодиагностического инструментария определения психологической безопасности личности специалистов экстремальных видов деятельности

Представлены результаты разработки методики «экспресс-диагностики психологической безопасности личности» специалиста экстремального вида деятельности на основе разработанной трансформационной модели психологической безопасности личности с использованием методики специализированного денотативного семантического дифференциала.

Ключевые слова: трансформационная модель, психологическая безопасность личности, экстремальная деятельность.

Prykhod'ko I.I. The creation of the psychological diagnostics means of the psychological safety defining of the specialists' personality of the extreme professional activities

The article deals with the results of the design methodology «the express diagnosis of the psychological safety of the personality» of the specialist of the extreme professional activities on the basis of the developed transformational model of the psychological safety of the personality using methodology of the specialized denotation semantic differential.

Key words: transformational model, psychological safety of the personality, extreme activities.

УДК 159.98:199.944

Ю.С. Федорі

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ ОСІБ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЛИ В ЕКСТРЕМАЛЬНІЙ СИТУАЦІЇ

Проаналізовано психологічні дослідження реадaptaції осіб, які пережили екстремальні кризові ситуації, узагальнено досвід соціально-психологічної реадaptaції людей після психотравмуючого впливу.

Ключові слова: соціально-психологічна реадaptaція, реабілітація, психотравмуючий вплив, адаптаційний потенціал.

Постановка проблеми. Проблема соціально-психологічних наслідків психотравмуючих ситуацій набуває особливої значущості у зв'язку з різким зростанням антропогенних і техногенних катастроф, збільшенням кількості ситуацій, в яких виникає загроза власному життю або життю близької людини, фізичному здоров'ю або образу «Я».

Екстремальні, кризові ситуації є потужним стресовим фактором, що впливає на психологічний стан, соціальну та професійну адапта-

цію, міжособистісні стосунки з найближчим оточенням осіб, які зазнали психотравмуючого впливу.

У психологічній літературі розгляд проблеми соціально-психологічної реадaptaції осіб, які пережили екстремальні і кризові ситуації, має фрагментарний і недостатньо системний характер. Реабілітаційні заходи зосереджені в основному на відновленні здоров'я та працездатності, ранньому поверненні до побутових і трудових процесів, тоді як психологічним наслідкам переживання психічної травми приділено недостатньо уваги.

Стан дослідження. Проблема соціально-психологічної реадaptaції осіб, що переживають психічну травму в сучасній психологічній літературі, розроблена недостатньо. Раніше дослідження з цієї проблематики були пов'язані з медико-психологічними особливостями реабілітації, і лише порівняно недавно з'явилися роботи, присвячені прогнозуванню психологічних наслідків локальних військових конфліктів (В.П. Каширін, В.О. Корзунін, О.Г. Маклаков, С.В. Чермянін) [2; 9], соціально-психологічній реадaptaції учасників бойових дій та співробітників ризиконебезпечних професій (Т.І. Єрьоміна, П.П. Іванов, О.Г. Караяні, Ю.Ю. Логінова, В.Н. Смірнов, Н.В. Тарабрина) [2; 4; 5], психолого-педагогічним умовам адаптації ув'язнених в установах виконання покарання (С.В. Бабурін, В.І. Петров, В.Б. Салахова, О.М. Яковлев) [6; 8; 10; 11], особливостям соціально-психологічної реабілітації хворих на алкоголізм чи наркоманію, які перебувають у стадії ремісії (Б.С. Братусь, Н.Є. Завацька, І.А. Новиков) [3], соціально-психологічній адаптації людини в ситуації інвалідизуючого захворювання (Б.С. Братусь, Ф.В. Василюк, В.В. Козлов, Є.В. Морозова) [1; 7].

Однак, незважаючи на збільшений інтерес учених до окресленої проблеми, в сучасній психологічній літературі відсутнє узагальнення складових процесу соціально-психологічної реадaptaції, на які міг би спиратися фахівець у роботі з різними категоріями громадян, які пережили екстремальні та кризові ситуації.

Мета статті – теоретичний аналіз психологічних досліджень, присвячених проблемі реадaptaції осіб, які пережили екстремальні кризові ситуації, а також узагальнення досвіду соціально-психологічної реадaptaції людей, що зазнали психічну травму.

Виклад основних положень. Процес реадaptaції в сучасній психології розглядається двоюко: або як корінна перебудова функціональних систем особистості в екстраординарних обставинах, або ж як перехід зі стану адаптації в звичних умовах у стан адаптації в нових умовах, що відрізняються від попередніх умов життя і діяльності. Однак, чимало вчених вважають, що цей процес пов'язаний насамперед зі

змістовною перебудовою цінностей, цілей, норм і потребово-мотиваційної сфери особистості [3].

Найбільш розроблена в теоретико-методологічному та прикладному аспекті проблема соціально-психологічної реадаптації у військовій психології. Т.І. Єршоміна, Н.П. Крюкова, Ю.Ю. Логінова, розглядаючи психологічні наслідки впливу бойових дій на військовослужбовців, оперують поняттям «соціальна реабілітація», під яким розуміють процес, спрямований на забезпечення соціалізації особистості та відновлення до колишнього рівня здоров'я, соціального, статусу, правового становища, морально-психологічної рівноваги та впевненості в собі [2].

Одним із компонентів соціальної реабілітації є психологічна реабілітація, яка розглядається як допомога особистості на всіх етапах формування нової системи значущих відносин: від виникнення первинного розладу самосвідомості у формі негативних значущих відносин особистості до себе у співвіднесеності зі світом у минулому, сьогоденні і майбутньому свого життя.

Серед психологічних наслідків перебування особи в екстремальних умовах учені виділяють кризу ідентичності; труднощі взаємодії і спілкування в трудовому колективі, міжособистісних і сімейних відносинах; такі негативні психічні стани, як страх, агресивність, депресивність; конфліктну поведінку в соціальному середовищі; девіантну поведінку.

Відповідно до виявів дезадаптації психологічна допомога військовослужбовцям-учасникам бойових дій охоплює шість напрямів:

1. Діагностика синдрому соціально-психологічної дезадаптації у військовослужбовця (психоемоційного стану у цивільному житті).
2. Психологічне консультування (індивідуальне та сімейне).
3. Психокорекційна робота.
4. Навчання навичкам саморегуляції.
5. Соціально-психологічні тренінги з метою підвищення адаптивності військовослужбовця та його особистісного розвитку.
6. Допомога в професійному самовизначенні, профорієнтація в цілях перенавчання та подальшого працевлаштування [2].

О.Г. Караяні, аналізуючи соціально-психологічну реадаптацію учасників бойових дій, акцентує на тому, що в умовах екстремальної діяльності відбувається трансформація всієї системи ціннісних орієнтацій, рис характеру та темпераменту, способів соціальної взаємодії людини з суспільством і соціальним оточенням. Автор наполягає на необхідності соціально-психологічної реадаптації – процесі організованого, поступового психологічного повернення учасників бойових дій з війни і безконфліктного, нетравмуючого «вбудовування» їх у систему соціальних зв'язків і відносин мирного часу. Соціально-пси-

хологічна реадaptaція за висловлюваннями О.Г. Караяні є складовою психологічної реабілітації – різновиду психологічної допомоги в тій частині, в якій вона спрямовується на відновлення втрачених (порушених) психічних можливостей та здоров'я [5].

Заходи, що проводяться в цьому випадку, охоплюють:

- спеціальний період життєдіяльності частин і підрозділів, своєрідний «психологічний карантин» («психологічну дезінфекцію»);
- створення реадaptaуючого середовища навколо ветеранів бойових дій в сім'ї, підрозділі, частині;
- виявлення ветеранів із симптомами посттравматичного стресового розладу і проведення з ними заходів психологічної реабілітації [5].

П.П. Іванов вивчав соціально-психологічну реадaptaцію інвалідів бойових дій, яку розглядав як цілеспрямований, багаторівневий процес узгодження системи відносин інваліда з потребами (нормами, цінностями, звичаями) соціуму, порушеної внаслідок настання інвалідності, а також реалізації внутрішньоособистісних можливостей в конкретних умовах життєдіяльності за сприятливого емоційного самопочуття реадaptaнта [4].

Наслідки інвалідизації виявляються в особливостях ставлення інваліда до себе (дисгармонійність самооцінки, недостатня впевненість у собі і незадоволеність собою тощо), до інших людей (відчуття своєї залежності, уразливість, надчутливість до критичних зауважень, егоцентризм, що припускає заклопотаність своїм статусом, зосередженість на особистих проблемах тощо), до цінностей (зміна ієрархії цінностей і установок залежно від групи інвалідності), у вираженій нестійкості емоційно-вольової сфери, тривожності. У деяких інвалідів негативні психологічні трансформації інтегруються в синдром – посттравматичний стресовий розлад.

Соціально-психологічна реадaptaція передбачає:

- виявлення найбільш поширених форм відхилень у психічному стані інвалідів війни;
- встановлення особливостей впливу відстрочених реакцій в структурі післявоєнних психологічних труднощів інвалідів війни;
- з'ясування психологічних особливостей соціально-психологічної реадaptaції інвалідів війни;
- процеси корекції неадекватних, дезадаптаційних процесів і поведінкових трансформацій у соціально-психологічному контексті;
- систему методів соціально-психологічної реадaptaції інвалідів війни;
- вироблення засобів контролю ступеня ефективності соціально-психологічної реадaptaції інвалідів війни [4].

У пенітенціарній психології однією з умов успішної соціально-психологічної реадaptaції є систематична підготовка до неї в умовах виправної установи. Екстремальні, змінені, незвичні умови існування призводять до корінної ломки злочинного стереотипу, життєвих планів, способу життя, яка призводить до виникнення у людини комплексу специфічних проявів, так званого «синдрому позбавленої волі». Побудова нової системи відносин, уявлень, поведінкових моделей, заснованих на загальнолюдських нормах і правилах моралі в умовах позбавлення волі, можлива за допомогою механізмів переадаптації.

За твердженням В.Б. Салахової, процес переадаптації охоплює відновлення процесів відображення, системи відносин і координації рухів, адекватних для звичайних умов життя, в результаті чого виникає нова функціональна система, відбувається перебудова діяльності, формуються нові патерни поведінки [10].

Механізми переадаптації засуджених в умовах позбавлення волі – це комплекс заходів, спрямованих на нормалізацію соціально-психологічного стану особистості злочинця з метою створення основи для добровільної реінтеграції індивіда в соціум.

Робота з психологічного забезпечення та адаптації засуджених у соціумі може бути реалізована такими засобами:

- діагностика адаптаційних здібностей ув'язнених;
- використання виправної психологічної корекції з метою усунення криміногенності особистості злочинця і формування готовності задовольняти життєві потреби та інтереси правослухняним чином;
- активізація діяльності, спрямованої на усунення суб'єктивних психогенних факторів умов засудження в місцях позбавлення волі;
- організація роботи адміністрації і співробітників виправних установ різного виду режиму на основі принципів індивідуально-виховної роботи із засудженими;
- впровадження та використання новітніх і оптимально продуктивних програм, методів і технік роботи із засудженими.

В.С. Коновалова, В.Ю. Шепітько, підкреслюючи важливість формування законослухняної поведінки ув'язнених, зміну особистісної спрямованості, відновлення раніше порушених соціальних якостей особистості як однієї з основних завдань пенітенціарної установи, розглядають психологічну підготовку як компонент комплексної програми підготовки ув'язнених до життя на волі [6].

Психологічна підготовка проводиться за всіма напрямками діяльності психолога, найбільш ефективними визнаються соціально-психологічні тренінги та заняття, присвячені підвищенню впевненості в собі, виробленню навичок раціонального вирішення конфліктних ситуацій, аутогенним тренуванням, прогресивній релаксації і т.д.

Чимало вчених сконцентрували свою увагу на проблемах соціальної реадaptaції особистості, що знаходиться в умовах інвалідизуючого захворювання. Є.Ю. Бабенко розкриває поняття «соціальної реадaptaції» як процес відновлення пристосованості людини до конкретних умов, що дозволяє стимулювати соціальну активність інвалідів шляхом їх трудової терапії, професійного навчання та психологічної адаптації [1].

Автор пропонує поєднувати традиційні підходи соціальної реадaptaції інвалідів (засновані переважно на медичній моделі) з інноваційними (інтеграція інваліда у суспільство, стимулювання власної активності, здійснення заходів, спрямованих на відновлення соціально-психологічної адаптації).

В.Є. Морозова, змальовуючи соціально-психологічні характеристики дезадаптованих інвалідів, виділяє фізичну агресію, неадекватну самооцінку своєї інвалідності та здоров'я, почуття обмеженості, неадекватну самооцінку своїх особистісних якостей, станів і самоефективності, звуження потребово-мотиваційної спрямованості особистості, незадоволеність сімейними відносинами і т.д. В.Є. Морозова відзначає необхідність психологічного супроводу пацієнтів на всіх етапах захворювання, що сприятиме оптимізації процесу соціально-психологічної адаптації.

У цілому в літературі вказується, що необхідну психологічну допомогу інваліди отримують у спеціальних медико-навчальних закладах, де з ними проводяться заняття, спрямовані на формування нових навичок, адекватне сприйняття навколишнього світу, суспільства, корекцію депресивних станів, формування установки на активну участь у суспільному житті.

Н.Є. Завацька вивчала соціальну реадaptaцію особистості в ситуації різних змін умов життя: після повернення з місць позбавлення волі, після участі у збройних конфліктах, звільнення у запас або відставку, після позбавлення залежності від психотропних речовин. Наслідками таких змін є різноманітні порушення в соціальній сфері особистості, виникнення нервово-психічних і психосоматичних розладів, девіантна поведінка. Основним чинником соціальної реадaptaції автор вважає підвищення адаптаційного потенціалу особистості – інтегрального утворення, що об'єднує персональні складові (сферу самосвідомості, індивідуально-типологічні особливості, емоційно-вольову та мотиваційно-ціннісну сферу особистості) і інтерперсональну складову (психологічну та інструментальну – поради, інформація, матеріальна допомога та ін.).

Соціальна реадaptaція, на думку Н.Є. Завацької, – це кінцевий етап процесу соціальної реабілітації особистості, процес повторного входження особистості в суспільний контекст і формування у неї ком-

пенсаторних соціальних навичок [3]. Система соціальної реадaptaції, розроблена автором, охоплює три рівні:

первинна реадaptaція, що передбачає моніторинг соціально дезадаптованих осіб, первинний контакт і визначення показників адаптаційного потенціалу обстежуваних з метою превентивної роботи, прогнозу соціальної реадaptaції осіб відповідно до рівня їх адаптаційного потенціалу; мотивування на процес соціальної реадaptaції, переорієнтацію до нової системи відносин із соціумом;

базовий рівень, що містить реалізацію програм адаптації, орієнтованих на підвищення адаптаційного потенціалу соціально дезадаптованих осіб і створення реадaptaційного соціального середовища;

постреадaptaція – соціальна підтримка та контроль за психофізіологічним станом і соціальним статусом реадaptaнта, соціальний супровід, що передбачає програми моніторингу, орієнтовані на тривалу роботу з реадaptaнтом і його соціальним оточенням.

Висновки. Теоретичний аналіз психологічних досліджень, присвячених проблемі реадaptaції осіб, які зазнали психотравмуючого впливу, дозволив зробити низку узагальнень.

Соціально-психологічна реадaptaція – це кінцевий етап процесу соціально-психологічної реабілітації, цілеспрямований процес формування нової системи значущих відносин особистості з потребами соціуму, порушеною в результаті психотравмуючого впливу, а також реалізація внутрішньоособистісних можливостей реадaptaнта в конкретних умовах життєдіяльності.

Основні наслідки переживання особистістю психотравмуючих подій можна уявити змінами в трьох її структурних компонентах:

– когнітивному – дисгармонійність самооцінки, незадоволеність собою, відчуття залежності від інших людей, зосередженість на особистих проблемах, деформація ціннісно-мотиваційних орієнтацій;

– емоційному – нестійкість емоційно-вольової сфери, домінування негативних емоційних станів;

– поведінковому – труднощі взаємодії в трудовому колективі, родині, з найближчим оточенням і офіційними представниками держави.

Фактором, що сприяє соціально-психологічній реадaptaції, є адаптаційний потенціал особистості – інтегральне утворення, що об'єднує персональну та інтерперсональну складові.

Система соціально-психологічної реадaptaції повинна складатися з двох рівнів: діагностики адаптаційного потенціалу особистості; заходів, спрямованих на корекцію неадекватних, дезадапційних процесів і поведінкових трансформацій в соціально-психологічному контексті; створення реадaptaційного соціального середовища.

Постреадаптація – соціальний супровід реадптанта, контроль за його психофізіологічним станом і соціальним статусом.

1. Бабенко Е.Ю. Социальная реадптация инвалидов: экспликация понятия / Е.Ю. Бабенко // Вестник Южно-Российского государственного технического университета. – 2012. – № 1. – С. 159–164. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vestnik-npi.info/journal/29/30/>

2. Еремина Т.И. Социально-психологическая адаптация граждан, принимавших участие в боевых действиях / Т.И. Еремина, Н.П. Крюков, Ю.Ю. Логинова. – Саратов: ПМУИ, 2002. – 60 с.

3. Завацька Н.Є. Психологічні основи соціальної реадптації особистості зрілого віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Н.Є. Завацька. – К., 2010 – 54 с.

4. Иванов П.П. Социально-психологическая реадптация инвалидов боевых действий: дис. кандидата психол. наук: 19.00.05 / Петр Петрович Иванов. – М., 2004. – 138 с.

5. Караяни А.Г. Прикладная военная психология / А.Г. Караяни, И.В. Сыромятников – СПб.: Питер, 2006. – 480 с.

6. Коновалова В.Е. Основы юридической психологии: учебник / В.Е. Коновалова, В.Ю. Шепитько. – Х.: Одиссей, 2006. – 352 с.

7. Морозова Е.В. Социально-психологическая адаптация личности, находящейся в условиях инвалидизирующего заболевания: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология»; 19.00.04 «Медицинская психология» / Е.В. Морозова. – Ярославль, 2008. – 26 с.

8. Петров В.И. Восприятие осужденными психотравмирующего действия тюремного быта как возможного фактора развития расстройств адаптации / В.И. Петров, Е.И. Скугаревская, Т.И. Чегерова // Медицинский журнал. – 2010. – № 3. – С. 37–42. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bsmu.by/index.php?option=com_content&task=section&id=7&Itemid=52

9. Решетников М.М. Адаптация и реадптация как социально-психологическая проблема / М.М. Решетников, С.В. Чермянин, В.А. Корзунин // Философские науки. – 2005. – № 10. – С. 31–44.

10. Салахова В.Б. Психологические аспекты адаптации осужденного в условиях исполнения наказания / В.Б. Салахова // Теория и практика общественного развития. – 2011. – № 3. – С. 46–50. [Электронный ресурс]. – Режим доступа к журналу <http://www.teoria-practica.ru/-3-2011.html>

11. Сандомирский М.Е. Психическая адаптация в условиях пенитенциарного стресса и личностно-типологические особенности осужденных / М.Е. Сандомирский. – Уфа, 2001. – 88 с.

12. Смирнов В.Н. Психология управления персоналом в экстремальных условиях: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.Н. Смирнов. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 256 с.

Федори Ю.С. Теоретический анализ социально-психологической реадaptации лиц, которые находились в экстремальной ситуации

Теоретически исследована психологическая реадaptация лиц, переживших экстремальные кризисные ситуации; обобщен опыт социально-психологической реадaptации людей после психотравмирующего воздействия.

Ключевые слова: *социально-психологическая реадaptация, реабилитация, психотравмирующий влияние, адаптационный потенциал.*

Fedori Yu.S. The theoretical analysis of the socio-psychological reintegration of the persons who were in extreme situations

The article deals with the rehabilitation of the persons who have experienced the extreme crisis, it is summarized the experience of the social and psychological rehabilitation of the people after the psychological traumatic impact.

Key words: *social and psychological reintegration, rehabilitation, traumatic impact, adaptive capacity.*

УДК: 159.922:343.132

О.М. Цільмак

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

На основі нормативно-правових актів України, що регламентують слідчу діяльність, викладено авторський погляд на складові психологічної структури слідчої діяльності та професійно важливі уміння й якості, які її обумовлюють.

Ключові слова: *слідчий, слідча діяльність, психологічна структура, професійно важливі якості та уміння.*

Постановка проблеми. Слідча діяльність – вид практичної юридичної діяльності, який заслуговує на особливу увагу з огляду на її роль і функціональне значення для здійснення правосуддя. Теорія та практика слідчої діяльності дедалі тісніше переплітається з психологією та її галузями, розвиваючись, указує на необхідність подальшого її розвитку та вдосконалення.

Слідчу діяльність можна розглядати через її компоненти з точки зору криміналістики, кримінального права та процесу, а також психології.

Стан дослідження. Психологічна структура слідчої діяльності представлена у працях: Д.О. Александрова, П.Д. Біленчука, В.Л. Васи-

льєва, С.Д. Гусарєва, М.В. Костицького, А.В. Кофанова, Н.І. Клименка, В.С. Кузьмічова, В.К. Лисиченка, О.М. Столяренка та ін.

Так, наприклад, на думку О.М. Столяренка [2], компонентами професійної діяльності слідчого виступають: організаційно-управлінський, пізнавальний, комунікативний і виховний. В.Л. Васильєв [1] виділяє шість аспектів професійної діяльності слідчого: соціальний, пошуковий (пізнавальний), реконструктивний, комунікативний, організаторський й засвідчувальний. Вбачається, ці сторони слідчої діяльності слід конкретизувати та деталізувати відповідно до нормативно-правових актів України та тих професійно важливих умінь й якостей, що їх обумовлюють. Це й є метою статті.

Виклад основних положень. Психологічний аналіз нормативно-правових актів, що регулюють діяльність слідчого (тобто його функцій обов'язків та прав); дозволяє побудувати загальну психологічну структуру діяльності слідчого (див. рис. 1).

Рис. 1. Психологічна структура слідчої діяльності

Гносеологічна (з грецької «gnosis» – знання, «logos» – навчання) **діяльність** полягає у пошуку, сприйманні, аналізі та узагальненні слідчим інформації для встановлення істини та для попередження або розслідування злочину; вивченні об'єктів слідчої діяльності засобами діагностування, з'ясування, виявлення, аналізу, оцінки, систематизації, класифікації тощо, для отримання та відпрацювання значущої інформації, пізнання їх сутності, протидії впливу тощо.

Головним завданням гносеологічної діяльності є одержання слідчим за надійними ознаками системи доказів, які дозволять установи-

ти механізм учинення злочину, особу злочинця та розкрити злочин. Гносеологічна діяльність складається з таких її різновидів:

а) *аналітико-оцінна* – це аналіз та оцінка умов, засобів, методів, форм, заходів, результатів, об'єктів слідчої діяльності. У процесі пізнання слідчий подумки розчленовує об'єкт аналізу, виділяє в ньому різні елементи. Об'єднуючи елементи, він абстрактно відновлює у пам'яті об'єкт пізнання в його цілісності, порівнює від абстрактного до конкретного;

б) *діагностична* (з грецької «diagnosis» – розпізнавання, визначення) – розпізнавання і визначення певних ознак об'єктів слідчої діяльності, їх характерологічних особливостей, мотивів злочинної поведінки, неправдивих свідчень та показань, невербальних ознак нещирості;

в) *прогностична* (з грецької «prognosis» – прогностичний – передбачення розвитку чогось, що ґрунтується на певних даних) полягає в можливості передбачати відхилення та небажані явища; попередньому прогнозуванні злочинних дій, наслідків психологічного впливу та вжитих заходів, поведінки учасників кримінального процесу, перспектив розвитку ситуації тощо;

г) *евристична* – застосування новітніх технологій та конструктивних прийомів для скорочення часу, необхідного для вирішення завдання; знаходження нових нетрадиційних способів розслідування та розкриття злочину.

Гносеологічна діяльність слідчого полягає у вирішенні ним системи простих і складних розумових завдань, у стратегіях вирішення проблем, у творчому підході до ситуацій, що потребують пізнавальної активності. Прості завдання вирішуються алгоритмічно – шляхом виконання низки заздалегідь відомих правил. Так, виявлення й вилучення матеріальних слідів, процесуальна їх фіксація – приклад простого алгоритмічного завдання. Вирішення складних завдань пов'язане з творчим, евристичним пошуком відповіді у проблемних ситуаціях.

Ефективність гносеологічної діяльності залежить від ступеня розвитку у слідчого професійно важливих умінь та інтелектуальних якостей. Отже, слідчий повинен *уміти*: визначати злочинні явища, аналізувати їх складові (умови, причини, мотиви, засоби, форми здійснення та ін.); знаходити способи розкриття злочинів тощо; вибудовувати логіку послідовності дій для вирішення проблеми та доказовості прийнятого рішення; установлювати причинно-наслідкові зв'язки тощо; виявляти, визначати ефективність того чи іншого способу, методу, що застосовується в слідчій діяльності, з'ясувати наслідки діяльності та власної поведінки; здійснювати уявне експериментування способів вирішення завдань і нестандартно підходити до їх вирішення; обирати

ефективні адекватні форми, засоби, методи та прийоми слідчої діяльності в різноманітних складних умовах тощо. Йому повинні бути притаманні такі інтелектуальні *якості*, як гнучкість, кмітливність, професійна спостережливність, проникливість, прогностичність, дедукція, допитливість, креативність, рефлексивність, компетентність, обміркованість, розсудливість, інтелектуальна ініціативність.

Пошукова діяльність полягає у вивченні особливостей об'єктів, умов, засобів слідчої діяльності; знаходженні та виокремленні з навколишнього середовища важливої для розкриття злочину криміналістичної інформації (слідів злочинця, потерпілого, зброї, засобів злочину та ін.).

Головне завдання пошукової діяльності – це достовірне відтворення слідчим події злочину, знаходження злочинців та розкриття злочину. Пошукова діяльність складається з таких її різновидів:

а) *реконструктивна* – відновлення обставин події злочину. Процес розслідування злочинів надзвичайно складний, він пов'язаний з відтворенням події минулого, а тому потребує значних логіко-інтелектуальних, емоційних і фізичних зусиль. У процесі розслідування та розкриття злочину слідчий шляхом чуттєвого сприйняття, логічного мислення та процесуальних дій відтворює реальну картину події злочину;

б) *конструктивна* – процес моделювання майбутньої слідчої дії, ситуації, соціальної взаємодії; планування послідовності слідчих дій на близькі та віддалені перспективи; відбирання, упорядкування, визначення засобів, форм, методів.

Пошуковий компонент слідчої діяльності забезпечується комплексом стратегічно-тактичних, прогностичних, дослідно-конструкторських здібностей; професійно важливих умінь та якостей слідчого. Отже, слідчий повинен бути *здатним*: «дивитися, бачити та побачити»; планувати, розробляти, координувати, керувати та вдосконалювати слідчу діяльність; обирати адекватні форми, засоби, методи та прийоми для ефективного здійснення слідчих дій; й ін.; здійснювати дослідницьку діяльність щодо – розкриття злочину, знаходження злочинців, попередження кримінальних наслідків, визначення психологічних особливостей злочину тощо; будувати версію злочину за характером злочину, речовими доказами; складати психологічний портрет імовірного злочинця тощо.

Комунікативна діяльність є провідним компонентом слідчої діяльності, що сприяє встановленню істини. За розслідування та розкриття злочинів слідчі постійно вступають у певні відносини з багатьма людьми – свідками, потерпілими, звинуваченими, експертами, пра-

цівниками прокуратури, членами слідчо-оперативної групи тощо. Отож, комунікативна діяльність полягає в соціально-правовій комунікації слідчого в групах: «суб'єкт-об'єкт професійного інтересу», «суб'єкт-суб'єкт», «суб'єкт-група», «суб'єкт-колектив» для отримання, перевірки та уточнення необхідної інформації тощо.

Головне завдання комунікативної діяльності – це отримання слідчим під час розслідування достовірної інформації про злочин. Комунікативна діяльність слідчого охоплює такі різновиди:

– *комунікативно-перцептивна* – полягає в адекватному сприйнятті слідчим, виявленні розрізнення окремих ознак в об'єкті, виокремленні інформативного змісту, адекватного меті слідчої дії;

– *комунікативно-сугестивна* – полягає в переконанні об'єктів слідчої діяльності з метою розкриття та розслідування злочинів, запобігання правопорушенням, припинення злочинних посягань;

– *комунікативно-службова* – полягає в службовій комунікації з колегами, керівництвом, державними та недержавними установами.

Комунікативний компонент слідчої діяльності детермінований сукупністю розвинених професійно важливих комунікативних *якостей* (товарииськість, контактність, доступність, дипломатичність, тактовність і доброзичливість, упевненість і невимушеність у спілкуванні, відсутність скованості, толерантність, емпатійність, мовна спритність і привабливість тощо) та *умінь* (встановлювати психологічний контакт; корегувати й управляти процесом взаємодії; протистояти стереотипам сприйняття, бар'єрам спілкування; налагоджувати зворотній зв'язок; правомірно отримувати інформацію, що необхідна для слідчої діяльності; встановлювати контакти з різними учасниками слідчих дій; налаштовуватися на різні форми спілкування залежно від індивідуально-психологічних особливостей об'єктів слідчої діяльності; «слухати, чути та почути»; коротко, чітко та ясно говорити по суті справи; викликати довіру; компетентно проводити допит тощо) слідчого.

Організаційна діяльність полягає в організації слідчим соціально-професійної взаємодії. Головне завдання організаційної діяльності – це забезпечення ефективної взаємодії між працівниками ОВС та різних служб і відомств для отримання доказової інформації та ефективного розслідування й розкриття злочину.

Організаційний компонент слідчої діяльності забезпечується професійно важливими уміннями й якостями слідчого. Провідними з яких є: *організаторські* (здатність визначати головні та невідкладні завдання при організації слідчої діяльності, раціонально розподіляти функції та завдання під час здійснення певних заходів; планувати, ор-

ганізувати діяльність слідчо-оперативної групи) та *лідерські* (здатність керувати людьми; повести за собою і дати їм розкритися; здійснювати психологічний вплив на об'єкти слідчої діяльності, регулювати взаємовідносини; притягувати до себе людей, самостійно приймати рішення; брати на себе відповідальність) *уміння*, а також *лідерські* (авторитетність, самостійність; адекватні – владність, амбіційність та честолюбність; концептуальність, харизматичність, діловитість, підприємливість, ініціативність тощо) *якості*.

Профілактична діяльність полягає у вжитих слідчим заходах щодо припинення імовірних злочинів; виявлення причин та умов, що сприяють злочинності; здійснення корекції небажаної позиції учасників розслідування. Головне завдання профілактичної діяльності – це попередження слідчим суспільно небезпечних злочинних посягань, усунення причин і умов, що сприяють злочинності, недопущення рецидивів.

Щоб успішно здійснювати профілактичну діяльність, слідчий повинен мати професійну спрямованість, яка завжди виступає як стрижнева властивість особистості. Складовою цієї спрямованості є глибокий інтерес до своєї професії, уявлення про роботу як справу великого державного значення. Тільки таке ставлення до професії сприятиме формуванню високорозвиненого почуття обов'язку та відповідальності за доручену справу. До професійної спрямованості слідчого входить правосвідомість. Високорозвинена правосвідомість слідчого з психологічного боку охоплює глибоке розуміння всіх принципів і інститутів права, віру в їх справедливість, нетерпимість до всяких правопорушень, стійку звичку беззастережного виконання правових норм, загострене почуття справедливості і законності, що роблять слідчого істинним правозахисником.

Здійснюючи профілактичну діяльність, слідчий повинен сам бути взірцем правової культури, тому профілактична діяльність ґрунтується на *моральних* (дисциплінованість, відповідальність, добросовісність, пунктуальність, чесність, надійність, професійна етика, правосвідомість) та *соціально спрямованих* (гуманізм, патріотизм, суспільна та громадська активність; громадянська морально-етична зрілість, принциповість і справедливість у вирішенні людських проблем) *якостях* слідчого.

Психологічна діяльність полягає у ефективному використанні слідчим досягнень психологічної науки та практики для компетентного здійснення правоохоронних функцій. Головне завдання психологічної діяльності – це застосування слідчим психологічних знань, умінь і навичок під час слідчих дій та у власній життєдіяльності.

Психологічний компонент слідчої діяльності забезпечується професійно важливими якостями, здібностями та уміннями слідчого. Провідними з них є:

– *емоційно-вольові* (високий рівень розвитку волі, самоконтроль і самовладання в різних ситуаціях, емоційна врівноваженість, терпимість і толерантність до провокуючих стимулів; посидючість, наполегливість, цілеспрямованість, копіткість, рішучість, сміливість; внутрішня організованість) якості;

– *мобілізаційні* (здатність до самоорганізації, саморегуляції, підтримки власного професійного інтересу до правоохоронної діяльності, емоційно-вольової регуляції власного психоемоційного стану; вирішувати професійні завдання в ситуаціях, що супроводжуються високим ступенем особистого ризику і небезпеки для життя); *рефлексивні* (здатність адекватно осмислювати й аналізувати власні дії, досягнення, сили, можливості та зміст власної професійної діяльності; до професійної самоідентифікації, адекватної самооцінки) та *психофізіологічні* (здатність витримувати інтенсивне тривале психоемоційне навантаження без зниження продуктивності діяльності; до швидкодії в умовах дефіциту часу; до тривалого напруження сенсорних систем в умовах моногонії та зберігання активності та ін.) *можливості*;

– *діагностичні* (здатність визначати характерологічні особливості та поведінкові прояви об'єктів слідчої діяльності, здійснювати візуальну психодіагностику неправдивих показань тощо); *перцептивні* (здатність проникати у внутрішній світ об'єктів слідчої діяльності, відчувати та розуміти їх психічні стани; адекватно інтерпретувати їх поведінку) та *акторські* (здатність до рольового перевтілення, імпровізувати; не показувати справжнє ставлення до об'єктів слідчої діяльності) *уміння*.

Під час здійснення професійних функцій слідчий вихідну інформацію отримує у вигляді: конкретних чуттєвих образів, що виникають під час слідчих дій (обшуку, огляду місця події, слідчого експерименту тощо); вислуховування свідчень, наданих усно (під час допиту, очної ставки) та читання свідчень, наданих письмово, у вигляді документів, протоколів, довідок тощо. ***Засвідчувальна діяльність*** полягає у наданні слідчим всій одержаній інформації спеціальних, передбачених законом форм – протоколу, постанови, пояснення, пояснювальної записки тощо. Останнім часом ***у слідстві*** активно ***застосовуються технічні засоби*** фіксації показань: машинописом, магнітофонний запис, інколи – стенографія, що вимагає від слідчого більш високої майстерності та спеціальних технічних навичок під час проведення допиту.

Компетентне, кваліфіковане виконання слідчим професійних функцій обумовлюється його *бажанням* боротися зі злом, *прагненням до*: верховенства права, захисту прав та свобод громадян, соціальної справедливості, правомірного вирішення складних професійних завдань, покращення престижу міліцейських професій, просування по службі, професійної самореалізації; *потребою* у: досягненні успіху, особистісно-професійних досягненнях; професійною *установкою* на правомірну діяльність і досягнення результату у слідчій діяльності тощо.

Висновок. Отже, психологічна структура слідчої діяльності представлена функціонально-діяльнісними компонентами, які доволі складні, змістовно внутрішньо наповнені та чітко відображають її зміст, вони обумовлені знаннями, професійно значущими уміннями, навичками, якостями та можливостями слідчого. Представлена нами психологічна структура слідчої діяльності розширює теорію та практику юридичної психології, кримінального права та процесу та психодіагностики. Виокремлені нами професійно важливі якості, уміння та можливості слідчого сприятимуть побудові чітко структурованої психограми слідчого.

1. Васильев В.П. Юридическая психология / В.П. Васильев. – СПб.: Питер. прес., 1998. – С. 217–286.

2. Столяренко А.М. Прикладная юридическая психология: учебное пособие / А.М. Столяренко. – М.: Юнити-Дана, 2001. – 639 с.

Цильмак А.Н. Психологическая структура следственной деятельности

На основе нормативно-правовых актов Украины, регламентирующих следственную деятельность, изложено понимание компонентов психологической структуры следственной деятельности и тех профессионально важных умений и качеств, которые ее обуславливают.

Ключевые слова: *следователь, следственная деятельность, психологическая структура, профессионально важные качества и умения.*

Tsilmak O.M. The psychological structure of the investigative activity

The article deals with the author view of point, concerning the components of the psychological structure of the investigative activity and those important professional skills and qualities that determine it, based on the legislative acts of Ukraine that regulate investigative activity.

Key words: *investigator, investigative activity, psychological structure, professional qualities and skills.*

ПСИХОТРЕНІНГОВІ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ТРАНСПОРТНОЇ МІЛІЦІЇ

Розглядаються можливості розвитку психологічної стійкості у працівників транспортної міліції засобами психологічних тренінгових технологій, наводиться характеристика авторського психологічного тренінгу із розвитку психологічної стійкості.

Ключові слова: *психологічна стійкість, працівники транспортної міліції, психологічні тренінгові технології.*

Постановка проблеми. Спеціалізований правоохоронний орган у складі МВС України – транспортна міліція – на залізничі забезпечує функціонування важливої для держави транспортної галузі, профілактику правопорушень у сфері пасажирських і вантажних перевезень та на об'єктах залізничного транспорту. Діяльність працівників транспортної міліції насичена різноманітними екстремальними ситуаціями, їхній роботі властиві дефіцит часу для прийняття рішень і їх реалізації, вплив на особистість сильних подразників, домінування негативних емоцій, підвищена відповідальність і необхідність застосування адекватних заходів.

Особливо стресогенною і виснажливою є робота підрозділів транспортної міліції із супроводження пасажирських потягів. Їх робота в особливих умовах діяльності потребує збереження та відновлення психічних адаптаційних резервів організму. Це обумовлює розвиток у працівників транспортної міліції, поряд із низкою особистісних і професійно-важливих якостей, психологічної стійкості для якісного й безпечного виконання покладених оперативно-службових завдань.

Стан дослідження. Психологічна стійкість у багатьох дослідженнях розуміється як здатність передбачати та зберігати функціональну спроможність і відповідність усіх психофізіологічних функцій вимогам підтримки ефективності діяльності в різних, зокрема екстремальних, ситуаціях [1].

Теоретико-методологічні дослідження психологічної стійкості часто проводяться паралельно із вивченням рівня емоційно-вольових якостей особистості. Емоції й воля є неодмінними компонентами управління (і регуляції як елементу управління) людиною своєю поведінкою, спілкуванням і діяльністю. Розвинені емоційно-вольові якості,

такі як здатність до адекватних дій у складних умовах; уміння керувати власними емоціями, хвилюваннями, тривожністю й водночас ефективно діяти; ініціативність; терплячість; завзятість, наполегливість; рішучість; самовладання; сміливість; толерантність; урівноваженість і цілеспрямованість, – це найважливіші складові й умови високого рівня психологічної стійкості особистості. Так, Є.П. Ільїн визначає терплячість як властивість людини тривалий час терпіти за допомогою волевого зусилля несприятливі, в основному фізіологічні, стани: утому, гіпоксію, голод, спрагу, біль. Тривалість волевої активності залежить від енергетики активності: чим більше енергетичні ресурси організму, тим довше людина може зберігати волюву напругу [2].

Пов'язана зі стійкістю завзятість, як самостійна волева якість, у психології менш вивчена. Більше говорять про впертість як негативний прояв завзятості. Зокрема, В.І. Розов визначав завзятість як волю до перемоги. Він акцентував на важливій для розуміння завзятості як особливій волевої якості: завзята людина не пасує перед невдачею [3].

Ще одна волева якість, що пов'язана із психологічною стійкістю – наполегливість. Чимало зарубіжних психологів вивчали цей феномен (К. Левін, Дж. Аткинсон і М. Литвін, Р. Крутчер, Д. Райанс, А. Кремер, Н. Фізер та ін.). У вітчизняній психології, як і в зарубіжній, наполегливість часто підмінюється іншою волевою якістю – завзятістю, а для більшості психологів наполегливість і завзятість – це те саме. У психологічному словнику наполегливість характеризується як волева якість, спрямована на те, щоб неухильно, всупереч труднощам і перешкодам, домагатися здійснення мети.

В зв'язку із зазначеним актуалізується проблема наукового аналізу, розробки та впровадження сучасних психологічних технологій розвитку й підтримки психологічної стійкості працівників транспортної міліції.

Мета статті – здійснення теоретичного аналізу психологічної стійкості та можливостей її розвитку у працівників транспортної міліції засобами психотренінгових технологій, а також характеристика структури та особливостей проведення авторського психологічного тренінгу із розвитку психологічної стійкості працівників транспортної міліції.

Виклад основних положень. Під психологічною стійкістю розуміють здатність людини до тривалого виконання розумової або фізичної діяльності без зниження її ефективності. Психологічна стійкість – це властивість особистості, окремими аспектами якої є стійкість, врівноваженість, опірність. Вона дає змогу особистості протистояти життєвим труднощам, несприятливому тиску обставин, зберіга-

ти здоров'я та працездатність у різних випробуваннях. Психологічна стійкість залежить від урівноваженості як здатності зіставляти рівень напруження з ресурсами своєї психіки й організму. Рівень напруження завжди зумовлений не лише стресорами і зовнішніми обставинами, а й їхньою суб'єктивною інтерпретацією, оцінкою.

Повноту наукового дискурсу щодо феномена психологічної стійкості людини також розкривають такі поняття, як життєстійкість і психологічна готовність. За визначення життєстійкості людини найпростішими елементами цього поняття виступають умови її життя і її зміни, внутрішній світ, стан здоров'я, емоційно-психічна й мотиваційна сфера людини, особливості її життєдіяльності в побуті й на роботі. Науковці зазначають, що наявність у людини значущих досягнень і успіхів у житті, певних очікувань і цілей у майбутньому, активність щодо подальших досягнень, а також збереження механізмів саморегуляції й самоврядування в процесі життєдіяльності дає людині розуміння, що вона сама є суб'єктом свого життєвого шляху й визначає його життєстійкість [5].

Низкою авторів життєстійкість зводиться до поняття «стресостійкість», яке визначається як інтегративна властивість людини й характеризується: 1) необхідним ступенем адаптації індивіда до впливу екстремальних факторів середовища й професійної діяльності; 2) детермінується рівнем активації організму й психіки індивіда; 3) проявляється в показниках його функціонального стану й працездатності [6; 7].

У наукових працях В.О. Бодрова, Ф.Є. Василюка та інших стверджується, що механізми регуляції й специфіка стресостійкості людини обумовлюються такими показниками: а) особливостями мотивації й намірами індивіда; б) наявністю функціональних і оперативних ресурсів; в) особистісними рисами й когнітивними можливостями; г) особливостями емоційно-вольової реактивності; д) ступенем професійної підготовленості й працездатності людини [8].

У структурі психологічної стійкості слід особливо виділити поняття толерантності, тобто наявність таких якостей, як прийнятність, терпимість, відсутність важких переживань, незважаючи на наявність фрустраторів. Толерантність відображає можливість людини впоратися із фруструючими ситуаціями, здатність зберігати об'єктивну оцінку й ухвалювати правильні рішення в умовах тиску середовища [4].

З уваги на попередні дослідження складових і чинників психологічної стійкості людини, останнім часом були здійснені доволі вдалі, на наш погляд, спроби науково-практичної розробки психологічних технологій розвитку й підтримки психологічної стійкості фахівців ри-

зиконебезпечних професій. Так, В.О. Лефтеров здійснив ґрунтовний методологічний аналіз та прикладну розробку особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності через психотехнологій. Він дослідив теоретико-прикладні підвалини психологічного тренінгу, його можливості у навчанні та розвитку людини, а також запропонував і впровадив авторські психотренінги для персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності. Експериментальним дослідженням установлено позитивний вплив різноманітних психологічних тренінгів на особистісний і професійний розвиток працівників МВС і МНС України. За результатами досліджень В.О. Лефтеров охарактеризував універсальні тренінгові ефекти, розробив теоретичну модель розвитку особистісних і професійних якостей фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу, а також визначив концептуальні засади використання психотренінгових технологій в ОВС України [9].

Внесок у впровадження психотренінгових технологій в систему професійної підготовки працівників ОВС зробив І.Ю. Горелов, який експериментально довів можливість підвищення психологічної готовності працівників ОВС до застосування силового впливу під час психотренінгових занять. Ним розроблений спеціальний професійно-психологічний тренінг і методичні рекомендації практичними психологами ОВС з формування психологічної готовності працівників міліції до застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї [10].

К.В. Кім виявлено, що стійкість до стресу є професійно значущою якістю курсанта як майбутнього працівника (співробітника) правоохоронних органів держави, а технологія формування стійкості до стресу під час навчання курсанта у вищому навчального закладі сприяє його професійному розвитку і є ефективним способом профілактики професійної стагнації. Авторкою розроблено та запропоновано тренінгову програму з формування стійкості до стресу у курсантів – майбутніх правоохоронців – і визначено її ефективність [11].

Проблемі забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій професійної діяльності також присвячено дослідження С.Г. Лисюк. Створений автором алгоритм ефективного використання методів забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій дозволяє цілеспрямовано й диференційовано їх використовувати [12].

Для розвитку й підтримки психологічної стійкості людини у сучасних умовах вважаються надзвичайно ефективними засоби психологічного впливу, серед яких: психотерапія, психокорекція, психотре-

нінг, навчання, конструювання і творчість. Психотерапія виникла у медицині і становить систему психічних вербальних і невербальних впливів на психіку людини з метою її лікування або сприяння у зміні її ставлень до соціального оточення і власної особистості. Традиційно психотерапія вважається галуззю сучасної медицини, що вивчає психосоматичні явища, проте останнім часом психотерапія використовується для надання психологічної допомоги здоровим людям у вирішенні різних проблем і труднощів психологічного характеру.

Психологічна корекція – спрямований психологічний вплив на певні психологічні структури з метою забезпечення повноцінного розвитку і функціонування індивіда. Психокорекція може реалізовуватись у межах психотерапії, що саме обумовило пропозиції деяких дослідників визнати ідентичність цих понять. Проте психологічна корекція активно застосовується і в інших галузях, зокрема у педагогіці, виправленні різних психічних і поведінкових відхилень тощо.

Навчання традиційно розглядається як передача учням знань про світ і способи освоєння цього світу через знання, образи, формули, моделі, схеми тощо. Навчання й розвиток розпочинаються з моменту народження людини – у родині. Згодом ці функції частково передаються в дитячі дошкільні установи й школи; подальший вибір варіантів навчання більш широкий і пов'язаний з передбачуваною професією. Однак навчання дорослої людини не означає ще її розвитку. Ці поняття взаємопов'язані, але не тотожні один одному.

Зазначені засоби психологічного впливу можуть також комплексно використовуватись у груповому тренінгу, який є однією з найефективніших психологічних технологій розвитку особистісної і професійної компетентності людини. Конкретні дослідження сучасних учених у цій галузі охоплюють широке коло наукових напрямів тренінгової спрямованості. Серед основних напрямів розвитку людини слід виділити такі різновиди тренінгів: психологічний; поведінковий; комунікативний; навчальний: професійно-педагогічний, психолого-педагогічний, акмеологічний; особистісного зростання: інтелектуальний, креативності, мотивації, самореалізації, самопізнання та самосвідомості; свободи і відкритості, спеціальний [9]. Завдяки використанню широкого спектру прийомів і методів, вправ і психотехнік, у тому числі рольових, дидактичних, ситуаційних та інших ігор, прийомів активізації індивідуальної і групової рефлексії, психогімнастичних вправ тощо, психологічний тренінг стає ефективною навчально-розвивальною технологією підготовки фахівця практично у всіх галузях діяльності.

Нині у світі накопичений значний досвід використання психологічних тренінгів у різноманітних галузях діяльності людини. Остан-

нім десятиріччям майже у всіх розвинутих країнах сучасні тренінгові технології впроваджено у правоохоронну діяльність, що, як свідчать численні зарубіжні дослідження, значно підвищує ефективність самої діяльності, а також надійність персоналу [10].

Тренінгові технології – це науково обґрунтована і практично доцільна сукупність знань і засобів проведення тренінгів із персоналом різних організацій, яка сприяє високопродуктивному виконанню організаційних цілей і завдань. Тренінгові технології є унікальною соціально-психологічною реальністю, що забезпечує психосоціальний прогрес у постіндустріальному суспільстві. Психотренінгові технології сьогодні активно впроваджуються для підготовки різних категорій працівників ОВС України, завдяки чому не тільки вдається значно підвищити професійну компетентність працівників міліції, а й змінити на позитивне ставлення міліціонера до себе, інших, до своєї професії тощо [9].

З уваги на попередній досвід тренінгової підготовки правоохоронців, а також специфіку діяльності працівників різних правоохоронних органів, нами розроблено тренінг із розвитку психологічної стійкості працівників транспортної міліції. Методологічну основу тренінгу становлять теоретичні положення щодо вивчення й аналізу психологічної стійкості [1; 4; 5; 6], а також теоретико-прикладні засади психологічного тренінгу та його застосування у системі підготовки фахівців екстремальних видів діяльності [3; 9; 10]. Це дозволило розробити рівні розвитку психологічної стійкості працівників ОВС, які лягли в основу структури (модулів) розробленого нами тренінгу, зокрема:

1. *Психомоторний рівень* (психічне відображення і рухова організація). Співвідношення витрат м'язової та нервової енергії, виконавських і творчих функцій, механічних дій і операцій відчуття і перцепції під час професійної діяльності. Взаємозв'язок рухової активності із проявом психологічних процесів, властивостей і станів. Цей рівень характеризує зміст праці, виражає індивідуальність і орієнтацію людини в середовищі. Психомоторний рівень психологічної стійкості охоплює: 1) нервові та рухові особливості людини; 2) відображення як процес сприйняття, організації, усвідомлення та інтерпретації уявлень про навколишній світ, напісвідому діяльність із прийому і переробки значущої інформації.

2. *Емоційно-вольовий рівень* (індивідуальне емоційно-вольове забарвлення діяльності). Типові емоційні стани і почуття, які переживає працівник ОВС під час виконання службових обов'язків та у ситуаціях взаємодії із різними категоріями громадян, колегами, підлеглими та керівниками, а також характер вияву вольових і саморегулятивних якостей щодо подолання професійних стресів та інших негативних

емоційних станів. Емоційно-вольовий аспект психологічної стійкості тісно пов'язаний зі змістовими особливостями самосвідомості, Я-концепцією і в сукупності з темпераментом, психофізіологічними та індивідуальними особливостями людини обумовлює емоційно-вольовий статус людини.

3. *Мотиваційно-смысловий рівень* (сукупність спонукань, цінностей та смислів, що формують свідомий вибір особою того або іншого типу поведінки). Мотиваційний рівень стійкості працівника ОВС охоплює певні суспільні регулятори: цінності, ідеали, переконання, вірування, норми, накази, інструкції, директивні дії тощо, які впливають на мотивацію поведінки і професійної діяльності особистості, обумовлюють психологічну стійкість у напружених і тривалих ситуаціях. Крім цього, мотиваційно-смысловий рівень передбачає саморефлексію – процес самопізнання людиною своїх внутрішніх психічних актів і станів та процес осмислення і переосмислення життя людини, унаслідок чого утворюється значення всього її існування.

4. *Організаційний рівень* (спроможність працівника правильно організувати свою власну роботу й роботу підлеглих, колективу). Організація власної роботи припускає вміння правильно планувати і самому контролювати її, відчуття часу – вміння правильно розподіляти роботу в часі, встигати у встановлені терміни, вміння корегувати плани і дії, знаходити оптимальні засоби їх реалізації тощо. Організаційний рівень психологічної стійкості безпосередньо пов'язаний з іншими рівнями і характеризується відповідальністю, вмінням приймати рішення і виконувати їх, а також кінцевими результатами службової діяльності.

Метою тренінгу з розвитку психологічної стійкості є практичне опанування працівниками транспортної міліції основ професійної психології, формування в них особистісних і професійних навичок, що забезпечують тривале й ефективне виконання завдань у різноманітних складних і стресогенних умовах.

Основними вимогами, що забезпечують ефективність проведення тренінгу з розвитку психологічної стійкості, є: 1) диференціація контингенту учасників тренінгу за фаховою належністю і посадами; 2) безпосереднє проведення практичних занять, вправ, ігор тощо з вироблення вмінь і навичок психологічної стійкості за визначеними її рівнями; 3) активність учасників тренінгу, що забезпечується: перевагою практичних занять над теоретичними; використанням ігрових та активних методів тренінгу (ділові ігри, рольові ігри, дискусії); якісним і кількісним складом тренінгової групи; підвищенням відповідальності за процес навчання, що обумовлюється підвищенням мотивації до тре-

нінгу; 4) інтенсивність тренінгу, що досягається завдяки використанню: закономірностей групової динаміки; чергування методичних прийомів через 1,5–2 години; зацікавленості у тренінгу (можливість вирішити особисті і службові проблеми); елементів аутогенного тренування, психологічних прийомів для зняття емоційного напруження, почуття втоми (наприклад, спортивні, музичні паузи тощо); 5) вплив на різні рівні функціонування психіки учасників тренінгу, зокрема, на когнітивний, емоційний, поведінковий, особистісний рівні; 6) розмаїтість методологічних підходів і методичних прийомів тренінгу; 7) гнучкість, що припускає зміну програми тренінгу з урахуванням різних факторів (стратегії та можливості організації, фінансові та інші ресурси, контингент учасників тренінгу, їх очікування, інтереси і потреби).

Зазначений тренінг передбачається проводити з працівниками транспортної міліції, специфіка служби яких пов'язана з тривалими психологічними і фізичними навантаженнями, монотонністю, очікуванням, наявністю тривожних й інших негативних емоційних станів, невивантаженням часу на відпочинок, недостатнім психічним і фізичним відновленням тощо.

Висновки. Отож, розвинута психологічна стійкість працівників транспортної міліції, професійна діяльність яких відбувається в умовах хронічної психічної й фізичної напруги, виступає важливим фактором забезпечення їх ефективності та професійної надійності під час виконання службових завдань із супроводження пасажирських потягів. Розвиток психологічної витривалості у працівників транспортної міліції можливий засобами психологічних тренінгових технологій, які становлять сукупність ефективних навчально-розвивальних інтерактивних прийомів і методів. Запропонований психологічний тренінг із розвитку психологічної стійкості структурно складається з чотирьох рівнів – модулів, серед яких психомоторний, емоційно-вольовий, мотиваційно-смісловий та організаційний рівні.

1. Лазарус Р. Индивидуальная чувствительность и устойчивость к психологическому стрессу / Р. Лазарус // Психологические факторы на работе и охрана здоровья. – М., 1989. – С. 145–152.

2. Ильин Е.П. Психология воли / Е.П. Ильин. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2009. – 368 с.

3. Розов В.І. Адаптивні антистресові психотехнології: навчальний посібник / В.І. Розов. – К.: Кондор, 2005. – 278 с.

4. Тімченко О.В. Професійний стрес працівників органів Внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.06 / О.В. Тімченко. – Харків: Національний ун-т внутрішніх справ МВС України, 2003. – 35 с.

5. Апчел В.Я. Стресс и стрессоустойчивость человека / В.Я. Апчел, В.Н. Цыган. – СПб.: ВМА, 2002. – 86 с.
6. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с.
7. Секач М.Ф. Психическая устойчивость человека / М.Ф. Секач // Прикладная психология и психоанализ. – 1997. – № 2. – С. 36–41.
8. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В.А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 528 с.
9. Лефтеров В.О. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ: монографія: в 2-х т. / В.О. Лефтеров. – Донецьк: ДЮОІ, 2008. – Т. I: Методологія психотренінгу та його використання у професійно-психологічному розвитку персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності. – 2008. – 242 с. – Т. II: Психотренінг в ОВС: практичний досвід, організація проведення та перспективи подальшого впровадження. – 2008. – 286 с.
10. Горелов І.Ю. Психологічна готовність працівників міліції до правомірнього застосування сили: монографія / І.Ю. Горелов, В.О. Лефтеров. – Донецьк: ДЮОІ, 2011. – 198 с.
11. Кім К.В. Психологічні особливості формування стійкості до стресу у майбутніх правоохоронців / К.В. Кім // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (23 листопада 2007 року, Харків). – С. 213–221.
12. Лисюк С. Г. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій професійної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / С.Г. Лисюк. – Хмельницький, 2011. – 18 с.

Шелухина О.Н. Психотренінгові технології розвитку психологічної устойчивості працівників транспортної міліції

Рассматриваются возможности развития психологической устойчивости у работников транспортной милиции средствами психологических тренинговых технологий; дается характеристика авторского психологического тренинга по развитию психологической устойчивости.

Ключевые слова: *психологическая устойчивость, работники транспортной милиции, психологические тренинговые технологии.*

Sheluhina O.M. The psychological training technologies of the psychological stability of the law enforcement workers of the transport police

The article deals with the possibility of the psychological resistance among the law enforcement workers of the transport police of the psychological training technology, the characteristic of the author's psychological training for the development of psychological stability is given.

Key words: *psychological stability, the transport police law enforcement workers, psychological training technology.*

ЕТИЧНІ НОРМИ ПОВЕДІНКИ З АУТИЧНИМИ ЛЮДЬМИ ДЛЯ ПРАВОЗАХИСНИКІВ

Розглянуто особливості осіб із спектром аутичних порушень, проаналізовано способи організації середовища, які б дозволяли людині з аутизмом відчувати себе впевненіше і бути більш успішною та особливості подолання особами із аутизмом комунікативних бар'єрів. Висвітлені етичні норми поведінки з аутичними людьми для правозахисників.

Ключові слова: етика правоохоронця, особи з аутистичним спектром порушень, психологічні особливості, соціальна інтеграція, комунікація.

Постановка проблеми. Аутизм є одним із важких порушень розвитку (ВІР) (*pervasive developmental disorders PDDs*), який характеризується серйозними недоліками у формуванні соціальних і комунікативних навичок, а також виявами стереотипних інтересів і патернів поведінки. Упродовж майже всього ХХ століття аутизм і шизофренію вважали однією з форм психічної патології, і лише нині встановлено, що вони є виявами різних розладів.

Аутизм є не окремим порушенням, він містить кілька розладів, що впливають на розвиток соціальної взаємодії, а також на емоційний, мовленнєвий і когнітивний розвиток. Тому під час розгляду різних характеристик аутизму слід мати на увазі, що вони взаємопов'язані, а не ізольовані.

Актуальність теми зумовлена тим, що передбачає віднайдення ефективного діалогу правозахисників з аутичними людьми. З метою успішної адаптації осіб з порушеннями розвитку, зокрема, з аутизмом необхідна зустрічна взаємодія суспільства та системи соціально-психологічної корекційної роботи з такою клінічною нозологією громадян.

Стан дослідження. Дослідники В. Синьов, К. Островська, О. Ліснійчук звернулися до пошуку нових соціально-педагогічних та психокорекційних технологій формування в суспільстві нового погляду на проблему аутизму, ставлення до аутичної людини в системі «рівний рівному» в навчально-виховному інклюзивному процесі.

Мета статті полягає у розгляді етичних норм поведінки з аутичними людьми для правозахисників.

Виклад основних положень. Якщо говорити конкретно про тих, хто безпосередньо відповідає за соціальну інтеграцію аутичних людей, а статистика проявів аутистичного спектру в усьому світі кож-

ного року збільшується, то це, по-перше, сфера психокорекційної педагогіки, а по-друге, правопорядку. Представники останньої мають знати психологічні особливості осіб зі спектра аутистичних порушень, а дефектологи (корекційні педагоги, соціальні психологи, медики) пояснювати етичний контакт комунікації з такою категорією дітей та дорослих [4].

Необхідно зупинитися на способах організації середовища, що дозволяє людині з аутизмом відчувати себе впевненіше і бути більш успішною. Багато фахівців вбачають основне завдання допомоги такій людині саме в наданні їй можливості бути менш залежною від інших людей, що, звичайно, стає все більш важливим у міру її дорослішання.

Вимоги до спеціальної адаптації оточення до потреб людей з аутизмом початково сформулювали фахівці університету Північної Кароліни США E. Shopler і G. Mesibov. На основі результатів психологічних досліджень особливостей переробки інформації при аутизмі була розроблена програма лікувального навчання дітей з аутизмом та іншими порушеннями комунікації (TEACCH-програма) [6]. У своїй основі вона являє методи організації середовища і форм комунікації, які полегшують аутичній людині соціально-побутову адаптацію.

Відомо, що людині з аутизмом украй важко прогнозувати розвиток ситуації, активно пристосовуватися до її змін. Саме ці труднощі часто стають причиною афективних зривів, виникнення проблем у поведінці. Надання допомоги передбачає максимально чітку організацію всього життя такої людини. TEACCH-програма ґрунтується на продуманій тимчасово-просторовій організації середовища, що дозволяє дитині завжди чітко уявляти, що і де вона повинна робити, в якій послідовності і як довго, тобто орієнтуватися в сьогоденні і знати, що буде далі. Оволодіння фахівцем методами такої організації середовища також вимагає практичного тренінгу.

Оточення пристосовується до потреб аутичної особи перш за все зоровим структуруванням навколишнього так, щоб зробити для неї очевидною послідовність необхідних дій. Така визначеність досягається насамперед через чітку функціональну організацію життєвого простору, коли вже саме місцезнаходження людини визначає для неї те, що вона повинна зараз зробити.

Можна сказати, що основною метою в цьому випадку є зменшення залежності людей з аутизмом від сторонньої допомоги. Відповідно до цього вирішується питання і про зміст освіти, яка має допомогти дитині орієнтуватися в повсякденному житті, отримати найважливіші соціально-побутові навички. Ці методи, безсумнівно, є ефективними в організації соціально прийнятної поведінки, на них можна

спертися за вироблення соціально-побутових, комунікативних і професійних умінь, оскільки вони зменшують тривогу і страхи, імпульсивність в поведінці і запобігають поведінковим зривам.

Аналізуючи процес боротьби аутичної дитини, наприклад, у ситуації комунікативних бар'єрів, які суттєво впливають на виникнення стійких установок психологічного захисту психіки дитини від скепсису її оточення під час спілкування, постійного кепкування над вразливістю дитини, її емоційною нестійкістю, ми встановили ймовірність і певну лабільність установок аутичної дитини. Так, очікуючи власне фіаско в незнайомій комунікативній ситуації, людина зі спектром аутистичних порушень превентивно унеможливило для себе будь-яке спілкування – як результат спрацювання психологічного механізму особистісного захисту з одночасним включенням механізму власних репрезентативних аутомоторних, мовленнєвих, агресивних дій (аугостимуляцій, вербалізацій, вокалізацій, вигуків, галасування, розхитувань, вертіння тощо). Що менша за віком дитина, то менші прояви її аутистичних рис соціального регістру. Йдеться, зокрема, про негативну установку на спілкування, сигнали про небажання брати участь у грі, заняттях, перегляді мультфільмів, обговоренні книжок, колективних творчих заходах, прогулянках тощо. Якщо хтось із дітей або дорослих доволі наполегливо просить про активну участь дитини в процесі спілкування, вона застосовує психологічний механізм агресивної дії на людину, що усвідомлюється й використовується нею як психологічний інструмент впливу на інших. Подібна установка спрацьовує ще й тому, що дає дитині можливість почуватися особистісно сильною та самодостатньою індивідуальністю, яка безперечно не страждатиме від відсутності умов і партнерів для комунікації. За такої ситуації дитина припиняє бути і суб'єктом, і об'єктом спілкування: з нею припиняють спілкування дорослі і діти і, головне, близькі їй люди. Цей факт вербалізується таким чином: адже він аутист і не любить, якщо йому нав'язують спілкування. Отже, дитину в найбільш сензитивний для розвитку спілкування та мовлення період залишають на самоті, переводячи у формат соціальної і психологічної депривації, формуючи установку спротиву дитини до спілкування.

Згідно з теорією установки Д.М. Узнадзе [5], останню варто оцінювати як вельми продуктивне для розуміння прогностичного аспекту відображення дійсності у психіці людини зі спектром аутистичних порушень. Сукупність одночасно актуалізованих установок, які зумовлюють спротив у процесі взаємодії аутичної дитини з живими людьми або, навпаки, мотивацію до спілкування заради задоволення від нього, є важливим психологічним інструментом для подолання

прояву аутистичних рис у таких дітей. Що раніше починається корекційна робота з дитиною та родиною, в якій дитина виховується, то раніше презентується й реалізується прогностична функція психіки аутичної людини. А оскільки установки формуються через переживання дитиною певного свого досвіду, доцільним було б з'ясувати, чому неживі предмети є такими привабливими та значущими для аутичних дітей і чому, якщо силоміць відібрати предмет, з яким вона не розлучається за жодних обставин і умов, дитина впадає у відчай, позаяк цей предмет є засобом народження позитивних емоцій, розгорнутого мовлення, і, насамкінець, і об'єктом, і суб'єктом спілкування.

Психологічна корекція аутичних дітей в умовах організації інклюзивної освіти – це система заходів, спрямованих на запобігання проявам аутичного спектра засобами навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи [3]. Психологічна корекція здійснюється в таких сферах шкільного життя:

- під час уроків;
- у процесі позакласних виховних заходів;
- за спортивних заходів під час перерви;
- під час їжі;
- в процесі підготовки та проведення свят;
- під час прогулянок дітей,
- в процесі святкування днів народження дітей класу.

Психологічна корекція має на меті послаблення динаміки дизонтогенетичних проявів аутизму та посилення комунікативних, когнітивних та регулятивних механізмів особистісного розвитку аутичної дитини.

Для здійснення психологічної корекції модель роботи вчителя класу передбачає розв'язання таких психолого-педагогічних питань [2]:

1. Отримання інформації про аутичну дитину з позицій її когнітивного, комунікативного, поведінкового, діяльнісного, регуляторного аспектів розвитку. Таку інформацію може надати **корекційний педагог чи психолог (спеціальний), тобто тьютор**, який компетентно і професійно забезпечує організаційні, змістові, виконавчі та корекційні функції і відповідає не тільки за процес інклюзивного навчання аутичної дитини, а й за систематичну психологічну корекцію аутистичних проявів із подальшим запобіганням (превентивними заходами) виникненню та впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, що провокують аутистичні дії та поведінку дитини.

2. Гармонізація психологічного клімату на уроці, під час позакласних і святкових заходів, в яких обов'язково має брати участь аутична дитина. Саме через участь у цих заходах дитина набуває соціаль-

ного досвіду у спілкуванні, вчиться озвучувати свої враження, почуття, інтереси, бажання. Завдання вчителя полягає у забезпеченні умов для ситуації, в якій аутичну дитину слухатимуть всі діти, причому не будуть зловтішатися, кепкувати та насміхатися з її вад мовлення, невідповідності емоцій, думок, конкретним реаліям, чудакуватості, дивної ходи, з химерних рухів, з усього того, що суттєво відрізняє їх нормальний онтогенез від дизонтогенезу. Готовність дітей класу сприймати, наприклад, мовчазну (мутичну) дитину, яка постійно відводить очі, ховаючи свій погляд, тримає в руках якусь одну й ту саму річ, забирає і не віддає нікому чужі речі, не сміється у відповідь на дотепний, добрий жарт, відвертається, постійно щось ховає; виявляє немотивовану агресію, забезпечить постійний психологічний комфорт і *превентивну корекцію* комунікації аутичної дитини у класі. За нашими даними, серед 100 а дітей з аутизмом 90% їх розпочали спілкуватись у невербальній формі за допомогою піктограм, які самі й презентували однокласникам, а 9% з них вийшли на вербальний рівень або розпочинали вербалізувати свої думки, бажання, почуття тощо.

3. Успіх аутичних дітей у пізнавальній діяльності корелюється з їх мотивами виконання тих аспектів пізнавальної діяльності, яка доступна і цікава для них. Для того щоб залучити аутичну дитину на уроці математики, наприклад, до дій віднімання, потрібно, зваживши на її, скажімо, любов до м'ячиків, запропонувати вирішити завдання не з підручника, за яким працює весь клас, а на картці, де зображені м'ячики, з тим, щоб розв'язати ті чи інші арифметичні дії. Така індивідуалізація навчання забезпечує включення (інклюзію) аутичної дитини в єдиний навчальний процес, активне виконання нею завдань та ідентифікацію себе як рівноправного члена класу.

4. Учитель класу повинен позиціонувати себе не тільки як вчитель, який терпляче сприймає аутичного учня в класі, а й як людина, готова завжди упередити виникнення проблемної ситуації, в якій не треба зосереджувати увагу учнів класу на недоліках аутичної дитини; а в разі маніфестації аутистичних проявів (кружляння, розхитування, ауто стимуляція, стереотипне виконання дій, вокалізація, ехололії тощо) без зайвої паніки і метушні запропонувати аутичній дитині перейти в інше приміщення. Вчитель передає свою функцію спеціалісту-дефектологу з інклюзивного навчання, а сам продовжує урок або виховний захід, і в жодному разі не коментує з іншими учнями проблемний випадок з аутичною дитиною, не проявляє власних емоцій, проте, якщо хтось із дітей бажає з'ясувати для себе особливості дій та поведінку такої дитини, лаконічно, доступно і толерантно пояснює дітям проблемну ситуацію. Зміст цього пояснення вчитель класу і спеціаліст з

інклюзії аутичних дітей готують заздалегідь, керуючись тією чи іншою формою педагогічної технології.

Тьютор, спеціаліст-дефектолог, для здійснення психологічної корекції насамперед визначає, за якою навчальною програмою буде здобувати освіту аутична дитина. Відомо, що спектр аутистичних вад – це спектр різних за своєю складністю структур дефектів. Психічний розвиток аутичної дитини проходить дизонтогенетично, одначе особливості цього розвитку спеціальний психолог-тьютор повинен враховувати під час діагностико-прогностичного вивчення стану дитини з тим, щоб у разі включення у колектив класу чільними були не аутистичні розлади дитини, які формують погляд на неї як на дитину з психологічними відмінностями з порівняно нормальною дитиною, а ознаки, властивості, що характеризують її як особистість, що розвивається, за Л.С. Виготським, за тими самими законами, що й нормальна [1].

Аутизм простежується серед представників усіх соціальних верств населення і в усіх точках земної кулі. Аутична людина може розгубитися у натовпі, запанікувати, а саме: кричати, розхитуватися, повторювати однакові слова. Зазвичай, такій особі дуже тривожно знаходитись серед людей, вона боїться голосних звуків, яскравого світла, мерехтіння кольорових вогників. Під час проведення масових заходів, можливе виникнення складних психологічно-соціальних ситуацій за участі людей аутистичного спектру порушень. Така людина звертає на себе увагу повною відгородженістю, усамітненням, аутоstimуляціями, «дивною» поведінкою, «мовленням папуги», резонерством, може дезорганізувати групу, спровокувати конфліктну ситуацію.

Рекомендації щодо такої ситуації:

- спокійно підійти до аутичної людини, не бентежитись і не лякатись;
- підтримати за руки, уважно дивлячись на неї;
- не підвищувати голос і не вимагати, щоб вона негайно назвала себе і показала документи, головне – не тиснути на неї, а дружнелюбно відрекомендуватися;
- спокійно і м'яко пояснити ситуацію, в якій опинилась аутична людина, розтлумачити, що труднощі можливо подолати;
- не штовхати і не торкатися тіла аутичної людини, не намагатися її принижувати;
- зрозуміти об'єктивні причини страху, тривожності, панічного настрою аутичної людини в конкретній ситуації;
- не примушувати аутичну людину у той спосіб натиску, до якого звикли здорові люди;

– не можна залишати аутичну людину у повній ізоляції, навіть якщо вона не реагує на прохання, заклики до певних дій, проявляє і демонструє повну байдужість до всього, що коється навколо неї;

– оточити аутичну людину затишком, ненав'язливо забезпечити її увагою, реагувати на її прохання;

– забезпечити постійне емоційне тонізування аутичної людини з метою попередження індивідуальності, пасивності, агресії та самоагресії;

– категорично забороняється іронізувати, насміхатися над дефектами мовлення, спілкування, аутистичними діями та поведінкою аутичних людей.

Специфічні **реакції** аутичної людини, які бентежать інших:

– значне зниження чутливості аутичної людини до болю, у зв'язку з чим, отримавши тілесну травму, вона залишається спокійною, самостійно не звернеться до лікаря, або уникатиме всілякої соціальної допомоги;

– нетерпимість тактильного, очного контакту, у зв'язку з чим під час спілкування аутична людина буде демонстративно уникати цих видів контактів і тому не бажано наполягати на них;

– аутична людина має глибокі порушення інстинкту самозбереження, тому може опинитися в незнайомих місцях, не відчуваючи небезпеку, може вступити у взаємодію з проблемними людьми;

– відсутність у мовленні особливого займенника «Я» може призвести до неправильного тлумачення вербальних звернень та прохань до інших людей. Зокрема, зверненням: «Він хоче пити», – аутична людина просить указати, де можна попити води. В такому випадку треба не виправляти її мовлення, а допомогти купити воду, їжу, або провести до туалету;

– аутична людина може здійснити імпульсивну крадіжку певної речі, щоб, подарувавши її тому, хто її бажає, увійти в соціальний контакт із останнім. На жаль, багато людей можуть скористатися довірливістю осіб з аутизмом, які не бояться покарання. В цьому випадку недопустимі тиск і атака на аутичних людей з боку правоохоронних органів;

– вболівальник з аутизмом може проявляти неадекватну реакцію: сильно сміятися, коли інші спокійні, або сумувати та плакати, коли усі радіють. Це може призвести до міжособистісних конфліктів, суперечок. У цій ситуації аутична людина може постраждати, тому необхідно виважено зрозуміти її емоційний стан, пояснити іншим індивідуальність осіб зі спектром аутистичних порушень, і щоб сприяти ефективному спілкуванню з аутичною дитиною необхідно дотримуватись таких **етичних принципів**:

бути гарним слухачем – у цьому процесі особи з аутистичним спектром отримують інформацію, показують співрозмовнику свою зацікавленість. Коли інша людина демонструє розуміння того, що говорить аутична людина, то викликає довіру та повагу;

бути активним слухачем – демонструвати зацікавленість тим, про що говорять аутичні люди, навіть тоді, коли важко зрозуміти. Обличчя співрозмовників мають бути на одному рівні, щоб була можливість дивитись один одному в очі. Необхідно показувати свою увагу за допомогою жестів, міміки (кивання головою, посмішка, коментар тощо);

говоріть чітко і виразно – в розмові використовуйте короткі речення з 3–4 слів, за необхідності можете повторювати ключові слова, які описують дії та об'єкти. В процесі частого спілкування з аутичною людиною необхідно ускладнювати речення, використовувати нові слова, зменшувати кількість повторів;

використовуйте ключові слова – ті, які добре відомі аутичним людям. Описуйте свої дії, нагадуйте слова, які можна використати для опису тих чи інших предметів;

робіть паузи – між реченнями давайте аутичним людям час, щоб осмислити сказане вами;

говоріть про те, що відбувається в цей час і в цьому місці – розмова про минуле чи майбутнє може бентежити малюків і спілкування може припинитися, тому обговорюйте те, чим вони зайняті в цей момент;

намагайтеся зрозуміти, що хоче сказати аутичний гість – під час його мовлення аналізуйте окремі звуки, слова, стежте за напрямком погляду, жестами, вказівками. Заохочуйте невербальні намагання аутичного гостя спілкуватись із вами;

тактовно з'ясуйте, чи має аутична людина засоби (інструменти) альтернативної комунікації, за допомогою яких вона спілкується без звукового мовлення. Це можуть бути піктограми (чорно-білі схематичні зображення предметів, ознак, властивостей, дій, емоцій людини), які зазвичай супроводжують аутичну людину у вигляді невеличких книжок, планшети, індивідуальні комунікативні фото, де зображені потреби аутичної особи;

намагайтеся менше говорити, не зловживайте запитаннями – під час розмови зроблені вами паузи можуть слугувати для заохочення аутичного гостя до висловлення власної думки. Не задавайте запитань, відповіді на які для вас і дитини очевидні;

будьте ввічливими та толерантними у випадку виникнення ехолалій – багаторазових повторювань певних фраз – таким чином

аутична людина входить у розмову з вами, не розуміючи смисловий контекст ситуації. Спробуйте розшифрувати ці повторення та визначити, про що людина хоче сказати, це обов'язково допоможе вам порозумітися;

повторюйте коментарі і запитання – в такий спосіб можна перевірити, чи правильно ви зрозуміли сказане аутичною людиною;

використовуйте наочні посібники для пояснення матеріалу і підтримання зацікавленості аутичного гостя – використовуйте схеми, плакати, малюнки із зображеннями людей, речей, процесів;

заохочуйте аутичну людину розповідати про улюблені речі та події з їхнього життя – під час таких розповідей вона миттєво збагне, яким чином зможе висловлювати власну думку;

пам'ятайте, аутичні особи є нашими громадянами і очікують від усіх представників влади та громадян України зрозумілого ставлення до особливостей власних дій та поведінки.

Висновки. Розвиток людської особистості є безперервним процесом, що виявляється у кількісних і якісних змінах особистості людини. Кількісні зміни, тобто збільшення одних і зменшення інших її ознак, зумовлюють виникнення якісно нових і знищення старих психічних властивостей. Ускладнення психічних структур за переходу від нижчих до вищих рівнів психічного життя стосується, за Г.С. Костюком, усіх сторін психічного розвитку – мотиваційного аспекту психічної діяльності дитини (комплекси потреб, інтересів та інших спонук до дій), змістового аспекту психічних процесів (системи уявлень, знань, понять про об'єктивну дійсність), операційного їх утілення (системи дій, операцій, навичок), всієї психічної діяльності загалом. Особам із аутизмом потрібні спеціальні умови виховання і навчання, спрямовані на коригування їхніх недоліків, просування у загальному розвитку і соціалізації. Діти з аутизмом це перед усім діти і необхідно забезпечити право на їх повноцінне життя, оскільки особистість з об'єктивного погляду є не що інше, як самодіяльна особа зі своїм психічним складом та індивідуальним ставленням до навколишнього світу.

1. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии / Л.С. Выготский. – СПб.: СОЮЗ, 1997. – 224 с.

2. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К.: Радянська школа, 1989. – 602 с.

3. Островська К.О. Аутизм: проблеми психологічної допомоги: навч. посіб. / К.О. Островська. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 114 с.

4. Синьов В.М. Психолого-педагогічні проблеми дефектології та пенітенціарії / В.М. Синьов. – К.: «МП Леся», 2010. – 779 с.

5. Узнадзе Н.Д. Экспериментальные исследования психологии установки / Н.Д. Узнадзе. – Тбилиси. – 210 с.

6. Баенская Е.Р. Дети и подростки с аутизмом. Психологическое сопровождение / Е.Р. Баенская, О.С. Никольская, М.М. Либлинг, И.А. Костин, М.Ю. Веденина, А.В. Аршатский, О.С. Аршатская [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/204626/read> (24.11.12)

Шульженко Д.И. Этические нормы поведения с аутичными людьми для правозащитников

Рассматриваются вопросы интеграции человека с аутичными нарушениями в социум; особенности процесса преодоления ими коммуникативных барьеров; этика поведения правозащитников во время работы с аутичным гражданином.

Ключевые слова: *этика правозащитника, лица с аутичным спектром нарушений, психологические особенности; социальная интеграция, коммуникация.*

Shulgenko D.I. The ethic norms of the behaviour with the autistic people for the law enforcement workers

The article deals with the special features of the person with the rate of the autistic deviations. The ways of the organization of the suitable communicative environment for the person with autistic deviations are analyzed. The ethic norms of the behaviour with the autistic people for the law enforcement workers are considered.

Key words: *ethics of the law enforcement worker, persons with autistic deviations, psychological peculiarities, social integration, communication.*

Розділ III

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.9

М.І. Блажівський

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ УСТАНОВИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Здійснено теоретичний аналіз розуміння професійної діяльності персоналу установи виконання покарань. Описано структуру та компоненти діяльності персоналу. Окреслено специфіку умов діяльності персоналу установ виконання покарань. Установлено психологічні особливості професійної діяльності персоналу установ виконання покарань.

Ключові слова: діяльність, професійна діяльність, умови та особливості діяльності, персонал установи виконання покарань.

Постановка проблеми. Виконання людиною професійної діяльності зумовлюється впливом багатьох «зовнішніх» і «внутрішніх» чинників, які впливають на стан людини. Знання цих чинників, вивчення їх взаємодії та впливу на функціональний стан дасть змогу досягти оптимального рівня потенційної готовності та фактичної можливості людини виконувати певний вид діяльності на необхідному рівні ефективності впродовж визначеного часу.

Особлива актуальність пенітенціарної служби зумовлена специфікою роботи, принциповою відмінністю від інших професій, значною кількістю особливостей служби персоналу. Нині пенітенціарна служба потребує високопрофесійного, високоморального, духовно та фізично підготовленого працівника, здатного виконувати покладені на нього непрості функції виховання і ресоціалізації злочинця на основі найсучасніших підходів і методів роботи.

До пенітенціарного персоналу висувають доволі високі вимоги у професійній підготовленості до роботи, що зумовлено вищезазначеними особливостями та необхідністю оволодіння певними професійними навичками для реалізації основної мети покарання – ресоціалізації засуджених.

Стан дослідження. Проблема діяльності персоналу установ виконання покарань привертала увагу дослідників В.Л. Васильєва, М.И. Енікєєва, Ю.В. Чуфаровського, Г.Г. Шиханцова, Ю.М. Антоняна, В.М. Синьова та ін. Аналіз психологічних особливостей діяльності в закритих умовах здійснювали А.Д. Глоточкін, В.Ф. Пірожков, М.Г. Дебольський, Б.Б. Казак та інші.

Незважаючи на результати окремих досліджень у вивченні діяльності пенітенціарного персоналу, проблема виокремлення, врахування умов та особливостей праці не вийшла за межі окремих експериментів і не стала відпрацьованою і науково обґрунтованою системою. Цьому перешкоджає не тільки нечисленність пенітенціарних психологів і слабка методична оснащеність досліджень, але і недостатнє наукове опрацювання підходів до вирішення найскладніших проблем діяльності персоналу установи виконання покарання.

Мета цього наукового пошуку полягає в цілісному розкритті психологічних особливостей професійної діяльності офіцерів установ виконання покарань.

Виклад основних положень. Ю.О. Дмитрієв та Б.Б. Казак зазначають, що діяльність персоналу виправної установи в психологічному значенні є формою взаємозв'язку особистості з навколишнім соціальним і природним середовищем. Шляхи її вивчення виявляються в двох аспектах: особистість і об'єкт, на який спрямована активність людини [5].

Використання категорій діяльності – відмінна риса вітчизняної психологічної науки. Для неї характерні:

- 1) положення про єдність психіки і діяльності;
- 2) принципи розвитку й історизму, втілення яких у конкретних дослідженнях припускає звернення до діяльності як рушійної сили розвитку психічного віддзеркалення.

Діяльність персоналу установ виконання покарань належить до екстремальних. Ґрунтвна класифікація екстремальних або особливих умов, що виникають у діяльності співробітників правоохоронних відомств, була проведена О.В. Тимченком [7]. Стресогенні чинники бойової і службової діяльності були розділені ним на три групи: перша група охоплює чинники новизни, незвичайності і раптовості (різкі звуки і лементи, постріли, спалахи світла і т.д.). До другої групи належать чинники, зумовлені характером діяльності: складність завдання, дефіцит часу, динаміка подій, постійний контакт із вогнепальною і холодною зброєю, добові чергування, порушення звичного ритму «пильнування-сон-пильнування» і т.д. До третьої групи увійшли такі чинники, як присутність інших осіб, наявність у діяльності елементів змагально-

сті, рівень домагання на успіх. Усі ці чинники, будучи за своєю природою стресогенними, сприяють розвитку психічної напруженості людини. Тривала психічна напруженість, яка підвищує ймовірність настання стресу (негативних наслідків для людини), виникає у різних критичних ситуаціях у діяльності співробітників [6]. Дія стресогенних чинників призводить до виникнення у людини негативних психічних станів типу динамічної неузгодженості, які негативно впливають на регуляцію діяльності і знижують її ефективність і надійність.

О.П. Саннікова відносить діяльність персоналу установ виконання покарань до так званих соціономічних професій, де об'єктом впливу є інша людина або група людей [8].

Кожний вид діяльності персоналу автономний, проте несхожі у використанні способи і засоби видів діяльності співвідносяться за своїми внутрішніми параметрами. Зокрема мають загальний соціальний об'єкт – засуджені. При цьому особистість засуджених зазнає змін у зв'язку з тими або іншими обставинами.

М.В. Синьов зазначає, що гуманізація кримінально-виконавчої системи ускладнила об'єкт соціальної діяльності співробітника виправної установи. Зросла значущість процесу ресоціалізації засудженого та умінь діагностувати такі характеристики особистості, як ступінь вираженості його кримінальної спрямованості; піддатливість виховним впливам; досвід злочинної діяльності; мета і мотиви засуджених в умовах ізоляції; особливості зв'язків засуджених із навколишнім середовищем і зовнішнім світом [9].

Отже, діяльність персоналу багатофункціональна. В.Ф. Пірожков та А.Д. Глотчкін у ній виділяють такі основні підструктури:

- а) соціальна;
- б) юридична;
- в) виробничо-господарська;
- г) психолого-педагогічна (виховна);
- г) організаційно-управлінська [2].

Соціальна підструктура діяльності співробітників виправної установи спрямована на реалізацію кримінально-виконавчого законодавства у напрямі ресоціалізації засуджених. Співробітники виправних установ спілкуються із специфічним контингентом людей, які мають значну деформацію моральних якостей і споживацькі погляди на життя.

Юридична підструктура діяльності співробітників виправної установи пов'язана із забезпеченням належного виконання кримінального покарання щодо засуджених до позбавлення волі.

Г.І. Королев стверджує, що у процесі виконання кримінального покарання співробітникам виправної установи доводиться за-

стосувати такі галузі права: трудове, цивільне, адміністративне, кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче, фінансове, сімейне, тому що життя засудженого в місцях позбавлення волі регламентовано різними правовими нормами. Для успішного здійснення юридичної сторони діяльності у персоналу пенітенціарної установи повинно бути сформовано правове мислення і правова культура [11].

Виробничо-господарська підструктура визначає участь виправних закладів в організації трудової зайнятості засуджених. Тому всім його співробітникам необхідна елементарна економічна підготовка, знання техніки, на якій працюють засуджені.

Психолого-педагогічна підструктура діяльності співробітників виправної установи пов'язана з умінням діагностувати особистість і групи засуджених, а також педагогічно правильно впливати на них. Ресоціалізація засудженого, надання йому психологічної допомоги за відбування покарання і перетворення негативного середовища – це мета психолого-педагогічної роботи персоналу.

Організаційно-управлінська підструктура діяльності співробітника виправної установи вимагає організаційних умінь і навиків управління групами засуджених. Без упорядкування життя і діяльності засуджених і співробітників неможливе виконання завдань, які стоять перед кримінально-виконавчою системою.

На думку А.Д. Глоточкина, усі підструктури діяльності співробітників тісно взаємозв'язані: «Так, належне забезпечення виконання і відбування кримінального покарання залежить від чіткості організації режиму, а ефективність психолого-педагогічного впливу на засуджених з метою їх ресоціалізації – від здійснення сукупності всіх підструктур діяльності» [2].

У діяльності співробітників виправних установ виділяють спонукальний, пізнавальний, емоційний, комунікативний і вольовий компоненти.

Спонукальний компонент виявляється в професійних цінностях, меті і мотивах діяльності співробітника. Основну роль при цьому виконують мотиви посадової поведінки, які тісно пов'язані з ціннісними орієнтаціями і професійною метою. Мотиви забезпечують рівень активності та вольових зусиль співробітників за вирішення службових завдань. Професійний інтерес, обов'язок, відповідальність, майстерність позитивно впливають на діяльність. До чинників, які знижують мотивацію й інтерес до службової діяльності, належать:

– незрозумілість і нечіткість застосовуваних критеріїв оцінки роботи та досягнутих результатів;

- втручання керівників у процес виконання посадових обов'язків;
- нерівномірність службової завантаженості різних відділів і служб;
- наявність постійних службових доручень, що виходять за межі обов'язків.

Емоційний компонент діяльності співробітників зумовлений виявом почуттів, які пов'язані з особливостями виконання службових обов'язків. Оптимальне емоційне збудження (стрес) позитивно впливає на діяльність. Проте стреси, викликані тими або іншими фактами у психологічно не підготовленого співробітника, можуть блокувати діяльність або викликати часткову втрату працездатності. Серед основних стресів, що викликають велике емоційне збудження у співробітників, належать: підвищена загроза життя і здоров'ю, відповідальність за власні рішення, раптова необхідність прийняти обгрунтоване рішення.

Психологічна неготовність частини співробітників до діяльності в екстремальних ситуаціях (групові ексцеси засуджених, бунт, захоплення заручників, відмова від їжі, напад і погрози) вимагає юридичного захисту і системи спеціальних вправ і тренувань. Питання психологічної готовності співробітника, подолання стресів, вирішення проблем, що виникають у професійній діяльності, входять у *вольовий компонент*. Він пов'язаний з виявом таких якостей, як сміливість, рішучість, наполегливість, дисциплінованість, організованість, самостійність й ініціативність.

Комунікативний компонент діяльності співробітників відзеркалює взаємовідносини між співробітниками. Без спілкування, обміну інформацією про стан виправно-трудового процесу, взаємодопомоги і взаємодії спільна діяльність працівників установ неможлива. Контакти можуть бути стабільними, періодичними і епізодичними.

М.Г. Детков підкреслює, що великого значення в службовій взаємодії набувають особистісні вимоги, які співробітники висувають до колег. Дослідження показують, що в успішного керівника є такі професійні якості: компетентність, вимогливість і справедливість, уміння працювати з людьми, принциповість, порядність (вихованість, чесність, етичність), знання підлеглих, уміння бачити перспективу, самокритичність, обов'язковість. Пересічний співробітник характеризується певними якостями: професіоналізмом, старанністю, психологічною сумісністю, готовністю до взаємодопомоги, дисциплінованістю, дотриманням субординації, працьовитістю, порядністю, сумлінністю, самокритичністю, ініціативністю [4].

Умови діяльності персоналу установ виконання покарань характеризуються певною специфікою: високий ступінь «закритості» виправних установ (однотипність навколишнього оточення, об'єктивне обмеження рухової активності, постійний контакт із засудженими, обмеження кола професійного спілкування); тверда регламентованість спілкування (специфічні норми і правила поведінки, субординація, нормативно-правове регулювання діяльності); високий рівень постійних емоційних навантажень, специфічний режим роботи; негативний вплив кримінального середовища [9].

Діяльність співробітників кримінально-виконавчої системи має певні особливості. Особливість посадових функцій персоналу зумовлює специфіку в підготовці і підборі кадрів, порядку призначення на посаду і звільнення з неї, регулюванні порядку проходження служби. Важливим психологічним чинником є дотримання співробітниками субординації до керівників.

У діяльності виправної установи беруть участь фахівці майже 50 професій. Їх можна поділити на 3 основні групи:

1. Співробітники, які організують виконання кримінального покарання (оперативний відділ, служба нагляду і безпеки, відділ охорони).

2. Співробітники, які здійснюють виховну роботу (начальники відділень), надають психологічну і медичну допомогу засудженим (психологи і лікарі), вчителі та викладачі.

3. Працівники технічних та інженерних служб.

Об'єктом діяльності співробітників виправних установ є засуджені, тому варто врахувати цей чинник у вчинках і діях персоналу. Отже, варто окреслити специфічні вимоги до здійснення діяльності, яка має психологічне спрямування:

а) формувати спрямованість на іншу людину;

б) розвивати практичні уміння і навички для пізнання особистості засудженого;

в) розвивати пам'ять (пам'ятати прізвища засуджених, знати їх особливості);

г) пам'ятати, що людина завжди належить до певних груп, значущих і не значущих для неї. Вони можуть активізувати або пригнічувати її активність.

Ю.А. Дмитрієв зазначає, що діяльність співробітника установ виконання покарань відрізняється від інших видів своїм правовим спрямуванням, яке зумовлює її психологічну своєрідність [5]:

– об'єктом цієї діяльності є вчинки людей, які порушили закон;

– складниками діяльності є право і обов'язок. Кожен вчинок співробітника призводить до правових наслідків, які відрізняють його професію від більшості інших, що зумовлює особливу соціальну значущість;

– вчинки, які є складниками діяльності безпосередньо регулюються законом, або ґрунтуються на законі. Невиконання або неналежне виконання співробітником установи виконання покарання своїх службових обов'язків завжди є порушенням того або іншого нормативного акта (бездіяльність, зловживання, перевищення влади та ін). Це породжує підвищену відповідальність співробітника за свої вчинки.

Другою психологічною особливістю діяльності співробітників виправних установ є її владний характер. Наявність владних повноважень ставить співробітника установи в особливе становище. Він діє від імені держави, його підтримують авторитет і примусова сила влади, застосування санкцій. Уміння користуватися владою – найважливіша професійна вимога. У психологічному аспекті покарання як кара є чинником негативного підкріплення. Каральна функція виражається у заподіянні засудженому фізичних і моральних страждань, тому що «... переживається відрив від суспільства, ... позбавлення певних прав і переваг, і серед них основним є позбавлення волі. Останнє – це обмеження ряду потреб, які завжди плануються людиною. Найбільш важливим є позбавлення людини можливості планувати свою поведінку» [1].

Правомірність і доцільність використання влади залежать від особистісних якостей співробітників. Співчуття та обурення не повинні впливати на об'єктивність висновків.

Натомість проблема конфліктів персоналу виправних установ і ув'язнених залишається актуальною, тому що «тюремні правила» не схвалюють вияв людяності у відносинах із ув'язненими.

Формування спільноти ув'язнених («ми») відбувається разом із формуванням у свідомості феномена «вони». Адміністрація, співробітники належать до останніх.

Суперечності психологічного спілкування полягають, з одного боку, в тому, що засуджені вважають представників адміністрації джерелом всіх бід і обмежень, а з іншого – від них багато що залежить, тому засуджені оцінюють співробітників з моральної сторони, а вільнонайманих – як фахівців своєї справи, відтак їх людські якості [10].

Ю.А. Дмитрієв стверджує, що особливістю діяльності персоналу виправних установ є збереження службової таємниці, що спричиняє певні психологічні труднощі. Уміння мовчати є неприродним явищем, а продуктом виховання і залежить від стійкості і дисциплінованості.

Відомо, що людина, яка дізналася про новину, отримала важливі відомості і цікаві дані, завжди має потребу поділитися своїми думками з іншими [5].

Діяльність персоналу виправних установ пов'язана з отриманням інформації, яка є цінною для злочинців, тому необхідно дотримуватися вимог конспірації, щоб не розголосити службові секрети.

Законодавством, службовими інструкціями встановлені правила, що забезпечують збереження службової таємниці. Виконання цієї вимоги повинне бути професійною звичкою співробітника.

Ф.П. Космолинський та О.П. Саннікова відносять до специфічних особливостей діяльності персоналу виправних установ напруженість і стресогенність, яка діє під час усього періоду трудової діяльності [6; 8]. Найбільш типовими причинами її виникнення є: висока відповідальність за роботу, дефіцит часу й інформації для прийняття рішення, дія перешкод, вплив несприятливих умов життєдіяльності засуджених, велика їх кількість, міжособистісна несумісність, соціально-психологічні й сенсорна ізоляція.

М.Г. Дебольський стверджує, що нові підходи до організації психолого-педагогічної діяльності виправних установ спонукають до активного використання положень і рекомендацій кримінально-виконавчого права, пенітенціарної психології в цілях вдосконалення діяльності персоналу виправних установ [3].

Це обумовлено тим, що в діяльності виправних установ спостерігаються явища, які ускладнюють організацію виправлення і ресоціалізацію злочинців у місцях позбавлення волі:

- зростання у виправних установах кількості засуджених, які характеризуються високою кримінальною спрямованістю;

- «тюремнізація» соціального середовища засуджених, відродження кримінальних звичаїв і законів, вплив організованої злочинності;

- низька юридична, соціальна, економічна і психологічна захищеність персоналу виправних установ;

- недостатня психолого-педагогічна підготовленість співробітників виправних установ і психологічних служб, що здійснюють виховний вплив на засуджених і надання їм психологічної допомоги;

- застосування традиційних форм виховної роботи (бесіди) і невміння персоналу колонії застосовувати нетрадиційні методи виховного впливу (групові дискусії, гра, соціально-психологічний тренінг, психодрама і інші);

- переваги у застосуванні режимної і оперативної-режимної діяльності порівняно з виховною роботою.

На основі практичного вивчення праці співробітників пенітенціарних установ, а також з огляду на наукові дані про дослідження діяльності співробітників різних силових відомств можна виділити й інші характерні для пенітенціарної системи особливості: важливу роль у мотиваційно-ціннісній структурі особистості співробітника виконують цілі діяльності, що дозволяє протистояти психологічному тиску з боку засуджених (кримінальних структур); усвідомленість ними особливого характеру діяльності, що емоційно впливає на особистість співробітника і зумовлює суттєві зміни у структурі діяльності за виконання завдань; наявність ситуацій невизначеності під час виконання своїх обов'язків і труднощі прогнозування їхнього негативного впливу на психічні стани.

Висновки. Узагальнюючи, зазначимо, що середовище, у якому здійснюється професійна діяльність співробітників виправної установи, значно відрізняється від середовища інших служб силових відомств. Специфіка службової діяльності співробітників пенітенціарної системи полягає у соціально-правовій незахищеності персоналу, який виконує кримінальне покарання, низькому соціальному статусі службовців, негативному впливі середовища засуджених, необхідності подолання явного або прихованого протистояння спецконтингенту, у високому рівні емоційних навантажень, стресових ситуацій, високому ступені «закритості» виправних установ, дефіциті позитивних вражень. Психологічними особливостями діяльності персоналу є: особливість посадових функцій персоналу, владний характер діяльності, збереження службової таємниці, напруженість та стресогенність. Це виконує у ролі постійно діючих психотравмуючих чинників, які можуть сприяти виникненню професійної дезадаптації співробітників пенітенціарних установ.

У подальшому більш ґрунтовного вивчення потребують особливості діяльності персоналу установи на різних рівнях безпеки; вдосконалення системи відбору персоналу; потрібна розробка методики підготовки персоналу до діяльності в закритих умовах; психологічний супровід діяльності персоналу.

---

1. Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 656 с.

2. Глоточкин А.Д. Исправительно-трудова психология / А.Д. Глоточкин, В.Ф. Пирожков. – М.: Академия МВД СРСР, 1985. – 425 с.

3. Дебольский М.Г. Программа социально-психологического тренинга и подготовка сотрудников ИТУ к профессиональному общению с осужденными / М.Г. Дебольский. – М.: ТК Велби, 1994. – 149 с.

4. Детков М.Г. Психолого-педагогические вопросы деятельности пенитенциарных учреждений / М.Г. Детков // Вопросы деятельности ИТУ. – М., 1994.

5. Дмитриев Ю.А. Пенитенциарная психология / Ю.А. Дмитриев, Б.Б. Казак. – Ростов н/Д: Фенікс, 2007. – 681 с.

6. Космолинский Ф.П. Эмоциональный стресс при работе в экстремальных условиях / Ф.П. Космолинский. – М.: Наука, 1976.

7. Тімченко О.В. Професійний стрес працівників органів Внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук / О.В. Тімченко; Національний ун-т внутрішніх справ МВС України. – Х., 2003. – 35 с.

8. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре профессиональных свойств личности (на примере представителей социомических профессий): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук / О.П. Санникова; Институт психологии им. Г.С.Костюка АПН Украины. – К., 1996. – 50 с.

9. Синьов В.М. Основи пенітенціарної педагогіки та психології: посібник / В.М. Синьов. – Біла Церква. 2004 – 360 с.

10. Сухов А.Н. Психология делового общения сотрудников с осужденными / А.Н. Сухов, В.М. Поздняков. – Рязань.: РВШ МВД СССР, 1993. – 60 с.

11. Фефелов В.А. Модель специалиста ИТУ (вопросы научно методической разработки): учебное пособие / В.А. Фефелов, В.С. Генералов, Г.И. Королев. – Рязань: НИРИО, 1980. – 57 с.

Блаживский Н.И. Психологические особенности профессиональной деятельности персонала учреждений исполнения наказаний

Осуществлен теоретический анализ понимания профессиональной деятельности персонала учреждения исполнения наказания. Описаны структура и компоненты деятельности персонала. Очерчена специфика условий, установлены психологические особенности деятельности персонала учреждений исполнения наказаний.

Ключевые слова: *деятельность, профессиональная деятельность, условия и особенности деятельности, персонал учреждения исполнение наказаний.*

Blazhiv's'kyi M.I. The Psychological Features of Personnel's Professional Activity of Punishment Implementation Establishment.

The theoretical analysis of understanding of personnel's professional activity of punishment execution establishment is realized. A structure and components of personnel's activity is described. The specific of conditions of personnel's activity of punishment execution establishments is outlined. The psychological features of personnel's professional activity of punishment execution establishments are constituted.

Key words: *activity, professional activity, terms and features of activity, personnel of punishment execution establishment.*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ ЯК ОСНОВА ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ГІРНИЧОРЯТУВАЛЬНИКІВ

Здійснено стислий огляд теоретичних і методологічних основ вивчення психологічних особливостей надзвичайних ситуацій, розглянуто специфіку діяльності гірничорятувальників.

Ключові слова: *надзвичайні ситуації, професійна діяльність гірничорятувальників, критичні стани, сприйняття ситуації.*

Постановка проблеми. Збільшення кількості надзвичайних ситуацій (НС), небезпечних природних явищ, аварій і катастроф, тяжкість їх наслідків становлять серйозну загрозу для безпеки і окремої людини, і суспільства, навколишнього середовища в цілому.

Однією з найнебезпечніших галузей людської діяльності була й залишається в багатьох країнах, в тому числі в Україні, гірнича справа. Тому що, незважаючи на застосування сучасних технологій дегазації та попередження викидів газу, постійно зростає кількість аварій на шахтах. Фахівцям, які спрямовуються в зони НС для їх ліквідації, потрібно уміти миттєво оцінювати рівень небезпеки ситуації, приймати швидкі та адекватні рішення в постійно мінливих умовах, які небезпечні для життя рятувальників.

З уваги на аналіз дій рятувальників в екстремальних ситуаціях психологічна напруженість, що виникає, небезпека для життя, яка спричиняється різними умовами, невизначеність обстановки в НС, дефіцит часу на вибір і виконання успішних дій – все це негативно впливає на ефективність виконання бойових завдань. У зв'язку з цим вивчення психологічних аспектів сприйняття НС гірничорятувальниками актуальне, тому що воно пов'язане з оцінкою, передбаченням та оптимізацією психічних станів і поведінки людини в цих ситуаціях, що супроводжують діяльність фахівця екстремальної професії.

Стан дослідження. За аналізу наукових праць можна відзначити, що людина в екстремальних, надзвичайних ситуаціях стала предметом дослідження порівняно недавно. Початок досліджень впливу життєвих ситуацій на поведінку людини можна віднести до 20-х років ХХ століття (М. Аргайл, К. Левін, С. Квін, Л. Магнуссон, В. Мішель, Г. Оллпорт, В.М. Вороніна, В.М. Князєв і т.д.) [3].

Уперше про «сильні», значущі, критичні ситуації заговорили психологи К. Джекінс, Ф.Є. Василюк, В.М. Мясіщев, які вважали, що екстремальність ситуації залежить від об'єктивних подій і визначається екстремальністю вимог до адаптивних можливостей людини [2]. Представники теорії психологічного стресу М.Горовіц, Л.О. Китаїв-Смик, Р. Лазарус та ін. вважають, що реагування на несприятливі фактори середовища залежить від сприйняття їх особистістю як стресових [4].

Негативні психічні стани, що виникають у фахівців різних категорій, вивчали Ю.О. Олександровський, Б.М. Коган, М.Ш. Магомет-Емінов, Ю.Б. Максименко, В.О. Моляко та ін.; різних аспектів проблеми надійності професійної діяльності фахівця в системі МНС – Л.О. Гонтаренко, О.О. Назаров, Ю.О. Приходько, В.П. Садковський, О.В. Тимченко та ін. [6; 7]. Психологічні особливості сприйняття надзвичайних ситуацій як основи ефективності діяльності гірничорятувальників ще не були предметом спеціального теоретичного та емпіричного вивчення.

Метою статті є теоретичний аналіз проблеми вивчення психологічних особливостей сприйняття надзвичайних ситуацій, а також виділення факторів сприйняття НС, які впливають на ефективність діяльності гірничорятувальників.

Виклад основних положень. У сучасних умовах розвитку українського суспільства спостерігається тенденція зростання екстремальних ситуацій, які впливають не тільки на життєдіяльність громадян, але й на професійну діяльність фахівців ризиконебезпечних професій. Це слугувало збільшенню кількості досліджень у галузі екстремальної психології. Загальні теоретичні підходи розробляються В.І. Лебедевим [1]. Психологію діяльності в екстремальних ситуаціях вивчає О.В. Тимченко, О.О. Устинов [8]. Вплив екстремальних умов на психіку людини досліджує Ц.П. Короленко [6].

На думку О.С. Розумовського, екстремальні ситуації аномальні (незвичайні), а нормальні (звичайні) – не екстремальні. Це дозволяє оцінити різноманітні норми діяльності, очікувані результати діяльності. В.Л. Маришук розглядає природу екстремальності з позиції еволюційного розвитку життя на землі, в ході якого для людини виникли певні умови проживання. Оптимальні умови характеризуються таким діапазоном інтенсивності й тривалості впливу факторів середовища, що є доволі сприятливим для проживання та трудової діяльності, а умови, що виходять за «діапазон оптимальних», науковець називає екстремальними [4].

В.І. Розов зважає на те, що екстремальні (надзвичайні) умови, ситуації об'єктивно містять різні фактори (причини, сили, особливос-

ті), які психологічно впливають на громадян і працівників ризиконебезпечних професій. Він виділяє 2 групи таких факторів:

- екстремальні морально-психологічні;
- екстремальні професійно-психологічні [6].

Р.І. Мокашанцев і А.В. Мокашанцева під надзвичайною ситуацією розуміють зміни, незвичайні і незвичні умови існування людини, до яких її психофізіологічна організація не готова. Вони виділяють декілька підходів до визначення типів надзвичайних ситуацій [4]:

- за масштабом сфери дії;
- за динамікою та часом ліквідації наслідків;
- за видами завданої шкоди;
- за джерелом виникнення.

Кожен із наведених типів екстремальних ситуацій відрізняється своїми психологічними особливостями і причинами виникнення, розвитку, сприйняття, і вирішення.

Вважаємо, що надзвичайна ситуація – це ситуація, яка характеризується конкретною взаємодією зовнішніх і внутрішніх факторів, що впливають на здібність особистості впоратися з нею. Оскільки основними складовими елементами такої ситуації є так звані зовнішні і внутрішні фактори, котрі впливають на сприйняття НС, то необхідно уточнити їх розуміння, оскільки вони не є тотожними, хоча і можуть бути взаємодетерміновані [2].

Зовнішній фактор виступає об'єктивним, тобто незалежним від людини, який визначається ситуацією і характеризується такими змінними:

- обмеженим терміном вирішення ситуації;
- зовнішніми обставинами, які визначаються занадто складними для їх вирішення, що характеризуються неможливістю чи небажанням протистояти і боротися з ними (не передбаченими наперед);
- ризиком для здоров'я, а в деяких умовах і для життя людини;
- небажанням середовища розуміти людину;
- зміною ситуації, тобто виникнення нових проблем за наявності старих, швидкою зміною обставин і в деяких випадках неможливістю швидкої зміни процесу діяльності.

Розглянуті складові зовнішнього фактора не є безумовно вичерпаними і достатніми, а лише типові для складних ситуацій, бо кожна ситуація неповторна (хоча і має спільні ознаки з іншими). Однак, на думку О.П. Макаревича, головним чинником є внутрішній, оскільки він уособлює конкретний стан і можливості особистості, що впливають на ефективність діяльності фахівців ризиконебезпечних професій [2].

Внутрішній фактор розглядається на двох рівнях: психологічному та соціально-психологічному.

1. Психологічний рівень характеризується такими змінними:

- усвідомленням власного безсилля щось змінити для подолання складної ситуації;
  - усвідомленням ризику для власного здоров'я, тобто кардинальних змін;
  - невизначеністю ситуації для людини, яка висуває проблему пошуку найкращого рішення;
  - боротьбою мотивів між «хочу і можу» і «хочу і можливо».
- Конкретне співвідношення власних бажань і можливостей призводить до дисонансу, який перешкоджає ефективним діям людини;
- боротьбою з «собою» (невпевненість у власних силах і можливостях);
  - усвідомленням перебування в стресовій ситуації (перша зустріч із проблемою; складно зважитися зробити перший крок; розгубленість за виникнення непередбачуваних обставин тощо);
  - психічним перенапруженням, усвідомлення власної тривожності, необхідністю подолання ситуації, а також складністю адаптації;
  - психічними станами (їх динамікою), невпевненістю в собі, психічною неготовністю до подолання ситуації, виявом емоцій, почуттів, усвідомленням проблеми «існування смерті», концентрацією зусиль.

2. Соціально-психологічний рівень характеризується такими змінними:

- сприйняттям і переробкою великого обсягу інформації. Ця змінна є психологічною і соціально-психологічною, бо інформація надходить із оточення і може бути і корисною, і шкідливою, викликає відповідні дії людини;
- нерозумінням вимог середовища;
- недостатністю необхідної інформації для розуміння ситуації і орієнтації в ній;
- наявністю певного досвіду у людини в подоланні складної ситуації;
- усвідомленням зробленого і відповідальністю за кінцевий результат;
- певною обмеженістю можливостей (інтелектуальних, фізичних, емоційних, функціональних) і способів (інструментів, пристосувань, машин і т. д.);
- власною здатністю швидкого прийняття рішень (у короткі терміни прийняття єдиного правильного рішення).

Отже, це дає підставу вважати, що основна роль у виникненні загрози належить не стільки об'єктивної небезпеки і об'єктивним можливостям протистояти цій небезпеці, скільки тому, як людина сприймає ситуацію, оцінює свої можливості, тобто суб'єктивному чиннику.

Нині збільшується кількість підприємств, які працюють в екстремальних умовах, і одним із найнебезпечніших напрямів є гірнична справа. Гірничі підприємства відрізняються наявністю небезпечних і шкідливих факторів, що загрожують здоров'ю та життю людей. Серед гірничих підприємств найбільша кількість нещасних випадків припадає на вугільну галузь, особливо на вугільні шахти. Найбільш поширеними на вугільних шахтах, де фіксується основна кількість аварій, є вибухи пального газу та вугільного пилу, пожежі від самозаймання вугілля і від зовнішніх джерел тепла, обвалення гірських порід, раптові викиди гірських порід і газу, гірські удари, прориви в діючі гірничі виробки води і пульпи. Сучасний стан розвитку суспільства характеризується збільшенням кількості травматизму в регіонах гірничодобувної промисловості України [5].

Сьогодні в Україні, зокрема на Донбасі, тривають роботи з технічного переозброєння шахт, забезпечується гарантований рівень безпеки шахтарів, посилюється протипожежна безпека шахт. Низку цих проблем на шахті вирішує Державна воєнізована гірничорятувальна служба України.

Державна воєнізована гірничорятувальна служба України (ДВГРС) – це організація воєнізованого типу, основним завданням якої є виконання робіт із рятування людей, з якими трапилися аварії в шахтах, з гасіння підземних пожеж, із ліквідації наслідків вибухів, раптових викидів вугілля і газу, виконання інших спеціальних і технічних робіт, пов'язаних із використанням засобів захисту органів дихання і спеціального спорядження на обслуговуваних підприємствах [5].

Гірничорятувальники ліквідують усі види аварій у вугільних шахтах, надають допомогу постраждалим гірникам. Виконання гірничорятувальних робіт протікає в надзвичайно важких, небезпечних для життя умовах. Роботи майже завжди виконуються в непридатній для дихання атмосфері в ізолюючих регенеративних кисневих респіраторах, що супроводжується:

- тривалим вдиханням кисню в концентраціях 80–90%;
- додатковим опором диханню – 100–300 Па;
- несприятливим температурно-вологісним режимом у дихальній системі респіратора з 100% вологістю вдихуваного повітря і з його температурою 39–42°C;
- періодичним вдиханням великих кількостей вуглекислоти (1–1,5%) за неповного її поглинання в регенеративному патроні;
- додатковою масою апарату (12–14 кг), що носить постійно [3].

Оскільки діяльність гірничорятувальників відбувається в екстремальних умовах і за ступенем тяжкості і напруженості входить до шос-

тої категорії, то важливо, щоб рятувальники могли адекватно сприймати і оцінювати НС для її швидкої ліквідації з найменшими втратами.

Як ми зазначали, є кілька видів НС. Кожна з них має свої характерні особливості, що визначає конкретний перелік заходів, який необхідно виконати рятувальникам з метою забезпечення безпеки. Визначено загальний порядок дій у разі виникнення надзвичайної ситуації, який охоплює заходи, що проводяться і завчасно, і безпосередньо за виникнення екстремальної, надзвичайної ситуації [5].

Попередньо, до виникнення надзвичайної ситуації, проводяться:

- прогнозування НС, можливих на цій території, а також оцінка масштабів їх проявів;

- заходи, спрямовані на зниження втрат від виникнення НС;

- планування дій, які здійснюватимуться за виникнення НС;

- підготовка сил і засобів для реагування на НС; створення матеріальних резервів, які можуть знадобитися в НС; навчання населення, а також особового складу ЗС правилам поведінки у НС.

За безпосередньої загрози або виникнення НС здійснюються такі заходи:

- термінове оповіщення органів управління НС, аварійно-рятувальних формувань і населення про наближення або виникнення НС, інформування населення про заходи захисту;

- уточнення сформованої обстановки з метою коригування існуючого плану дій;

- приведення в стан готовності наявних сил і їх подальше переміщення в район НС;

- проведення комплексу робіт із ліквідації НС і їх наслідків.

Отже, аналіз робіт, присвячених вивченню специфіки діяльності гірничорятувальників, дозволив нам виокремити такі елементи в їх діяльності, які впливають на сприйняття надзвичайної ситуації:

- 1) адекватна оцінка надзвичайної ситуації дозволить гірничорятувальникам визначити проблему, ідентифікувати альтернативи для її усунення і відібрати найкращий варіант;

- 2) необхідність прийняття рішення в умовах дефіциту часу;

- 3) розроблення адекватної стратегії поведінки в екстремальній ситуації; тип реагування у надзвичайній ситуації, оскільки службова діяльність гірничорятувальників передбачає активність особистості, спрямовану на джерело небезпеки з метою її усунення;

- 4) успіх за проведення аварійно-рятувальних робіт залежить від того, як ефективно виконують свої обов'язки всі члени колективу, тобто від злагоженості та спрацьованості або вмінні працювати в колективі;

- 5) розуміння емоційного стану іншої людини;

б) режим тривожного очікування сигналу на виїзд, тобто постійна готовність до «бойових» дій.

Висновки. Аналіз результатів наукових досліджень з питання діяльності особистості в надзвичайних умовах дає можливість стверджувати, що зацікавленість цією проблемою доволі велика. Однак є лише одиничні дослідження, предметом яких є вивчення адекватних методів прогнозування, сприйняття, оцінки та психологічного аналізу надзвичайних ситуацій фахівцями гірничорятувальної служби. Незважаючи на актуальність цієї проблеми, особливо для силових міністерств і відомств держави, вона залишається ще недостатньо теоретично і методично розробленою.

Ми виділили елементи діяльності гірничорятувальників, які впливають на сприйняття ними надзвичайної ситуації, що сприятиме ефективності виконання ними професійної діяльності.

1. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях / В.И. Лебедев. – М.: Политиздат, 1989. – 304 с.

2. Макаревич О.П. Психология регуляции поведения личности у складних ситуаціях: монографія / О.П. Макаревич – К.: Оріяні, 2001. – 223 с.

3. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с.

4. Осухова Н.Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н.Г. Осухова. – 2-е изд., испр. – М.: Академия, 2007. – 288 с.

5. Портола В.А. Безопасность ведения горных работ и горноспасательное дело: учебное пособие / В.А. Портола, П.В. Бурков, В.М. Гришагин, В.Я. Фарберов. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2008. – 201 с.

6. Розов В.И. Психологическое обеспечение деятельности в экстремальных ситуациях / В.И. Розов // Социальная психология. – 2007. – № 4 (24). – С. 174–188.

7. Тімченко О.В. Естремальна психологія / О.В. Тімченко – К.: Август-Трейд, 2007. – 502 с.

8. Тімченко О.В. Психологічне забезпечення відновного періоду діяльності підрозділів особливої ризику / О.В. Тімченко // Вісник Харківського університету. – 2000. – № 483. – С. 159–162.

Данилова С.В. Психологические особенности восприятия чрезвычайных ситуаций как основа эффективности деятельности горноспасателей

Статья содержит краткий обзор теоретических и методологических основ изучения психологических особенностей чрезвычайных ситуаций, рассматривает специфику деятельности горноспасателей.

Ключевые слова: *чрезвычайные ситуации, профессиональная деятельность горноспасателя, критические состояния, восприятие ситуации.*

Danylova S.V. The Psychological Features of Emergencies Perception as Bases of Rescuers Activity Effectiveness.

The article provides a brief overview of the theoretical and methodological bases of psychological features of emergencies study, the peculiarity of the rescuers activity is examined.

Key words: *emergencies, rescuers professional activity, critical conditions, situation perception.*

УДК 159.9

Н.І. Жигайло

**РОЛЬ КЕРІВНИКА У ФОРМУВАННІ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ
В КОЛЕКТИВІ**

Висвітлено особливості діяльності керівника щодо покращення та оптимізації соціально-психологічного клімату в колективі. Запропоновано методики вивчення психологічного клімату колективу. Подано результати психологічного дослідження соціально-психологічного клімату в колективі.

Ключові слова: *соціально-психологічний клімат, керівник, імідж, стилі керівництва, продуктивність, ефективність.*

Постановка проблеми. Психологічну атмосферу колективу визначає соціальна мета діяльності колективу, ціннісно-орієнтаційна єдність групи, почуття колективної й особистої відповідальності, взаємозалежності членів групи, що ведуть до об'єднання особистих інтересів із суспільними. Однак виробничий колектив поєднує людей не тільки на основі загальної мети й у загальній праці, але й на основі організації спільної діяльності. Саме тут важлива роль керівника, вміння правильно сформулювати соціально-психологічний клімат у колективі. На внутрішню структуру групи впливають і внутрішні умови, до яких зокрема входить стиль керівництва, імідж, основні аспекти діяльності, манера поведінки керівника.

Стан дослідження. Аналіз публікацій з обраної теми засвідчує необхідність усебічного вивчення такого феномена, як соціально-психологічний клімат у колективі, який сприятиме підвищенню продуктивності та ефективності праці його членів. Теоретичною та методологічною основою статті стали праці українських і зарубіжних практиків у сфері дослідження соціально-психологічного клімату в колективі, зокрема роботи В.С. Лозниця, Р.Х. Шакурова, В.Н. Шубкіна, Г.В. Щокіна, Дж. Морено та багатьох інших.

Соціально-психологічний клімат колективу породжується між-особистісною взаємодією, яка опосередковує не тільки міжособистісні впливи, а й вплив навколишнього фізичного середовища: речей, предметів, явищ природи тощо. Сучасні дослідники (С.Д. Максименко, В.С. Лозниця, Г.П. Васянович, В.Ф. Моргун, А.Г. Хоронжий, В.В. Яцура, Ю.Ф. Пачковський) ([1–10]) пропонують розглядати соціально-психологічний клімат з урахуванням трьох особливостей: психологічної, соціальної та соціально-психологічної. Психологічна форма клімату розкривається в емоційних, вольових та інтелектуальних станах і властивостях групи (так можна говорити про атмосферу оптимізму, страху, цілеспрямованості, творчого пошуку). На їхню думку, якщо в інтелекті, емоціях, волі фіксувати їхній соціальний зміст, то тут виявлятиметься соціальний аспект; соціально-психологічний аспект виявляється у єдності, згоді, задоволенні, дружбі, згуртованості тощо.

Мета статті полягає у розкритті ролі керівника у формуванні соціально-психологічного клімату у трудовому колективі; створення таких соціально-психологічних умов, які забезпечуватимуть максимальну зацікавленість працівників у діяльності підприємства.

Досягнення мети дослідження передбачає вирішення таких **завдань**: 1) здійснити теоретичний аналіз проблеми формування соціально-психологічного клімату у колективі; 2) запропонувати програму тренінгу формування позитивного соціально-психологічного клімату у колективі; 3) дослідити соціально-психологічний клімат у колективі.

Виклад основних положень. Соціально-психологічний клімат (від klima (klimatos) – *уклін*) – якісна сторона міжособистісних відносин, яка проявляється у вигляді сукупності психологічних умов, що сприяють або перешкоджають продуктивній сумісній діяльності і всебічному розвитку особистості в групі. Це переважально у групі або колективі стійка психологічна налаштованість його членів, що виявляється в усіх різноманітних формах їхньої діяльності.

Один із важливих аспектів загального сприйняття та оцінки керівника є його імідж. Імідж – це думка, що містить оцінку, а оцінка формує готовність діяти – психологічну установку. Працюючи над іміджем, свідомо керуючи враженням про себе, керівник формує у підлеглих, колег психологічну установку стосовно себе, яка може працювати на благо компанії або навпаки.

З точки зору утворення та функціональних особливостей імідж є соціально-психологічною категорією. Введення поняття соціально-психологічного іміджу спонукає до вивчення саме соціально-психологічних механізмів його утворення та розвитку. Соціально-психологічний імідж керівника об'єднує не тільки соціальний статус,

соціальні зв'язки цього керівника, але його психологічні особливості та якості. В процесі утворення іміджу беруть участь багато факторів, одні з них є первинними, а інші вторинними.

Зміст поняття «імідж» був би неповним без двох додаткових ланок: «імідж і мотивація» та «імідж керівника – імідж організації». До першої ланки належать очікування підлеглих щодо керівника та його іміджу, які на відміну від посадових інструкцій і інших регуляторів поведінки в групі мають неформальний характер і характер, котрий не завжди усвідомлюється. Імідж керівника як мотиватора діяльності підлеглих впливає на результати їхньої роботи, задоволеність працею, соціально-психологічний клімат колективу, емоційний стан кожного працівника.

Основна роль керівника у формуванні позитивного соціально-психологічного клімату – мінімізувати рівень конфліктності у колективі. Нами подано схему, де враховано основні чинники, що зумовлюють задоволеність людей виконуваною роботою, а також взаємний вплив різних компонентів. Така схема цікава для керівників тому, що допомагає запобігати конфліктності в колективі (рис. 1).

Рис. 1. Чинники, що зумовлюють задоволеність людей виконуваною роботою

Щоб керівник сприяв згуртованості колективу, він має володіти такими особистісними характеристиками: визначеність, усвідомленість, цілеспрямованість, вибірковість, тактовність, дієвість, вимогливість, критичність, відповідальність. Керівник може ефективно впливати на трудовий колектив, обравши певний стиль керівництва. Виділяють різні типи стилів керівництва за ознакою переважання одноосібних чи групових способів впливу на організацію виробничого процесу.

Авторитарне управління (директивне, імперативне) виявляється в тому, що керівник сам визначає групові цілі, сам приймає рішення, на підлеглих діє наказом, розпорядженням, які не підлягають обговоренню.

Авторитарне управління має різні форми:

– *патріархальне* – всі «члени сім'ї» повинні слухатися керівника, а він вважає підлеглих такими, які не «доросли» до прийняття рішень;

– *автократичне* – керівництво здійснюється апаратом через підлеглі інстанції, які побічно проводять рішення автократа, залишаючись підлеглими йому;

– *бюрократичне* – домінує деперсоналізація (людина носій регламентованих функцій), керівники всіх рівнів посідають своє місце в структурі інстанцій;

– *харизматичне* – за лідером визнаються видатні, єдині в своєму роді якості, а тому він може побажати будь-якої жертви від підлеглих і не зобов'язаний про них турбуватися.

Демократичне управління (кооперативне, колективне) полягає у тому, що керівник мобілізує групу на колективну розробку рішень і колективну її реалізацію, організовує систематичний обмін інформацією, думками, на підлеглих діє переконаннями, порадами, аргументами. Керівник завжди спирається в організації діяльності і на допомогу, і на підтримку інших. Охоче передає свої повноваження підлеглим. За відсутності такого керівника діяльність групи не припиняється і не знижується.

Ліберальне (пасивне) управління охоплює низький рівень вимог до підлеглих, головні засоби впливу – прохання, інформація. Керівник уникає особистої участі у прийнятті рішень, надає повну свободу учасникам групи самостійно приймати рішення. У. Френч з'ясував, що ліберальний стиль керівника призводить до безвладдя, конфліктів і фрустрацій. Кількість і якість виконаної роботи значно нижча, ніж у разі демократичного стилю керівництва.

Анархічне управління – це фактична відмова від активного впливу на підлеглих, уникання в прийнятті рішень, невтручання і потурання підлеглим.

Узагальнюючи дослідження стилів керівництва, виділяємо змістовну і формальну сторони (табл. 1).

Характеристика сторін керівництва

Формальна сторона стилю керівництва	Змістовна сторона стилю керівництва
Авторитарний стиль	
Ділові, короткі розпорядження Заборони з погрозами Чітка мова, непривітний тон Похвала і покарання – суб’єктивні Емоції не беруть до уваги Позиція лідера поза групою	Справи групи плануються заздалегідь (у повному обсязі) Визначаються лише безпосередні цілі, віддалені, невідомі Слово керівника визначальне
Демократичний стиль	
Інструкції у формі пропозиції Товариський тон Похвала і покарання з порадами Розпорядження і заборони з дискусіями Позиція лідера всередині групи	Заходи плануються не заздалегідь, а в групі За реалізацію пропозицій відповідають усі Усі види робіт не тільки пропонуються, а й обговорюються
Ліберальний стиль	
Тон – конвенційний Відсутність похвали, покарань Жодного співробітництва Позиція лідера непомітна з боку групи	Справи в групі «йдуть» самі собою Лідер не дає вказівки Види робіт складаються з окремих інтересів членів групи або виходять від нового лідера

Стан позитивного чи негативного соціально-психологічного клімату залежить від того, який стиль керівництва обере керівник. Але слід пам’ятати, що керівник – це індивідуальна особистість, яка може використовувати комбінування стилів керівництва, наприклад, авторитарного і кооперативного.

Кожний керівник створює особливий соціально-психологічний клімат або атмосферу, в якому належить працювати колективу. У зв’язку з цим можна говорити про три основні типи «клімату» керівництва.

Структурований (формальний) соціально-психологічний клімат. Керівники здійснюють жорстку політику. Діяльність підлеглих контролюється. Використовуються обмеження, заборони. Від службовців вимагається дотримання трудового розпорядку. Керівник може дозволити собі розслабитися дуже рідко; 98 % часу приділяється роботі. Керівник, що створює подібний клімат, виглядає непривітним і неприступним. Він здається недосяжним. Це може призвести до того, що новий співробітник починає побоюватися його.

Ліберальний соціально-психологічний клімат абсолютно протилежний структурованому. Керівник у такому випадку застосовує лег-

кий, вільний стиль керівництва. Він рідко втручається в діяльність підлеглих, немає й мови про контроль та обмеження. Однак ліберальний клімат може стати небезпечним, особливо для початківців, для яких самодисципліна має велике значення. Якщо підлеглий відчуває відсутність керівництва, у нього виникає спокуса скористатися цим. Йому важко зацікавити себе працею. Уявна легкість може призвести до поганих звичок. І в результаті виявляється, що ідеальна, на перший погляд, ситуація є пасткою.

Структурований клімат більш придатний для досягнення мети і розкриття потенціалу співробітників. Ліберальний клімат особливо небезпечний для тих, хто не дисциплінований і не вміє самостійно ставити і вирішувати завдання.

Демократичний соціально-психологічний клімат. Чимало керівників прагнуть створити в колективі саме такий клімат. Демократичну атмосферу найважче створити. Це наймовірніше, мета, до якої потрібно прагнути, а не реальність. За демократичного стилю цілі підлеглого і керівника збігаються. Такий колектив відчуває задоволення від власної праці і віддача збільшується у багато разів. *По-перше*, такий клімат важко створити, але ще важче підтримувати. Від керівника вимагається великий досвід, вміння і терпіння.

По-друге, не багато з підлеглих відповідають такому клімату. Такий ідеальний клімат не всім до вподоби. Є особи, які надають перевагу авторитарному стилю. Декому здається, що керівник не бачить виразно поставлену мету, якщо звертається до підлеглих за порадою.

По-третє, керівник, спрямований на створення демократичного клімату, врешті-решт відкриває для себе, що він просто лавірує між структурованим і ліберальним варіантами керівництва. Іноді він уже майже досяг ідеалу, але тут розпочинає відчувати, що хтось використовує цю можливість, аби досягти своїх цілей.

Позитивний соціально-психологічного клімат впливає на життя та діяльність колективу. Однією із важливих функцій керівника є створення комфортного, здорового соціально-психологічного клімату в колективі.

Головні ознаки сприятливого соціально-психологічного клімату:

- довір'я і висока вимогливість членів групи один до одного;
- доброзичлива і ділова критика;
- вільне висловлювання власної думки під час обговорення питань, які стосуються колективу загалом;
- відсутність тиску керівників і визнання за ними права приймати значущі для групи рішення;
- достатня поінформованість членів колективу про його завдання і стан справ під час їхнього виконання;

- задоволення від належності до колективу;
- високий ступінь емоційного взаєморозуміння і взаємодопомоги у ситуаціях, які провокують стан фрустрації у когось із членів колективу;
- індивідуальна відповідальність за справи у групі кожного із її членів.

Для колективу з несприятливим соціально-психологічного кліматом характерні низька ефективність праці та висока плинність кадрів.

Для досягнення позитивного соціально-психологічного клімату в колективі керівникові, за участю практичного психолога, пропонується застосовувати соціально-психологічний тренінг, який складається з трьох частин: розминка («розігрівання»), основний зміст заняття, завершення (рефлексія заняття).

Перший етап тренінгової роботи – знайомство, розминка, «розігрівання», спрямований на створення дружньої, теплої атмосфери в групі. Розминка може стати ритуалом. Тоді з неї розпочинатиметься кожен день тренінгу. Це даватиме змогу учасникам швидко зануритися в робочу атмосферу. На першому етапі використовують такі вправи: «Взаємна презентація», «Побажання», «Дискусія за правилами», «Сигнал», «Посмішка по колу».

Другий етап тренінгу налічує два блоки вправ, спрямованих на: самопізнання, самоусвідомлення та формування адекватної самооцінки; розвиток комунікативних вмінь. На цьому етапі ми використали такі вправи: «Хто більше?», «Покажи емоцію», «Хто ти?» «Частини мого Я», «Я – реальне» і «Я – ідеальне», «Чи вміємо ми слухати?», «Загальна увага», «Спостережливість» тощо.

Третій етап – інтеграційний. Він налічує техніки на закріплення здобутих умінь і підведення підсумків. На цьому етапі роботи тренінгу не тільки підсумовують у цілому, а також окреслюють шляхи подальшої роботи над собою і кожного члена групи зокрема. Тут учасники висловлюють своє ставлення до тренінгу як активного методу розвитку комунікативних і лідерських здібностей менеджерів. На кінцевому етапі використано вправи на підведення підсумків тренінгу: вправа «Валіза», вправа «Комплімент».

Після проведення тренінгу, спрямованого на формування позитивного соціально-психологічного клімату в колективі, нами використано методику соціально-психологічної самооцінки колективу. Ця методика налічує 74 судження, які характеризують поведінку особистості і відносини у колективі (70 суджень – робочі, 4 – контрольні). Робочі судження розподілено на 7 блоків по 10 суджень у кожному відповідно до таких характеристик колективу, як відповідальність, колективізм, згуртованість, контактність (особисті взаємовідносини), відкритість, організованість та

інформованість. Контрольні судження дають змогу зробити висновок про щирість, правдивість і добросовісність осіб, які заповнюють анкету. Результати доцільно зобразити у вигляді графіків, що даватиме змогу краще побачити соціально-психологічний рельєф відносин у групі (рис. 2).

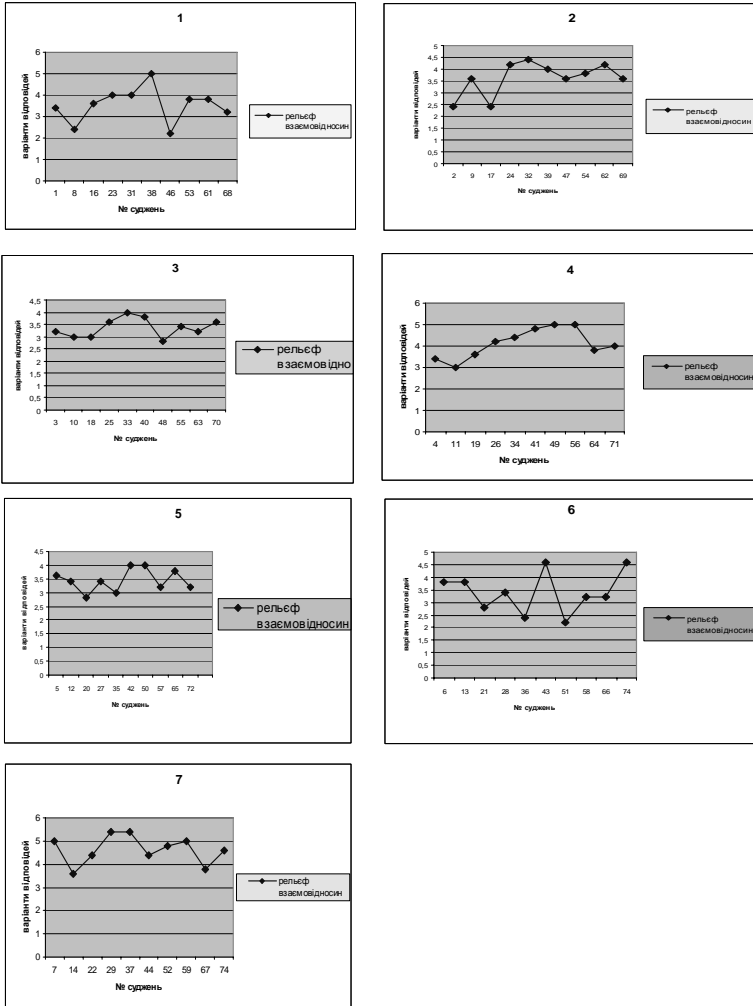

Рис 2. Рельєф взаємовідносин у групі (7 характеристик):
1 – відповідальність; 2 – колективізм; 3 – згуртованість; 4 – контактність;
5 – відкритість; 6 – організованість; 7 – інформованість.

Висновки. З графічного матеріалу чітко простежується, що соціально-психологічного клімат у колективі позитивний. Колектив характеризується хорошою інформованістю, відкритістю, згуртованістю, контактністю. Однак відповідальність та організованість перебувають у дещо гіршому стані. Саме на це повинен зважити керівник колективу для вдосконалення та оптимізації соціально-психологічного клімату.

Перспективою дослідження є вдосконалення структури відносин у колективі, забезпечення найкращих результатів, корисних і для економіки, і суспільства в цілому. Щодо ролі керівника у формуванні соціально-психологічного клімату в колективі, то вона є інтегральною якістю особистості, яка синтезує загальну культуру спілкування та специфічні вияви в професійній управлінській діяльності.

1. Джонсон Д.В. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування / Д.В. Джонсон; пер. з англ. В. Хомика. – К.: КМ Академія, 2003. – 288 с.

2. Лозниця В.С. Психологія менеджменту: навч. посібник / В.С. Лозниця. – К.: КНЕУ, 1997. – 248 с.

3. Максименко С.Д. Основи генетичної психології / С.Д. Максименко. – К.: НПУ Перспектива, 1998. – 543 с.

4. Пачковський Ю.Ф. Психологія підприємництва: навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / Ю.Ф. Пачковський. – К.: Каравела, 2006. – 408 с.

5. Хоронжий А.Г. Соціальне управління: навчальний посібник / А.Г. Хоронжий. – Львів: Магнолія 2006, 2010. – 290 с.

6. Щокін Г.В. Як ефективно управляти людьми: психологія кадрового менеджменту: наук.-практ. посібник / Г.В. Щокін. – К.: МАУП, 1999. – 400 с.

7. Цимбалюк І.М. Психологія спілкування: навчальний посібник / І.М. Цимбалюк. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 304 с.

8. Яценко Т.С. Психологічні основи психокорекції: навч. посіб. / Т.С. Яценко. – К.: Либідь, 1996. – 246 с.

9. Яцура В.В. Менеджмент: навч. посіб. / В.В. Яцура, О.П. Жук. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 444 с.

Жигайло Н.И. Роль руководителя в формировании социально-психологического климата в коллективе

Представлены особенности деятельности руководителя по улучшению и оптимизации социально-психологического климата в коллективе. Предложены методики изучения, представлены результаты исследования социально-психологического климата в коллективе.

Ключевые слова: *социально-психологический климат, руководитель, имидж, стиль руководства, производительность, эффективность.*

Zhyhaylo N.I. Leader's Role in the Forming of Socio-psychological Climate in the Collective

The peculiarities of leader's activity concerning improvement and optimization of socio-psychological climate in the collective are explained. The methods of psychological climate of collective study are offered. The results of the psychological research of socio-psychological climate in the collective are presented.

Key words: *socio-psychological climate, leader, image, styles of the leadership, productivity, effectiveness.*

УДК 159.99

А.Л. Ковальчук

ПСИХОЛОГІЧНІ РИЗИКИ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

Висвітлюється проблема трудової міграції як соціального явища, аналізується її вплив на особистість мігранта та його сім'ю. Особлива увага приділяється проблемі дітей трудових мігрантів, їхньому статусу в нашому суспільстві та труднощам, з якими вони стикаються. Також описуються переживання дітей заробітчани у зв'язку з розлукою з батьками та вплив цих переживань на їхнє психологічне здоров'я.

Ключові слова: *міграція, психологічні ризики, діти трудових емігрантів, стрес, система цінностей, девіантна поведінка.*

Постановка проблеми. Міграція як соціальне явище має багатолітню історію. Здавна люди схильні залишати власні домівки у пошуках кращих умов для життя. Нині, в час глобалізації, розвитку комунікаційних технологій та транспортних засобів, мандрувати далеко набагато простіше. Можливо саме тому, за даними Міжнародної організації міграції, 150–170 млн. осіб проживають за межами країн свого походження (станом на 2008 рік). А це становить 3% населення планети [1, с. 70]. Частина українців у світовому міграційному процесі просто вражаюча. Так, близько 20 млн. українців живуть за межами України як закордонні українці, а близько 7 млн. є трудовими мігрантами (тобто виїжджають у інші країни з метою працевлаштування). Згідно зі звітом Генерального Секретаря ООН з моніторингу світового населення, присвяченому міжнародній міграції та розвитку, Україна посідає четверте місце за кількістю міжнародних мігрантів [2, с. 9]. Причиною цього є складна економічна ситуація та значний дефіцит робочих місць на ринку праці, що змушує людей покидати свої домівки, сім'ї, дітей у пошуку кращого заробітку. Більшість українців виїжджає за кордон нелегально, тобто є нелегальними мігрантами (так, з 7 млн. легалізованими є лише близько 500 тис. [1, с. 71]), а тому зазначають значних соціальних ризиків, до яких належать: ризики, пов'язані з працевлаш-

туванням (незадовільні умови праці, порушення роботодавцем попередньої домовленості стосовно параметрів виробничого процесу, занижений рівень заробітної плати тощо); соціально-психологічні ризики (соціальне виключення у приймаючому суспільстві, погіршення стосунків із родичами на батьківщині, інформаційна ізоляція тощо) та ризики порушення прав людини (торгівля людьми, прояви неповаги до честі та гідності трудових мігрантів тощо) [3, с. 16]. Згадані вище соціально-психологічні ризики здійснюють значний вплив і на емоційний стан мігрантів, і на їхнє фізичне самопочуття. Окрім ризиків для самих мігрантів, є значні психологічні ризики для їхніх сімей, а особливо для дітей трудових мігрантів, що позбавлені необхідної батьківської уваги.

Стан дослідження. Проблему психологічного впливу трудової міграції розпочали вивчати порівняно недавно. Зокрема, психологічні аспекти впливу міграції на особистість вивчала польська науковець Зофія Кавчинська-Бутрим, що досліджувала індивідуальні та сімейні вигоди та втрати для мігранта. Дослідники Богдан Рожновські і Дорота Брик вивчали вплив стресу, спричиненого трудовою міграцією, на особистість мігранта.

Менш дослідженим є питання впливу трудової міграції на сім'ї мігрантів та їхні дітей. Так, 2003 року на запит обласних управлінь у справах сім'ї та молоді, громадських організацій та на замовлення Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту було проведено соціологічне дослідження, спрямоване на вивчення становища дітей, чий батьки виїхали на заробітки за кордон. За результатами дослідження було констатовано, що діти трудових емігрантів потребують допомоги та уваги, а облік сімей заробітчанин необхідний для попередження бездоглядності дітей трудових мігрантів.

Отож, проблема ризиків трудової міграції залишається надзвичайно актуальною у нашій державі, потребує подальшого дослідження та детального розкриття. Тому метою статті є висвітлення суті психологічних ризиків, пов'язаних з трудовою міграцією для самих мігрантів і для їхніх сімей.

Виклад основних положень. Міграція поділяється на зовнішню (за межі країни) та внутрішню (із села в місто та ін.). До зовнішньої належить еміграція – переселення з батьківщини в іншу країну, тривале перебування за межами країни внаслідок переселення. Та імміграція – в'їзд іноземців у країну на тривале або постійне перебування. Міграція значно впливає на особистість людини. В зв'язку з цим є таке поняття, як «синдром мігранта», що характеризується наявністю депресивних станів, які можуть призвести навіть до самогубства, частих приступів плачу, особливо під час спогаду про рідну домівку та дітей [4, с. 143].

Проте міграція має не лише негативні наслідки. Так, Зофія Кавчинська-Бутрим виділяє такі користи міграції: фінансові; зростання кваліфікацій та професійного досвіду; пізнання, вивчення мови, контакт з іншою культурою, що трактується як вагомий спосіб збільшення своїх професійних можливостей; отримання фінансів на освіту дітей; покращення якості життя, підвищення рівня споживання до стандартів суспільного середовища, в якому знаходяться, або хотіли би перебувати мігранти; отримання/збільшення соціальної безпеки, охорони власного життя та сім'ї (сплата боргів, кредитів, гроші на медичні послуги тощо); отримання вищого матеріального становища може впливати на корисне переміщення позицій в структурі місцевого суспільства (в ієрархії визнання і влади); отримання успіху, почуття задоволення, віри у власні сили стимулює подальшу активність і розвиток [5, с. 104].

Але не слід забувати, що цей аналіз стосується польського суспільства. І якщо зважити, що українці виїжджають за кордон у більшості нелегально, і часто з вищою освітою вимушені виконувати нелегку фізичну роботу (а саме, будівництво, догляд за літніми людьми, прибирання тощо), то значна частина цих вигід втрачає свою актуальність. А саме, не йдеться про підвищення професійних якостей, зростання кваліфікації чи про корисні переміщення позицій в структурі місцевого суспільства. Як наслідок, немає відчуття успіху, задоволення від виконуваної праці. Тобто, як правило, вся вигода пов'язана з покращенням матеріального становища, що стає основною метою життя мігранта.

До втрат міграції входять, по-перше, прямі фінансові витрати, пов'язані з рішенням про виїзд, а, по-друге, емоційні витрати мігруючої особи та осіб, які залишаються вдома. Вони стосуються, змін у сімейну ситуації, а саме:

- сім'я залишається формально повною, проте функціонує де-факто як неповна;
- відсутність члена сім'ї збільшує ризик її розпаду;
- деякі члени сім'ї переживають біль розлуки – як ті, що виїхали, так і ті, що залишилися вдома;
- збільшується ризик поразки в процесі соціалізації та виховання дітей [5, с. 105].

Отож, з одного боку, фінансова вигода, а з іншого – втрати, які не можуть компенсувати жодні матеріальні блага, а саме: емоційне благополуччя сім'ї, біль розлуки, відсутність можливості належним чином виховувати власних дітей.

Окрім того, міграція з метою заробітку спричиняє значний стрес. Так, із списку 30 найбільш стресогенних ситуацій мігрант стикається з 16, такими як сепарація/ізоляція, втрата роботи, сексуальні

проблеми, зміна фінансового становища, зміна обов'язків праці, життєвих умов, особистих звичок, місця проживання, способу розважатися тощо. Окрім зазначених стресогенних факторів, впливає також зміна суспільної позиції мігранта, а саме: суспільна позиція мігранта в приймаючій країні, як правило, є нижчою ніж на батьківщині, окрім того, мігрант стикається з відчуженістю та маргіналізацією, що проявляється через обмеження реалізації суспільних ролей (наприклад, батька, матері) та обмеження участі в основних інституціях суспільного життя (охорона здоров'я, соціальні виплати, освіта, неможливість брати участь у виборах тощо) [6, с. 125].

Все це спричиняє значний стрес, який може призвести не лише до погіршення самопочуття чи здоров'я, а й до зміни в системі цінностей, спричинити глибоку кризу. Так, за даними досліджень, система цінностей мігрантів кардинально змінюється під впливом тривалого перебування за кордоном. Впродовж еміграції і після повернення додому значно втратили для респондентів значущість такі цінності, як добрі стосунки з родиною, сімейний добробут, здоров'я. Під час еміграції так само значно втрачають значення такі цінності, як безтурботне життя, особиста свобода, що автори пов'язують із важкими умовами праці, та людська пошана як наслідок відчуття самотності, відчуженості [6, с. 136].

Заслужують також уваги емоційні переживання трудових мігрантів, найбільш поширеними серед яких є ностальгічний смуток за домом, почуття самотності, ізолюваності, втрата почуття самоповаги як наслідок постійної зміни праці і необхідності виконувати важку роботу, тривожність, спричинена нелегальним становищем у країні, почуття вини стосовно залишених удома членів сім'ї [7, с. 26]. Це може призвести до депресії, алкогольної залежності та інших психічних розладів.

Не менш драматичним є досвід повернення додому. Адже мігрант сприймає дім ідеалізовано, таким, яким він його залишив багато років тому, але, як правило, за час відсутності мігранта вдома відбуваються кардинальні зміни: дорослішання дітей, зміна сімейних ролей, побуту, тощо. Окрім того, як вже зазначалося, особистість мігранта за час перебування за кордоном теж зазнає значних змін. Як наслідок, колишній мігрант відчуває себе самотнім, безпорадним, розчарованим, він відчуває себе ізолюваним у рідному для нього суспільстві.

Отож, мігрант зазнає значних психологічних ризиків, серед яких: зміна системи цінностей, зокрема знецінення сімейних стосунків та особистої свободи; негативні емоційні переживання, що можуть призвести до психічних розладів; погіршення самопочуття та здоров'я (внаслідок соматизації психосоціальної ситуації). Проте, окрім ризиків для самого мігранта, є значні ризики для його сім'ї, адже сім'я, як було

згадано вище, фактично функціонує як неповна, збільшується ризик її розпаду. І найбільше у цій ситуації потерпають діти. Адже залишитися без мами чи тата, а то і без обох батьків на роки – це велика травма для дитини, що може призвести до значних негативних наслідків для її особистісного розвитку.

Згідно з експертною оцінкою, трудова міграція батьків призводить до таких змін у поведінці дитини: пропуски занять без поважних причин, зниження успішності у навчанні, агресивна та неспокійна поведінка, вживання алкоголю та наркотиків, тютюнопаління. Відбуваються зміни в системі цінностей дітей, батьки яких перебувають на заробітках. Школа стає питанням престижу, а не здобуття освіти. Експерти стверджують, що з від'їздом батьків частішають прояви девіантної поведінки у дітей. Дитина стає агресивнішою, починає прогулювати школу, скоює дрібні правопорушення (пошкодження шкільного інвентарю, участь у бійках, порушення суспільного порядку). Збільшуються випадки потрапляння в залежність від комп'ютерних ігор, що часто і є причиною пропуску занять у школі. Відомі випадки залучення дітей трудових мігрантів до алкоголізму, наркоманії, бродяжництва. Кожній десятій опитаній дитині відомі випадки пропозицій займатись розповсюдженням наркотиків, проституцією та порнографією.

Загалом серед проблем, які постають перед дітьми заробітчан, експерти виділяють такі:

- проблеми психологічного характеру (сум за батьками, пригнічений стан, відсутність підтримки, відчуття незахищеності, складність прийняття рішень);

- проблема дозвілля;

- проблеми з навчанням;

- проблеми знаходження спільної мови з оточенням (сварки з родичами, непорозуміння з друзями тощо);

- матеріальні проблеми [9, с. 124].

За даними дослідження, дві третини дітей мають такі проблеми. Цікаво, що самі діти не вважають, що виїзд батьків за кордон впливає на їхню успішність у навчанні, поведінку, стосунки з іншими тощо. На нашу думку, це є свідченням того, наскільки ця проблема глибока та болюча для дитини і наскільки важко для неї усвідомити свої глибинні переживання, пов'язані з відсутністю батьків.

За даними шкільних психологів, діти трудових мігрантів почувуються самотніми, соціально занедбаними, переживають внутрішній психологічний дискомфорт, не мають відчуття опори [10, с. 79]. Практичні психологи відзначають такі основні причини звернень до них дітей заробітчан і запитів третіх осіб (родичів, вчителів): труднощі в регуляції

власної поведінки (девіантна поведінка, агресивність, складні взаємини з членами родини, однолітками); потреба емоційної підтримки; особистісні проблеми (депресія, втрата інтересу до життя, почуття провини, проблема у стосунках з протилежною статтю); тривожність; труднощі у навчально-пізнавальній діяльності. Стосовно запитів третіх осіб, то тут найчастіше причиною звернень стає девіантна поведінка та депресивні стани.

З дітьми трудових мігрантів працюють не лише шкільні психологи, а й дитячі психотерапевти. Зокрема, свій досвід роботи з дітьми трудових мігрантів описує Г. Католик. Вона стверджує, що ці діти стикаються зі значним емоційним дефіцитом унаслідок нестачі батьківської любові; відчують себе непотрібними, знеціненими; відчують образу на батьків і водночас мають почуття провини (оскільки переконані, що батьки дуже важко працюють для їхнього блага) [11, с. 221].

Підсумовуючи, спробуємо визначити, які переживання характерні для дітей трудових емігрантів і які їхні причини:

– Переживання втрати. Для дитини така тривала розлука з батьками надзвичайно болісна і викликає почуття туги, нестерпний біль розлуки, відчуття покинутості.

– Відсутність відчуття опори. Сім'я є важливою опорою навіть для дорослої людини, що вже казати про дитину, яка повністю залежна від дорослих і не може впоратися сама. Коли сім'я втрачає цілісність, дитина не відчуває себе в безпеці, що призводить до високого рівня тривожності та страхів.

– Образа на батьків. Відчуючи себе покинутою, дитина буде відчувати образу чи навіть злість на батьків, які її покинули. Дуже часто ця образа неусвідомлена, оскільки, по-перше, дитина любить батьків та сумує за ними, а тому намагатиметься втримати і так дуже примарний зв'язок з ними, по-друге, батьки, як правило, не втомлюються повторювати, що вони змушені поневіритися по чужих краях і важко працювати лише заради блага дитини, а тому дитяча образа може розглядатися як прояв невдячності.

– Почуття провини. Образа та злість на батьків, а також розмови про каторжну працю заради дитини, викликатиме у неї часто неусвідомлене почуття провини.

– Занижена самооцінка. Те, що батьки її покинули, може створити в дитини відчуття, що вона погана, недостойна їхньої любові.

Отож, як бачимо, досвід роботи з дітьми трудових мігрантів показує, що вони стикаються з низкою серйозних труднощів психоемоційного характеру, схильні до депресивних станів і девіантної поведінки, а отже, потребують відповідного психологічного супроводу.

Окрім значних негативних переживань, що притаманні цим дітям, змінюється також сприйняття ними власної сім'ї. Так, за даними

наших досліджень, діти трудових мігрантів, на відміну від контрольної групи, не сприймають свою матір як таку, що задовольняє їхні потреби, а батька сприймають невключеним у сім'ю. Також цим дітям важко з'ясувати ролі, які виконує кожен у сім'ї, а особливо їхню [12, с. 140]. Слід також зазначити, що ситуація відсутності матері сприймається як більш несприятлива, ніж ситуація відсутності батька. Проте, на жаль, останнім часом спостерігається значна фемінізація міграційних процесів, тобто дедалі частіше за кордон у пошуку заробітку виїжджають жінки, залишаючи своїх дітей на татів, бабусь, старших сиблігів чи інших родичів. За статистикою, третина всіх українських заробітчани – жінки. Мабуть, саме ця тенденція і є найбільш небезпечною і найбільш болісною у проблемі українських заробітчани. Адже жінка – берегиня домашнього вогнища, і це не просто метафора – саме жінка, матір відповідає за психоемоційну атмосферу в сім'ї.

Масовий виїзд жінок на заробітки і невтішні наслідки вже отримали свою назву в середовищі львівських психотерапевтів, що говорять про «італійський синдром». Як правило, якщо на заробітки їде дружина, то страждає вся сім'я. Оскільки традиційно чоловічу роль годувальника сім'ї виконує жінка, чоловіки відчують себе приниженими, часто компенсуючи відчуття неповноцінності випивкою, стосунками з іншими жінками, або ж, щоб упоратися з почуттям провини, страждають перфекціонізмом, намагаючись бути своїм дітям і за тата, і за маму.

Відсутність тата є менш травматичною тому, що не порушуються традиційні сімейні ролі – чоловік забезпечує сім'ю, а жінка дбає про дім і дітей. Проте роль батька в сім'ї часто недооцінюється і навіть знецінюється, коли зводиться лише до заробляння грошей. Любов і наставництво батька є необхідною умовою нормального розвитку і хлопців, і дівчат. Батько в сім'ї визначає межі поведінки, і якщо мама відповідає за емоційну прив'язаність, то тато відповідає за емоційну незалежність. Батьківська любов дає відчуття опори та захисту, є необхідною для гармонійного розвитку особистості дитини.

Висновки. Трудовий мігрант стикається зі значними психологічними ризиками, серед яких: зміна системи цінностей, зокрема знецінення сімейних стосунків та особистої свободи; негативні емоційні переживання, що можуть призвести до психічних розладів; погіршення самопочуття та здоров'я. Є значні психологічні ризики для сім'ї трудового мігранта, що втрачає свою цілісність, а зокрема для дітей, що ростуть без батька чи матері, а інколи і без обох батьків. Можна виділити такі психологічні ризики для дитини, пов'язані з міграцією батьків: негативні емоційні переживання (сум, злість, почуття вини, почут-

тя покинутості і втрати, відсутність відчуття опори); занижена самооцінка, схильність до девіантної поведінки та ін.

Отож, як бачимо, трудова міграція має значний негативний вплив і на особистість самого мігранта, і на його сім'ю в цілому. Особливо важкою є ситуація розлуки з батьком чи матір'ю (а буває, що й з обома батьками) для дітей, які мають проблеми психоемоційного характеру та схильні до девіантної поведінки. Незважаючи на актуальність цієї проблеми, тема впливу трудової міграції на особистість мігранта та його сім'ю є мало вивченою і потребує подальших досліджень.

---

1. Мотиль В. Політика України щодо трудової міграції в ЄС: правові аспекти / Володимир Мотиль // Міграція – виклик XXI століття / за ред. Мацея Ст. Земби. – Львів: Видавництво Люблінського католицького університету, 2008. – С. 70–73.

2. Політика України у сфері контролю над нелегальною міграцією. – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2006. – С. 9.

3. Майданік І.П. Трудові міграції у період трансформації соціально-економічних відносин в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціологічних наук: спец. 22.00.03 «соціальні структури та соціальні відносини» / І.П. Майданік; Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2007. – 21 с.

4. Кавчинська-Бутрим Зофія. Користі та втрати учасників міграції – результати власних досліджень / Зофія Кавчинська-Бутрим // Міграція – виклик XXI століття; за ред. Мацея Ст. Земби. – Львів: Видавництво Люблінського католицького університету, 2008. – С. 143–151.

5. Кавчинська-Бутрим Зофія. Міграція – мікросупільна перспектива: індивідуальні та сімейні користі, витрати і втрати / Зофія Кавчинська-Бутрим // Міграція – виклик XXI століття; за ред. Мацея Ст. Земби. – Львів: Видавництво Люблінського католицького університету, 2008. – С. 103–107.

6. Рожновські Богдан. Стрес, обумовлений еміграцією, і його наслідки для системи цінностей емігрантів / Богдан Рожновські, Дорота Брик // Міграція – виклик XXI століття; за ред. Мацея Ст. Земби. – Львів: Видавництво Люблінського католицького університету, 2008. – С. 119–142.

7. Суліван А. Відчуваючи серцебиття мігранта / А. Суліван. – Львів: АРТОС, 2009. – 112 с.

8. Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації / Ю.М Галустян, І.А. Шваб, Т.О. Дорошенко та ін. – К.: Міжнар. жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна»; Укр. ін.-т соц. досл. ім. Олександра Яременко; Кіровоград. юрид. ін.-т хар. нац. ун-ту внутр. справ, 2006. – 63 с.

9. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посібник / за ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубіанової, І.І. Цушка. – К.: ФОП «Купріянова», 2007 – 240 с.

10. Варениця О. Соціально-психологічні проблеми дітей у родинах нелегальних трудових мігрантів / О. Варениця, О. Макаренко // Український науковий і громадсько-політичний часопис «Соціальна політика і соціальна робота». – 2006. – № 2–3. – С. 72–83.

11. Католик Г. Діти трудових емігрантів: особливості особистісних конфліктів (опис психотерапевтичного досвіду) / Г. Католик // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2008. – Вип. 1. – С. 220–228.

12. Ковальчук А. Уявлення про сім'ю в дітей трудових емігрантів / А. Ковальчук // Дитяча та юнацька психотерапія: теорія і практика; за заг. ред. Г.В. Католик. – Львів: Астролябія, 2009. – С. 134–141.

Ковальчук А.Л. Психологические риски трудовой миграции

Излагается проблема трудовой миграции как социального явления, анализируется ее влияние на личность мигранта и его семью. Особое внимание уделяется проблеме детей трудовых мигрантов, их статусу и трудностям, с которыми они сталкиваются в связи с расставанием с родителями, и влиянию этих переживаний на их психологическое здоровье.

Ключевые слова: миграция, дети трудовых мигрантов, стресс, девиантное поведение.

Koval'chuk A.L. Psychological Risks of Labour Migration

The problem of labour migration as a social phenomenon and its influence on the migrant personality and migrant's family is analysed. Special attention is paid to the problem of migrant workers' children, their status in our society and the difficulties they face. Also the experiences of migrant workers' children in connection with separation from their parents and the influence of these experiences on their psychological health are described.

Key words: migration, psychological risks, migrant workers children, stress, values system, deviant behaviour.

УДК 159.9:316.35

О.С. Колосович

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛІДЕРСТВА У ПРОФЕСІЙНІЙ СФЕРІ

Досліджено психологічні особливості виникнення та функціонування неформального лідерства у професійній сфері суспільства. Встановлено, що значна частина сучасних керівників не мають лідерського статусу у колективі. Визначено стилі управління та індивідуальні якості особистості, що сприяють лідерському статусу особистості.

Ключові слова: лідер, керівник, колектив, формальне та неформальне лідерство, психологічні особливості лідерства.

Постановка проблеми. Функціональною ознакою професійних організацій, що досягли успіху, є більш динамічне та ефективне керівництво. Це забезпечує такий керівник, який ефективно управляє своїми підлеглими і одночасно є лідером для них. Його мета – впливати на інших так, щоб вони виконували роботу, завдання, які стоять перед організацією. Проте на практиці керівники не завжди є лідерами для підлеглих і не мають результативної взаємодії з колективом. Це зумовлено тим, що для колективів організацій характерні такі явища, як формальне і неформальне лідерство.

Однак, питанню неформального лідерства приділяється недостатньо уваги, тому що пріоритетним для керівника вважається загальне управління організацією, її ресурсами, мотивація працівників на досягнення цілей, максимізації прибутку. Виконати ці завдання неможливо або вкрай складно без тісної взаємодії керівника та колективу, що призводить до ефективного керівництва. Тому з'ясування психологічних особливостей функціонування лідерства, його вивчення набуває чимало значення.

Стан дослідження. Сучасне тлумачення сутності лідерства визначається тим, що воно виявляється у вмінні активувати у співробітників мрію, яку вони прагнуть досягти, «вдихнути» в них необхідну для цього енергію. В основі процесу – здатність лідерів притягувати до себе людей, несвідомо викликати почуття захоплення і любові. Невід'ємною властивістю лідера є наявність наслідувача [4; 14]. Окрім цього, лідерство – це питання сили впливу, яка залежить від співвідношення особистих якостей лідера з якостями тих, на кого він хоче вплинути [7; 10].

Також важливо зважити на таку розбіжність: західні, особливо північно-американські, дослідники (Д. Адаір, С. Кові) вважають лідерство необхідним, вкрай важливим атрибутом керівника. Й саме з потенційних лідерів «виросшують» майбутніх керівників [1, с. 12–28; 4]. Вітчизняна ж наука (Г.М. Андреева, М.П. Беляцький, Е.С. Жаріков) розрізняє ці поняття, що й стало причиною поділу лідерства на формальне й неформальне [2; 5; 14]. Очевидно, що ментальні особливості, які проявились у сформованих стандартних стилях керівництва в нашому суспільстві, спричиняють ситуацію, коли керівник може бути лідером групи, а може ним і не бути.

З уваги на функціональні і психологічні відмінності між керівником і лідером у групі можуть виникнути такі ситуації, які впливають на гармонізацію життя і діяльності професійного колективу. Це засвідчує необхідність дослідження цього питання.

Мета статті полягає в тому, щоб установити психологічні особливості виникнення лідерства в умовах професійного середовища українського суспільства.

Виклад основних положень. Найперше розглянемо основні теорії лідерства, що сформувались до цього часу.

1. Згідно з теорією «соціального обміну» Дж. Хоманса соціальні відносини є постійним процесом обміну, в якому залучені не лише матеріальні цінності, речі, а й емоції, почуття. У процесах обміну людина схильна на своєрідне «очікування винагороди». Й тому виникнення лідерства – це результат своєрідного психологічного обміну цінностями між учасниками взаємодії [1; 14].

2. Теорія людських ролей (Р. Бейлс) розглядає ролі «професіонала» лідера, що орієнтований на вирішення ділових проблем, і «соціально-емоційного фахівця», який вирішує проблеми людських стосунків [14].

3. Харизматична концепція (М. Вебер) пояснює лідерство через наділення особистості властивостями, які викликають поклоніння перед нею і беззаперечну віру в її можливості [4].

4. Прибічники інтерактивної теорії (С. Кові та ін.) вважають, що лідером може стати будь-яка людина, яка посідає відповідне місце в системі міжособистісних стосунків. Питання про те, хто конкретно візьме на себе лідерство, має вирішуватися з урахуванням індивідуальних особливостей кандидата в лідери, особистісних характеристик інших членів групи, наявної ситуації і виконуваного завдання [7; 14].

5. Синтетична (або комплексна) теорія розглядає лідерство як процес організації міжособистісних стосунків у групі, а лідера – як суб'єкта управління цим процесом, причому сам феномен лідерства розглядається в контексті спільної групової діяльності [3; 7].

6. Ситуативна теорія визначає лідерство як продукт ситуації (Б.Д. Паригін). Вимоги ситуації диктують вибір адекватних засобів і прийомів поведінки, відповідної комбінації особистісних рис, що здатні максимально зважити на можливі зміни у її розвитку [2, с. 135–148].

Однак, незважаючи на розбіжності у визначенні чинників виникнення лідерства в окреслених теоріях, доцільно зауважити, що лідерство в групі складається із таких компонентів – емоційного, ділового і інформаційного [2; 11; 13; 14].

Необхідно деталізувати особливості неформального лідерства порівняно з формальним.

Формальний лідер – це керівник організації або її відділу. Роль неформального лідера визначається на основі визнання колективом його авторитету. Характер взаємодії формального і неформального лідерів певним чином визначає загальну ефективність управління організацією [2; 13].

Щоб вивчити феномен лідерства, розглянемо колектив як малу групу. Формальна структура колективу визначається посадовим стату-

сом членів групи, неформальна структура складається на основі відносин, що зумовлені особистими якостями осіб, які входять до неї. В колективі, що сформувався, неформальна структура характеризується наявністю загальної мети (яка не завжди усвідомлюється членами групи і не завжди пов'язана з вирішенням виробничих завдань). Це зумовлює потребу в чіткому визначенні завдань і пошуку шляхів їх вирішення. Тому неформальний лідер – це член групи, який офіційно не має керівної посади, але через свої особисті якості, життєвий досвід і поведінку має особливе становище – лідерське [12, с. 84–112].

Абсолютна більшість дослідників [2; 5; 7; 14; 15] вважають, що істотні чинники, які визначають можливість лідерства, охоплюють вік, посаду, професійні знання та вміння, психологію особи, особисті якості, з яких головні – компетентність і чуйність, визнання групою.

Лідери, а особливо неформальні, володіють такими характерними якостями:

- наявність активної потреби контролювати дії інших людей і управляти ними;

- уміння легко вступати в контакт з людьми, використовуючи найбільш вигідні у кожному конкретному випадку форми спілкування;

- здатність концентрувати на собі основні потоки психологічної інформації;

- швидка реакція на зміни норм поведінки [1; 3; 10; 11; 14].

Неформальний лідер отримує від групи владні повноваження в ухваленні рішень і розпорядженні ресурсами. У своїй діяльності він спирається на людей і взаємини між ними. Принципова відмінність неформального лідера від керівника формальної функціональної або виробничої групи полягає в підтримці формального керівника адміністративною системою за допомогою внутрішніх нормативних документів (положення, інструкції, правила, регламенти). Неформальний лідер спирається на свій авторитет і міжособистісні відносини, а не на офіційні владні повноваження.

Неформальний лідер може стати і серйозною проблемою, і надійною опорою для керівника. Залежно від впливу неформального лідера на колектив можна виділити конструктивних і деструктивних (позитивних і негативних) лідерів [2; 14].

Неформальні лідери конструктивного типу впливають на компанію та роботу колективу позитивно. Вони ініціюють обмін інформацією, сприяють реалізації загальних інтересів, допомагають в адаптації нових співробітників і створенні корпоративної культури [2; 3; 11; 12].

Неформальні лідери деструктивного типу використовують свій вплив, щоб саботувати рішення керівника, протистояти змінам. Вони мо-

жуть підривати авторитет керівника, ставити під сумнів його розпорядження, знижуючи ефективність роботи і мотивацію співробітників. Звільнившись із місця роботи, можуть повести за собою частину колективу.

Основними причинами появи в організації неформальних лідерів деструктивного типу є такі:

- незбалансована взаємодія формального лідера з колективом [1; 4];
- нездатність керівника ефективно здійснювати всі функції процесу управління [7; 10];
- недостатньо правильно сформовані стратегія компанії, її організаційна структура або корпоративна культура [11; 13];
- істотні зміни в організації, які заплановані, і такі, що відбуваються в цей час [2; 10; 15];
- наявність співробітника, який володіє лідерськими якостями та який незадоволений своїм становищем в організації і прагне його покращити [1; 7].

Це ті явища, що можуть пояснити дієвість і причини існування неформального лідера. Їх облік дуже важливий для визначення методів впливу на колектив через його неформального лідера.

Аналіз поглядів на класифікацію конструктивного лідерства дає змогу виокремити такі види:

- інтелектуальний лідер (функції: експертиза в певних питаннях; консультування членів групи; вирішення проблем, що пов'язані зі складністю роботи, обсягом інформації, її пошуком) [1; 2; 14];
- емоційний лідер (функції: встановлення контактів із кожним членом колективу, повага різних думок і позицій; активна позиція в ситуаціях внутрішніх суперечностей в групі, пошук способів конструктивного примирення, враховуючи інтереси кожної сторони; представлення інтересів групи в зовнішніх інстанціях) [2; 4];
- професійно-діловий лідер (функції в групі: експертиза в професійних питаннях; ініціатива в рішенні нестандартних або особливо складних ситуацій, відповідальність за ці рішення; вирішення ситуацій, що вимагають узгодження з великою кількістю людей) [2; 5; 14];
- вольовий лідер, що володіє здатністю протистояти різним труднощам, що перешкоджають досягненню цілей групи та вмінням спрямовувати зусилля (і свої, і всієї групи) в певне русло (функції вольового лідера в групі такі: формування твердої позиції, підпорядкованої реалізації цілей групи; продовження роботи, направленої на досягнення мети, в критичних ситуаціях; переконання в необхідності спільних зусиль для реалізації обраних цілей, спрямування роботи в конструктивне русло) [1; 4; 10];

– організаційний лідер, що забезпечує узгодженість і активну взаємодію членів групи, допомагає в процесі висування лідерів інших типів (інтелектуального, емоційного, професійно-ділового, вольового лідерів), сприяє інтеграції їх якостей з метою досягнення максимальної ефективності (функції організаційного лідера в групі: бачення всієї ситуації в цілому, прояв ініціативи в усуненні недоліків в організаційній структурі організації; робота в команді на спільне досягнення цілей і на результат; планування та організація процесу, здійснення оперативного контролю і стимулювання інших членів групи) [2; 7; 10; 14; 15].

Проведене узагальнення вказує на те, що емпірична складова дослідження особливостей лідерства має передбачати:

1. Дослідження соціально-психологічних умов існування лідера, а саме колективу (соціально-психологічний клімат) і керівника (певні психологічні якості, стиль управління).

2. Дослідження індивідуально-психологічних якостей лідера як передумови його статусу, що формує певний тип лідерства.

3. Визначення професійних стосунків між керівником і неформальним лідером, які можна класифікувати як взаємодію чи навпаки.

Отже, для вирішення мети дослідження доцільно застосувати такі методи дослідження:

1. Соціометрична техніка, що розроблена Дж. Морено, застосовується для діагностики міжособистісних і міжгрупових відносин із метою їх зміни, поліпшення і вдосконалення. За допомогою соціометрії можна вивчати типологію соціальної поведінки людей в умовах групової діяльності, робити висновок про соціально-психологічну сумісність членів конкретних груп [5; 9; 12].

2. Методика оцінки стилю управління охоплює 86 запитань. Дозволяє визначити ступінь авторитарно-одноосібного, пасивно-потуральницького чи одноосібно-демократичного стилів управління [12; 13].

3. Анкетування, в якому застосовано три анкети:

– перша ґрунтується на науковому погляді Ф. Карделла, який запропонував вісімнадцять так званих «роз'єднувачів» [7; 15]. Це риси характеру і звички, які «від'єднують» від лідерства, перешкоджають його існуванню у конкретної людини;

– анкета з оцінки психологічних характеристик особистості керівника і неформального лідера, а саме: визначеність, усвідомленість, цілеспрямованість, вибірковість, тактовність, дієвість, вимогливість, критичність, відповідальність;

– третя має на меті встановлення рівня взаємодії між менеджером і неформальним лідером. Очікується, що це дасть змогу встановити, наскільки лідерство є конструктивним чи деструктивним.

4. Для з'ясування індивідуально-психологічних якостей керівника та неформального лідера у дослідженні застосовано:

- 16-факторний опитувальник Кеттелла (187 питань), який широко використовується в психодіагностичній практиці [9];
- рівень суб'єктивного контролю (далі – РСК) [9].

Щодо формування вибірки, то у цьому дослідженні використано вибірковий метод, який скорочує і час, і витрати праці й дозволяє отримувати інформацію як за проведення повного обстеження [6; 8, с. 29–30]. Дослідження проводилось у трьох організаціях:

1. На базі одного з комерційних підприємств м. Львова, діяльність якого спрямована на надання послуг у сфері постачання й ремонту побутової техніки. Група становить 20 осіб віком від 23 до 30 років. Зокрема, 5 керівників відділень та їхні підлеглі. Ця група отримала у дослідженні № 1.

2. Групою № 2 стала навчальна група курсантів (22 особи) віком від 20 до 23 років ЛьвДУВС. В її складі 5 молодших командирів, що є керівниками цієї групи.

3. Третьою групою став колектив педагогів однієї із загальноосвітніх шкіл Львова. Загальна кількість досліджуваних становила 20 осіб, а саме: директор, 2 заступники, 12 осіб викладацького складу та інший персонал у кількості 5 осіб (№ 3).

У загальному кількість вибірки становить 62 особи.

Результати соціометрії вказують на те, що:

у групі № 1 є по два формальні й неформальні лідери, що входять до конструктивного типу лідерів;

у групі № 2 є два формальні й два неформальні лідери, один із яких є конструктивним, а інший належить до деструктивного типу лідерів;

у групі № 3 отримано результат, що засвідчує існування чітко вираженого й двох із меншим соціометричним статусом формальних лідерів. У цьому колективі є один неформальний лідер, що є конструктивним.

За методикою оцінки стилю управління встановлено, що найбільш характерним є одноосібно-демократичний стиль управління (9 досліджуваних мають або високий або середній рівень за цим стилем). Середнє значення присутності цього стилю у всіх групах домінувальне. Друге місце посідає пасивно-потуральницький стиль управління. Найменш характерним є авторитарно-одноосібний. В двох керівників не вдалося встановити стиль управління.

Оцінка психологічних характеристик особистості керівника вказує, що:

в колективі № 1 найбільшу кількість балів отримали такі характеристики, як вимогливість, критичність і відповідальність. Найменш вираженими є вибірковість, тактовність, усвідомленість, визначеність;

у керівників групи № 2 найбільш яскраво виражені такі характеристики, як визначеність, цілеспрямованість, дієвість;

у колективі № 3 найбільшу кількість балів набрали такі характеристики, як вимогливість, критичність і відповідальність. Найменше виражені такі характеристики особистості керівника, як вибірковість, усвідомленість, визначеність.

У подальшому проведено дослідження індивідуально-психологічних якостей керівників і неформальних лідерів. Установлено, що індивідуальні характеристики між керівниками та неформальними лідерами майже не відрізняються з тією відмінністю, що за 16 PF чинник L – «довірливість – підозрілість» для перших становить $16,5 \pm 0,5$, а для інших – $6 \pm 0,8$. Тому цілком вірогідним є припущення, що визначальною характерною особливістю лідерства є довіра. За рештою показників можна говорити, що вони не відрізняються.

Обрахування результатів дослідження методами математичної статистики встановило таке:

– результати кореляції з відповідним показником статистичної значущості ($p \leq 0,05$) вказують на те, що взаємодія або ж рівень конструктивного лідерства не залежить від професії, має найбільш виражену пряму залежність із одноосібно-демократичним стилем управління, інтелектуальним й емоційними типами лідерства, Н – «сміливість, цілеспрямованість, тактовність», А – «здатність до спілкування», G – «висока нормативність поведінки», Q3 – «високий самоконтроль»;

– менш значуща кореляція простежується з інтернальністю щодо досягнень і невдач, визначеністю, пасивно-потуральницьким стилем управління, відповідальністю, N – «дипломатичність» та професійно-діловим типом лідерства;

– обернену доволі значущу кореляцію отримано з L – «підозрілість», а менш значущу з авторитарно-одноосібним стилем управління. Щодо вольового типу лідерства отримано суперечливі дані, які одночасно показують обернену суттєву кореляцію за однією методикою (соціометрія) з допустимою статистичною значущістю й одночасно відсутність за рисами та якостями, які від'єднують від лідерства.

Висновок. У результаті проведеного дослідження встановлено певні важливі психологічні особливості виникнення та функціонування лідерства у професійних колективах, а саме:

1. Керівник не обов'язково є формальним лідером, оскільки значна кількість управлінців мають низький й дуже низький соціометричний статус. Найбільш характерним для керівників-лідерів є одноосібно-демократичний стиль управління, а з низьким статусом – пасивно-потуральницький.

2. Лідерство має найбільш виражену пряму залежність із одно-особібно-демократичним стилем управління, інтелектуальним й емоційними типами лідерства, такими індивідуальними якостями, як сміливість, цілеспрямованість, тактовність, здатність до спілкування, висока нормативність поведінки, високий самоконтроль, довірливість. Це й є тими особливостями, що визначають особливості виникнення та функціонування лідера у професійному середовищі.

Напрямами подальшого дослідження є розробка та апробація методів, які б сприяли формуванню у керівників якостей, що формують їх соціометричний статус.

1. Адаир Д. Психология лидерства / Джон Адаир. – М.: Эксмо, – 2005. – 352 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология / Галина Михайловна Андреева. – М.: МГУ, 1980. – 250 с.
3. Беляцкий Н.П. Менеджмент. Основы лидерства / Николай Петрович Беляцкий. – Мн.: Новое знание, 2002. – 250 с.
4. Вебер М. Харизматическое господство / Макс Вебер // Социологические исследования. – 1988. – № 5. – С. 139–147.
5. Головин С.Ю. Словарь психолога – практика / Сергей Юрьевич Головин. – Мн.: Харвест, 2003. – 300 с.
6. Готтсданкер Р. Основы психологического эксперимента / Роберт Готтсданкер. – М.: Академия, 2005. – 367 с.
7. Жариков Е.С. Психология управления. Книга для руководителя и менеджера по персоналу / Евгений Семенович Жариков. – М.: МЦФЭР, 2002. – 512 с.
8. Ермолаев О.Ю. Математическая статистика для психологов: учебник // Олег Юрьевич Ермолаев. – 2-е изд. испр. – М.: Московский психолого-социальный институт Флинта, 2003. – 336 с.
9. Карелин А. А. Психологические тесты / Андрей Александрович Карелин. – М.: Владос, 2002. – Т. 2. – 416 с.
10. Кови С. Лидерство, основанное на принципах / Стивен Кови. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 302 с.
11. Москвичев С.Г. О личности руководителя и мотивации его деятельности: учеб. пособие / С.Г. Москвичев. – К.: Респ. ин-т подг. менеджеров, 1991. – 96 с.
12. Парыгин Б.Д. Социально-психологический климат коллектива: пути и методы изучения / Б.Д. Парыгин; под ред. В.А. Ядова. – Л.: Наука, 1981. – 192 с.
13. Пугачев В.П. Управление персоналом организации: учебник / В.П. Пугачев. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 279 с.
14. Рудь О.Л. Неформальне лідерство в організації: взаємодія керівника та неформального лідера / О.Л. Рудь, Ю.Л. Рудь // Нові технології. Науковий вісник КУЕІТУ. – Кременчук, 2009. – № 1 (23). – С. 204–209.
15. Саймон Герберт А. Менеджмент в организациях: учебное пособие / Герберт А. Саймон, Дональд У. Смитбург, Виктор А. Томпсон. – М.: РАГС «Экономика», 1995. – 267 с.

Колосович А.С. Психологические особенности возникновения и функционирования лидерства в профессиональной сфере

Исследуются психологические особенности возникновения и функционирования неформального лидерства в профессиональной сфере общества. Установлено, что значительная часть современных руководителей не имеют лидерского статуса в коллективе. Определены стили управления и индивидуальные качества личности, способствующие лидерскому статусу личности.

Ключевые слова: лидер, руководитель, коллектив, формальное и неформальное лидерство, психологические особенности лидерства.

Kolosovych A.S. Psychological features and operation of leadership in the professional sphere

Psychological features and functioning of informal leadership in the professional sphere of society are studied. It was settled that much of the current leaders have no leadership status in the team. Management style and individual personal qualities that contribute to leadership status of the individual are defined.

Key words: leader, manager, team, formal and informal leadership, psychological features of leadership.

УДК 159.922.7

Г.С. Криворотько

**ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ОСОБЛИВИХ УМОВ ДІЯЛЬНОСТІ МОРЯКІВ
ДАЛЕКОГО ПЛАВАННЯ**

Розглядається психологічна характеристика особливих умов діяльності моряків далекого плавання, визначаються основні стресогенні чинники, що впливають на моряків під час професійної діяльності.

Ключові слова: психологічна характеристика, особливі умови діяльності, моряки далекого плавання, стресогенні чинники.

Постановка проблеми. Одним із головних завдань подальшого розвитку України як держави, забезпечення її національної безпеки є відновлення національного судноплавства, розвиток морегосподарського комплексу країни, а також покращення якості відбору і підготовки спеціалістів морської галузі.

Як зазначає С. Симоненко, в Україні величезний морський потенціал. Завдяки йому вона має можливість і повинна стати морським

центром Чорноморсько-Азовського регіону. Визначальним чинником слід визнати комбінацію, точніше нерозривну єдність таких чинників, як морська інфраструктура, морське законодавство, морські кадри і морська корпоративна культура [1].

Діяльність моряків завжди належала до професій надзвичайно складних і одночасно ризикованих, що висуває специфічні вимоги до плавскладу суден. Тривале плавання пов'язане з постійним перебуванням членів екіпажа в умовах обмеженого простору, монотонності діяльності, різкого звуження зовнішніх соціальних зв'язків, підвищеної небезпеки виникнення аварійних ситуацій тощо.

У цій площині надзвичайно актуальним є здійснення всебічного психологічного аналізу особливих умов діяльності моряків далекого плавання, вивчення психологічних особливостей впливу професійної діяльності на особистість і життя моряків. Це, своєю чергою сприятиме формуванню більш розвинених професійно-психологічних якостей моряків, упровадженню сучасних ефективних технологій навчання та психологічного супроводження їх професійної діяльності.

Стан дослідження. Здійснено різні психологічні дослідження діяльності моряків. Ґрунтовно вивчались психологічні особливості й феномени діяльності фахівців у військово-морській галузі. Зокрема, О. Булгаков фундаментально дослідив психологічні проблеми міжгрупової адаптації на кораблях військово-морського флоту [2]. І. Мосягін, досліджуючи психофізіологічні закономірності адаптації військово-морських фахівців, установив періоди максимального зниження компенсаторних можливостей у військових моряків, а також вплив на процес психофізіологічної адаптації до службової діяльності молодих фахівців комплексу психологічних і соціальних факторів [3].

Серед українських науковців-психологів заслуговують на увагу дослідження М. Корольчука, який вивчав психофізіологічні складові працездатності корабельних спеціалістів в екстремальних умовах [4]. Проблеми психологічного забезпечення професійної діяльності корабельних спеціалістів у тривалому плаванні аналізував П. Криворучко [5].

Психологічні аспекти також досліджувалися у професійній діяльності моряків цивільного флоту. Так, Л. Єнькова провела реконструкцію уявлень про час життя моряків-судноводіїв цивільного флоту та виділила професійні специфікації їх часових уявлень [6]. Ф. Щербіна дослідив формування захисних, пристосувальних реакцій організму моряків у трансширотних рейсах різної тривалості [7].

А. Побідаш охарактеризував особливий, екстремальний характер діяльності моряків, здійснюючи психологічний аналіз структурних компонентів життєстійкості моряків, які перебували у піратському полоні [8].

Метою статті є здійснення психологічної характеристики особливих умов діяльності моряків далекого плавання та визначення основних стресогенних чинників, які впливають на моряків під час тривалих морських рейсів.

Виклад основних положень. У психологічній літературі діяльність в особливих умовах визначається як робота в екстремальних, катастрофічних, надзвичайних або утруднених ситуаціях. Екстремальними зазвичай називають ситуації, подолання яких пов'язується з повною, крайньою, граничною напругою сил і можливостей. Є перелік видів діяльності, які входять до категорії екстремальних. Характерною особливістю діяльності фахівців екстремальних професій (військових, пожежників, міліціонерів, рятувальників, моряків та інших) є необхідність періодично виконувати завдання в умовах ризику. В основі ризикованої поведінки лежать не тільки специфічні особливості небезпечних, невизначених ситуацій, але також індивідуально-психологічні особливості людей, їх професійна підготовленість, стан здоров'я тощо.

Як зазначає В.І. Лебедєв, поняття «особливі умови діяльності» відповідає тим ситуаціям, коли діяльність пов'язана з епізодичною (тобто непостійною) дією екстремальних чинників (або з вірогідністю їх виникнення), а екстремальні умови діяльності пов'язані з постійною дією цих чинників [9]. Межа, яка відокремлює «нормальні» умови діяльності від «ризиконебезпечних», доволі умовна. Крайнім вираженням цієї позиції є тенденція оцінки умов як екстремальних, зважаючи лише на фізичні характеристики стимуляції [9].

Під особливими або екстремальними умовами діяльності Л.О. Китаєв-Смик розуміє ті, які знаходяться на межі адаптаційних можливостей або перевершують психічні, фізичні, психофізіологічні резерви людини і становлять чималі труднощі, зобов'язують її до максимальної напруги сил і можливостей [10]. Б.Ф. Ломов визначає особливі умови як ті, що потребують мобілізації звичайних «буферних», а іноді й «аварійних», резервів організму [11]. А в одному з останніх вітчизняних видань щодо проблематики екстремальної психології визначаються основні психологічні феномени, що виявляються внаслідок перебування людини в екстремальних ситуаціях. Це насамперед «стрес», «професійний стрес», «психічна напруженість», «стомлення», «психічне вигорання» та «постравматичний стрес» [12].

Отже, аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що особливі умови діяльності відрізняються підвищеним рівнем складності, відповідальності, емоційної або фізичної напруги, втоми і стресу. Вплив екстремальних чинників особливих умов професійної діяльності зумовлює порушення в психічних процесах і станах людини і призводить до зниження рівня ефективності та надійності її діяльності.

Зазначені вище психологічні ознаки та закономірності протікання особливих умов діяльності цілком відповідають характеру діяльності моряків далекого плавання. Проте діяльність моряків під час тривалих морських рейсів має, особливу специфіку, зумовлену чинниками підвищеного ризику, травмонебезпечності, монотонії, стресогенності, порівняної соціальної ізолюваності, деформувального впливу тощо.

На кораблі не лише службова діяльність, але і все життя моряків, їх побут і дозвілля залежать від обстановки плавання. Вона підпорядковує собі всі загальні, колективні й особистісні потреби та інтереси, впливаючи на всю психічну діяльність особистості й формування психології колективу. В умовах тривалого плавання стереотипність судового життя супроводжується різноманітними реакціями нервових регуляторних механізмів, що мають компенсаторний характер. Діапазон змін нервової системи моряків у морі широкий, аж до неврозів, дезадаптації тощо.

Вплив психічних станів залежить також від обстановки, що виникає на кораблі. Одна річ, коли людина знаходиться в звичайних життєвих умовах, інша – коли вона тривалий час діє в екстремальній обстановці. Проте цю залежність не можна розуміти прямолінійно за принципом «стимул – реакція». Вона виявляється опосередковано численними індивідуальними і соціально-психологічними чинниками. Водночас за інших рівних умов у складній і небезпечній для життя обстановці значення психічних станів і їх вплив на конкретні дії і вчинки людей значно зростає [13].

Умови служби моряків далекого плавання відрізняються збільшеними труднощами адаптації та ситуацією соціальної депривації. Під депривацією в загальному аспекті розуміємо психічний стан, коли суб'єкт не має змоги задовольняти деякі свої основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу. Це призводить до різних моральних і психологічних відхилень у поведінці та діяльності. Моряки в умовах далекого плавання опиняються в ситуації, коли вони обмежені в можливостях для задоволення певних життєвих психічних потреб іноді впродовж тривалого часу. Виникнення соціальної депривації пов'язане з тим, що в умовах далекого плавання людина стикається із ситуацією недостатнього отримання соціальних, почуттєвих, сенсорних стимулів, опиняється в умовах певної групової соціальної ізоляції.

Умови професійної діяльності моряків далекого плавання передбачають не лише зміну соціальних ролей громадянина, але специфічний вплив умов вимушеної ізоляції на особу моряка. Екстремальні умови діяльності, обмеженість соціальних контактів, жорстка регламентація життя, відсутність позитивного життєвого зростання і особисто-

го життя по-різному впливатимуть на осіб різного віку, з різним терміном (часова протяжність) і досвідом знаходження в таких умовах.

Психологічні характеристики і умови діяльності моряків визначаються також високою відповідальністю за виконання поставлених завдань, тривалим перебуванням у стані емоційної напруги, гіподинамією, недостатністю сенсорної інформації, відірваністю від соціального середовища, сім'ї, дефіцитом часу, наявністю перешкод, ризиком для життя. Треба зважити, що на сучасних кораблях робота членів екіпажів стає переважно операторською. Операторська діяльність корабельних спеціалістів розглядається як складна і напружена аналітико-синтетична робота головного мозку, яка потребує високої стійкості уваги, напруги функцій аналізаторів. У моряків, особливо у тривалих плаваннях, простежуються зміни показників, які характеризують силу процесів збудження і гальмування, їх рухомість, точність реагування на подразники, величину порогових сприймань, а також пам'яті, уваги і мислення. В умовах плавання відбуваються різнобічні зміни функцій організму, які є інтегральною характеристикою впливу на умови життєдіяльності моряків, інтенсивності професійної діяльності та її специфічних особливостей.

Залежно від організаційного та психологічного змісту виділяють три режими праці моряків, які характеризуються постійною, швидкою або раптовою їх зміною для екіпажу.

1. Праця у повсякденних умовах, переважно у готовності до екстремальних дій.

2. В умовах підвищеної готовності, коли значно зростає відповідальність корабельних спеціалістів за виконання службових обов'язків (вузький прохід, зближення та розходження з іншими кораблями). Робота характеризується значною напругою, здійснюється у примусовому темпі з дефіцитом часу.

3. В аварійних ситуаціях, коли на членів екіпажу діють екстремальні фактори аварії та зовнішнього середовища.

Суттєво на успішність професійної діяльності корабельних спеціалістів впливають соціально-психологічні чинники. Найперше це міжособистісні відносини, які залежать від спільності інтересів в екіпажі, від індивідуально-психологічних особливостей особового складу. Великого значення набувають проблеми, пов'язані з відривом від сім'ї, рідних, знайомих, відчуттям небезпеки, обмеженням можливості зняття емоційної напруги, ризиком тощо.

У дослідженнях щодо вивчення праці корабельних спеціалістів підтверджено, що об'єктивною особливістю діяльності моряків надводних кораблів виступає утома і перевтомлення як негативні психічні стани, що характеризуються зниженням її ефективності під час пла-

вання. Психологічними ознаками перевтомлення, поряд зі зміною працездатності моряків, за визначенням П. Криворучко, можуть бути:

- зміни суб'єктивного стану та звичайної поведінки особистості;
- підвищена конфліктність, роздратованість;
- замкненість (відлюдність);
- неадекватна реакція на жарти;
- бурхлива реакція на будь-яке зауваження (зовнішня або внутрішня);
- безсоння або сонливість [5].

Чимало вчених вважають, що зниження ефективності професійної діяльності знаходиться в залежності з монотонією. Психічний стан переживання монотонії визначається однорідністю роботи моряків. Під впливом монотонії людина, яка не вміє стримувати цей психічний стан, стає в'ялою, неохочою до роботи. Окрім цього, стан монотонії негативно впливає на організм працюючих і призводить їх до передчасної втоми [5].

Психологічною ознакою особливих умов діяльності моряків є також нестача інформації. У звичайних умовах людина постійно переробляє, передає і поглинає великий обсяг інформації. Хоча у плаванні сьогодні порівняно із минулим є більше можливостей поповнення інформації про близьких людей, події у світі та на батьківщині (радіо, телефон, Інтернет). Така інформація, як правило, лаконічна, недостатня, неповна. Зі збільшенням тривалості походу у моряків за відсутності інформації виникають тривожність, депресія, невротичні стани, порушення сну.

Професійна діяльність моряків здійснюється в умовах достатньо високого ризику для життя. Вчені доказали, що кожний вид діяльності має певний ступінь ризику і призводить до вірогідності аварій і катастроф. Загроза життю певним чином впливає на психічні стани людей, що викликає стенічні емоції, виявлення мужності і героїзму. Однак у багатьох випадках виникає психічна напруга, яка породжує невпевненість у безпеці плавання. В більшості випадків загроза для життя викликає постійний стан тривожності. Очікування небезпеки є суб'єктивним станом, який виникає у моряка у відповідь на небезпеку плавання. Тому така адекватна реакція на небезпеку є необхідною умовою попередження катастроф, оскільки призводить до обережності. Однак ця ж тривога може перерости у постійну проблему боягузтва. Значної шкоди у процесі тривалого плавання на якість виконання службових обов'язків корабельними спеціалістами створює емоційна напруга. Відповідно до процесів збудження або гальмування стан емоційної напруги може виявлятися у формах: гіперактивності, яка характеризується підвищеними руховими реакціями, метушливістю, говірливістю тощо, а також гальмуванням, для якого характерні пригнічення, сповільнені реакції, реагування на різні подразники [5].

Дослідники зазначають основні стресові чинники професійної діяльності моряка за нормальних умов на судні:

- 1) стрес-фактори, які пов'язані з природними умовами:
  - зміна погодних і кліматичних умов під час плавання;
  - зміна часових поясів;
  - бортова та кільова качка, удари хвиль об борти судна;
- 2) стрес-фактори, які пов'язані з виробничими умовами:
  - шум і вібрація;
  - електромагнітне випромінювання;
  - хімічне забруднення повітря;
  - збільшення інтенсивності експлуатації суден;
- 3) соціально-психологічні стрес-фактори:
  - єдність зони відпочинку та праці;
  - постійна готовність до виконання професійної діяльності;
  - монотонність професійної діяльності;
  - дефіцит інформації;
  - групова ізоляція та самотність;
  - зниження рухової активності;
  - сексуальна депривація;
  - необхідність приймати рішення в умовах дефіциту часу;
  - загроза потрапляння у піратській полон [14].

Окремо слід розглянути такий надзвичайно стресогенний чинник, як загроза потрапляння у піратській полон, яка є такою, що виходить за межі звичайної трудової діяльності моряків. За даними світової статистики, піратська загроза з кожним роком стає дедалі актуальнішою та небезпечнішою. Сумний досвід піратського полону моряків отримали майже всі сучасні держави, які мають власний торговельний та пасажирський флот. Лише за підсумками 2010 року кількість нападів на судна піратами збільшилася на 10% порівняно з 2009 роком і становила 445 нападів незважаючи на посилене патрулювання небезпечних зон узбережжя Сомалі військовими кораблями міжнародних сил морської безпеки. З цих 445 нападів 53 атаки завершилися успіхом для піратів та призвели до захоплення ними суден. На жаль, ця сумна статистика відома не лише ЗМІ, а й насамперед морякам. Незважаючи на всі заходи для забезпечення захисту від нападів піратів, моряки не можуть відчувати себе у достатній безпеці. Доволі негативно цей факт впливає і на родичів моряків, котрі йдуть у рейс в небезпечну зону [8].

На практиці кількість жертв піратів та їхніх нападів доволі значуща. Лише за 2010 рік у полон було захоплено 1190 моряків. У 2009 році було захоплено 1050 моряків. Найсумніше те, що у 2010 році від рук піратів загинуло 8 моряків. Узагалі 4185 моряків у 2010 році були ата-

ковані та обстріляні піратами. На суднах, захоплених піратами у 2010 році, перебувало 1432 моряки. Ці дані засвідчують суттєвий масштаб піратської загрози та її наслідків. Крім того, усі моряки, які потрапили в піратський полон отримують психічні травми. Не менше психологічне навантаження і їхніх родичів та близьких [8].

Висновки. Професійна діяльність моряків далекого плавання часто протікає в умовах, пов'язаних із обмеженням простору, праці в складних кліматичних і фізичних умовах, різкого звуження зовнішніх соціальних зв'язків, підвищеної небезпеки виникнення аварійних ситуацій тощо. Зазначене дає підстави відносити роботу моряків далекого плавання до особливих умов діяльності.

Психологічними характеристиками особливих умов діяльності моряків під час тривалих морських рейсів є: а) групова соціальна ізоляція, пов'язана із відривом від сім'ї, рідних, знайомих, що зумовлює недостатнє отримання соціальних, почуттєвих, сенсорних стимулів; б) психоемоційна напруженість, обумовлена низкою стресогенних чинників, серед яких: усвідомлення відповідальності за результати виконуваної роботи, великі фізичні та психічні навантаження, інтенсивний вплив несприятливих факторів навколишнього середовища, переживання монотонії, безсоння або сонливості тощо; в) ризик загострення тривожності, депресії, невротичних й інших психічних патологічних станів; г) соціально-психологічні чинники, що виявляються у специфічних міжособистісних відносинах у колективі, дефіцитом інформації тощо; д) усвідомлення потенційної загрози життю і здоров'ю внаслідок аварій, дій стихійних сил природи, загрози потрапляння у піратський полон тощо.

Успішність професійної діяльності моряків у цих доволі небезпечних і складних умовах залежить від багатьох чинників, зокрема рівня професійно-психологічного відбору на морські спеціальності, розвитку й прояву відповідних професійно-важливих якостей моряків, ефективності системи їх спеціальної і психологічної підготовки й підвищення кваліфікації, стану і результативності психопрофілактичної та психореабілітаційної роботи з моряками тощо.

---

1. Симоненко С. Морська держава чи країна біля моря? / С. Симоненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/19905>

2. Булгаков А.В. Психологическая теория и практика межгрупповой адаптации (по материалам экспериментального исследования на кораблях ВМФ России) : монография / А.В. Булгаков. – М.: МГОУ, 2006. – 229 с.

3. Мосягин И.Г. Психофизиологическое состояние военно-морских специалистов в процессе адаптации к службе по контракту / И.Г. Мосягин // Вестник Поморского университета. Серия «Физиологические и психолого-педагогические науки. – 2007. – № 1 (11) – С. 58–64.

4. Корольчук М.С. Психофізіологія працездатності корабельних спеціалістів в екстремальних умовах: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.02 / М.С. Корольчук. – К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 1996. – 343 с.

5. Криворучко П.П. Психологічне забезпечення професійної діяльності корабельних спеціалістів у тривалому плаванні: дис. ... канд. психол. наук: 20.02.02 / П.П. Криворучко. – К.: Київський військовий гуманітарний ін-т, 1998. – 263 с.

6. Енькова Л.П. Представление о времени жизни у моряков-судоводителей гражданского флота: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / Л.П. Енькова. – М., 2002. – 168 с.

7. Щербина Ф.А. Особенности формирования защитно-приспособительных реакций организма моряков рыболовского флота в трансширотных рейсах различной продолжительности: дисс. ... докт биол. наук: 03.00.13 / Ф.А. Щербина. – Архангельск: Помор. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, 2008. – 259 с.

8. Побідаш А.Ю. Особливості структурних компонентів життєстійкості моряків, які перебували у піратському полоні / А.Ю. Побідаш // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pspl/2012_15/502-510.pdf

9. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях / В.И. Лебедев. – М.: Политиздат, 1989. – 304 с.

10. Китаев-Смык Л.А. Стресс войны: Фронтные наблюдения врача-психолога / Л.А. Китаев-Смык. – М., 2001. – с. 148.

11. Ломов Б.Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1991. – с. 348.

12. Екстремальна психологія: підручник / О.П. Євсюков, А.С. Куфлієвський, Д.В. Лебедев та ін.; за ред. О.В. Тімченка. – К.: ТОВ «Август трейд», 2007. – 502 с.

13. Броневицкий Г.А. Психология военных моряков: психические состояния / Г.А. Броневицкий. – СПб.: Изд-во «Образование – Культура», 2002. – 317 с.

14. Шафран Л.М. Теория и практика профессионального психофизиологического отбора моряков / Л.М. Шафран, С.М. Псядло. – Одеса: Фенікс, 2008. – 292 с.

Криворотко А.С. Психологическая характеристика особых условий деятельности моряков дальнего плавания

Рассматривается психологическая характеристика особых условий деятельности моряков дальнего плавания, определены основные стрессогенные факторы, влияющие на моряков в их профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *психологическая характеристика, особые условия деятельности, моряки дальнего плавания, стрессогенные факторы.*

Krivorotko A.S. Psychological characteristic of the special conditions of the sailors of long-distance voyage

The psychological characteristic of the special conditions of the activity of the sailors of long-distance voyage is examined, the basic stressful factors that affect on the seamen during the professional activity are defined.

Key words: *psychological characteristic, special conditions, sailors long-distance voyage, stressful factors.*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА В УМОВАХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Подано результати теоретичного аналізу проблеми професійного становлення особистості під час навчання у виші. Визначено роль професійної свідомості та професійного самоставлення у процесі професійного становлення майбутнього психолога.

Ключові слова: професійне становлення, професійно важливі якості, професійна самосвідомість, професійне самоставлення.

Постановка проблеми. В сучасних соціально-економічних умовах через їх суперечності та нестабільності зростає потреба у фахівцях, що мають здатність, з одного боку, ефективно реалізовувати цінності гуманістично спрямованої професійної діяльності, а з іншого – максимально реалізовувати власну суб'єктність в її умовах. Особливого значення це набуває у тому випадку, коли особистість фахівця виступає одним із основних інструментів здійснення його професійної діяльності. З огляду на це рівень вимог до особистості психолога невинно підвищується, що зумовлює зміну вимог і до процесу його професіоналізації, оскільки саме у ньому відбувається не лише розвиток особистісних структур, але і специфічна інтеграція особистісних властивостей та якостей, формування особистості як цілісної системи.

Специфіка роботи практичного психолога, система методів, які він застосовує в процесі вирішення професійних завдань, вимагають високого рівня його особистісного розвитку, зокрема особистісних якостей, які є важливим інструментом його професійної діяльності, та передбачає постійне пізнання ним самого себе, позитивну Я-концепцію й самоставлення, психокорекцію власних проблем. Особливо це стосується процесу навчання у вищій школі, коли відбувається інтенсивне професійне становлення студента як фахівця. Професійне становлення, зростання особистості майбутнього психолога як професіонала входить нині до кола пріоритетних завдань вищої школи. Відтак особливої уваги потребує вивчення складових цього процесу, його психологічних детермінант та умов.

Стан дослідження. Аналіз праць вітчизняних і зарубіжних дослідників дозволяє констатувати, що у психології доволі детально досліджені різноманітні аспекти професійного становлення особистості (О. Асмолов, Г. Балл, І. Бех, О. Бодальов, Б. Боришевський, Л. Виготьсь-

кий, В Дружинін, Д. Ельконін, Е. Еріксон, Д. Зиглер, А. Ковальов, Г. Костюк, О. Леонтьєв, Б. Ломов, С. Максименко, В. М'ясищев, Г. Олпорт, К. Платонов, К. Роджерс, С. Рубінштейн, Л. Хьєл, К. Юнг, та ін.).

Професійне становлення розглядається у психологічній літературі у контексті загальної проблеми життєвого становлення особистості. Як окремі аспекти проблеми професійного становлення вчені досліджували: розвиток особистості у процесі професійної діяльності, професійне самовизначення та деструкції, кризи професійного становлення, умови та ефективність професійної діяльності, адаптація людини до професійної діяльності, самодіяльність професійного становлення.

Проблема професійного становлення майбутнього психолога широко представлена у працях О. Бондаренко, С. Васьківської, Ж. Вірної, В. Власенко, Л. Долинської, О. Дусавицького, П. Горностаї, Т. Говорун, С. Заїки, О. Іванової, В. Карікаш, Н. Коломінського, Н. Крейдунна, С. Максименка, В. Панка, Н. Пов'якель, Ю. Приходько, Л. Терлецької, Л. Уманець, Н. Шевченко, Н. Чепелевої, Т. Щербакової, Т. Яценко та інших. Ними висвітлюються питання актуальності особистісного зростання психолога під час навчання, розвитку його професійного мислення, комунікативної сфери, ціннісно-сислового ставлення до професії, умов формування професійно значущих якостей, визначена роль активних методів навчання та інтерактивних методик у процесі професійної підготовки, схарактеризовано вплив виховного чинника на становлення його особистості, особливості підготовки до різних аспектів професійної діяльності тощо.

Водночас проблема професійного становлення майбутнього психолога досі актуальна у зв'язку із відсутністю у психології усталеної системи поглядів на розуміння закономірностей становлення професіонала, суперечливістю окремих положень в існуючих підходах до цієї проблеми. Суттєвого уточнення потребують питання динаміки формування особистісних підструктур на різних етапах професійного шляху, маловивченими залишаються закономірності формування професійно важливих якостей, їх динаміка в ході професіоналізації та особливості взаємодії професійного та життєвого шляху особистості.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі особливостей професійного становлення майбутнього психолога та професійного самоставлення як однієї із його складових.

Виклад основних положень. У психологічній науці спостерігається неоднозначність у розумінні поняття «професійне становлення» представниками різних наукових підходів. У працях Г. Балла, С. Зеєра, С. Клімова та інших представників діяльнісного підходу професійне становлення розглядається як процес входження людини у професію,

проходження нею певних етапів професійного розвитку, основними показниками якого вважаються формування професійного досвіду та професійно важливі якості [4; 6]. З позицій системно-структурного підходу професійне становлення особистості розглядається через взаємозв'язок і цілісність професійних здібностей та професійно важливих якостей, що зумовлюють успішність діяльності [10; 11]. Представники ціннісно-мотиваційного напрямку (О. Борисова, І. Сапогова, В. Сержантов, В. Шадріков та інші) основним аспектом професійного становлення вважають розвиток професійної мотивації на основі формування ціннісних орієнтацій [13].

Професійне становлення дослідники цієї проблеми (А. Маркова, Т. Кудрявцев, В. Бодров) ототожнюють із процесом професіоналізації особистості, зазначаючи, що його результативними аспектами є набуття соціальної зрілості, розвиток нових професійно важливих якостей особистості, перехід на наступний рівень професіоналізму. Ефективність професійного становлення, згідно з їх позицією, визначається об'єктивними показниками, які дозволяють оцінити міру відповідності особистості вимогам професії, та суб'єктивними, що виявляють ступінь відповідності професійної діяльності вимогам особистості [1; 8; 9].

У сучасній психологічній літературі сформувалася традиція розгляду професійного становлення через аналіз його стадій або періодів. У якості критеріїв поділу на стадії процесу професійного становлення вчені називають ставлення особистості до професії та рівень виконання нею професійної діяльності (Т. Кудрявцев); рівень професіоналізму особистості (К. Маркова); ступінь професійної зрілості (Дж. Сьюпер); соціальну ситуацію розвитку та провідну діяльність (Є. Зеєр).

Сучасний погляд на професійне становлення передбачає його розуміння в контексті загальної проблеми життєвого становлення особистості як процесу її прогресивної зміни під впливом професійної діяльності і власної активності, спрямованої на самовдосконалення та самоздійснення (О. Бодальов, Є. Клімов, М. Пряжніков та інші); розвитку суб'єкта професійної діяльності, що детермінований соціальною ситуацією розвитку, провідною діяльністю, та визначає набуття особистістю соціальної зрілості [11].

Взаємопов'язаними компонентами професійного становлення Є. Зеєр називає формування професійної спрямованості, компетентності, соціально значущих і професійно важливих якостей та їх інтеграцію, готовність до постійного професійного росту, пошук оптимальних прийомів якісного і творчого виконання діяльності у відповідності до індивідуально-психологічних особливостей особистості. Важливими психологічними передумовами успішного професійного становлення

виступають сформований інтелектуальний потенціал, адекватна самооцінка, емоційна зрілість і саморегуляція особистості [4].

Найчастіше професійне становлення характеризується як продуктивний розвиток особистості у процесі засвоєння професійної діяльності, в якому виділяються певні стадії; послідовність їх проходження забезпечує набуття професіоналізму фахівця; стабільні етапи професійного становлення чергуються з кризовими; успішність переходу від однієї стадії до іншої пов'язана з адекватними уявленнями та відповідним ставленням фахівця до подальшої професійної діяльності [14]. Особливої уваги у процесі професійного становлення особистості заслуговує етап навчання у вищому навчальному закладі, оскільки саме цей період є сензитивним до розвитку професійних якостей студента [2; 8; 13].

Сутність професійного становлення під час навчання у виші становить професійне самовизначення, яке водночас виступає одним із показників його динамічності [3; 7; 12]. На думку А. Маркової, динаміка професійного самовизначення визначається зміною ставлення особистості до себе та зміною критеріїв такого ставлення. Потреба у самовизначенні, його рівень обумовлюються системою ставлень, в якій знаходиться людина, та ступенем її зрілості. Стейкі системи ставлень суб'єкта (до праці, до себе, до інших) у професійній діяльності утворюють професійний менталітет особистості та визначають її професійні позиції.

Основними результативними аспектами професійного становлення на етапі професійного навчання є професійна спрямованість, компетентність, соціально значущі та професійно важливі якості; готовність до професійного зростання.

Під професійно важливими якостями більшість дослідників розуміють ті якості людини, що впливають на ефективність здійснення професійної діяльності, водночас вони змінюються і відшліфовуються в ній. До професійно важливих якостей дослідники цієї проблеми відносять психічні процеси, психічні стани, мотиви, ставлення. Роль професійно важливих якостей у процесі професійного становлення є різною: на початкових етапах вони є більш значущими, тоді як на рівні майстерності їх значення практично нівелюється. У контексті фахової підготовки майбутнього психолога одним із ключових у системі професійно важливих якостей розглядаємо ставлення до себе. На цьому етапі професійного становлення самоставлення обумовлюється впливом соціальної ситуації розвитку майбутнього фахівця, а також системою провідних мотивів, які виражають його потребу у самореалізації.

Професійно важливі якості А. Маркова аналізує через мотиваційно-смыслову та операціональну сфери професіоналізму. На її дум-

ку, до мотиваційно-сислової сфери входять інтереси, мотиви та цілі. Операціональну ж утворюють професійні здібності, професійна свідомість, професійне мислення та інші.

Одними із важливих компонентів операціональної сфери професіоналізму є професійна свідомість і самосвідомість [8]. Під професійною свідомістю Н. Шевченко розуміє психічне утворення, що інтегрує у певні структуровані програми професійних дій професійні знання та вміння, а також знання людини про саму себе як представника певної професії. Дослідниця наголошує, що професійна свідомість є найголовнішою категорією, що реально відображає сутність професійного становлення і розвитку фахівця [16].

На провідній ролі професійної самосвідомості у професійному розвитку суб'єкта наголошують С. Васьковська, А. Деркач, В. Козієв, Л. Мітіна, Т. Миронова, О. Москаленко, О. Шарапов. За вивчення професійної самосвідомості дослідники спираються на вже вивчені особливості, властивості та функції самосвідомості особистості.

Професійну самосвідомість розуміють як комплекс уявлень людини про себе як професіонала, цілісний образ себе як професіонала, систему ставлень до себе як до професіонала (А. Маркова); усвідомлення людиною себе у просторі професійної діяльності (Л. Мітіна, А. Риднова); усвідомлення своєї приналежності до певної професійної групи (Б. Паригін); вибіркову діяльність самосвідомості особистості, визначену завданнями професійного самовизначення, усвідомлення себе в якості суб'єкта професійної діяльності (П. Шавір); внутріособистісний механізм, що забезпечує процес професіоналізації (О. Шарапов). Розвиток професійної самосвідомості виражається у рівні сформованості узгодженості, цілісності її складових. Також значну роль у цьому процесі виконує усвідомлення суб'єктом діяльності власної приналежності до професійної спільноти.

Високий рівень розвитку професійної самосвідомості, адекватна та стійка «Я-концепція» зумовлюють конструктивну професійну поведінку, що дозволяє психологу долати професійні та особистісні труднощі. Продуктом розвитку професійної самосвідомості виступає «Я-концепція», яка є особистісним ресурсом, та виконує ключову роль у формуванні результатів професійної поведінки, успішному аналізі проблемних ситуацій, плануванні, контролі, перетворенні професійної діяльності та себе як її суб'єкта [11]. Під професійною самосвідомістю практичного психолога на етапі підготовки у вищому навчальному закладі розуміємо усвідомлення психологом себе у просторі своєї майбутньої професії і діяльності, в системі власної особистості.

Відповідно до будови самосвідомості у структурі професійної самосвідомості традиційно виділяються когнітивний («Я – розумін-

ня»), афективний («Я – ставлення») та конотативний компоненти («Я – поведінка»), які змістовно охоплюють специфічні характеристики, що обумовлюють саморозвиток і самоактуалізацію суб'єкта у професійній діяльності. Когнітивний аспект професійної самосвідомості змістовно характеризується знанням про себе та розумінням себе як професіонала, афективний – системою ставлень до себе як фахівця та власної професійної компетентності, конотативний – тенденцією діяти стосовно себе як до професіонала та реальними діями, спрямованими на регуляцію професійної діяльності, самовдосконалення та саморозвиток.

Особливий інтерес для нашого дослідження становить змістовно-структурний аналіз афективного (емоційно-ціннісного) компоненту професійної самосвідомості, який описується через категорію ставлення. К.В. Карпінський розглядає професійне самоставлення як динамічну систему смислових структур і процесів, які орієнтують людину в індивідуальних зв'язках між її індивідуальними властивостями і процесами реалізації професійних мотивів і цінностей, а також регулюють її професійну поведінку, трудову діяльність та ділове спілкування. Тобто джерелом ставлення до себе та відображеного в ньому професійного смислу «Я» є мотиви та цінності, якими людина керується у власному професійному житті. На рівні індивідуальної свідомості об'єктивні ставлення, що породжують смисл «Я», набувають форми емоційних переживань і самооцінних суджень особистості про себе як суб'єкта праці [5].

У витоках професійного самоставлення, яке детермінує ефективність професійної діяльності майбутнього практичного психолога, лежить позитивне ставлення до себе, визнання особистісної цінності. Як і професійна самосвідомість, ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності виконує функцію психічної регуляції професійної діяльності. Відображаючи об'єктивний смисл «Я» у професії, самоставлення регулює трудову діяльність, ділове спілкування суб'єкта з огляду на об'єктивні закономірності взаємодії індивідуальних властивостей зі специфічними факторами конкретної професійної діяльності і робочого середовища. Професійне самоставлення виконує роль однієї зі складових професійного становлення особистості.

Услід за К. Карпінським, О. Шараповим розглядаємо професійну діяльність і ставлення особистості до себе як до суб'єкта професії через їх взаємну обумовленість. З одного боку, формування професійного самоставлення детермінується взаємодією індивідуальних властивостей людини з предметом, умовами праці у процесі трудової діяльності, а з іншого – ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності підпорядковує її протікання сталому об'єктивному професійному смислу «Я».

Як уважає О.О. Шарапов, структура професійного самоставлення майбутнього психолога характеризується сукупністю таких ставлень, як ставлення до себе як фахівця та до себе як особистості [15]. Зміна ставлення до себе як суб'єкта професійної діяльності і співвідношення між його компонентами часто пов'язана із внутрішньоособистісними конфліктами, що виступають індикатором загрози цілісності «Я», руйнування самоідентичності, наслідками чого є суб'єктивний характер відображення психологом дійсності та його упередженість у сприйнятті інших. Конфліктний характер ставлення до себе майбутнього фахівця сигналізує про бар'єри у процесі його самоадаптації, інтенційним об'єктом якої виступають внутрішні стани, власні характерологічні ознаки, недоліки та переваги, рішення, вчинки.

Високий рівень професійної самосвідомості, конструктивний позитивний розвиток спеціаліста детермінуються позитивним ставленням до себе, «іншого» та майбутньої професії. Водночас професійна самосвідомість сама є внутріособистісним механізмом, що забезпечує протікання процесу професіоналізації майбутнього фахівця.

Висновки. Теоретичний аналіз особливостей професійного становлення майбутнього психолога дає підставу стверджувати, що зміст поняття «професійне становлення» представниками різних психологічних напрямів розуміється неоднаково і потребує уточнення. Сучасний погляд на професійне становлення передбачає його розуміння як продуктивний розвиток особистості у процесі засвоєння нею професійної діяльності.

Сутність процесу професійного становлення і розвитку фахівця розкривається через категорію професійної свідомості, а показником його динамічності у процесі фахової підготовки є професійне самовизначення. Динаміка професійного самовизначення визначається зміною ставлення особистості до себе та зміною критеріїв такого ставлення. Результуючими аспектами професійного становлення особистості на етапі професійної підготовки виступають професійна спрямованість, компетентність, соціально значущі та професійно важливі якості; готовність до професійного зростання.

Професійна діяльність, як і професійний розвиток майбутнього фахівця, детермінуються станом його професійної самосвідомості. Остання визначається усвідомленням майбутнім психологом себе у просторі професії і діяльності, в системі власної особистості.

Афективним компонентом професійної самосвідомості виступає професійне самоставлення, яке є динамічною системою смислових структур і процесів, що відображає співвідношення індивідуальних властивостей людини із її професійними мотивами та цілями, а також здійснює функцію регуляції професійної діяльності. Ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності є однією зі складових процесу

професійного становлення майбутнього практичного психолога. Управління процесом професійного становлення під час навчання у вищому навчальному закладі може здійснюватися шляхом планомірного формування у нього професійного ставлення до себе.

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: учеб. пособ. для вузов / В.А. Бодров. – М.: ПЕРСЭ, 2001. – 511 с.
2. Вірна Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога / Ж.П. Вірна. – Луцьк: РВВ «Вежа»; ВДУ ім. Лесі Українки, 2003. – 320 с.
3. Гинзбург М.Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема / М.Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1988. – № 2. – С. 19–26.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий / Э.Ф. Зеер. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
5. Карпинский К.В. Профессиональное самоотношение личности и методика его психологической диагностики: моногр. / К.В. Карпинский, А.М. Колышко. – Гродно: ГрГУ, 2010. – 140 с.
6. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. – 512 с.
7. Леонтьев Д.А. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего / Д.А. Леонтьев, Е.В. Шелобанова // Вопросы психологии. – 2001. – № 1. – С. 57–65.
8. Маркова А.К. Психология профессионализма: учеб. для студ. высш. учеб. завед. / А.К. Маркова. – М.: Высшая школа, 1996. – 456 с.
9. Митина Л.М. Формирование профессионального самосознания учителя / Л.М. Митина // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – С. 58–64.
10. Мясищев В.Н. Психология отношений: Избранные психологические труды / Алексей Александрович Бодалев, Владимир Николаевич Мясищев. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.
11. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П. Поваренков. – М.: УРАО, 2002. – 160 с.
12. Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе / Н.С. Пряжников // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 62–72.
13. Селезнева Н.Т. Изучение процесса личностно-профессионального становления будущих психологов / Н.Т. Селезнева, Н.Г. Иванова // Психология обучения. – 2007. – № 12. – С. 80–88.
14. Сурякова М.В. Психологічні особливості кар'єрних очікувань майбутніх інженерів-металургів у процесі професійного становлення: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.03. «психологія праці; інженерна психологія» / М.В. Сурякова. – Харків, 2009. – 22 с.
15. Шарапов А.О. Структура, динамика и условия развития эмоционально-оценочного компонента профессионального самосознания у студентов психологов / А.О. Шарапов // Социально-психологические проблемы профессионализации личности. – 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.site/konfefp/Home/2-seksia>
16. Шевченко Н.Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: монографія / Н.Ф. Шевченко. – К.: Міленіум, 2005. – 298 с.

Крыкля Е.П. Психологические особенности профессионального становления будущего психолога в условиях современного общества

Представлены результаты теоретического анализа проблемы профессионального становления личности психолога на этапе профессионального обучения. Рассмотрена роль профессионального самосознания и профессионального самоотношения в процессе профессионального становления будущего психолога.

Ключевые слова: профессиональное становление, профессионально важные качества, профессиональное самосознание, профессиональное самоотношение.

Krykliya K.P. Psychological features of the professional becoming of future psychologist in the conditions of modern society

The results of the theoretical analysis of the problem of personal professional becoming during tuition are presented. The role of professional consciousness and professional selfattitude in the process of the professional becoming of future psychologist is defined.

Key words: professional becoming, professionally important qualities, professional consciousness, professional selfattitude.

УДК 159.9:35; 159.9:658.013

О.А. Куций

**ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ
ВИДІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ
В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКА**

Вивчено застосування та ефективність видів психологічного впливу на підлеглих керівниками різних рівнів і напрямів діяльності. Зроблено висновок про сучасний стан застосування видів психологічного впливу, їх причини й найбільш ефективні з них у процесі управління.

Ключові слова: види психологічного впливу, ефективність діяльності керівника, ефективність психологічного впливу.

Постановка проблеми. Психологічний вплив входить у процеси праці, навчання, виховання, управління та інші сфери життєдіяльності. Діючи навмисно або ненавмисно на усвідомлюваному чи неусвідомлюваному рівнях, він може виконувати і позитивну, і негативну роль: мобілізувати або демобілізувати потенційні сили та здатності особистості та групи, підвищувати або знижувати трудову активність, формувати позитивні або негативні якості особистості. Феномени пси-

хологічної взаємодії керівника та підлеглих є одними з визначальних у їх повсякденній професійній діяльності. Успішна міжособистісна взаємодія керівника та підлеглих відбувається за наявності психологічного впливу – сутнісної характеристики їх буття, адже діяльність фахівців персоніфікованої системи «людина-людина» (до якої і належать керівники в організації) пов'язана з регуляцією поведінки інших людей (їх підлеглих).

Про необхідність дослідження цієї проблеми свідчить також і те, що навіть добре узагальнені відомості про психологію підлеглих, знання психологічних закономірностей, які визначають їх поведінку в групі, становлять важливу суспільну керівну практику. Інше питання стосується того, що робити з цими знаннями, яким чином їх використовувати керівнику в організації, як впливати на особистість підлеглого, щоб залишати за нею право і можливість бути суб'єктом власного життя.

Стан дослідження. Питання впливу, тим паче психологічного, з давніх-давен цікавило мислителів, політиків, керівників, релігійних діячів і звичайних людей. Видатний оратор Цицерон виділяв п'ять елементів переконливого впливу: створення очевидності аргументів, їх організація, мистецька стилізація, сприяння їх запам'ятовуванню, їх майстерне промовляння [7, с. 19–20].

Фактично у всіх релігійних джерелах описуються явища, що були процесом чи результатом психологічного впливу. Особливого розвитку теорія психологічного впливу набула у політиці та військовій справі. Останнім часом це явище ввійшло й до інших сфер людської діяльності.

Останніми 20–25 роками у світовій психології сформувались два концептуальні підходи, які розкривають особливості психологічного впливу. Перший підхід зорієнтований на використання навколишнього соціального середовища як суб'єкта впливу. У межах цього підходу необхідно вказати на так звану психологію середовища, або екологічну психологію [2; 3; 8].

Другий підхід поєднує методи та технології, що використовують можливість людини як об'єкта та суб'єкта управлінського впливу. Це група методів саморегуляції та самопрограмування, основною метою яких є мобілізація й удосконалення індивідуальних психофізичних можливостей людини, розкриття та розвиток її творчих здатностей і потенціалів (аутогенне тренування, медитація, біоенергетика, психосинтез, дихальна та голосова терапії тощо). Розроблені у системі східних філософських навчань і шкіл, ці методи спрямовані більше на виявлене психічною діяльністю самоврядування без стосунку до впливу зовнішнього соціального оточення [2; 8; 10].

Доцільно вказати, що найбільш повне узагальнення результатів дослідження психологічного впливу надав В.П. Шейнов. Він вважає, що психологічний вплив – це процес і результат ефективної (успішної) психологічної дії, коли вона має зовнішнє стосовно адресата походження і, будучи відображеною, призводить до зміни психологічних регуляторів конкретної активності людини [12, с. 4]. Окрім цього, проведений аналіз дозволив встановити, що:

– у дослідженнях вітчизняних учених виділялися такі види впливу: наслідування, зараження, навіювання (В.М. Бехтерев); переконання, навіювання, зараження (Б.Д. Паригин, А.В. Киріченко); навіювання, переконання, конформізм (В.М. Куліков); переконання (А.Ю. Панасюк); маніпулювання (Е.Л. Доценко, Л.І. Рюмшина);

– у зарубіжній психології перелік видів впливу значно ширший. Класифіковані такі види впливу: переконання (аргументація); самопросування; навіювання; прохання; примушення; ігнорування; напад (агресія); зараження; спонукання до наслідування (уподібнення); формування прихильності (завоювання симпатії, розташування); маніпуляція;

– до видів впливу можна віднести також управління людьми, НЛП і чутки [12, с. 7–8].

Однак, незважаючи на таке ґрунтовне дослідження вказаного питання, все ж є прогалина щодо встановлення особливостей застосування видів психологічного впливу з метою підвищення ефективності управлінської діяльності.

Мета статті – визначення ефективності видів психологічного впливу у процесі управлінської діяльності та встановлення закономірностей, які б надавали можливість рекомендувати керівникам застосувати певний вид впливу за певних умов управління для зростання його ефективності.

Виклад основних положень. Проведення емпіричного дослідження ґрунтувалось на таких базових поняттях, що були утворені внаслідок аналізу теоретичних джерел щодо теорії впливу та визначення ефективності управління:

1. Психологічний вплив – це явний або прихований процес застосування комплексного або одного зі специфічних видів дії, що має на меті певну зміну небажаної поведінки, установок, поглядів або продовження, підкріплення бажаної поведінки, установок, поглядів у об'єкта впливу (В.П. Шейнов, Р. Чалдіні) [12, с. 7–10].

2. Є значна кількість видів психологічного впливу, які можуть використовуватись керівником у підвищенні ефективності його управлінської діяльності, а саме: переконання (аргументація); самопросування; навіювання; прохання; примушення; ігнорування; напад (агресія); зараження; спонукання до наслідування (уподібнення); формування

прихильності (завоювання симпатії, розташування); маніпуляція; управління, НЛП та чутки. Застосування видів психологічного впливу певною мірою залежить від індивідуальних і психологічних якостей, й соціально-демографічних характеристик особистості [12, с. 11–15].

3. На думку А.М. Бандурки, Є.Л. Доценка, Л.М. Карамушки та інших, чинниками ефективної управлінської діяльності є спрямованість управлінця на вирішення виробничих завдань; здатність «побачити у підлеглому перспективи його використання в інтересах виробництва»; авторитет; володіння психологічними видами впливу на підлеглих. Поняття ефективності управління доволі широке й критеріями її оцінки можуть бути прямі та непрямі показники [1; 4; 5; 9].

Для проведення дослідження використано:

1. Методику «Ефективність керівництва» [6; 11].

2. Методику оцінки стилю управління [9; 11].

3. Анкету з визначення ефективності управління. Вказана анкета розроблена з метою визначення ефективності управління не з позиції прямих показників, що отримані внаслідок економічної діяльності організації (рівень отриманих прибутків, перспективність виробництва, застосування інноваційних технологій). Показниками ефективності управління в цьому випадку обрано складові процесу управління, а саме планування, організації, мотивація та контроль [1; 4; 5].

4. Анкету з дослідження особливостей застосування видів психологічного впливу в управлінській діяльності, що розроблена для дослідження особливостей застосування видів психологічного впливу в управлінській діяльності менеджера, ґрунтується на баченні сутності, змісту та особливостей міжособистісного, міжгрупового психологічного впливу відповідно до висловлювань В.П. Шейнова [12].

Дослідження проводилось серед керівників Львівської області. Вибірка становила 46 осіб й характеризується так:

– за гендерним критерієм: 30 чоловіків та 16 жінок;

– за віком: від 30 до 35 років – 10 осіб, від 36 до 40 – 10, 7 осіб відповідають віку 41–45 років, 3 віком від 46 до 50 років, 51–60 років – 15 менеджерів та більше 60 років має 1 управлінець;

– за формою власності: 27 керівників працюють у державних підприємствах, 19 – у приватному секторі;

– за сімейним станом одружених – 37, неодружених – 4, розлучених – 5;

– за стажем роботи на посаді визначено таке: до 5 років включно працюють 9 менеджерів, від 6 до 10 років перебувають на посаді 17 керівників, мають стаж роботи на посаді 11–15 років 8 осіб, від 16 до 20 років – 4 управлінці та більше 20 років на посаді знаходяться 8 посадовців.

Результати дослідження вказали на таке:

1. За методикою «Ефективність керівництва» показник за групу становив 30,87 зі стандартним відхиленням 5,56. Це доволі високий показник і свідчить про те, що керівники високо оцінюють ефективність власної управлінської діяльності.

2. За анкетною з визначення ефективності управління за його складовими встановлено, що показник є дещо нижчим, ніж за методикою «Ефективність керівництва». Так, з 5 максимально можливих за ефективністю планування отримано 2,9 стена, організації – 3,33, мотивації – 3,37 та контролю – 3,5. Отже, можна говорити про те, що найкраще у системі управління персоналом здійснюється контроль, приблизно на однаковому рівні мотивація й організація, а гірше здійснюється процес управління на етапі планування. Результати вказують на те, що ефективність управління персоналом за її складовими вказує про його рівень як дещо вище за середній. Можна зауважити, що з боку керівників більше приділяється уваги не початковим етапам управління, а його кінцевій частині. Цей аспект управління персоналом передбачає застосування менеджерами певних видів психологічного впливу, що спрямовані найперше на досягнення результату, чи завершення розпочатої справи, чи усвідомлений контроль через недостатню довіру до підлеглих. Змістовно-процесуальна складова перебуває на другорядних позиціях. Це є цілком припустимим, однак внаслідок певних упущень чи недопрацювань на етапах планування, організації роботи та мотивації персоналу результативність роботи може зазнати втрат.

3. За методикою оцінки стилю управління отримано результати, що свідчать про найбільшу розповсюдженість одноосібно-демократичного стилю управління. Друге місце посідає авторитарно-одноосібний стиль управління. Й відповідно найменш характерним є пасивно-потуральницький.

4. За розробленою анкетною дослідження особливостей застосування видів психологічного впливу в управлінській діяльності менеджера встановлено таке:

– найбільш часто використовується переконання, що й зрозуміло, оскільки цей вид є найбільш зрозумілим, доступним, засвоєним і доцільним у взаємодії;

– маніпуляція – вказує про схильність управлінців використовувати у впливі певні приховані процедури, що спрямовані на емоційну сферу особистості;

– управління людьми й самопросування. Управління є доволі природнім видом впливу для менеджерів. А щодо самопросування можна припустити, що керівники використовують цей вид для підви-

щення свого статусу. Цей вид найбільше співвідноситься й використовується у формуванні іміджу;

– прохання і формування прихильності. Вони є схожими, але й мають суттєві відмінності. Однак, значущий ранг цих видів психологічного впливу вказує на те, що керівники, для досягнення більш високого рівня управління, здатні використовувати й позитивні емоції у об'єкта у першому виді через підвищення самооцінки у об'єкта, в другому – через формування позитивних емоцій в оточення власною поведінкою;

– ще менше використовуються примушення, чутки та навіювання. Щодо примушення можна вказати, що, очевидно, цей вид впливу не є популярним серед керівників, оскільки вимагає додаткових психічних зусиль, знижує атракцію, а тому використовується в основному тільки у крайніх випадках. За навіюванням, цілком логічно припустити, що цей вид впливу є доволі складним й вимагає наявності певних особистісно-психологічних якостей, а особливо харизматичності. Стосовно чуток необхідно зазначити, що відповідно до отриманого показника інформаційні потоки у підпорядкованих колективах цікавлять управлінців й вони намагаються ними управляти;

– ігнорування, напад, зараження та уподібнення. Вказані види психологічного впливу слабо використовуються управлінцями тому, що демонстративну байдужість до людини (ігнорування) не завжди можна використати у впливі на неї, оскільки процедура застосування цього виду вимагає часу, терпіння, усвідомлення того, для чого це використовується, та значного соціального статусу.

Напад (як і примус) знижує взаєморозуміння, вимагає більших витрат енергії і є характерним для нерівноважених, емоційно нестабільних осіб. Оскільки результати за вибірку щодо нейротизму знаходяться в межах норми – це є поясненням низького рангу вказаного виду.

Щодо зараження, то необхідно зауважити, що воно є можливим за наявності великої екстравертованості, вияву експресії, здатності керувати власними емоціями та переносити їх на оточення. Це вимагає харизми. За цих вимог керівникам складно використовувати вказаний вид впливу.

Про уподібнення можна вказати, що це також складний вид психологічного впливу. Так, для його застосування вимагається володіти еталонною і експертними формами влади. Окрім вказаного, необхідна демонстрація зразку щодо виконання певної діяльності. А це проблематично.

Отож, дослідженням встановлено, що види психологічного впливу в управлінні підлеглими застосовуються на рівні показника у 2,52 бали

з можливих 5. Це вказує одночасно й на те, що менеджери використовують певні елементи видів психологічного впливу, й на те, що частота їх застосування посередня. Певні з них є основними, а значна частина майже не використовується.

У подальшому здійснено кореляційний аналіз усіх результатів, що отримані у процесі проведення дослідження. Результати відображено у таблиці 1.

У таблиці подано показники кореляції та статистичної значущості. Її аналіз свідчить про те, що:

1. За методикою «Ефективність керівництва» встановлено зв'язки з переконанням, управлінням та формуванням прихильності. Очевидно, що ці види психологічного впливу відображають загальну тенденцію щодо ефективності в управлінні підлеглими. Найбільшу кореляцію встановлено з переконанням. Цей вид психологічного впливу, як зазначалася, найбільш поширений і його використання позитивно впливає на ефективність впливу на підлеглих.

Таблиця 1

Кореляція між ефективністю управління та видами психологічного впливу

	переконання	самопросування	навіювання	прохання	примушення	ігнорування	напад	зараження	уподібнення	формування прихильності	маніпуляція	управління людьми	чутки
Ефективність керівництва (r)	,405	,146	,178	,146	-,11	-,016	-,09	-,188	-,01	,345	,108	,334	-,243
p	,013	,220	,173	,220	,277	,466	,314	,160	,477	,031	,286	,036	,098
Планування (r)	,252	,053	,144	,183	-,17	-,123	-,18	-,030	,048	,139	-,135	-,017	-,191
p	,090	,389	,224	,166	,188	,258	,173	,437	,400	,233	,238	,464	,156
Організація (r)	-,03	,027	-,08	-,15	,076	,374	,069	-,286	-,49	,089	,241	,093	,040
p	,438	,445	,332	,215	,344	,021	,359	,063	,003	,320	,100	,312	,417
Контроль (r)	,434	,280	-,03	-,12	,269	,132	,145	,199	-,25	,098	,040	,300	-,106
p	,008	,067	,424	,267	,075	,244	,223	,146	,096	,303	,417	,045	,288
Мотивація (r)	,412	,274	,147	,086	-,02	-,230	,063	,113	,288	,190	-,024	,380	-,374
p	,012	,072	,219	,326	,453	,111	,371	,276	,061	,158	,450	,019	,021

Щодо управління, то цей вид здійснюється через чітку організацію, взаємодію, що спрямовані на виконання завдань колективу. А це входять до сфери інтересів і керівника, й працівників.

Формування прихильності є доволі важливим атрибутом і чинником більш сприятливого сприйняття керівника підлеглими, а тому й кращого його розуміння, бажання сприяти, допомогти й т.д.

2. Щодо етапу планування необхідно зазначити відсутність кореляції з будь-яким видом психологічного впливу. А це абсолютно зрозуміло, оскільки більшість сучасних керівників планують роботу колективу чи ухвалюють рішення незалежно від працівників й вплив при цьому не відбувається.

3. На етапі організації прийнятих рішень найбільші кореляції характерні ігноруванню. Ця складова характеризується необхідністю розподілу функцій й при цьому керівнику, щоб хоч якось організувати виконання рішення, можна тільки ігнорувати зауваження, протидію, власні потреби працівників. Водночас складно говорити про відповідальне ставлення працівників до виконання завдань. На цьому етапі було б доцільно використати як основні групи видів, що орієнтовані на інтелект підлеглих.

4. Щодо мотиваційної частини управлінського процесу, то є кореляційні зв'язки з переконанням й управлінням. Також існує обернена кореляція з чутками. З цього можна зробити висновок про те, незважаючи на очевидну доцільність використання емоційно-мотиваційної групи видів психологічного впливу, менеджери за звичкою використовують переконання та управління. Цілком можливим є те припущення, що малі показники кореляції є наслідком недостатньої харизматичності у керівників.

Щодо чуток, то отримана кореляція свідчить про необхідність вчасного, цілеспрямованого інформування, оскільки відсутність цього негативно впливає на вмотивованість.

5. На етапі контролю ситуація майже повторюється. Так, значуща достовірна кореляція існує з переконанням та управлінням. Однак, можна висунути припущення, що на цьому етапі керівництва підлеглими доцільно використовувати види впливу, які більше сприяють поведінковій активності підлеглих (прохання, примушення, спонуку до наслідування та напад).

Висновки. Переконання та управління людьми є найбільш розповсюдженими, а їх використання позитивно впливає на ефективність впливу на підлеглих як результат всього процесу управління, а особливо на етапах мотивації та контролю. Формування прихильності є ефективним для загального процесу управління, однак не вдалося встановити ефективність для складових управління. Ігнорування виявилось ефективним на етапі організації виконання прийнятих рішень. Чутки є тим видом впливу, який негативно впливає на ефективність,

що вказує про необхідність вчасного, цілеспрямованого інформування, оскільки відсутність цього негативно впливає на вмотивованість.

Такі види психологічного впливу як самопросування, навіювання, прохання, примушення, напад, зараження, уподібнення та маніпулювання не пов'язані з ефективністю і загального процесу управління, і її складових.

Напрями подальшого дослідження. З уваги на результати дослідження необхідно вказати на те, що отримане не повною мірою відображає увесь потенціал ефективності застосування видів психологічного впливу в управлінні, оскільки керівники, які брали участь у дослідженні, майже не використовують значну кількість з них. Тому на прямими подальшого дослідження є:

– залучення більш компетентних керівників, які або цілеспрямовано, або інтуїтивно застосовують більше видів психологічного впливу у процесі впливу на підлеглих;

– напрацювання методичних прийомів із підвищення рівня володіння керівниками видами психологічного впливу у процесі управління підлеглими.

1. Бандурка А.М. Психология управления / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская. – Х.: ООО «Фортуна-пресс», 1998. – 464 с.

2. Бехтерев В.М. Внушение и его роль в общественной жизни / В.М. Бехтерев. – М.: Наука. – 1996. – 108 с.

3. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л. Доценко. – М.: ЧеРо, 1997. – 344 с.

4. Карамушка Л.М. Психологічне управління / Л.М. Карамушка. – К.: Міленіум; 2003 р., – 344 с.

5. Колпаков В.М. Теория и практика принятия управленческих решений: учебное пособие / В.М. Колпаков. – К.: МАУП 2000. – 256 с.

6. Максимова В.А. Связь психологического климата в коллективе с эффективностью / В.А. Максимова // Социальная психология и социальное планирование; под ред. Е.С. Кузьмина и А.А. Бодалева. – Л.: ЛГУ, 1973. – С. 28–33.

7. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия. – 2004. – 544 с.

8. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу / В.В. Москаленко. – К.: Центр учебної літератури. – 2007. – 448 с.

9. Одегов Ю.Г. Управление персоналом. Оценка эффективности / Ю.Г. Одегов, Л.В. Карташова. – М.: Экзамен, 2002.

10. Современная военная психология: хрестоматия / сост. А.А. Урбанович. – Мн.: Харвест, 2003. – 576 с. – (Библиотека практической психологии).

11. Технології роботи організаційних психологів: навчальний посібник / за ред. Л.М. Карамушки. – К.: Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.

12. Шейнов В.П. Психологическое влияние / В.П. Шейнов. – М.: Наука, 2005. – 659 с.

Куцый А.А. Эффективность применения видов психологического воздействия в профессиональной деятельности руководителя

Изучено применение и эффективность видов психологического влияния на подчиненных руководителями различных уровней и направлений деятельности. Сделан вывод о современном состоянии применения видов психологического воздействия и наиболее эффективных из них в процессе управления.

Ключевые слова: *виды психологического влияния, эффективность деятельности руководителя, эффективность психологического влияния.*

Kutsyy O.A. Efficiency of using the types of psychological impact in the professional activity of the leader

The article is devoted to application and effectiveness of the psychological influence on the subordinate leaders at different levels and activities. The conclusion about modern state of using the types of psychological impact, its causes and most effective of them in the process of governing is drawn.

Key words: *types of psychological impact, effectiveness of leader's activity, effectiveness of psychological impact.*

УДК 159.942.5

Т.В. Макота

**ВИКОРИСТАННЯ МЕТАПРОГРАМ
У РОБОТІ З КАДРАМИ**

Окреслено можливості та приклади застосування метапрограмного підходу під час роботи з людьми та особовим складом. Здійснено аналіз проведених досліджень із застосуванням метапрограмного інтерв'ю. Складено детальну процедуру проведення мета програмного дослідження персоналу.

Ключові слова: *метапрограми, нейролінгвістичне програмування, управління персоналом, психодіагностика.*

Постановка проблеми. Під час роботи з людьми та особовим складом важливо отримувати точну та достовірну інформацію про поведінку людини, з високою імовірністю спрогнозувати можливі варіанти її поведінки. На практиці часто професіонали звертаються до так званого диспозиційного підходу, сутність якого полягає в уявленні про стійкість і порівняну незмінність людської поведінки та особистості. Побудовані на цьому підході методи та техніки потребують значної роботи в аспекті валідації та надійності, що є наслідком високої варіативності людської

поведінки. Це означає, що методики можуть давати достатньо відмінні результати залежно від тих чи інших незалежних змінних.

Натомість, запропонований нами метапрограмний підхід пропонує відмовитись у процесі психологічної практики від уявлення про існування певних стійких рис особистості, а розглядати психічну діяльність як сукупність психічних процесів, що відбуваються в певному контексті та є пов'язаними з досвідом особистості. Основним вихідним поняттям у розумінні метапрограм є позиція, що кожна особистість унікальна, через те, що є велика кількість поведінкових патернів, набір яких може варіюватись нескінченно. У різних контекстах можуть виникати нові комбінації патернів. У результаті кожна особистість виступає унікальним індивідом, що важко піддається певній класифікації чи типологізації. Метапрограмний підхід також стверджує, що в цілому всі люди є достатньо подібними, оскільки кожен володіє потенційно усіма можливими патернами поведінки.

Стан дослідження. Вивчення метапрограмного підходу та особливостей його застосування повністю відсутні в українській науковій психології, попри те, що такі пошуки ведуться, захищено дисертації, що охоплюють компонент вивчення та застосування мета програм [14].

Метапрограми як інструмент під час роботи з персоналом уже розглядалися не раз консультантами, практиками, менеджерами з персоналу. Однак, фахові доробки в цій галузі на цей момент цілком відсутні, що обумовило актуальність і необхідність цього дослідження.

Мета статті – вивчення особливостей застосування метапрограмного підходу в роботі з персоналом та/або особовим складом.

Виклад основних положень. Під час застосування метапрограмного підходу у роботі з персоналом та особовим складом зважається на те, як людина поводиться, функціонує, в якій формі: як виявляє емоції, як діє, розмовляє, відбирає цікаву/нецікаву інформацію, згадує, чому надає перевагу. Розпізнання того, як людина діє, дає можливість отримати розуміння моделі світу людини, яка описує його внутрішню «реальність». Це значно збагачує наше розуміння та пояснює особливість тієї чи іншої поведінки [4].

Термін «метапрограмування» уперше вжитий науковцем і дослідником Джоном Ліллі у книзі «Програмування та метапрограмування людського комп'ютера» (1968) [3]. Саме в цій книзі вперше була висловлена думка про порівняння людського мислення за аналогією з комп'ютерним.

За визначенням, метапрограми – це програми, що зводяться понад буденними думками та емоціями, якими наповнена людина. З цієї точки зору, буденні думки та емоції виявляють себе на первинному

рівні в якості змісту, який описує, що саме ми відчуваємо чи думаємо. Понад цими думками в людини є інші думки та відчуття, що частіше перебувають за межами усвідомлення. Ці «програми» функціонують в якості «правил» сортування та сприйняття, вони керують тим, ми думаємо та відчуваємо. Таке «програмне забезпечення», на зразок комп'ютерної операційної системи, визначає структуру думок і переживань. На думку М. Холла, воно визначає, що саме ми відбираємо [4, 16]. Інформація, що не відповідає метапрограмам, не досягає свідомого рівня, залишається неусвідомленою.

Дослідники О'Коннор та Дж. Сеймор стверджують, що «метапрограми фільтрують довкілля, щоб допомогти нам укласти нашу власну карту цього світу. Метапрограми інших людей можна помітити як через їхню мову, так і через їхню поведінку. Оскільки метапрограми фільтрують наш досвід, і ми передаємо його за допомогою мови, то певні патерни мови є типовими для певних метапрограм» [11, с. 189].

Прикладами метапрограм можуть бути різні стилі опрацювання досвіду та поведінки:

- 1) екстернальна/інтернальна особистісна референція;
- 2) мотивація «до-від»;
- 3) активна/пасивна мотивація діяльності;
- 4) фокус порівнянь подібність/відмінність;
- 5) первинний інтерес (люди, час, місце, діяльність, інформація);
- 6) репрезентативні системи (візуальна, аудіальна, кінестетична);
- 7) соматична реакція (інертна, ініціативна);
- 8) ступінь проникливості тощо.

М. Холл у своїй праці виділяє 51 метапрограму поведінки, по-сортуювавши їх за певними параметрами діяльності (пізнавальний, емоційний, комунікативний аспекти тощо). Попри це, він також зазначає, що кількість метапрограм може бути збільшена, і пропонує певні шаблони для виявлення нових форм метапрограм [4].

Метапрограмний підхід дає можливість швидко, високодостовірно, варіативно підійти до діагностики особистості та поведінки людини. Метапрограми активно використовуються в консультативній та освітній сферах. Великий досвід отримано за використання метапрограмного підходу при підборі, адаптації та супроводу персоналу. Головною перевагою метапрограмного підходу є простота у застосуванні, відсутність необхідності досліджуваному відповідати письмово на стандартизовані питання, можливість повністю контролювати процес діагностики. Важливим є те, що метапрограмний підхід сприяє кращому розкриттю досліджуваного у процесі інтерв'ю, оскільки питання, що задаються для виявлення метапрограм, в основному прості та зрозумілі.

С.А. Шипунов пропонує використовувати метапрограми для діагностики персоналу на предмет здатності виконувати ті чи інші функції. Ним запропоновано метапрограмні професіограми, які у процесі інтерв'ю необхідно визначити. Він автор зазначає, що, хоча метапрограми дають сильний та вичерпний опис поведінки кандидата на посаду, їх слід застосовувати у сукупності з іншими методиками, що застосовуються у процесі кадрового підбору [6]. Досвід використання метапрограм для роботи в сфері управління кадрами також підтверджується Н. Качановою [13].

На метапрограмній основі створена методика «LAB PROFIL» – лінгвістичний та поведінковий профіль (BALI Screening Company inc. Dallas, 1987) для організаційного консультування компаній [2]. Окрім цього, бельгійським вченим Патріком Марлевейдом створено work attitude and motivation (iWAM) questionnaire (2001), який зараз використовується у понад 25 країнах світу для роботи з персоналом [5].

Дослідження метапрограм дає цінний матеріал для вивчення групової атмосфери та прогнозування міжособистісних відносин в межах колективу. Несумісність певних метапрограм виявляється і між окремими людьми, що характеризуються тією чи іншою поведінкою, і в однієї людини, в якій представлені ці форми поведінки. Головне завдання за вирішення конфліктів, причиною яких є відмінності у метапрограмних особливостях поведінки, – довести учасникам, що насправді вони говорять про одне й теж, однак, на різних аспектах однієї й тієї ж метапрограми.

Особливість застосування метапрограмного підходу у вивченні персоналу та особового складу полягає у створенні профілів – певних бажаних або небажаних значень за тими чи іншими метапрограмми. Приміром, для посад «директор», «секретар», «бухгалтер», «інспектор» будуть відмінними типи профілів. Щоб порівняти метапрограмний профіль конкретної посади чи вакансії та профілю кандидата, особливо коли їх є багато, краще тоді зображувати у вигляді таблиць, як показано на Таблиці 1, де хрестиками відзначено бажаний рівень розвитку тієї чи іншої метапрограми.

Таблиця 1

**Метапрограмний профіль вибраної вакансії
(на прикладі директора відділу)**

Внутрішня референція	+	+	+							Зовнішня референція
Активний	+	+	+							Пасивний
Загальний	+	+	+							Частковий
Подібність	+	+						+	+	Відмінність
Минуле						+	+	+		Майбутнє
Мотивація до	+	+	+							Мотивація від
Самітник						+	+	+		Командний гравець

Щодо таблиці 1, то можемо бачити на ній зображені метапрограми з їх полюсами: внутрішній відзив – зовнішній відзив, загальний – частковий і так далі. Знаком «+» позначено бажаний рівень розвитку того чи іншого параметру метапрограми. Відповідно до цього профілю вакансії заповнюється профіль кандидата. У випадку значущого збігу менеджер може запросити його на подальше проходження працевлаштування.

Ми провели понад сотні різних опитувань та інтерв'ю з людьми, що вже працюють, а також із тими, які влаштовувались на різні посади, студентами. Узагальнені дані за цими дослідженнями дають можливість зробити низку висновків. Слід пам'ятати, що метапрограми – лише інструмент, що дає можливість з'ясувати стійкі схильності у поведінці людини. Метапрограми взаємодіють, хоча кожна окремо з них є певною одиницею поведінки, абсолютно незалежною. Розуміння зв'язку між метапрограмами відкриває можливості для прогнозування ефективності поведінки працівника в тих чи інших умовах, а також ураховувати момент сумісності за наповнення колективу.

З проведених інтерв'ю та досліджень можна виділити такі метапрограми, що найчастіше використовуються у підборі персоналу: тип референції (зовнішня – внутрішня), спрямованість мотивації (до – від), соматична реакція (активний – очікуючий), розмір інформації, що сприймається (загальний – конкретний), фокус порівнянь (подібність – відмінність), часова спрямованість (на минуле, теперішнє, майбутнє). Приміром, при підборі на посаду директора важливо, щоб кандидат більше був спрямований на досягнення результату (спрямованість мотивації: до), орієнтувався на власну точку зору (тип референції: внутрішня), не чекав, поки щось станеться, а діяв наввипередження (соматична реакція: активна), був здатний складати плани на майбутнє (часова спрямованість – майбутнє). За збігу вищеперелічених метапрограмних якостей у кандидата спеціаліст може з великою імовірністю розглядати людину як потенційного нового керівника чи директора.

Звісно, лише самого профілю кандидата недостатньо для того, щоб прийняти остаточне рішення про прийом на роботу. Складання метапрограмного профілю є інструментом, що дає можливість менеджеру зрозуміти і вимоги конкретної посади, і вимоги до кандидата, і сильні та слабкі сторони кожного претендента. Все це у комплексі з іншими інструментами рекрутингу допоможе спеціалістам здійснювати значно менш помилок у процесі відбору, а це – гроші, витрачені на пошук нових кандидатів.

Процедуру створення метапрограмного профілю за роботи з персоналом чи особовим складом можна описати такими простими кроками: 1) проаналізувати цілі та функції посади; 2) створити структуро-

ване інтерв'ю для визначення метапрограмного профілю; 3) провести інтерв'ю з керівництвом компанії; 4) провести інтерв'ю з найефективнішими працівниками відповідної вакансії; 5) провести інтерв'ю з працівниками із найнижчими показниками діяльності; 6) здійснити аналіз спільних і відмінних метапрограмних характеристик; 7) на підставі проведеного аналізу скласти анкету для підбору кадрів за попередньо визначеними бажаними/небажаними метапрограмними параметрами поведінки. Описані вище кроки дають можливість скласти чітке та визначене розуміння особливостей підбору персоналу будь-якої вакансії у випадку використання метапрограмного профілю.

Окрім описаного напряму роботи з персоналом чи особовим складом – діагностика, метапрограмний підхід буде корисним інструментом у таких аспектах роботи з кадрами та особовим складом:

- рекрутинг – пошук відповідних кандидатів згідно зі складеними метапрограмними профілями професії;

- адаптація – йдеться про індивідуальний підхід у процесі адаптації, залежно від метапрограмних особливостей кожної людини;

- мотивація – врахування метапрограмних особливостей розкриває широкі можливості щодо побудови мотиваційної стратегії управління кадрами, переманювання працівників інших структур та фірм, збереження конфіденційної інформації;

- внутрішні комунікації – підтримання внутрішніх комунікацій в межах однієї компанії, не допуск витоку інформації, забезпечення правильного розуміння наказів, вказівок, розпоряджень завдяки вірному формулюванню;

- навчання – один із найважливіших компонентів роботи з кадрами, що охоплює передачу досвіду, знань, навичок від досвідчених професіоналів до молодих спеціалістів, що лише розпочинають виконання своїх обов'язків. Саме метапрограми дають можливість правильно, адекватно підбирати методи відповідного, ефективного навчання.

Однак, метапрограмна діагностика є достатньо складною навичкою, що вимагає тривалої підготовки, а також роботи спеціаліста над собою. Менеджеру з персоналу слід навчитись правильно формулювати запитання. Важлива не так кількість запитань, скільки те, яку інформацію можна почерпнути з відповідей. Дуже важливо підходити до кожного кандидата та вакансії індивідуально, адже немає ідеального кандидата для певної вакансії. Слід завжди кожну метапрограму розглядати як позитивну та корисну – важливо тільки знайти той контекст, в якому вона зможе бути найбільш ефективною. Інші галузі застосування метапрограмного профілю також тривалої професійної підготовки, глибокого розуміння психології, нейропсихології, нейролінгвістичного програмування, гіпнозу.

Висновки. Знання метапрограм може значно допомогти не лише менеджерам, що займаються підбором, адаптацією персоналу, а й керівникам, начальникам, які безпосередньо взаємодіють із особовим складом. Адже ці навички значно покращують управлінські якості, необхідні для проведення зустрічей, постановки задач, контролю виконання вказівок чи наказів, делегування повноважень. Метапрограми як інструмент дають змогу спеціалісту значно підвищити компетентність і рівень керівника, приймати їм більш ефективні та зважені рішення.

Метапрограми на практиці можуть бути використані з метою маніпуляції громадською думкою, формування міфологічних стереотипів, впливу на велику масу людей. Це відбувається завдяки тому, що метапрограми діють поза межами свідомості, однак, за умови знання та вміння їх діагностувати стають сильним інструментом впливу та коригування поведінки.

У процесі виявлення метапрограм під час роботи з кадрами чи персональним складом найперше зважається на те, як людина використовує свою мову та фізіологію, щоб опрацювати та репрезентувати ту чи іншу інформацію. До переваг застосування метапрограмного підходу в роботі з кадрами можемо віднести відсутність стандартизації в опитуванні, можливість створення професіографічних профілів, прогностичну надійність результатів. Недоліком залишаються високі вимоги до людини, що здійснює метапрограмну діагностику, котра повинна вміти «читати» метапрограми іншої людини та обмежити вплив власних метапрограм у процесі інтерв'ю.

Перспективним напрямом у контексті управління людьми з допомогою метапрограмного підходу є пошук і відпрацювання методів і способів зміни метапрограм в особового складу та персоналу, корекції та самоконтролю над цими процесами.

1. 51 метапрограмма НЛП. Прогнозирование поведения, «чтение» мыслей, понимание мотивов / Майкл Холл, Боб Боденхаммер. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 347 с.

2. Дилтс Роберт. Моделирование с помощью НЛП / Роберт Дилтс. – СПб.: Питер, 2011. – 288 с.

3. Качанова Н. Метапрограмы – искусство задавать вопросы. (16.10.2008) / Наталья Качанова. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hr-portal.ru/article/metaprogrammy-%E2%80%94-iskusstvo-zadavat-voprosy>

4. Клиническая психология. Словарь; под ред. Н.Д. Твороговой // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь: в 6 т. / ред.-сост. Л.А. Карпенко; под общ. ред. А.В. Петровского. – М.: ПЕР СЭ, 2007. – 416 с.

5. Ковалевська Т.Ю. Елементи НЛП у дослідженнях особистісної лінгвоментальності / Т.Ю. Ковалевська // Філологічні науки. – Суми: СДПУ ім. А.С.Макаренка, 1999. – С. 58 – 66.

6. Лилли Джон. Программирование и метапрограммирование человеческого биокомпьютера / Джон Лилли; перевод с английского. – К.: София, Ltd., 1994.

7. О'Коннор Дж. Введение в нейролингвистическое программирование. Как понимать людей и как оказывать влияние на людей / Дж. О'Коннор, Дж. Сеймор. – М.: Библиотека А. Миллера, 2005. – 272 с.

8. Скрябіна В. Метапрограми мовців у міжкультурній комунікації / Вікторія Скрябіна // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія іноземні мови. – (2010). – Випуск 17. – С. 25–31.

9. Холл Л. Майкл. Путь НЛП: образ действий, смысл и критерии овладения НЛП / Холл Л. Майкл; пер. с англ. Г. Егорова. – М.: Профит Стайл, 2008. – 384 с.

10. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2011. – 607 с.

11. Шипунов С.А. Подбор персонала на основе анали за мтепрограммного портрета человека / С.А. Шипунов // Золотые россыпи современного НЛП. – М.: Твои Книги, 2009. – 448 с.

12. Dilts Robert and Delozier Judith: Encyclopedia of Systemic NLP and NLP New Coding; N L P Univ Pr, 2000, 1625 p.

13. Metaprograms. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Meta-programs>.

14. Putting NLP Metaprograms Research in context: Studying the scientific validity of NLP. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.jobeq.com/articles/NLP_Research.htm.

Макота Т.В. Использование метапрограмм в работе с кадрами

Обозначены возможности и примеры применения метапрограммного подхода при работе с людьми и личным составом. Также осуществлен анализ исследований с применением метапрограммного интервью. Составлена подробная процедура проведения метапрограммного исследования персонала.

Ключевые слова: метапрограммы, нейролингвистическое программирование, диспозиционные теории, психодиагностика.

Makota T.V. Using of metaprogrammes in work with staff

The article deals with the opportunities and examples of metaprogramme using working with people and staff. The analysis of researches which use metaprogramme interview is fulfilled. The detailed procedure of metaprogramme conducting and aim of programme research of the staff is made.

Key words: metaprogrammes, neurolinguistic programming, staff management, psychodiagnosics.

РОЛЬ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КЕРІВНИКА У СТВОРЕННІ БЕЗПЕЧНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ПРАЦІ У ПЕДАГОГІЧНОМУ КОЛЕКТИВІ

Уточнено поняття конфліктологічної компетентності керівника навчального закладу в контексті компетентнісного підходу, визначена її структура та психологічні характеристики. Висвітлено можливості застосування соціально-психологічного тренінгу як засобу формування конфліктологічної компетентності керівників і профілактики конфліктів у педагогічному колективі.

Ключові слова: *конфлікт, управління конфліктами в освітньому закладі, конфліктологічна компетентність керівника, компетенції, безпечні психологічні умови праці, соціально-психологічний клімат.*

Постановка проблеми. Важливими завданнями керівника навчального закладу є створення безпечних психологічних умов праці, тобто такого соціально-психологічного клімату, який сприяє досягненню позитивних результатів спільної діяльності педагогічного колективу. Важливими чинниками його стабілізації є зниження рівня конфліктності, урегулювання накопичених протиріч між працівниками.

У зв'язку з цим зростає науковий інтерес до проблеми розвитку конфліктологічної компетентності сучасного керівника, адже вміння формувати стосунки на засадах співпраці та конструктивної взаємодії; розпізнавати, вчасно попереджувати та продуктивно вирішувати конфліктні ситуації впливає на ефективність управлінської діяльності, сприяє покращенню психологічного клімату та гармонізації взаємин у педагогічному колективі, створює умови для набуття педагогами і студентами досвіду конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях.

Проте багато керівників негативно ставляться до конфліктів, намагаючись їх уникати або ігнорувати, що не вирішує проблем, а призводить до переростання існуючих конфліктів у більш складні та деструктивні. Невміння управляти та взаємодіяти в умовах конфлікту, знаходити оптимальні засоби та способи їх запобігання пояснюється недостатнім рівнем конфліктологічної компетентності керівника та негативно впливає на всіх учасників педагогічної взаємодії.

Особливого значення дослідження проблеми формування конфліктологічної компетентності керівника набуває в умовах ринкових відносин, конкурентного середовища. За таких умов посилюється про-

тистояння людських інтересів, пов'язаних з обмеженістю ресурсів (природних, соціальних, психологічних), збільшується кількість суперечок, частішають випадки вияву агресії, зростає психоемоційне напруження, що негативно впливає на працездатність колективу та функціонування навчального закладу.

З іншого боку, відомо, що конфлікт містить потенціал розвитку для вдосконалення організацій та її працівників. Конфлікти, що виникають з об'єктивних причин, свідчать про недосконалість організаційних процесів, недоліки управління та інші проблеми і, за умови конструктивної взаємодії керівника з педагогічним колективом, сприяють позитивним змінам та інноваціям.

Отже, підвищення рівня конфліктологічної компетентності керівника, а також удосконалення працівниками освітніх організацій умінь вирішувати конфлікти на засадах співпраці, управляти емоціями у напружених ситуаціях сприяє не тільки профілактиці конфліктів та більш успішному їх вирішенню у разі виникнення, а й є необхідною умовою створення безпечних психологічних умов праці, сприятливого соціально-психологічного клімату.

З огляду на сказане наукове дослідження цієї проблеми є актуальним і з наукової, і з практичної точок зору.

Стан дослідження. Проблемі конфліктів і конфліктної взаємодії в управлінні присвячені численні дослідження представників різних наук, зокрема соціології, соціальної й організаційної психології, психології управління. У психолого-педагогічній літературі висвітлені теоретичні та експериментальні дослідження вітчизняних й зарубіжних учених, які стосуються психологічної сутності виникнення й розв'язання конфліктів (Ф. Бородкін, Г. Бреслав, Ф. Василюк, Н. Грішина, О. Єршов, А. Ішмурагов, Л. Карамушка, Н. Коломінський, І. Коряк, О. Кульчицька, Г. Ложкін, Дж. Мейєр, Л. Петровська, Н. Пов'якель, А. Ребер, Дж. Скотт, А. Сухарев, О. Щотка, О. Чебикін, О. Яковлева та ін.); формування конфліктологічної компетентності (Г. Бережна, М. Бондаренко, О. Денисов, О. Єфімова, А. Лукашенко), готовності до виконання професійних конфліктологічних завдань (З. Дринка, Г. Болтунова), підготовки до міжособистісної взаємодії в ситуації конфлікту (С. Ємельянов, Ю. Костюшко та ін.). Сучасний погляд на проблему конфлікту в організації (А. Анцупов, О. Бандурка, Н. Грішина, Л. Ємельяненко, Х. Лейсі, М. Пірен, Л. Цой, А. Шипілов та ін.) відображає концепція використання позитивного потенціалу конструктивного конфлікту для підвищення ефективності трудових процесів, еволюції міжособистісних стосунків, покращення соціально-психологічного клімату та згуртованості колективу, розвитку окремої особистості.

Незважаючи на те, що означена проблематика висвітлена у низці наукових праць, деякі її аспекти, що стосуються виявлення та аналізу чинників міжособистісних конфліктів у педагогічному середовищі, узагальнення шляхів управління конфліктом в освітніх організаціях, методів удосконалення конфліктологічної компетентності керівника й педагогічних працівників залишилися недостатньо дослідженими.

Мета статті – теоретично обґрунтувати поняття «конфліктологічна компетентність керівника навчального закладу» та запропонувати шляхи її формування.

Виклад основних положень. У процесі спільної діяльності, спілкування і взаємодії між окремими працівниками або групами людей виникають різні суперечки, простежуються неузгодження позицій, непорозуміння тощо. І це закономірно, адже у кожної людини є власні погляди, переконання, цінності, бажання, цілі тощо. Коли з виникненням непорозуміння стосунки ускладнюються й стає неможливим надалі конструктивно вести діалог, розпочинається міжособистісний конфлікт. Конфлікт – це процес зіткнення двох або більше сторін, що виникає внаслідок розбіжностей позицій та поглядів, ціннісних орієнтацій, цілей і виявляється у загостренні суперечностей між цими сторонами [1, с. 238].

До основних чинників, що спричиняють конфлікти в освітніх організаціях, уходять [7, с. 3]:

– у діяльності працівників: зниження рівня заробітної плати, збільшення обсягу роботи; небажання виконувати нові види діяльності; необхідність кардинально перебудувати свою роботу; відчуття невизначеності та невпевненості; недостатність інформаційного забезпечення;

– у діяльності керівників навчальних закладів: погіршення взаємин із працівниками; неухважність до їхніх думок, пропозицій, вимог і побажань; схильність до агресивного керівництва;

– у діяльності навчальних закладів: низький рівень матеріально-технічного забезпечення навчально-виховного процесу; відсутність можливостей для стимулювання праці педагогічних працівників.

Також на виникнення конфліктів впливають [5, с. 28]:

– порушення керівниками трудового законодавства, недотримання норм професійної етики, недосконала система мотивації, недовідне використання кадрового потенціалу;

– психологічна несумісність окремих працівників;

– наявність у колективі «агресивних» працівників, «скаржників», «зануд», котрі своєю поведінкою створюють стан соціальної напруженості.

За своєю природою конфлікти в освітніх організаціях є переважно міжособистісними. Основою таких конфліктів може бути ресурс-

не або ціннісне протиріччя: розподіл ресурсів, взаємозалежність завдань, відмінності у поглядах на конкретну ситуацію, цінностях, стилях поведінки, рівні освіченості та комунікативних здібностей. З огляду на це необхідно чітко визначати причини виникнення конфліктів й оперувати різними методами управління ними.

З позиції психології конфлікти – це природні закономірні процеси у життєдіяльності людей і організацій, які є неминучими умовами їх розвитку [15, с. 215]. Невипадково у психології міжособистісних конфліктів виділяють дві його форми: конструктивну і деструктивну. Відповідно, перший тип характеризується досягненням порозуміння між сторонами, тоді як у другому випадку «вирішення проблеми стає неможливим, міжособистісні стосунки руйнуються» [15, с. 216].

Основними наслідками деструктивного розв'язання конфліктів є [9, с. 375–377]: наростання ворожості в міжособистісних і міжгрупових відносинах, непродуктивні стосунки між працівниками, невдоволеність спільною діяльністю, відхід від вирішення назрілих проблем, послаблення згуртованості колективу. Тривалі, нерозв'язані конфлікти негативно впливають на міжособистісні стосунки, дестабілізують соціально-психологічний клімат у педагогічному колективі. На підставі проведених психологічних досліджень виявлено, що втрата робочого часу від конфліктів і післяконфліктних переживань становить приблизно 15%, а продуктивність праці може знижуватись до 20% [2, с. 5–12].

Позитивним, функціонально корисним результатом конфлікту вважається розв'язання проблеми, що породила суперечності й викликала зіткнення, з урахуванням взаємних інтересів усіх сторін, а також досягнення розуміння [9, с. 375–377]. Успішно врегульований конфлікт сприяє поліпшенню психологічного клімату в колективі, поглибленню взаєморозуміння, зміцненню партнерських стосунків, розширює можливості особистісного зростання кожного працівника. За умов конструктивного розв'язання конфліктів сторони набувають досвіду співпраці.

Отже, конфлікти є невід'ємною складовою людських стосунків, визначаються специфікою діяльності освітньої організації та особливостями людської природи. Основна мета управління конфліктами полягає у тому, щоб запобігати деструктивним конфліктам і сприяти адекватному розв'язанню конструктивних [17, с. 156]. Під час забезпечення ефективного управління конфліктом його наслідки можуть позитивно впливати на подальший розвиток освітньої організації.

Основними методами розв'язання конфліктних ситуацій є структурні і міжособистісні. Структурні – це методи впливу на організаційні конфлікти, що виникли через неправильний розподіл повноважень, існуючу організацію праці, прийняту систему стимулювання і

т. д. До них належать: роз'яснення вимог до роботи, формування координаційних та інтеграційних механізмів, організаційних цілей, використання систем винагороди. До міжособистісних стратегій розв'язання конфліктних ситуацій належать суперництво, уникнення, пристосування, співробітництво і компроміс [4, с. 44]. Однією з альтернативних форм вирішення конфліктів є посередництво – добровільне і конфіденційне порозуміння конфлікуючих сторін у присутності незацікавленої, нейтральної третьої особи – посередника [16]. Посередник полегшує процес спілкування і взаєморозуміння сторін; фокусує увагу на їхніх інтересах; сприяє пошуку продуктивного розв'язання проблеми, надаючи можливість досягти власної згоди.

Провідну роль у розв'язанні конфліктів у педагогічному колективі та налагодженні простору співпраці й взаємопідтримки виконує керівник. У стосунках з підлеглими керівник виступає суб'єктом управління [13, с. 298]. Управління конфліктами – це цілеспрямований вплив на поведінку учасників конфлікту з метою усунення та мінімізації причин, що його зумовили [12, с. 54.]; забезпечення конструктивного вирішення проблем, які стали предметом конфлікту [11].

Слід зважати на те, що у певних ситуаціях джерелом виникнення конфлікту є сам керівник та його дії. За результатами наукових досліджень, конфлікти, що виникають з вини керівника, становлять приблизно 52%, через психологічну несумісність співробітників – 33%, а внаслідок неправильного підбору кадрів – 15% [3, с. 125]. Проблема полягає ще й в тому, що більшість керівників (81% опитаних) сприймають конфлікт як загрозу, руйнівний чинник у професійно-управлінській взаємодії; 79% з них мають «конфліктофобічний синдром» (страх конфлікту), що обумовлює їх прагнення уникнути конфлікту [6].

Вирішення цих проблем можливе за умови підвищення конфліктологічної компетентності керівників. Зазначимо, що поняття «конфліктологічна компетентність» не має чіткого визначення і тлумачиться науковцями неоднозначно. На думку І. Носкова, конфліктологічна компетентність фахівця полягає у здатності та готовності ефективно взаємодіяти у конфлікті, орієнтуючись на взаємовигідне задоволення потреб та інтересів усіх учасників конфліктної ситуації, реалізуючи стратегію співпраці [10, с. 111].

Л. Цой розглядає конфліктологічну компетентність як здатність людини або групи людей спрямовувати деструктивні процеси в конфлікті у конструктивне русло; вдосконалюватися, підсилюючи свій інтелектуальний і емоційно-психологічний потенціал у конфлікті; створювати умови для виходу ситуації на якісно новий рівень розвитку; виробляти нові норми взаємодії у конфліктах, котрих ще немає в суспільстві [14, с 94].

Незважаючи на відмінності, більшість учених у трактуванні поняття «конфліктологічна компетентність» акцентує на використанні стратегії співробітництва та позитивного потенціалу конструктивного конфлікту. Найбільш конструктивною стратегією конфліктної взаємодії керівника визнається *стратегія співробітництва*, що характеризується мотивацією на вирішення конфлікту із збереженням стосунків, повагою до опонента, неупередженим і толерантним ставленням до нього, співтворчістю у процесі пошуку взаємовигідного рішення. Використання цієї стратегії дає змогу опонентам отримувати досвід конструктивної поведінки у конфлікті.

Згідно з компетентнісним підходом кожен вид діяльності, зокрема, розв'язання конфліктів, вимагає певних компетенцій, що забезпечують ефективну її реалізацію. У контексті досліджуваної проблематики «конфліктологічна компетентність керівника» полягає у його усвідомленій готовності і здатності до реалізації компетенцій, необхідних для професійно-управлінської взаємодії в умовах конфлікту, продуктивного врегулювання конфліктів (із застосуванням стратегії співпраці) на основі органічної єдності наявних цінностей, знань, умінь, досвіду та особистісних якостей. Практичне рішення проблеми вдосконалення конфліктологічної компетентності залежить від адекватного розуміння не тільки її змісту, а й структури. За результатами теоретичного і експериментального дослідження виокремлено такі функціонально пов'язані між собою та взаємообумовлені компоненти конфліктологічної компетентності: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, комунікативний, рефлексивний, емоційно-вольовий.

Мотиваційно-ціннісний компонент відображає загальну спрямованість керівника на побудову партнерських стосунків, мотивацію на вирішення конфліктів із збереженням стосунків. Саме цінності допомагають обирати кращий спосіб емоційно-доцільної поведінки у різних життєвих ситуаціях, зокрема конфліктних.

Когнітивний компонент пов'язаний з конфліктологічною грамотністю, охоплює теоретичні знання у галузі конфліктології, психології, менеджменту (основи психології особистості; причини виникнення конфлікту, закономірності його розвитку й перебігу, наслідки для організації й опонентів; стратегії вирішення конфліктів та поведінки у конфлікті; знання про етичні принципи, нормативні та моральні регулятори поведінки в умовах управління і вирішення конфліктів, про організаційну й професійно-управлінську культуру).

Комунікативний – містить уміння організовувати конструктивний діалог з учасниками конфлікту, зважаючи на їхні психологічні особливості та емоційні стани; використовувати технології ефективно-

го спілкування та раціональної поведінки у конфлікті [8, с. 37–45]: активно слухати, чітко і зрозуміло висловлювати думки, переконливо аргументувати, надавати зворотний зв'язок, користуватися невербальними засобами для покращення комунікації та ін. Продуктивна комунікація на засадах рівноправного діалогу, відкритий обмін інформацією стосовно мети та засобів її досягнення, дозволяють виявити інтереси та позиції обох сторін, спільно знайти взаємовигідне вирішення проблеми, поновити стосунки.

Емоційно-вольовий виявляється в саморегуляції керівника у процесі продуктивного залагодження конфліктів; вольовій реалізації знань, умінь, навичок, досвіду, цінностей в умовах конфліктної взаємодії; здійсненні активного впливу на творення організаційної культури і формування сприятливого психологічного мікроклімату в колективі, що забезпечує його стабільний розвиток.

Емоційна саморегуляція під час взаємодії в умовах конфлікту надзвичайно важлива, оскільки негативні емоції впливають на адекватність сприйняття й оцінки ситуації, поведінки та намірів і своїх, і партнера. Вона передбачає вміння управляти емоціями, висловлювати їх конструктивно, впливати на емоційний стан партнера, дотримуватись етичних норм щодо учасників конфлікту.

Рефлексивний – охоплює здатність керівника до самоспостереження, самоаналізу особливостей власної поведінки у конфлікті та самовдосконалення на основі осмислення досвіду вирішення конфліктних ситуацій. Рефлексія є необхідним компонентом конструктивної взаємодії, оскільки це спосіб самопізнання, а також пізнання та розуміння партнера. Від ступеня порозуміння між сторонами конфлікту залежить знаходження прийняттого для них рішення і продовження взаємостосунків. Постійна активна рефлексія дає можливість змінювати тактику поведінки та впливати на опонента.

Нами розроблено орієнтовний перелік основних конфліктологічних компетенцій керівника освітнього закладу:

- застосовувати стратегії співпраці і компромісу (стратегія «виграш-виграш») в процесі вирішення конфлікту;
- усвідомлювати себе як рівноцінного суб'єкта конфліктної взаємодії, бути відповідальним за її процес та результат;
- проводити аналіз конфлікту та його структурувати, виявляти інтереси та побоювання опонентів;
- відокремлювати факти від припущень, проблему від особистості;
- володіти вміннями активного слухання;
- формулювати категорії питань для вирішення проблеми, упорядковувати щодо їхньої важливості;

- переконливо аргументувати;
- виявляти спільні інтереси для вирішення конфлікту;
- перефразувати конфліктогенні вислови в позитивні твердження;
- пропонувати альтернативні шляхи вирішення конфліктів, які б задовольняли інтереси двох сторін;
- співпрацювати з опонентом у процесі творчого пошуку взаємоприйняттого рішення проблеми;
- управляти власними емоціями в процесі конфліктної взаємодії;
- відокремлювати емоції від змістових питань суперечки;
- ідентифікувати емоційний стан опонентів за невербальними ознаками й конструктивно на нього реагувати;
- використовувати невербальні засоби для покращення комунікацій;
- надавати і отримувати зворотний зв'язок: конструктивно висловлювати і сприймати критику, зауваження, претензії;
- виявляти толерантність стосовно опонента, неупереджено сприймати його думку;
- асертивно захищати власні психологічні кордони, свою точку зору, захищати себе від маніпуляцій;
- поновлювати стосунки з опонентом;
- адекватно оцінювати власні позитивні та негативні якості, які сприяють і заважають вирішенню конфліктів.

На наш погляд, конфліктологічна компетентність керівника визначається рівнем сформованості перелічених компетенцій. Для вдосконалення конфліктологічної компетентності керівників освітніх організацій, зокрема, навичок проведення переговорів з проблеми конфлікту нами розроблено тренінг «Переговори та посередництво в організаційних конфліктах». На тренінгу пропонується технологія посередництва, що дозволяє використовувати конфлікти (міжособистісні, організаційні та ін.) як засіб вирішення проблем, розвитку стосунків та організації в цілому.

Наводимо його короткий сценарій.

Години	Зміст тренінгу
10.00 – 11.30	Вступ, представлення учасників та їхні очікування від тренінгу Ухвалення норм комунікативної взаємодії на тренінгу Мудрі думки про спілкування. Модель конфліктологічної компетентності Самооцінювання компетенцій, необхідних для вирішення конфлікту Конфлікт – це ... Складання ментальної карти Конфлікт – це добре чи погано». Міні-дискусія «Кошик проблем»

Перерва	
11.45 – 13.15	Динаміка, етапи, структура конфлікту Шляхи виходу з конфліктних ситуацій. Види поведінки в конфліктній ситуації: агресивність, поступливість, відхід від конфлікту, асертивність (позитивна наполегливість). Концепція «Перемога – перемога».
Обідня перерва	
14.00 – 15.30	Коло цінностей Правила спілкування в конфлікті Організація і процедура посередницького процесу. Самопосередництво в конфлікті. Основні принципи Стадії процесу посередництва Складання карти конфлікту Генератор альтернатив. Способи пошуку рішень, що влаштовують обидві сторони
Перерва	
15.45 – 17.15	Типові конфліктні ситуації в колективі та способи їх попередження, врегулювання Рольова гра на розв'язання конфліктних ситуацій Збереження самовладання в стресовій ситуації Використання конфлікту для організаційного розвитку

У реалізації тренінгу застосовуються сучасні методи і техніки навчання дорослих: ментальні карти, інтерактивні міні-лекції, обговорення проблемних питань і дискусії, ділові та рольові ігри, перегляд і обговорення відеофрагментів, моделювання проблемних ситуацій, відпрацювання конкретних компетенцій, домашні завдання.

Включення тренінгу в програму курсів підвищення кваліфікації для керівників сприятиме формуванню їхньої конфліктологічної компетентності, і, як наслідок, створенню здорового й безпечного соціально-психологічного клімату в колективі, який вони очолюють.

Висновки. Зважаючи на те, що конфлікти є важливою складовою функціонування всіх соціальних систем, засадничою формою взаємодії людей, засобом вирішення ділових проблем, потенційним джерелом і руйнівною силою розвитку, важливим є, на наш погляд, подальше експериментальне дослідження впливу конфліктологічної культури педагогічного колективу на ефективність діяльності навчального закладу.

У зв'язку з цим необхідним вбачається розроблення і проведення заходів щодо вдосконалення конфліктологічної компетентності педагогічних працівників навчальних закладів (бесіди, лекції, тренінги).

1. Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – 3-е изд., доп. и перераб. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. – 672 с.

2. Бреус Е.Д. Психология конфликта. Предупреждение конфликтов: методические указания / Елена Дмитриевна Бреус. – Ростов-на-Дону: РГУ, 2004. – 22 с.
3. Василенко В.А. Ситуаційний менеджмент: навч. посібн. / В.А. Василенко, В.І. Шостка. – К.: ЦУЛ, 2003. – 285 с.
4. Вовк І. Управління інноваційними конфліктами / І. Вовк, Ю. Вовк // Соціально-економічні проблеми і держава. – 2010. – Випуск 1 (3). – С. 39–50.
5. Герасіна Л.М. Конфліктологія / Л.М. Герасіна М.І. Панов, Н.П. Осіпова / за ред Л.М. Герасіної, М.І. Панова. – Х.: Право, 2002. – 256 с.
6. Дзюба Т.М. Комплекс методик для діагностики психологічної готовності керівника школи до взаємодії в умовах конфлікту / Т.М. Дзюба; за наук. ред. Л.М. Карамушки. – Полтава: ПОППО. – 2005. – 64с
7. Дубяга А. Конфлікти у шкільному середовищі / А. Дубяга // Психолог. – 2009. – № 48. – С. 3–5.
8. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии / С.М. Емельянов. – СПб.: Питер, 2003. – 400 с.
9. Зеркин Д.П. Основы конфликтологии: курс лекций / Д.П. Зеркин. – Ростов-н-Дону: Феникс, 1998. – 480 с.
10. Носков І.В. Компетентність як складова підготовки фахівців у гуманітарному вищому навчальному закладі / І.В. Носков, А.В. Кальянов, О.В. Єфросиніна // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 111–121
11. Орлянський В.С. Конфліктологія: навчальний посібник / В.С. Орлянський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 160 с.
12. Решетникова К.Е. Методологические основы квалификации технологий управления организационными конфликтами / К.Е. Решетникова // Социс. – 2008. – № 10. – С. 54
13. Тарнавська Н.П. Менеджмент: теорія та практика: підруч. для студ. навч. закл. / Н.П. Тарнавська, Р.М. Пушкар. – Тернопіль: Карт-бланш, 2003. – 490 с.
14. Цой Л.Н. Практическая конфликтология / Л.Н. Цой. – М.: Ин-т социологии РАН, 2001. – 233 с
15. Шапар В. Психологічний тлумачний словник / В. Шапар. – Х.: Прапор, 2004. – 640 с.
16. Admetlla, J.& Mar Serna, M. Manual de Mediación: Servicio de Derecho del Trabajo y Relaciones Laborales. – Madrid, 1998. – 45 p.
17. Certo S. Strategic management concepts and applications / S. Certo, P. Peter. – Irwin, 1994. – 198 p.

Матийків І.Н. Роль конфліктологічної компетентності керівника в створенні безпечних психологічних умов праці в педагогічному колективі

Уточнюється поняття конфліктологічної компетентності керівника навчального закладу в контексті компетентного підходу, визначена його структура і психологічні характеристики. Показано можливості застосування соціально-психологічного тренінгу як

средства формирования конфликтологической компетентности руководителей и профилактики конфликтов в педагогическом коллективе.

Ключевые слова: *конфликт, управление конфликтами в учебном заведении, конфликтологическая компетентность руководителя, компетенции, безопасные психологические условия труда, социально-психологический климат.*

Matiyuk I.M. Role of the leader's conflictological competence in creating of safe working conditions in pedagogical collective

A concept of conflictological competence of the head of the educational institution in the context of the competence-based approach is specified, its structure and psychological characteristics are defined. The possibilities of application of socio-psychological training as a means of forming of management conflictological competence and the prevention of conflicts in the pedagogical collective are shown.

Key words: *conflict, conflict management in an educational institution, conflictological competence of the head, competence, safe psychological working conditions, socio-psychological climate.*

УДК 159.923.2

С.О. Мащак

**ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ ОСОБИСТОСТІ
ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА**

Здійснено теоретичний аналіз причин, чинників, форм і рівнів професійного вигорання особистості, окреслено шляхи та засоби діагностики. Обґрунтовано негативний вплив дії феномена професійного вигорання на психічне здоров'я особистості, її становлення і подальший професійний розвиток.

Ключові слова: *професійне вигорання, емоційне виснаження, синдром вигорання, деперсоналізація.*

Постановка проблеми. Інформаційний динамізм, притаманний ХХІ століттю, та змінність соціально-економічних, суспільно-політичних, морально-духовних цінностей суспільства ставить перед особистістю безліч проблем. Одна з них – це обґрунтований професійний вибір, становлення і розвиток особистості професіонала. Від його позитивного вирішення залежить не тільки фізичне життя людини, але й особистісне самоствердження, психічне здоров'я та досягнення осо-

бистістю вершин «акме». Але, на жаль, часто професійна діяльність вносить свої негативні корективи у професійну діяльність людини. Монотонність інженерних і динамізм професій соціономічного типу часто специфічно впливають на взаємини у сфері «людина – людина» і за 5–10 років професійної діяльності професійні деформації викривляють і деперсоналізують особистість. Вона стає байдужою до раніше улюбленої професійної діяльності, знижується ефективність праці, знецінюється спілкування із професійною групою, професійні завдання виконуються на репродуктивному рівні, підвищується тривожність і переважають негативні емоційні переживання. Психологи констатують: дія поля професійного вигорання внаслідок внутрішнього накопичення особистістю негативних емоцій призводить до виснаження особистісних, емоційних та енергетичних ресурсів. Емоційне благополуччя фахівця є одним із визначальних факторів професійного життя, а повноцінне психічне здоров'я – важливою умовою професійної діяльності.

Стан дослідження. Зауважимо, що термін «професійне вигорання» вперше використав американський психіатр Х.Дж. Фрейденбергер для позначення психічного стану здорових людей, які постійно перебувають у емоційно перенавантаженій атмосфері у зв'язку з тим, що їх професійна діяльність вимагає інтенсивного спілкування. Подальші дослідження цього феномена стосувалися професійної діяльності медичного персоналу та працівників соціальної сфери.

Цю проблематику досліджували зарубіжні та вітчизняні психологи, а саме: М. Буриш, Г. Діон, К. Маслач, С. Джексон, Г. Сельє, В. Бойко, Н. Водоп'янова, Г. Ложкін, Н. Левицька, Л. Карамушка, Т. Зайчикова, В. Орел, Т. Форманюк, С. Максименко [1; 4; 5; 6; 7; 9; 11]. Аналіз літератури дає підстави робити висновки про те, що методи діагностики та вияви синдрому професійного вигорання у представників різноманітних професійних груп вивчали В.В. Бойко, Н.С. Водоп'янова, С. Джексон, К. Маслач, Г.І. Каплан, І.П. Куц, Г.Е. Робертс, Б.Дж. Седок, В.Є. Семеніхіна, К. Черніс, А.Є. Юр'єв; соціальних працівників – Т. Марек, спортсменів Б. Вайт, В. Могран, Р. Сміт, Р. Уейнберг, Р. Флиппин, А. Хакней; педагогів – Г.А. Пономарьова. Але описовий та епізодичний характер цих досліджень не дозволяє цілісно розкрити зміст цього феномена [12, с. 115].

Професор Каліфорнійського університету К. Маслач трактує професійне вигорання як синдром фізичного та емоційного виснаження, визначає його складові: розвиток негативної самооцінки, пасивне ставлення до роботи, втрата розуміння й співчуття. Психолог зазначає, що професійне вигорання – це не втрата творчого потенціалу, а емоційне виснаження, що виникає на тлі стресу у процесі міжособистісного спілкування [7].

Професійне вигорання як стресова реакція є наслідком тривалих напружень середньої інтенсивності, тому, синтезуючи визначення стресового процесу за Г. Сельє (стадій тривоги, резистентності, виснаження), погоджуємося, що цей синдром можна вважати третьою стадією зі стійким і неконтрольованим рівнем збудження.

У психологічній літературі проблема професійного вигорання розглядається у межах трьох основних напрямів: що це явище є виявом синдрому хронічної втоми, стану фізичного, психічного, емоційного виснаження, який є наслідком тривалого перебування в емоційно перевантажених ситуаціях спілкування; професійне вигорання – це двовимірна модель, що складається з емоційного виснаження та деперсоналізації; трикомпонентна система, що охоплює емоційне виснаження, деперсоналізацію; редукцію особистісних прагнень [2, с. 56].

Російський психолог В. Бойко виокремлює емоційне вигорання як вироблений особистістю механізм психологічного захисту у вигляді повної або часткової відсутності емоційного реагування у відповідь на психотравмуючий вплив [1, с. 59].

Синтезуючи загальновідомі наукові підходи, вважаємо, що професійне вигорання – це синдром емоційного, розумового і фізичного виснаження через тривале емоційне навантаження. Його негативними проявами є депресивні стани, почуття втоми, спустошеність, негативна професійна установка, небажання передбачати позитивні результати у власному житті та професії.

Як соціально-психологічний феномен, синдром професійного вигорання є стереотипом емоційної, а частіше всієї професійної поведінки. Частково вигорання – це функціональний стереотип, оскільки дозволяє особистості дозувати і економно використовувати енергетичні ресурси, а з іншого – це дизфункціональний наслідок вигорання, який негативно впливає на виконання професійних ролей, професійну діяльність, психічне здоров'я та психологічне благополуччя особистості [8, с. 13].

Мета статті – обґрунтувати сутність феномена професійного вигорання особистості, його структурних складових та наслідків для психічного здоров'я і професійного вдосконалення фахівця.

Виклад основних положень. Особливості синдрому професійного вигорання найбільш яскраво виявляються у так званій групі ризику – професії у системі «людина – людина». Фахівці цієї системи повинні постійно виявляти комунікативну компетентність, інтенсивно спілкуватись з іншими, бути відповідальними. Щоденні емоційні навантаження потенційно несуть небезпеку тяжких переживань, пов'язаних із професійною діяльністю [1, с. 39].

Процес розвитку професійного вигорання – це поступове накопичення негативних емоцій, котрі не мають адекватного виходу, особистість демонструє зростання напруги у спілкуванні з колегами по роботі, друзями та знайомими; поступово емоційна хронічна втома переходить у фізичну; спостерігаються розлади сну і як наслідок – людина не має сили працювати. Поступово хронічна втома викликає стан апатії та депресії, спалахи роздратування, почуття напруги, дискомфорту. Погоджуючись із американськими дослідниками К. Маслач і С. Джексон, вважаємо, що професійне вигорання – це синдром емоційного виснаження, деперсоналізації і редукції особистих досягнень [7].

Емоційне виснаження виступає основною складовою професійного вигорання: почуття емоційного спустошення, втоми породжується власною роботою. Емоційне виснаження виявляється як емоційне тло, байдужість або емоційна перенасиченість [6, с. 99].

Деперсоналізація проявляється як деформація стосунків із іншими, цинічне ставлення до праці.

Редукція особистих досягнень – це хворобливе та нав'язливе усвідомлення фахової некомпетентності в своїй професійній сфері, усвідомлення відсутності результативності, тенденція до негативного оцінювання себе, своїх професійних досягнень та успіхів, обмеження можливих шляхів професійного зростання.

Структурними компонентами синдрому професійного вигорання є емоційне виснаження, деперсоналізація та некомпетентність у певній галузі. Професійне вигорання слід розглядати як процес професійної кризи, пов'язаної з трудовою діяльністю та порушенням міжособистісних стосунків [9, с. 36].

Цікавим науковим підходом до вивчення професійного вигорання особистості, котрий водночас дозволяє здійснювати первинну діагностику цього явища, є класифікація Дж. Гринберга, який розглядає емоційне вигорання як процес, що охоплює 5 стадій. *Перша* стадія емоційного вигорання – це «медовий місяць»: працівник спочатку отримує задоволення від професії і з ентузіазмом виконує завдання. Проте, що більше стресових ситуацій у професійній діяльності, то менше задоволення він отримує. На *другій* стадії з'являється втома, апатія, безсоння. За відсутності додаткової мотивації, стимулювання працівник втрачає інтерес до трудової діяльності, зникає зацікавленість працювати продуктивно, виникають порушення трудової дисципліни. Надто висока мотивація призводить до професійного виснаження працівника: надміру використовуються внутрішні ресурси, але це ще не завдає шкоди здоров'ю. Хронічні симптоми на *третьій* стадії виявляються так: надмірна праця, відсутність чергування праці із відпочин-

ком викликає фізичну втому та захворювання, психологічні переживання, роздратованість, загострену озлобленість і безсилля. Четверта стадія кризова: розвиваються хронічні захворювання, внаслідок яких людина частково або повністю втрачає працездатність, підсилюється переживання незадоволення собою, обраною професією та власним життям. На п'ятій стадії емоційного вигорання усі фізичні та психологічні проблеми переходять у гостру форму, а небезпечні захворювання розпочинають загрожувати життю людини. Отож, проблеми у професійній діяльності призводять до загрози кар'єрному зростанню фахівця [9, с. 25].

Модель професійного вигорання Б. Пармана, Е.А. Хартмана складається із чотирьох стадій, а її автори окреслюють цей феномен як фізичний та психологічний дискомфорт.

Зазначимо, що розвиток емоційного вигорання – це індивідуальний процес, котрий визначається розбіжностями в емоційно-мотиваційній сфері, а також умовами перебігу професійної діяльності. Вигорання відбувається поступово. I стадія триває 3–5 років, II стадія – 5–15 років, III стадія від 10 до 20 років, відтак призводить до загострення хронічних захворювань і спричиняє виникнення нових [4, с. 59].

Згідно з аналізом наукових досліджень цієї проблеми: основні зусилля психологів спрямовані на вияв чинників, що спричиняють професійне вигорання. Такими чинниками традиційно є особливості професійної діяльності, індивідуальні характеристики професіоналів, внутрішні аспекти діяльності [11, с. 85].

У класифікації В.В. Бойка подано низку зовнішніх і внутрішніх чинників-передумов, що зумовлюють професійне вигорання. Група організаційних чинників охоплює умови матеріального середовища, зміст роботи, соціально-психологічні аспекти діяльності, комунікативну компетентність, хронічну напруженість психоемоційної діяльності, підвищену відповідальність за виконання функцій та операцій [2, с. 133]. Психологічними дослідженнями виявлено: високий рівень вигорання тісно пов'язаний з пасивними тактиками боротьби зі стресом. Фахівці, що вміють активно протидіяти стресу, демонструють низький рівень професійного вигорання [2, с. 135].

Внутрішніми (індивідуально-особистісними) чинниками, які визначають емоційне вигорання, є схильність до емоційної ригідності, інтенсивна інтеріоризація (сприйняття і переживання) обставин професійної діяльності, слабка мотивація емоційної віддачі в професійній діяльності, етичні дефекти і дезорієнтація особистості [1, с. 120].

Емпіричне вивчення симптомів професійного вигорання у фахівців різних соціальних сфер дозволили нам класифікувати їх умовно на: фізичні, поведінкові і психологічні, зовнішні та внутрішні. До фі-

зичних входять: втомленість; відчуття виснаження; часті головні болі, зайва вага; безсоння. До поведінкових і психологічних: важкість праці; знищення професійного ентузіазму; відчуття розчарування; невпевненість; відчуття вини та непотрібності; дратівливість; підозрлість; ригідність; нездатність ухвалювати рішення; зловживання алкоголем або наркотичними засобами.

Зовнішні причини – це: соціальна та економічна нестабільність, криза ідейних, правових, духовних, моральних норм, низька соціально-правова захищеність особистості у суспільстві; внутрішні причини професійного вигорання; негативні суспільні стереотипи; негативний приклад керівників певних структурних підрозділів; низька моральна культура трудового колективу; відсутність перспективи професійного зростання; постійна фізична, емоційна та моральна втома; невідповідність умов праці, кваліфікації спеціаліста та матеріальному еквіваленту – заробітній платі.

Для діагностики професійного вигорання доцільно використовувати методика О. Рукавішнікова «Визначення психічного «вигорання», котра дозволяє вивчити три основні рівні – міжособистісний, особистісний, мотиваційний. Ця методика містить 72 твердження щодо відчуттів, пов'язаних з роботою, які відповідають 3 шкалам:

1) психоемоційне виснаження (ПВ) – процес вичерпання емоційних, фізичних, енергетичних ресурсів професіонала, що працює з людьми, яке виявляється у хронічній емоційній, фізичній втомі, байдужості та холодності у ставленні до людей з ознаками депресії та роздратованості;

2) особистісне віддалення (ОВ) – специфічна форма соціальної дезадаптації професіонала, що супроводжується зменшенням кількості контактів з оточенням, підвищенням роздратованості і нетерпачості в ситуаціях спілкування, негативізм у спілкуванні з іншими;

3) професійна мотивація (ПМ) – рівень робочої мотивації й ентузіазму у діяльності альтруїстичного змісту. Стан емоційної сфери оцінюють за показниками продуктивності професійної діяльності, оптимізму та зацікавленістю нею, самооцінкою професійної діяльності, рівнем успішності в роботі з людьми. Кількісна оцінка психічного вигорання за кожною шкалою здійснюється шляхом перетворення відповідей у трибальну систему і сумарного підрахунку балів, а нормативна таблиця визначає рівень психічного вигорання.

Діагностика емоційного вигорання за методикою російського психолога В. В. Бойка – це вияв напруження, резистенції та виснаження. Досліджуваним пропонують відповісти на 84 запитання, кожне з яких відповідає одному із провідних симптомів вигорання.

Напруження характеризується відчуттям емоційної виснаженості, втоми, зумовленої власною професійною діяльністю, яка виявляється у таких симптомах: людина сприймає умови роботи та професійні, міжособистісні стосунки як психотравмуючі; виникає незадоволеність собою як особою та професіоналом, власною професійною діяльністю; відчуття безвихідності ситуації, бажання змінити професійну діяльність; розвиток тривожності, посилення нервових і депресивних настроїв.

Резистенція як надмірне емоційне виснаженням, провокує виникнення та розвиток захисних реакцій, які формують людину як емоційно закриту систему, відсторонену, байдужу, а будь-яке емоційне залучення до професійних справ і спілкування викликає у неї відчуття перевтоми.

Третій компонент характеризується психофізичною перевтомою, спустошеністю, нівелюванням власних професійних досягнень, порушенням професійного спілкування, розвитком цинічного ставлення до професійної когорти, психосоматичними порушеннями.

Відповідно до представленого «ключа» підраховують: суму балів окремо для кожного з 12 симптомів вигорання; суму показників симптомів для кожної з 3-х фаз формування вигорання; підсумковий показник синдрому емоційного вигорання – це сума показників усіх 12-ти симптомів. За показником виразності прояву кожного із симптомів визначається фаза сформованості емоційного вигорання.

Зауважимо, що система консультацій, семінарів і тренінгів – це цілеспрямована профілактика професійного вигорання, діагностика наявних психічних станів, підбір дієвих психологічних прийомів, які може самостійно використовувати кожен фахівець, допомагати друзям, знайомим.

Профілактичні, лікувальні, реабілітаційні заходи вияву та подолання професійного вигорання особистості повинні сприяти обмеженню дії чинників стресу: зняття психічної напруги, підвищення професійної мотивації, вирівнювання балансу між витраченими зусиллями, матеріальною, моральною винагородою, соціальним схваленням.

З метою подолання професійного вигорання пропонуємо фахівцям використовувати технічні перерви, тайм-аути, ділові ігри для збереження психічного і фізичного здоров'я; оволодіти вміннями і навичками саморегуляції, релаксації, розширити коло спілкування за межі професійного, підтримувати хорошу фізичну форму, змінювати види діяльності на непрофесійні.

Цілеспрямована профілактика професійного вигорання передбачає розвиток умінь і навичок рівномірного розподілу професійних навантажень; швидке перелаштування з одного виду діяльності на інший; конструктивне вирішення конфліктів, підвищення професійної

майстерності та кваліфікації шляхом самоосвіти та короткострокового навчання, вивчення досвіду успішних фахівців.

Однією із важливих умов також є сформованість умінь адекватно розподіляти обов'язки у професійному та приватному житті. Вигорання посилюється лише тоді, коли межі між професійним та власним життям розпочинають стиратися, а професійна діяльність потребує значної частини часу [6, с. 21]. Для збереження психологічного здоров'я фахівця слід обмежувати професійну діяльність і не поширювати її на життя у сімейному чи родинному колі, взаємодію із друзями.

Якщо виникає загроза професійного вигорання, психологу та керівнику необхідно зважати на індивідуально-психологічні характеристики особистості, вивчити психологічний клімат у професійній групі, вдосконалити та покращити умови праці та відпочинку фахівця, вивчити характер професійних деформацій та особливості спілкування у професійній групі, переважаючи мотиви професійної діяльності.

Висновки. Професійне вигорання особистості – це соціально-психологічний феномен, зумовлений синдромом фізичного, розумового та емоційного виснаження, що призводить до розвитку негативної самооцінки, байдужого ставлення до професійної діяльності, деперсоналізації. Нами виокремлено групу чинників, які безпосередньо чи опосередковано зумовлюють професійне вигорання: організаційні та індивідуально-особистісні фактори діяльності, зокрема її ефективність, задоволеність нею, ідентифікація із професійною групою, мотиви діяльності, стан здоров'я. Професійне вигорання особистості – це результат негативного впливу професійної діяльності на поведінку та мислення, порушення їх психологічної структури, що призводить до звуження кола інтересів і потреб до суто професійних; це домінування у певній професійній групі особистісних якостей та оцінювання об'єктивної дійсності крізь призму професійних інтересів.

Водночас професійне вигорання особистості – це індивідуальний процес, причинами якого є поєднання комбінації суб'єктивних та об'єктивних чинників, які залежать від особистісних якостей людини, індивідуальної системи професійного розвитку та соціальної взаємодії.

Подальші перспективи дослідження вбачаємо у вияві та дослідженні впливу фактору професійної компетентності з метою професійного самозбереження фахівця та подолання негативних тенденцій професійного вигорання.

---

1. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других / В.В. Бойко. – М.: Наука, 1996. – 154 с.

2. Бойко В.В. Синдром эмоционального выгорания: диагностика и профилактика / В.В. Бойко. – СПб: Питер, 2008. – 336 с.
3. Бондаревська Л. Вплив психотравмуючих переживань на виникнення психічного вигорання / Л. Бондаревська. – К.: Либідь, 1996. – С. 59
4. Водопьянова Н.Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика / Н.Е. Водопьянова. – СПб.: Питер, 2008. – 336 с.
5. Знакова Т.А. Професійне «вигорання» керівників / Т.А. Занкова, А.С. Огнев // Управління персоналом. – 2003. – № 11. – С. 64–75.
6. Малец Л. Внимание: выгорание / Л. Малец // Персонал. – 2000. – № 5. – С. 99–102.
7. Маслач К. Професійне вигорання: як люди справляються [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.top-personal.ru>
8. Профілактика професійного вигорання працівників соціальної сфери: методичні рекомендації / за заг. ред. М.Л. Авраменка. – Всеукраїнський центр професійної реабілітації інвалідів. – Л., 2008. – 53 с.
9. Орел В.Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии. Эмпирические исследования / В.Е. Орел // Психологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 16–22.
10. Пономарева Г.А. Синдром «эмоционального выгорания» у педагогов, работающих с особыми детьми» и способы его профилактики в условиях образовательного учреждений / Г.А. Пономарева // Специальная психология. – 2006. – № 1 (7). – С. 48–57.
11. Трунов Д.Г. «Синдром згорання»: позитивний підхід до проблеми / Д.Г. Трунов // Журнал практичного психолога. – 1998. – № 5. – С. 29–37.
12. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, Т.В. Зайчикової. – К., 2006. – 365 с.
13. Freudenberger H.J. Staffburn-out / H.J. Freudenberger // Journal of Social Issues. – 1974. – 30. – Pp. 159–165

Машак С.О. Профессиональное выгорание личности как социально-психологическая проблема

Осуществлен теоретический анализ причин, факторов, форм и уровней профессионального выгорания личности, намечены пути и средства диагностики. Обосновано негативное влияние действия феномена профессионального выгорания на психическое здоровье личности, ее становление и дальнейшее профессиональное развитие.

Ключевые слова: *профессиональное выгорание, эмоциональное истощение, синдром выгорания, деперсонализация.*

Maschak S.O. Professional burnout of a personality as a socio-psychological problem

The theoretical analysis of the causes, factors, forms and levels of professional burnout of a personality is made. The ways and means of diagnosis are outlined. The negative impact of the phenomenon of professional burnout on the mental health of the individual, his formation and ongoing professional development are grounded.

Key words: *professional burnout, emotional exhaustion, burnout syndrome, depersonalization.*

ПСИХІЧНИЙ ОБРАЗ ЯК МОТИВАЦІЙНИЙ ЧИННИК І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Здійснено теоретичний аналіз психічного образу та визначено, які функції він виконує в житті людини. Розглянуто вплив образу на мотиваційну сферу особистості. Обґрунтовано доцільність і важливість вивчення механізмів формування психічних образів у сфері державного управління.

Ключові слова: психічний образ, психічні процеси, уявлення, мотив, стимул.

Постановка проблеми. Дослідження психічного образу вельми важливе, оскільки образ – складний і багатогранний феномен, без якого неможливе повноцінне функціонування психічних процесів, таких як пам'ять, мислення, емоційна та мотиваційна сфери особистості. Як центральна психологічна категорія образ є суб'єктивним відображенням реальності, який бере безпосередню участь у процесі прийняття рішень. Особливої уваги заслуговують психологічні механізми формування образу як детермінанти мотиваційної сфери, котра впливає на результативність людської діяльності. Врахування психологічних механізмів формування образу відкриває можливість цілеспрямовано впливати на мотиваційну сферу особистості. Дослідження образів є важливим і для державного управління, в процесі якого для отримання бажаного результату необхідним є створення дієвої системи мотивації, яка спонукатиме працівників та управлінців до ефективнішої праці. Мотивом може виступати образ як вербальний стимул, який є результатом бажаної мети. Образ бажаного результату діяльності має велике значення і для об'єктів, і для суб'єктів державного управління, оскільки виконує центральну роль у сприйнятті інформації, за надання розпоряджень, взаємодії суб'єктів та об'єктів державного управління, в процесі прийняття рішень.

Стан дослідження. Проблема образу не є новою і досліджувалася ще з античних часів у працях Платона, Арістотеля, Д. Юма, Р. Декарта, І. Канта та інших відомих філософів. З кінця XIX століття розглядається більш детально структуралістами, а саме: В. Вундтом, Е. Тітчинером, Ф. Гальтоном, З. Фрейдом, К. Юнгом та ін. З середини XX століття важливий внесок у дослідженні цієї проблематики зробили вчені-когнітивісти: А. Пейвію, Р. Солсо, Р. Стернберг, С. Косслін та ін.

Проблему образу також досліджували такі вчені, як С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, П.Я. Гальперін, Б.Г. Ананьєв, М.О. Бернштейн, Л.С. Виготський, В.П. Зінченко, С.Д. Смірнов, О.В. Морозов, Н.Д. Завалова, В.А. Пономаренко, А.О. Реан, Н.В. Бордовська та ін., які досліджували образ на різних рівнях психічної діяльності як відображення певного об'єкта, предмета чи події. За дослідження пізнавальних психічних процесів образ здебільшого згадується у Л.Ф. Бурлачука, М.Й. Варія, О.В. Винославської, С.Д. Максименка та ін.

Аналіз літературних джерел свідчить про те, що сьогодні на високому рівні в психології та нейрофізіології досліджено питання формування образів за допомогою пізнавальних психічних процесів. У сучасному світі образ знайшов своє практичне застосування в рекламі та PR-менеджменті. В цих сферах на свідомість людей впливають правильно сформованими образами, зважаючи на особливості та характеристики цільової аудиторії, наперед прогнозують реакцію на впливи та ймовірність відгуків на них. Недостатньо дослідженим залишається вплив образу на мотиваційну сферу в процесі здійснення державного управління.

Мета статті – розкрити образ як мотиваційний чинник в системі державного управління.

Виклад основних положень. Найперше визначимо механізми формування образу і на основі цього встановимо взаємозв'язок образу із мотиваційною сферою особистості, яка, на нашу думку, посідає важливе місце в процесах державного управління, а саме – за прийняття рішень, спілкування і взаємодії суб'єктів та об'єктів державного управління, надаючи та отримуючи розпорядження, та ін.

У психологічній літературі виділяють декілька видів образів, зокрема образи сприйняття, ейдетичні образи, фосфени, образи уяви та ін. У повсякденній діяльності, яка стосується сфери державного управління, здебільшого використовують образи-уявлення та образи сприйняття, які є відображеннями реальності, сформованими через органи відчуття. Образи уяви виконують функцію перетворення результатів минулого досвіду, це психічний процес, який полягає у створенні нових образів (уявлень) шляхом переробки матеріалу сприйняття і уявлень, одержаного в попередньому досвіді.

У психологічному словнику зазначено, що образом вважався «суб'єктивний феномен, який виникає в результаті предметно-практичної, сенсорно-перцептивної, мисленнєвої діяльності, що являє собою цілісне інтегральне відображення дійсності, в якому одночасно представлені основні перцептивні категорії (простір, рух, колір, форма, фактура тощо)» [1, с. 223].

А.О. Реан, Н.В. Бордовська, С.І. Розум пропонують розглядати образ як суб'єктивне відображення об'єкта, який впливає на внутрі-

шній світ людини і інтегрує в собі інформацію, яка надходить із зовнішнього середовища на основі сенсорних модальностей, завдяки чому в процесі формування він збагачується і коректується [2, с. 24].

Т.М. Березина, яка описує образи як відображення інтегрованої інформації, пропонує поділити їх на кілька порядків, де на кожному рівні відбувається інтеграція образів попереднього порядку.

Образи нульового порядку (без узагальнення наочної інформації), – це образи сприйняття (чуттєві, первинні), які є практично повним віддзеркаленням дійсності.

Образи першого порядку – вторинні образи. Це ейдетичні образи, будь-які образи, в яких людина намагається відтворити конкретну картину, яка виникає після заплющення очей і може зберігатися продовж секунд.

Образи другого порядку – це образи, які відповідають словами-інтеграторам, узагальнення наочної інформації, представленої в образах першого порядку.

Образи третього порядку узагальнюють інформацію (наприклад, слово «іграшка» є узагальненим стимулом для багатьох ляльок, пірамідок, зайчиків). Такі образи мають наочність (образ, що має форму, обсяг, структуру).

Образи четвертого порядку – це рівень граничного узагальнення конкретних образів, просторове утворення, тобто уявне виділення деякої ділянки простору у внутрішньому полі зору.

Образи п'ятого порядку – це слова-інтегратори, що виражають деякі категорії загальнолюдського значення, такі як справедливість, любов, добро, зло і т.п. [3].

Створення образів – важливий процес для життя та діяльності людини тому, що допомагає передбачити наслідки майбутньої діяльності, спрогнозувати реакцію інших на власні вчинки чи слова, уявити кінцевий результат діяльності та поетапний план дій.

В процесі мислення людина за допомогою уяви може маніпулювати збереженими в пам'яті образами, змінювати їх форму, розміри, пропорції відповідно до ситуації, яка виникла.

О.В. Морозов виділив п'ять функцій уяви, з яких, на нашу думку, очевидні й функції самого образу, та його роль у діяльності суб'єктів та об'єктів державного управління. Отже, за допомогою уяви, будуючи певний образ, можна:

1) відображати дійсність в образах і мати можливість користуватися ними, вирішуючи завдання (ця функція пов'язана з мисленням і органічно в нього включена);

2) регулювати емоційні стани (за допомогою своєї уяви людина здатна, хоча б частково, задовольняти багато потреб, знімати порожувану ними напруженість);

3) довільно регулювати пізнавальні процеси і стани, зокрема сприйняття, увагу, пам'ять, емоції (за допомогою майстерно викликаних образів управління може зважати на потрібні події, а також управляти сприйняттям, спогадами, висловами);

4) внутрішньо формувати план дій – здатність виконувати діяльність в умі, маніпулюючи образами (і суб'єкти, і об'єкти державного управління можуть уявляти собі образ того предмета або ситуації, який/яку вони хочуть створити або досягти);

5) планувати і програмувати свою діяльність, складати програми, оцінювати їх та уявляти процес реалізації [4, с. 89].

Т.В. Мельник виділила такі чотири функції, які виконують образи уяви: 1) побудова образу засобів і кінцевого результату предметної діяльності суб'єкта; 2) створення програми поведінки, коли проблемна ситуація є невизначеною; 3) продукування образів, які не програмують, а замінюють діяльність; 4) створення образів, які відповідають опису об'єкта [5].

Іншим підтвердженням важливості образів та їхнього значення в житті людини є дослідження, яке 1990 р. провів С. Косслін. У цьому дослідженні людей просили записати, як вони використовують образи [6, с.132]. З'ясувалося, що образи використовуються з такою метою: щоб мріяти (з чудовими результатами!); для запам'ятовування (список для закупів, метод локусів); емоційно/мотиваційно («візуалізація цілей»); даючи/отримуючи розпорядження; за розумової активності.

Отже, образ є суб'єктивним відображенням об'єктів, предметів і явищ, що формується за допомогою таких психічних процесів, як відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення. Провідну роль у формуванні образу виконує уява. В процесі формування образу на нього можуть впливати соціальне та природне середовище, емоції, досвід, стереотипи. Надзвичайно важливою є роль образу, який виступає результатом бажаної мети. В цьому випадку він впливає на мотиваційну сферу особистості, оскільки представляється нею як поетапний план дій. Перелічені вище функції образу використовуються в повсякденній людській діяльності, в тому числі в діяльності державних службовців.

Вважаємо, що важливою у сфері державного управління є функція образу як мотиваційного чинника, що виступає регулятором предметних дій, забезпечуючи їх адекватність предмету, засобів і умов. У діяльності мета виступає для суб'єкта у формі образу майбутнього результату. Такий образ передує самій діяльності. На його основі формуються плани, стратегія діяльності, сукупність конкретних дій, операцій і т. д. [7, с. 68]. Психічні образи результату майбутньої діяльності, як її мета, у сфері державного управління повинні використовувати

ватися у діяльності суб'єктів та об'єктів так, щоб вони могли оперувати цими образами, видозмінювати їх відповідно до умов.

Зв'язок образу із мотиваційною сферою особистості є очевидним і підтверджується у працях, на які вже неодноразово зроблено посилання. Варто окремо зважити на позиції А.В. Петровського та М.Г. Ярошевського, які вказують, що «ядерну» тріаду категорій психології становлять образ, дія і мотив [8].

Мотиваційна функція в управлінні є однією із основних. Для прикладу, Л.Е. Орбан-Лембрик стверджує, що, знаючи мотивацію працівників, можна достовірно спрогнозувати їхню реакцію на дії керівництва чи з'ясувати ті чи інші причини поведінки людей. З іншого боку, мотивація важлива й для самих керівників, оскільки вона зумовлює їхню поведінку за розв'язання управлінських завдань, стиль управління, тощо. Знання мотивації дає можливість керівникові вибрати певну тактику поведінки щодо колективу в цілому чи окремих його індивідів [9, с. 345].

Управлінська діяльність сама собою передбачає процес подвійної мотивації, тобто керівник повинен спонукати себе до досягнення певних цілей, а тоді шукати шляхи та методи для спонукання своїх підлеглих.

Мотивацією для керівника, згідно з твердженнями Л.Е. Орбан-Лембрик, можуть бути: особисті інтереси, які спрямовані на досягнення життєвого комфорту, збереження статусу в управлінській ієрархії, потреба в самоактуалізації, реалізації своїх можливостей, самовдосконаленні [9, с. 173–175]. В будь-якому випадку в свідомості управлінця є образ чи забезпеченої людини, якою він може стати в процесі реалізації своєї діяльності, чи солідної високоповажної особи, чи ін. Саме цей образ-мотив виступає основною рушійною силою і спонукає управлінця до певних дій.

Метод мотивації підлеглих є не менш важливим для здійснення державного управління. Мотивація працівників як одна із основних функцій управління потребує спеціальних умінь, наполегливості й розуміння характеру людей. В основі поведінки кожної людини лежать певні мотиви: прагнення, цінності, які зумовлюють спрямованість їхньої активності.

З огляду на потреби та особливості характеру своїх підлеглих державний службовець може зрозуміти їхню поведінку і визначити методи впливу на неї, подавати інформацію, тобто формувати образ ситуації, так, щоб у подальшому отримати бажаний результат, адже, даючи розпорядження, керівник має на меті побудувати у свідомості підлеглих певний образ майбутньої діяльності. Образ створеного мотиву закладається в свідомості і реалізується в процесі діяльності (чи то фізичної, чи розумової).

Державний управлінець за формування образу-мотиву обов'язково повинен зважити на фактори суб'єктивізму у діяльності своїх підлеглих. Ці фактори можуть і сприяти процесам управління, і сповільнювати, гальмувати їх, залежно від того, наскільки вони співвідносяться із інтересами та цілями колективу та окремо взятих його індивідів.

Працівники та управлінци будуть старатися при виконанні своєї роботи настільки, наскільки дієвою буде їх мотивація. В.Є. Льовкін виділяє п'ять основних факторів (або класів факторів), які визначають силу мотиву: значущість образу, досяжність мотиву, винагорода, задоволеність, справедливість [10].

На нашу думку, ці фактори безпосередньо стосуються сфери державного управління. Мотивуючи своїх підлеглих, державний службовець може впливати на результати їхньої діяльності через формування образу таким чином, щоб він співвідносився з їхніми життєвими потребами, тобто мають сформуватися уявлення про те, як досягнутий результат може вплинути на життя індивіда (чим вища нагальність життєвих потреб, чим більше в уявленнях індивіда досягнення мотиву може вплинути на життя в цілому, тим сильнішим є мотив). Що стосується досяжності мотиву, то в цьому випадку державний службовець має формувати реалістичний образ ситуації і зважати на особливості, умови середовища і здібності підлеглих. Іншим важливим фактором є винагорода – встановлення взаємозв'язку в процесі формування образу між результатом досягнутої мети і винагородою. Не менш важливим є фактори задоволення і справедливості.

Іншою важливою функцією образу як мотиваційного чинника у сфері державного управління є його здатність впливати на оцінку ситуації та на процес прийняття рішень. Образ ситуації формуються в свідомості індивіда на основі досвіду, стереотипів, поглядів, ставлень до ситуації та емоційних настроїв. Важливе місце в цьому процесі посідає досвід. Набуття досвіду, як і всі форми розвитку, є індивідуальною відмінністю в психологічних і поведінкових характеристиках. Важливе значення має те, яким був попередній досвід: позитивним чи негативним [11, с. 240].

Ще однією, не менш важливою, на нашу думку, функцією образу є його участь у процесі сприйняття людьми один одного. Державне управління не можливе без взаємодії об'єктів і суб'єктів управління, а також взаємодії між собою самих суб'єктів та об'єктів. У процесі спілкування і взаємодії люди на основі попереднього досвіду, зовнішнього вигляду інших людей, їх вчинків та поведінки роблять висновок про певні особистісні риси інших, прогнозують вчинки і завчасно налаштовуються на певні форми власної поведінки стосовно один одного.

Взаємодіючи згодом з людьми, які зовнішньо чимось нагадують індивіду тих, враження про кого вже зафіксувалися в його пам'яті, він не-свідомо розпочинає приписувати цим людям ті риси характеру, які входять у закріплену структуру його уявлень (каузальна атрибуція). Якщо ця структура правильна, то це сприяє швидкому формуванню точного образу іншої людини навіть за відсутності інформації про неї (*стереотипізація*) [12; 285]. Тобто в такому випадку образ виконує позитивну роль, але трапляється й таке, що образ формується на основі неправельного ставлення до людини. Оскільки це відбувається на підсвідомому рівні, то між людьми можуть виникнути неконтрольовані і некеровані взаємні антипатії. В майбутньому це може призвести до конфліктів на робочому місці, що негативно впливає на діяльність і взаємодію між суб'єктами та об'єктами в процесі управління.

Необхідно дослідити образ в сфері функціонування такої соціотехнічної системи, як державне управління. По-перше, образ безпосередньо впливає на мотиваційну сферу особистості, а отже, на поведінку людини. Створюючи потрібні образи, які виступають як мотив, можна управляти людською діяльністю. По-друге, образ впливає на процеси прийняття рішень. По-третє, дослідивши, як стереотипи впливають на формування образу, можна полегшити процес управління завдяки використанню готових еталонних образів ситуацій, тобто прийняття рішень в автоматичному режимі. По-четверте, через те, що образ є суб'єктивним і часто формується на основі досвіду, – це призводить до упереджень в оцінюванні ситуації чи прийняття рішення, які варто усунути для того, щоб можна було ефективно управляти людською поведінкою.

Висновки. Незважаючи на чималу кількість досліджень у сфері когнітивної психології, проблема образу актуальна та не досліджена до кінця, особливо на теренах нашої держави. У сфері управління образ виступає як регулятор предметних дій та як мотиваційний чинник. У процесі діяльності образ може виконувати і позитивну, і негативну роль, залежно від того, якою буде мотивація.

Необхідність подальших досліджень цієї теми полягає у тому, щоб визначити, як у цілому можна вплинути на поведінку людини за допомогою образів і сформованих еталонів. Бесіди з державними службовцями демонструють, що є зв'язок ефективності управління зі сформованими образами ситуації, але, на жаль, у державному управлінні характеристику образу ніхто не досліджував.

---

1. Психологический словарь / под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др.; Нач.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1983. – 448 с.

2. Реан А.А. Психология и педагогика / А.А. Реан, Н.В. Бордовская, С.И. Розум. – СПб.: Питер, 2002. – 432 с.
3. Березина Т.Н. Психические образы в структуре образной формы / Т.Н. Березина // Психология и психотехника. – 2012. – № 1. – С. 13–25.
4. Морозов А.В. Деловая психология: учебник для высших и средних специальных учебных заведений / А.В. Морозов. – СПб.: Издательство Союз, 2000. – 576 с.
5. Мельник Т. Образність як психологічна категорія / Т. Мельник // Горизонти образования. – Севастополь, 2003. – № 1. – С. 50–56.
6. Kosslyn, S.M.L. Mental imagery: Against the nihilistic hypothesis / S.M.L. Kosslyn, G. Ganis, & W.L. Thompson // Trends-in-Cognitive. – Sciences 7. – 2003. – 456 p.
7. Визуальный образ (Междисциплинарные исследования) / отв. ред. И.А. Герасимова; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН, 2008. – 247 с.
8. Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М.: Инфра-М, 1998. – 525 с.
9. Орбан-Лембрик Л.Е. Психология управління: навч. посіб. / Л.Е. Орбан-Лембрик. – 2-ге вид., доп. – К.: Академвидав, 2010. – 544 с.
10. Лёвкин В.Е. Основные факторы, определяющие силу мотива / В.Е. Лёвкин // Психика и Тело: материалы второй всероссийской научно-практической конференции [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://orgpsiholog.ru/motive-power.htm>
11. Мишишин М.М. Вплив психічного образу ситуації на процес прийняття рішень в системі державного управління / М.М. Мишишин // Вища освіта України. Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – Додаток 1 до № 1, Том 2. – 2012. – 410 с.
12. Скрипченко О.В. Загальна психологія: підручник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Каравела, 2009. – 464 с.

Мишишин М.Н. Психический образ как мотивационный фактор и его значение для государственного управления

Произведен теоретический анализ проблемы психического образа и определено, какую роль он выполняет в жизни человека. Рассмотрено влияние образа на мотивационную сферу личности. Обоснована целесообразность и важность изучения механизмов формирования психического образа и его роль в государственном управлении.

Ключевые слова: образ, психические процессы, представление, мотив, стимул.

Myschyshyn M.M. Mental image as a motivational factor and its role in the public administration

In this article a theoretical analysis of the problem of the image is made, and its functions in a human activity are determined. The influence of the image on the motivational sphere of personality is observed. The significance and importance of studying the mechanisms of forming mental images and their role in public administration are grounded.

Key words: image, mental processes, representation, motive, incentive.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ФЕНОМЕНА «ПРОФЕСІЙНА УСПІШНІСТЬ»

Проаналізовано концептуальні підходи до розуміння успішності особистості в професійній діяльності. Здійснено теоретико-психологічний аналіз наукових уявлень про природу успішності людини, зокрема висвітлено основні аспекти успішності в діяльності з позицій гуманістичного, психодинамічного, управлінського підходу.

Ключові слова: *успішність, самореалізація, самооцінка, самофактивність, акмеологія, професіоналізм, компетентність.*

Постановка проблеми. Сучасна психологічна наука володіє достатньо великим науково-емпіричним інструментарієм, однак суспільство розвивається шаленими темпами і вимагає постійного розширення кола досліджень психологічних аспектів професійної діяльності. Питання успішності сьогодні є одним із ключових аспектів особистісного розвитку, сучасне суспільство орієнтує людину на те, аби бути успішною, досягати належних результатів. Однією зі сфер самореалізації особистості є професійна діяльність, де проблема успішності вирішальна у процесі професійного становлення людини, її кар'єрного росту, саморозвитку та самовдосконалення як фахівця. Розробка психологічних підходів до вивчення професійної успішності – одна з актуальних тем, що потребує розвитку науково-емпіричних досліджень.

Стан дослідження. Аналізуючи останні наукові дослідження, зважимо на чималу кількість різноманітних публікацій щодо успішності у популярних виданнях і глянцевиx журналах, однак на її недостатню наукову розробленість. Виокремимо декілька підходів до розуміння успішності особистості в діяльності, зокрема особистісний підхід, що охоплює гуманістичні погляди А. Маслоу, психоаналітичний підхід З. Фройда, неофрейдистські погляди А. Адлера, соціально-когнітивну теорію А. Бандури, а також дослідження М. Чиксентмихаї, У. Джемса, Дж. Роттера. Представники управлінського підходу розглядають професійну успішність з позицій психології бізнесу, психології праці (Ф. Девіс, Д. Карнегі, Р. Фішер, Н. Хілл, Б. Душков, А.Корольов, Б. Смирнов), відштовхуючись від поняття «професіоналізму». В своїй єдності усі ці напрями та підходи дозволять сформувати сучасне розуміння феномена професійно успішної людини.

Мета статті – на основі аналізу психологічних підходів до розуміння природи успішності особистості сформувати сучасне наукове уявлення про феномен професійної успішності.

Виклад основних положень. Феномен успішності, хто така успішна людина, цікавить людство з давніх-давен. Проблема успіху – змістовний предмет семантичного, філософського та психологічного осмислення, в якій фокусуються основні теми людського буття. Психологічний підхід до проблеми успіху неможливий без розуміння місця життєвого успіху в системі цінностей, потреб, мотиваційно-вольової сфери особистості.

Згідно з гуманістичним світоглядом, успішність – ідеал розвинутої і вільної людини в гармонійній єдності з іншими людьми, суспільством і природою. Успішність розглядається як право кожної людини на щасливе життя. Людина – центр, навколо якого тяжіють основні атрибути успіху, і вона заслуговує на те, щоб бути успішною. Представники гуманістичного напрямку розглядають людину як особистість, як джерело невичерпних ресурсів, які вона використовує для особистісного росту та самореалізації. Згідно з теорією А. Маслоу, бажання самоактуалізації, розкриття своїх здібностей і талантів, зокрема в професійній діяльності, є вищою потребою людини. Успішною є та людина, що досягла вищого ступеня в ієрархії потреб особистості, задовольнила базові фізіологічні потреби, потреби в безпеці та комфорті та соціальні потреби, а отже тепер може ефективно самореалізувати себе професійно [6, с. 56].

Самореалізація як процес може супроводжуватись переживанням стану успішності. Успішність як психічний стан має певні ознаки, які визначають діяльність людини в соціумі. Це відображено в дослідженнях американського психолога угорського походження Михайла Чиксентміхаї. У роботі «Потік: психологія оптимального досвіду» («Flow: The Psychology of Optimal Experience») М. Чиксентміхаї ознайомлює читачів із теорією, згідно з якою люди найбільш щасливі, якщо перебувають в особливому потоковому стані, – який нагадує дзен, – стан повного єднання з діяльністю та ситуацією. Стан потоку можна вважати оптимальним станом внутрішньої мотивації, за якого людина повністю занурена в те, що вона робить. Цей стан супроводжується відчуттям, яке характеризується свободою, радістю, почуттям повного задоволення та майстерності, коли деякі потреби, в тому числі й базові, зазвичай ігноруються. Людина забуває про час, голод, свою соціальну роль тощо, відчуючи себе професійно успішною. А це вже може розглядатись як неусвідомлюваний психічний процес [10, с. 28].

Психоаналітичний підхід З. Фрейда пояснює успішність людини неусвідомлюваними інстинктами. Агресивність і сексуальність виступають засобами досягнення успішності. Проте за теорією Фрейда сучасна успішна людина, керуючись парціальними бажаннями ід та впливом соціально прийнятих норм (super-ego), не в змозі адекватно

реалізувати себе. На допомогу приходять захисні механізми психіки людини. Один із таких механізмів – сублімацію – Фрейд уважав найбільш прийнятною формою трансформації потягів людини. Відповідно, сублімація може забезпечувати успіх в професійній діяльності (наприклад, творчі, медичні професії) [8, с. 89].

Зигмунд Фрейд вважав, що невід'ємною частиною розвитку будь-якої людини з самого народження є нарцисизм, і був першим, хто використав цей термін у психології. Нарцисизм розглядається як риса характеру, іноді як його акцентуація, що характеризується певним рівнем самозакоханості, егоїзму та самовпевненості. Е. Моррісон стверджує, що дорослій людині розумна частина здорового нарцисизму дозволяє балансувати задоволеність своїх потреб щодо інших. Любов до себе, до того, що ти робиш, твориш і чим займаєшся, може бути запорукою професійної успішності [8, с. 98].

Неофрейдистські погляди А. Адлера на розуміння успішності полягали в тому, що на відміну від З. Фрейда вчений розглядає соціальний фактор. Характер людини формується під впливом її «життєвого стилю», тобто системи цілеспрямованих потягів, що закладаються у дитинстві. Рушійною силою, що змушує людину хотіти бути успішною, є соціальний інтерес. Саме завдяки цьому інтересу, на думку А. Адлера, реалізується потреба в досягненні успішності, самоствердженні особистості як компенсації «комплексу неповноцінності». Розвиток особистості залежатиме від того, яким чином цей комплекс буде компенсуватися [8, с. 122].

Віра в ефективність власних дій і очікування успіху від їх реалізації – один із ключових термінів соціально-когнітивної теорії Альберта Бандури. Цю віру вчений називає самоефективністю. Загальна самоефективність складається з конкретних самоефективностей, що існують у різних галузях людської діяльності. Самоефективність означає переконання людини в тому, що в складній ситуації вона зможе продемонструвати необхідну поведінку. Тобто віра в ефективність означає оцінку власної конкретно визначеної поведінкової компетентності. Те, чи зможе конкретна особистість в заданій ситуації досягти успіху, залежить не тільки від її власної компетентності. Для успішної діяльності важливі не стільки об'єктивні результати самі собою, скільки їх інтерпретація конкретно людиною і очікування успіху та позитивних результатів. Самоефективність розуміється А. Бандурою не як стабільна і статична характеристика, а як змінна, яка за своєю силою, узагальненістю і ступенем знаходиться у взаємній залежності від актуальної ситуації і попереднього досвіду індивіда. Вплив наслідків поведінки на самоефективність істотно залежить від того, яким чином людина сприймає і оцінює ці наслідки. Якщо у минулому досвід поведінки в

певному колі ситуацій (наприклад, вирішення певних професійних задач) був переважно негативним, то самоефективність у цій сфері буде низька, увага сфокусується на негативних наслідках, котрі будуть індивідуально проінтерпретовані, що понизить самоефективність у майбутньому. Відсутність самоефективності може бути істотною перешкодою у формуванні компетентності, активності людини, а отже і її успішності в конкретних видах професійної діяльності [1, с. 144].

Одним із важливих чинників, що впливає на процес цілеспрямованого отримання професійного досвіду, є вплив самооцінки і рівня домагань на успішність у професійній діяльності. Самооцінка входить до ядра особистості і істотно впливає на поведінку індивіда. Вона тісно пов'язана з рівнем домагань людини – ступенем важкості професійних цілей, які вона ставить перед собою. Самооцінка – оцінка особистістю себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Входячи до структури Я-концепції, самооцінка є важливим регулятором поведінки. Від самооцінки залежать взаємини людини з іншими, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач. Самооцінка впливає на успішність діяльності людини і подальший розвиток особистості. В основі рівня домагань лежить така оцінка своїх здібностей, збереження якої стає для людини потребою. Розбіжність між домаганнями і реальними можливостями людини призводить до того, що вона розпочинає неправильно себе оцінювати, унаслідок чого її поведінка стає неадекватною (виникають емоційні зриви, підвищена тривожність, агресивність і ін.), що суттєво знижує її успішність. Люди з реалістичним рівнем домагань відрізняються упевненістю в своїх силах, наполегливістю в досягненні мети, більшою продуктивністю, критичністю в оцінці професійних результатів. За класичною концепцією У. Джемса уявлення про актуалізацію Я-концепції покладене в основу поняття самооцінки, яке визначається як математичне відношення реальних досягнень індивіда до його домагань. Отже, самооцінка прямо пропорційно залежить від успішності індивіда і обернено пропорційно від його рівня домагань [3, с. 102].

Самооцінка також може взаємообумовлюватися спрямованістю локусу контролю. Інтернальний локус контролю відповідає пошуку причин поведінки в собі, поясненні обставин і ситуацій в житті власними діями, приписуванні відповідальності за результати діяльності собі. Екстернальний локус контролю притаманний людям, котрі пояснюють практично все, що з ними відбувається, зовнішніми обставинами, оточенням. Згідно з теорією «локусу контролю» Дж. Роттера люди з внутрішнім, інтернальним локусом контролю частіше досягають творчих і професійних успіхів. Вони більш впевнені у собі, наполегливі та послідовні в досягненні поставлених цілей, врівноважені, самокритич-

ні та незалежні. Схильність до зовнішнього локусу контролю виявляється разом із такими рисами, як невпевненість у своїх можливостях, неврівноваженість, прагнення відкласти реалізацію намірів на невизначений термін, тривожність. За неможливості впливу на перебіг подій, у осіб із зовнішнім локусом контролю переважно формується безпорадність і зниження пошукової активності, на відміну від осіб із внутрішнім локусом контролю [8, с. 64].

Представники психології бізнесу та управління розглядають успіх як уміння досягати поставлених перед собою цілей і ефективність цих досягнень визначає загальну успішність людини. На думку І.І. Ткачук, представники прагматичної бізнес-психології (Ф. Девіс, Д. Карнегі, Р. Фішер й У. Юрі, Н. Хілл та ін.), які наголошують на діловому спілкуванні, розглядають успіх як здатність людини досягати особистих цілей. Успішна особистість – це наполеглива, діяльна, активна людина, що досягла вершин матеріального процвітання, кар'єрного росту, слави й тому в змозі насолоджуватись різноманітними життєвими благами. Ці дослідження зводяться до розробки універсального алгоритму досягнення успішності. Розробки в контексті цього підходу підкріплюються постулатами сучасних напрямів психології, зокрема такого як нейролінгвістичне програмування (НЛП). Представники НЛП пов'язують успішність людини з опануванням нею найрізноманітнішими психотехнологіями майстерного спілкування, структурування та систематизації цілей в житті, самоконтролю тощо [7, с. 142].

Аналізуючи концептуальні підходи до розуміння успішності в психології, слід також зважити на те, що в багатьох дослідженнях успішність як соціопсихологічний феномен розглядається в контексті діяльності як такої.

Дослідники управлінського підходу в психології праці (Б.А. Душков, А.В. Королев, Б.А. Смирнов) «успішність діяльності» визначають як характеристику діяльності, що охоплює продуктивність праці, якість кінцевого результату, швидкість, безпомилковість трудових дій. За оцінки успішності діяльності слід урахувувати також фізіологічні затрати, які необхідні для вирішення професійних задач. Успішність діяльності також тісно пов'язана з інтелектуальною, мотиваційною та емоційно-вольовою сферою особистості, вона залежить також від індивідуальних психофізіологічних та типологічних особливостей особистості [2, с. 277].

Успішність професійної діяльності є основним предметом досліджень у різних галузях наук. Частково цю проблематику розробляє і акмеологія – наука, що вивчає закономірності і механізми розвитку людини на стадії її зрілості і за досягнення нею найвищого ступеня в цьому розвитку – акме. Використовуючи поняття «зрілість», не можна

не вказати і на таке поняття, як «особистісна зрілість», що може слугувати фундаментом розвитку професійної успішності. О. Штепа дає таке визначення особистісної зрілості: це психологічне новоутворення зрілого періоду життя людини, яке становить динамічну особистісну структуру, пропріум, важливий для його ідентичності; особистісна зрілість є одночасно інтегральним критерієм особистісного зростання та виявом особистісного потенціалу людини, тобто її життєстійкості у здійсненні своєї життєвої стратегії; особистісна зрілість забезпечує людині можливість вибору моральних цінностей як пріоритетних [9, с. 66]. Отже, за дослідження успішності професійної діяльності слід враховувати особистісну зрілість як один із факторів її формування. Водночас вищий ступінь зрілості людини – акме – це багатовимірний стан людини, що показує, наскільки вона реалізувалась як особистість, спеціаліст, громадянин, батько тощо. Основними умовами досягнення людиною вершини в своєму розвитку, що визначається як акме, є активна творча діяльність, потреба в активному саморозвитку, самонавчанні і самовихованні. Основним критерієм самовдосконалення особистості є успішність її самовираження і самоствердження в суспільстві. Тому головні властивості акме – професіоналізм і креативність. Остання виражається в творчій спрямованості особистості в професійній діяльності і є одним із компонентів особистісної зрілості. Професіоналізм є основою успішності в професійній діяльності, а відповідно і успішності в житті. Він дозволяє довести до досконалості вміння і навички, максимально розкрити можливості людини [4, с. 157].

Професіоналізм – особлива властивість людей систематично, ефективно і надійно виконувати професійну діяльність в різноманітних умовах. Поняття «професіоналізм» використовується в різних значеннях. У першому маються на увазі нормативні вимоги професії до особистості людини (нормативний професіоналізм). Реальний професіоналізм – наявність у людини необхідного нормативного набору психологічних особливостей, коли професіоналізм виступає внутрішньою характеристикою індивіда. Професійне виконання праці – це завжди виконання її на високому рівні. Ключовим аспектом реального професіоналізму є компетентність. Це поєднання психічних якостей, психічний стан, що дозволяє діяти самостійно і відповідально, здатність і вміння людини виконувати визначені трудові функції. Поняття компетентності вужче, ніж поняття професіоналізму [5, с. 94].

Щодо досліджень компетентності в структурі успішності професійної діяльності слід зважити на дослідження таких учених, як Л. Пітер та Д. Даннінг, Дж. Крюгер. Принцип Пітера – положення, що формулюється так: в ієрархічній системі праці будь-який працівник

сягає рівня своєї некомпетентності. Згідно з цим принципом, людина, що працює в будь-якій ієрархічній системі, підвищується кар'єрною драбиною доти, поки не обійме таку посаду, коли не зможе впоратися зі своїми обов'язками повною мірою. Цей рівень і називається «рівнем некомпетентності». На цьому рівні працівник «застрягне» і знаходитиметься до тих пір, поки не покине систему (тобто не звільниться, не помре чи не вийде на пенсію). Автор принципу пояснює це тим, що, як правило, за наявності вакансії керівництво обирає кандидата з тих працівників, до яких немає претензій. Якщо він виявить успіхи на цій посаді, то зможе стати кандидатом на вищій посаді. Отож, поки працівник виявляє компетентність, доти він кар'єрно зростає. Проте рано чи пізно він опиниться на посту, де його компетентність буде нижча, він припинить претендувати на вищу посаду і його просування вверх завершується [12, с. 2].

Ефект Даннінга-Крюгера – когнітивне спотворення, яке полягає в тому, що люди з низьким рівнем кваліфікації роблять хибні висновки і приймають невдалі рішення, але не здатні усвідомлювати свої помилки через низький рівень компетентності. Це призводить до виникнення в них завищених уявлень про свої вміння, тоді як справді висококваліфіковані працівники схильні применшувати свої здібності і бути недостатньо впевненими в своїх силах, вважаючи інших більш компетентними [11, с. 6].

Звісно, що дія ефекту Даннінга-Крюгера та дія принципу Пітера залежить від індивідуально-психологічних особливостей працівників щодо переживання стану успішності в професійній діяльності, але в більшості випадків, на думку вчених, ці феномени виникають в процесі професійної реалізації особистості. Те, чим ми володіємо, чи те, ким ми є, або ж те, де ми знаходимося і чим займаємося, не робить нас успішними чи неуспішними. Нас робить такими те, що ми думаємо про це і як до цього ставимося. Так, наприклад, дві людини можуть працювати на однакових посадах, мати однакову заробітну плату, бути компетентним висококваліфікованим працівником, професіоналом, але один може бути успішним, а інший – ні. Тому надзвичайно важливим засобом досягнення успішності є сама особистість і процес переживання, сприймання і ставлення до успішності в професійній діяльності.

Висновки. Отже, теоретико-психологічним підґрунтям розуміння поняття «професійна успішність» є різноманітні підходи, зокрема гуманістичний, психодинамічний, управлінський. Категорія «професійна успішність» сформувалась на стику психології особистості та психології праці. З одного боку, це – особливий психічний стан; сукупність особистісних якостей індивіда, що є запорукою його самореалізації в професійній діяльності, а з іншого – це високий рівень професіоналізму, що виявляється в зрілості, компетентності, досягненнях.

Перспективи подальших досліджень. Професійна успішність – динамічне явище, тому дослідження процесу досягнення успішності є змістовним предметом майбутніх наукових розробок. Відкритим залишається питання оцінки професійної успішності та визначення її критеріїв, що є актуальним предметом подальших наукових досліджень.

---

1. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура; пер. з англ. под ред. Н.Н. Чубарь. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.

2. Душков Б.А. Энциклопедический словарь: психология труда, управления, инженерная психология и эргономика / Б.А. Душков, А.В. Королев, Б.А. Смирнов. – М.: Акад. Проект: Фонд «Мир», 2005. – 846 с.

3. Захарова А.В. Психология формирования самооценки / А.В. Захарова. – Минск: НИО, 1993. – 100 с.

4. Кузьмина Н.В. Акмеология качества профессиональной деятельности специалиста / Н.В. Кузьмина, С.Д. Пожарский, Л.Е. Паутова. – СПб., Коломна, Рязань, 2008. – 76 с.

5. Лигинчук Г.Г. Психология профессиональной деятельности / Г.Г. Лигинчук. – М.: МИЭМП, 2010. – 325 с.

6. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с.

7. Ткачук І.І. Теоретичні засади дослідження проблеми успіху особистості в діяльності / І.І. Ткачук // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. – Вип. 15, книга 1. – Кам'янець-Подільський: Видавецьк ПП Зволейко Д.Г., 2011. – С. 139–147.

8. Холл К.С. Теории личности / К.С. Холл, Г. Линдсей. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. – 592 с.

9. Штепа О. Феномен особистісної зрілості / О. Штепа // Соціальна психологія. – 2005. – № 1 (9). – С. 62–77.

10. Farmer D. «Flow» and Mihaly Csikszentmihalyi, 1999. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://austega.com/gifted/16-gifted/articles/24-flow-and-mihaly-csikszentmihalyi.html>

11. Kruger J. Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments / J. Kruger, D. Dunning // Journal of Personality and Social Psychology. – 1999. – № 77 (6) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gagne.homedns.org/~tgagne/contrib/unskilled.html>

12. Pluchino A. The Peter Principle Revisited: A Computational Study / A. Pluchino. – Catania, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arxiv.org/pdf/0907.0455v3.pdf>

Назар Ю.О. Психологические подходы к концептуализации феномена «профессиональная успешность»

Проанализированы концептуальные подходы к пониманию успешности личности в профессиональной деятельности с точки зрения психологии. Произведен теоретико-психологический анализ научных представлений о природе успешности человека, в частности освещены основные

аспекты успешности деятельности с позиций гуманистического, психодинамического, управленческого подходов.

Ключевые слова: успешность, самореализация, сублимация, нарциссизм, самооценка, самоэффективность, акмеология, личностная зрелость, профессионализм, компетентность.

Nazar Y. Psychological approaches to the conceptualization of the phenomenon of «professional success»

The article analyzes the conceptual approaches to understanding the success of the individual in the profession in terms of psychology. Theoretical and psychological analysis of scientific knowledge about the nature of human progress is made. In particular, the key aspects of success from the standpoint of humanistic, psychodynamic, managerial approach are highlighted.

Key words: success, self-actualization, sublimation, narcissism, self-esteem, self-efficiency, acmeology, personal maturity, professionalism and competence.

УДК 159.9

М.І. Попова

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ КОГНІТИВНОГО СТИЛЮ ЯК ЧИННИКА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Розроблено модель когнітивного стилю як чинника професійної компетентності різних видів діяльності. Когнітивний стиль як чинник професійної компетентності розглянуто в двох основних площинах: як індивідуально-типологічну властивість і як регулятор діяльності у чотиривимірній системі координат, що відображає тлумачення когнітивного стилю з боку особистісно-центрованого, когнітивно-центрованого, особистісно-когнітивно-центрованого та поведінково-центрованого аспектів.

Ключові слова: когнітивний стиль, властивості темпераменту, інтелектуальні здібності, професійна компетентність.

Постановка проблеми. У період подолання криз важлива професійна компетентність різних видів діяльності, ефективність якої значною мірою досягається завдяки індивідуально-типологічним властивостям, важливу роль з-поміж яких виконують когнітивні стилі. Якщо когнітивні стилі працівника відповідають конкретній діяльності, ефективність праці досягатиметься без особливих зусиль, на відміну від осіб, когнітивні стилі яких невідповідні їй. Відтак у першому випадку отримуємо значно менші затрати на професійне навчання та розвиток, меншу виснаженість працівників, а також, що найбільш важливо, – вищий рівень професійної компетентності. Отже, когнітивно-стильову

організацію можна вважати психологічним аспектом ефективної регуляції та оптимізації різних сфер професійної діяльності, що є важливим моментом для підбору персоналу.

Стан дослідження. Розвиток психології когнітивних стилів представлений в закономірній еволюції від інтелектуальної інтерпретації до особистісної обумовленості та соціальної детермінації. На загал є два погляди на положення когнітивного стилю: 1) індивідуальна позиція описує когнітивний стиль як властивість особистості, яка пов'язана з особливостями пізнавальних процесів і поведінки. Відтак індивідуальність людини визначає її стиль; 2) зовнішня позиція акцентує на особливостях діяльності людини, від яких залежить її стиль. А це означає, що особливості діяльності людини визначають її стиль.

У сучасній психології побутує думка про «зближеність» індивідуальної та зовнішньої концепції когнітивного стилю, внаслідок зміни традиційної парадигми когнітивного стилю як суто процесуальних формально-динамічних особливостей пізнавальних актів, до детальнішого аналізу їх природи та ролі у пізнавальних процесах [4]. Когнітивний стиль є характеристикою не лише процесів когнітивного відображення, а й поведінки та діяльності загалом. Схожої думки дотримується Ю. Черненко, згідно з якою когнітивний стиль, не будучи структурним компонентом особистості, є формою її вияву [15]. Когнітивний стиль можна уявити як площину перетину особистості і діяльності. А це означає, що когнітивні стилі реалізуються в двох площинах: внутрішній (шляхом об'єднання індивідуально-психологічних параметрів) та зовнішній (шляхом використання людиною різних типів взаємодії із середовищем) [3]. Чітку класифікацію щодо хронології різних напрямів виникнення когнітивних стилів дали Е. Григоренко та Р. Стернберг, виокремивши три позиції: 1) когнітивно-центровану; 2) особистісно-центровану; 3) поведінково-центровану [23]. Ця класифікація подає різні аспекти тлумачення когнітивного стилю ніби на основі систем координат, згідно з якою він знаходяться на межі цих трьох підходів.

Мета статті – розробити та обґрунтувати модель когнітивного стилю як чинника професійної компетентності різних видів діяльності.

Виклад основних положень. Аналізуючи наведені вище погляди стосовно різних аспектів тлумачення когнітивного стилю, розглядаємо когнітивний стиль з погляду еволюції його виникнення, спираючись значною мірою на класифікацію Е. Григоренка та Р. Стернберга, додавши один об'єднувальний підхід, який komponує особистісно-орієнтований та пізнавально-орієнтований аспекти, оскільки сучасні вчені дедалі частіше звертаються до інтегративної взаємодії цих двох поглядів за трактування когнітивного стилю. Виокремлено чотири фо-

куси аналізу певних аспектів когнітивного стилю: когнітивно-центрований, особистісно-центрований, особистісно-когнітивно-центрований та поведінково-центрований.

На підставі аналізу основних підходів до дослідження когнітивного стилю, його значущості у структурі індивідуальності поряд із властивостями темпераменту та інтелектуальними здібностями, а також тлумачення як особистісної predisпозиції успішності різних видів діяльності [7; 8], розроблено модель когнітивного стилю як чинника професійної компетентності різних видів діяльності (див. рис. 1).

Модель розташована на чотиривимірній системі координат, що відображає тлумачення когнітивного стилю з боку чотирьох аспектів: особистісно-центрованого, когнітивно-центрованого, особистісно-когнітивно-центрованого та поведінково-центрованого.

У представленій моделі когнітивний стиль як чинник професійної компетентності розглянуто на двох основних площинах: 1) когнітивний стиль як індивідуально-типологічна властивість; 2) когнітивний стиль як регулятор психічної діяльності. Кожна з площин розташована на різних осях координат.

Площина когнітивного стилю як індивідуально-типологічної властивості особистості представлена на трьох осях, що становлять особистісно-центрований, когнітивно-центрований та особистісно-когнітивно-центрований аспекти.

Когнітивний стиль як індивідуально-типологічна властивість особистості на особистісно-центрованій осі виступає психологічно-детермінованою властивістю, що відображає властивості темпераменту. Темперамент є еволюційно необхідною складовою когнітивних стилів, які формують своєрідність когнітивної підсистеми [9; 10]. Відповідно, когнітивний стиль стосовно цієї осі виконує функцію індивідуального самовираження, оскільки пронизує психобіологічну базу людської індивідуальності. Когнітивно-стильові параметри є залежними від особливостей нервової системи людини, тобто базові характеристики індивідуальності мають прояви в особливостях сприймання та опрацювання інформації. Когнітивні стилі розглядаються невіддільно у структурі індивідуальності, а властивості темпераменту – як детермінанти формування їхніх механізмів. Саме тому, спираючись на вищеведене, розглядаємо індивідуальні властивості темпераменту у контексті функціонування простіших за своєю природою структур (структур нижчого рівня) для когнітивних стилів. Отже, когнітивний стиль є психологічною властивістю індивідуальності, яка залежить від природи темпераменту і корелює з ним, а також є визначальним чинником індивідуальних відмінностей та регулятором поведінки.

Когнітивний стиль як індивідуально-типологічна властивість особистості на когнітивно-центрованій осі виступає організуючою структурою інтелектуальних здібностей оскільки з уваги на позиції Р.Гарднера, С. Мессіка, М. Теслі, Ю. Артамонової, І. Скотнікової, М. Холодної когнітивний стиль розглядається як механізм організації інтелектуальних здібностей, суб'єктивний інструмент організації [13], рівень регуляції інтелектуальної діяльності [2], характеристика інтелектуальної активності [22], стратегія інтелектуальної діяльності [11], характеристика інтелектуальних здібностей [14]. На когнітивно-центрованій осі виокремлюємо інтелектуально-організуючу функцію когнітивного стилю [27]. Розглядаючи зв'язки показників когнітивних стилів та інтелектуальних здібностей, акцентуємо на тому, що когнітивні стилі спрямовують інтелектуальні здібності, характеризують сферу інтелектуальної діяльності та визначають розвиток інтелектуального потенціалу, є організуючими чинниками інтелектуальної діяльності кожної людини.

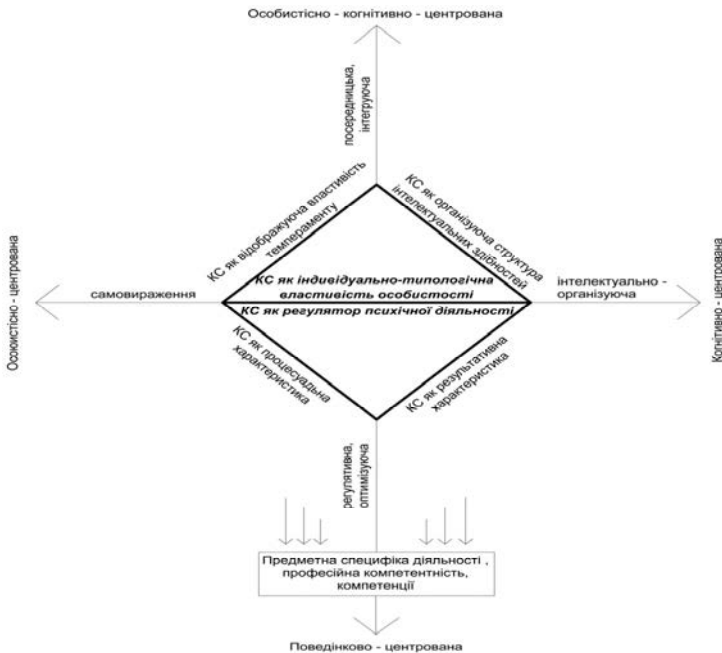

Рис. 1. Теоретична модель когнітивного стилю як чинника професійної компетентності з позиції чотиривимірної системи координат

Оскільки особистісно-когнітивно-центрована вісь є результатом поєднання особистісно-центрованої та когнітивно-центрованої осей, когнітивний стиль як індивідуально-типологічна властивість особистості відображає властивості темпераменту та виступає організуючою структурою інтелектуальних здібностей. Відтак, як зазначив Ю. Черненький, властивості темпераменту та інтелектуальні здібності виступають опосередковано через когнітивний стиль, а не самостійно [16]. Відповідно, когнітивний стиль виконую посередницьку [12] та інтегративну [5; 6; 25] функції.

З огляду на позиції А. Палія, М. Шкуратової, Н. Жбанкової, М. Кожевнікової, І. Григоренка та Р. Стернберга когнітивні стилі поза контекстом індивідуальних властивостей містять неповну інформацію про когнітивний потенціал, та не можуть впливати на результативність діяльності без взаємодії із особистісними рисами. Зважаючи на вищесказане, виокремлюємо площину когнітивного стилю як психологічного регулятора психічної діяльності, що розташована на поведінково-центрованій осі. Когнітивний стиль як процесуальна характеристика, визначає способи діяльності, а як результативна характеристика – успішність та ефективність діяльності. Це узгоджується з результатами досліджень М. Теслі, Т. Серегіної, Ю. Артамонової, Д. Чана, М. Кіртонна, Е. Куулз, Д. Дімова, Н. Аргани, С. Армстронга та інших [1; 2; 10; 13; 18; 19; 20; 21; 24], згідно з якими когнітивний стиль є значущим психологічним регулятором різних сфер професійної діяльності. Саме тому на поведінково-центрованій осі виокремлюємо регулятивну [2; 5; 14] та оптимізуючу [17] функції когнітивного стилю.

З метою ефективного прогнозування успішності кандидата до конкретної професійної діяльності слід дослідити його особливості когнітивно-стильової сфери, а отримані результати зіставити із розробленим психографічним профілем професії. Відтак очевидно, що за умови визначених параметрів когнітивних стилів для конкретної специфіки професійної діяльності, навчальний та тренінговий матеріал слід адаптувати до них. Якщо спиратися на думку, що когнітивний стиль є динамічним утворенням, неефективні когнітивні стилі можна спробувати модифікувати на ефективніші. Когнітивний стиль є проміжною ланкою між індивідуальністю та навколишнім середовищем. Тобто, не зважаючи на те, що володарем стилю завжди є людина, він завжди є способом якоїсь діяльності.

Висновки. Вихідними компонентами моделі виступають *когнітивний стиль як індивідуально-типологічна властивість особистості та регулятор психічної діяльності*, параметри яких є різними для відмінних видів професійної діяльності, а також, *предметна специфіка діяльності*,

професійна компетентність, її складові (компетенції). Когнітивний стиль можна уявити як площину перетину особистості і діяльності [3]. А це означає, що когнітивний стиль реалізуються в двох площинах: внутрішній (будучи індивідуально-типологічною властивістю особистості) та зовнішній (виступаючи регулятором психічної діяльності).

Як бачимо, сформована нами теоретична модель когнітивного стилю як чинника професійної компетентності не може містити окреслений перелік когнітивно-стильових параметрів, оскільки визначати значущі когнітивно-стильові параметри як чинники професійної компетентності необхідно для кожної конкретної специфіки професійної діяльності. Однак, представлена модель свідчить, що когнітивний стиль, як індивідуальна властивість психічної діяльності, будучи виявом особистісної організації та формою інтелектуальної активності, є вагомим психологічним регулятором і чинником успішності різних видів діяльності та має однакову схему впливу на професійну компетентність будь-якої діяльності.

На основі аналізу досліджень когнітивних стилів у структурі психічних властивостей встановлено, що когнітивні стилі, здійснюючи регулятивне забезпечення психічної активності індивідуальності, виявляються як механізм сполучення властивостей темпераменту та інтелектуальних здібностей. Отже, когнітивний стиль є індивідуальною властивістю яка, включаючи взаємодію особистісної та пізнавальної складових, виступає вагомим психологічним чинником професійної діяльності. Отож, трактування когнітивного стилю як чинника професійної компетентності поза контекстом інших індивідуально-типологічних властивостей, зокрема властивостей темпераменту та інтелектуальних здібностей, вважаємо не доцільним.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у визначенні оптимальних для різних видів професійної діяльності когнітивних стилів, що дасть змогу оптимізувати професійний відбір та професійно орієнтоване навчання.

---

1. Арганы Н.Ф. Когнитивно-стилевая дифференциация обучения как условие развития профессиональной компетентности будущего специалиста: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Нина Федоровна Арганы. – Иркутск, 2006. – 164 с.

2. Артамонова Ю.Г. Специфика когнитивных стилей психологов-консультантов на разных уровнях профессионализации: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Юлия Геннадьевна Артамонова. – М., 2006. – 227 с.

3. Жердецька Л.Л. Когнітивний стиль як чинник професійного становлення майбутніх психологів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л.Л. Жердецька. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.

4. Морозова И.С. Когнитивный стиль и стратегии решения познавательных задач / И.С. Морозова // Сибирская психология сегодня: Сборник научных трудов; под ред. М.М. Горбатовой, А.В. Серого, М.С. Яницкого. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2002. – С. 20–30.
5. Палій А.А. Когнітивно-стильові детермінанти індивідуальності / А.А. Палій // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – 2011. – Вип. 11. – С. 584–595.
6. Пісоцький О.П. Когнітивний стиль як чинник розвитку інтелектуального потенціалу майбутнього практичного психолога: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Олександр Петрович Пісоцький. – К., 2008. – 247 с.
7. Попова М.І. Особливості психодинамічних властивостей телефонних консультантів з різними когнітивними стилями / М.І. Попова // Освіта регіону. – 2011. – № 3. – С. 395–399.
8. Попова М.І. Типологія операціональних здібностей телефонних консультантів / М.І. Попова // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної АПН України; за ред. С.Д. Максименк. – 2011. – Т. XIII, част. 4. – С. 281–290
9. Русалов В.М. Темперамент и своеобразие когнитивной системы личности / В.М. Русалов, С.С. Парилис // Психологический журнал. – 1991. – Том 12. – № 1. – С. 118–123.
10. Серегина Т.Н. Черты личности и когнитивный стиль: взаимодействие и роль в успешности обучения: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Татьяна Николаевна Серегина. – Краснодар, 2001. – 149 с.
11. Скотникова И.Г. Когнитивные стили и стратегия решения познавательных задач / И.Г. Скотникова // Стиль человека: психологический анализ; под ред. А.В. Либина. – М.: Смысл, 1998. – С. 64–78.
12. Стиль человека: психологический анализ / под. общ. ред. А. Либина. – М.: Смысл, 1998. – 310 с.
13. Тесля М.А. Структура и динамика интеллектуальных способностей и когнитивных стилей в учебной и профессиональной деятельности: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Мария Александровна Тесля. – М., 2005. – 213 с.
14. Холодная М.А. Когнитивные стили: парадигма «других» интеллектуальных способностей / М.А. Холодная // Стиль человека: психологический анализ; под ред. А.В. Либина. – М.: Смысл, 1998. – С. 52–63.
15. Черненко Ю.П. Вплив когнітивного стилю вчителя на міжособистісні конфлікти з учнями: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Юрій Петрович Черненко. – К., 1999. – 201 с.
16. Черненко Ю.П. Стильова сфера особистості / Ю.П. Черненко // Практична психологія і соціальна робота. – 1999. – № 2. – С. 4–7.
17. Шкуратова И.П. Стилевой подход к исследованию личности: проблемы и перспективы / И.П. Шкуратова // Индивидуальные и стилевые особенности личности. – Ростов-на-Дону: ЮРГИ, 2002. – С. 29–45.
18. Armstrong S.J. Cognitive style and dyadic Interaction: A study of supervisors and subordinates engaged in working relationships / S.J. Armstrong. – England: University of Leeds, 1999.
19. Chan D. Cognitive misfit of problem-solving style at work: a facet of person-organization fit / D. Chan // Organizational behavior and human decision processes. – 1996. – V. 68. – № 3. – P. 194–207.

20. Cools E. Cognitive styles in business and management: a revive of development over the past two decades / Eva Cools // Vlerick leuven gent working paper series. – 2009. – № 2. – P. 2 – 47.
21. Dimov D. From opportunity insight to opportunity intention: The importance of person-situation learning match / D. Dimov // Entrepreneurship Theory & Practice. – 2007. – V. 31. – № 4. – P. 561–583.
22. Gardner R.W. Cognitive control: A study of individual consistencies in cognitive behavior / [R.W. Gardner, P. S. Holzmah, B.S. Klein eds] // Psychological issues. – 1959. – V. 1. – № 4. – P. 1–117.
23. Grigorenko E.L. Thinking styles / E.L. Grigorenko, R.J. Sternberg // International handbook of personality and intelligence; In D. Saklofske, M. Zeidner. – New York: Plenum, 1995. – P. 205–230.
24. Kirton M.J. Adapters and Innovators: Styles of creativity and problem solving / M.J. Kirton. – USA.: Routledge, 1989. – 234 p.
25. Kostlin-Gloger G. Sozialisation und cognitive stile / G. Kostlin-Glodger. – Weinheim: Beltz 1974. – 232 p.
26. Kozhevnikov M. Cognitive styles in the context of modern psychology: Towardan integrated framework of cognitive style / M. Kozhevnikov // Psychological bulletin. – 2007. – V. 133. – №. 3. – P. 464–481.
27. Witkin H.A. Field dependence and interpersonal behavior / H.A. Witkin, D.R. Goodenough // Psychological bulletin. – 1978. – V. 84. – № 4. – P. 661–689.

Попова М.И. Теоретическая модель когнитивного стиля как фактора профессиональной компетентности

На основе анализа современных исследований когнитивного стиля разработана модель когнитивного стиля как фактора профессиональной компетентности различных видов деятельности. Когнитивный стиль рассмотрен в двух основных плоскостях: как индивидуально-типологическое свойство и как регулятор деятельности в четырехмерной системе координат, отражающий толкования когнитивного стиля в личностно-центрированом, когнитивно-центрированом, личностно-когнитивно-центрированом и поведенчески-центрированом аспектах.

Ключевые слова: когнитивный стиль, свойства темперамента, интеллектуальные способности, профессиональная компетентность.

Popova M.I. Theoretical model of a cognitive style as a factor of professional competence

The model of cognitive style as a factor in the professional competence of different activities is developed on the bases of the analysis of the current research in cognitive style. Cognitive style as a factor of professional competence is considered in two main areas: as an individual and typological feature and as a regulator of the activity in the four-dimensional coordinate system that reflects the interpretation of the cognitive style from the perspective of an individual-centered, cognitive-centered, individual-cognitive-centered and cognitive-behavioral-centered aspects.

Key words: cognitive style, characteristics of temperament, intellectual abilities, professional competence.

ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ФАХІВЦЯ

Розглянуто проблему формування професійної свідомості спеціалістів екстремального профілю діяльності. Здійснено теоретичний аналіз підходів до розвитку особистості, визначено психологічні особливості, шляхи і засоби професійного розвитку фахівців екстремальних професій.

Ключові слова: професійна свідомість, екстремальні умови діяльності, проблемні ситуаційні завдання, професійна підготовка.

Постановка проблеми. Питання національної безпеки, збереження життя і здоров'я людей під час професійної діяльності завжди знаходилися в центрі уваги психології. Останнім часом перед психологічною наукою актуалізуються проблеми, пов'язані з аспектами діяльності працівників ризиконебезпечних професій.

Однією з актуальних проблем сьогодення є проблема підвищеної небезпеки життєдіяльності особистості. Впродовж існування людства, у зв'язку зі змінами умов життя, збільшується кількість спеціалізованих служб порятунку та ризикованих видів професій (пожежні, військові, рятувальники, охоронці, працівники правоохоронних органів тощо). Ці люди працюють в екстремальних умовах із постійною загрозою для їх здоров'я та життя. Для надання їм допомоги нагального вивчення потребують психічні зміни в структурі професійної свідомості особистості, що відбулися в результаті перебування в екстремальних умовах.

Стан дослідження. Аналіз вітчизняних і закордонних літературних джерел показав, що, попри наявність деяких праць [8; 10; 11], проблемі функціонування цілісної системи психологічного забезпечення діяльності в екстремальних і надзвичайних умовах приділяється ще мало уваги. Йдеться про опис структурних елементів системи психологічного забезпечення, завдань, функцій, етапів, методик тощо. Майже немає публікацій з проблем концептуалізації системи психологічного забезпечення діяльності в екстремальних умовах, що не дозволяє повною мірою вирішувати практичні завдання оптимізації діяльності в екстремальних ситуаціях за допомогою соціально-психологічних, психологічних і психофізіологічних методів.

Мета статті – здійснення теоретичного аналізу проблеми формування професійної діяльності спеціалістів екстремального профілю діяльності; визначення психологічних особливостей, шляхів і засобів професійного розвитку фахівців екстремальних професій.

Виклад основних положень. Робота в екстремальних умовах передбачає підвищений фактор ризику, дефіцит інформації і часу на обміркування, необхідність прийняття адекватного рішення, високу відповідальність за виконання задачі, наявність неочікуваних перепон. Це висуває підвищені вимоги до стану психічного здоров'я особистості. Сильні емоційні й фізичні навантаження створюють передумови до виникнення у представників ризикованих професій психічних, соматичних розладів, а також суїцидальної поведінки. В таких екстремальних умовах роботи важливими чинниками є стресостійкість та адаптивність особистості, за відсутності яких можливе емоційне вигорання. Зважимо також і на схильність до самопожертви у представників ризикованих професій, яка зумовлена альтруїзмом.

Саме поняття «екстремальний» (від лат. *extremum* – крайній) використовують для об'єднання понять максимуму і мінімуму. Екстремальні умови можуть створюватися не лише максимізацією (зверхдією), але й мінімізацією (дефіцитом) діючих факторів [9]. В обох випадках це призводить до подібних результатів. Проблемами екстремального способу життя та екстремальними видами діяльності займається порівняно молода галузь психології, яку визначають по-різному – психологія діяльності в екстремальних умовах, психологія праці в особливих умовах, екстремальна психологія, та екстремальна психопедагогіка.

Психологія діяльності в особливих умовах – одна із галузей психології, яка вивчає психологічні закономірності змін і відновлення психічної діяльності:

- особистості в умовах, що є екстремальними за своїм характером, пов'язані з дією стресових чинників підвищеної інтенсивності та несуть головним чином безпосередню небезпеку для життя та здоров'я її суб'єкта, пов'язані з безпосереднім ризиком чи загрозою для його життя та здоров'я під час і після виконання професійних обов'язків;

- інших осіб, що постраждали внаслідок дії зазначених чинників;

- пов'язані з цим аспекти психодіагностики, психотерапії, психокорекції, реабілітації та психопрофілактики [10].

За інтегральними оцінками, до таких категорії осіб можна віднести пожежників і рятувальників, співробітників правоохоронних, спеціалізованих органів, військовослужбовців, космонавтів, пілотів, моряків, охоронців, шахтарів, водіїв, спортсменів, працівників АЕС тощо, а також інших осіб, що стали жертвами подій, пов'язаних зі специфікою професійної діяльності зазначених категорій фахівців (ліквідація наслідків стихійного лиха, природних катаклізмів, боротьба з організованою злочинністю, корупцією, тероризмом, оперативно-розшукова діяльність, виконання миротворчої місії в інших країнах тощо).

Об'єктом дослідження, проектування психології діяльності в особливих умовах є факти й закономірності формування, функціонування суб'єктів діяльності (індивідуальних, групових) у різноманітних умовах середовища. Середовище також розуміється широко (як таке, що містить предметні, соціально-психологічні, психофізіологічні, організаційні, гігієнічні, естетичні складові, чинники безпеки діяльності тощо). Своєю чергою, діяльність в особливих умовах охоплює такі окремі її види як спілкування, гра, навчання та власне оперативно-службова та службово-бойова діяльність.

Змістом психології діяльності в особливих умовах є дослідження і/або проектування процесів, що характеризують суб'єкта діяльності (індивідуального, групового) у відповідних (таких, що враховуються чи проектуються) середовищах перебування (проектування, програмування, управління цією діяльністю) [8].

Робота в екстремальних умовах передбачає постійну загрозу для життя. В таких ситуаціях доволі чітко виявляються стійкі риси особистості, її установки. Однак, роль морально-психологічного фактору і професійної підготовки під час роботи людини в стресових ситуаціях не слід переоцінювати. Варто чітко уявляти, що навантаження, яке впливає на психіку людини під час загрози життю, – це насамперед навантаження на її нервову систему. Властивості ж нервової системи у кожної людини індивідуальні, а отже і навантаження по-різному впливає на працездатність різних людей. У деяких людей в момент, коли критична ситуація ставить високі вимоги до діяльності, настає етап психічної нестійкості.

Також постійна загроза для життя, що обумовлена підвищеним фактором ризику загинути в результаті нещасного випадку, аварії або катастрофи, може викликати різні специфічні психічні реакції особистості – від стану тривожності до розвитку різноманітних психічних розладів [7].

Робота в екстремальних умовах призводить до переживань кризових станів суб'єкта. Причиною таких станів є професійне вигорання, яке призводить до стресів і також неможливості адаптування до нових умов праці. Представники ж ризикованих професій є однією з категорій людей, яка схильна до переживання кризових станів. Як правило, професійна криза виявляється в трьох іпостасях: емоційному виснаженні, цинічній оцінці відношення до праці і її результатів, а також недостатності відчуттів власних досягнень. За емоційного вигорання людина почуває втому та виснаженість. У випадку цинічного ставлення до праці людина починає ненавидіти свою діяльність, а отже робота не дає бажаних результатів, відповідного почуття значущості і задоволення від зробленого.

Поведінка людини в екстремальних умовах, а також наслідки, які спричинені такими умовами на особистість, – усе це належить до

кола перспективних питань сучасної психології. В коло питань цієї науки входить дослідження динаміки формування професійної свідомості, діагностика, а також корекція психічних порушень особистості, яка перебувала або постійно перебуває в екстремальних умовах існування. Серед психічних відхилень, які діагностуються у таких людей, такі: порушення когнітивних психічних процесів, психічна дезадаптація, спектр психосоматичних розладів, афективно-шокові реакції, істеричні психози, різноманітні види неврозів тощо [2].

Професійна свідомість – це свідомість, яка розвивається й формується в процесі професіогенезу (розвитку особистості в професійній сфері життєдіяльності), разом із професійною мотивацією, професійним ставленням до світу, посідає ключову позицію, яка обґрунтовує постановку проблеми [1;4].

У психолого-педагогічній літературі є опис професійної свідомості як факт періоду вибору професії. Однак професійна свідомість фахівця формується в процесі усвідомлення професійного шляху й функціонує впродовж усіх етапів трудової діяльності.

Ж.П. Вірна вважає, що професійну свідомість можна розглядати як результат входження в професійну роль, у якій велике значення, на думку автора «життєвих кар'єр» Д. Сьюпера, має уявлення особистості про себе. Так, варіантом реалізації «Я-концепції» є професійна перевага і тип кар'єри. Також у професійну свідомість входять неповторні риси й особливості, пов'язані із специфікою індивідуальної життєдіяльності спеціаліста. Проте вибір майбутньої професії визначається наявністю у людини сукупності рис, власне яких вимагає певна сфера трудової діяльності. Саме ці професійні якості допомагають людині адаптуватися до вимог фаху й самореалізуватися в ньому [3, с. 78].

Професійна свідомість – це психічне утворення, що інтегрує професійне знання, які структуруються в певні програми професійних дій, а також знання людини про саму себе як представника певної професії [4]. Тобто будь-яка професійна сфера перетворюється у свідомість особистості як професійна, акумулюючи її професійну приналежність – інженерну, юридичну, педагогічну, психологічну тощо.

Доволі часто у працях дослідників можна побачити моменти опису формування професійної свідомості особистості як факт періоду вибору професії.

Процес забезпечення розвитку особистості професіонала містить не лише конструювання способів засвоєння операційною стороною діяльності, але й внутрішні фактори у вигляді поєднання змістовних (інтерес до професії, потреба в самореалізації тощо) і адаптивних (престиж професії, заробітна плата тощо) мотивів діяльності, спрямо-

ваних на усвідомлення суб'єктом соціальної значущості своєї професії. Інтеграція цих мотивів на основі певного рівня розвитку психічних (особистісні риси, здібності тощо) і предметних (знання, вміння і навички) компонентів структури особистості дозволяє сформувати суб'єктивні уявлення (образи) обличчя професіонала, які виступають регуляторами розвитку особистості [4].

Професійне становлення особистості – це процес поетапного вирішення низки протиріч між соціально-професійними вимогами, що ставляться до особистості, та бажанням і можливостями їх реалізації, процес формування професійної ідентичності.

Ю.П. Поварьонков у межах концепції професійного розвитку виділяє три основні аспекти розгляду професійної ідентичності:

1) професійна ідентичність – це провідна тенденція становлення суб'єкта професійного шляху;

2) професійна ідентичність – це емоційний стан, в якому перебуває особистість на різних етапах професійного шляху; він виникає на основі ставлення до професійної діяльності і професіоналізації в цілому як засобу соціалізації, самореалізації і задоволення рівня домагань особистості, а також на основі ставлення особистості до себе як суб'єкта професійного шляху, як професіонала;

3) професійна ідентичність – це підструктура суб'єкта професійного шляху, що реалізується у формі функціональної системи, спрямованого на досягнення певного рівня професійної ідентичності [5].

Відомий дослідник у галузі екстремальної психології В.І. Лебедев стверджував, що загроза для життя в екстремальних умовах діяльності певним чином впливає на психічний стан особистості. Він наголошував, що більшість представників ризикованих професій (космонавти, пілоти, підводники тощо) в умовах серйозного ризику відчують стенічні емоції, а також проявляють героїзм і мужність без остраху. Також В.І. Лебедев зазначав, що в низці випадків загроза для життя викликає у представників ризикованих професій розвиток неврозів, які проявляються у вигляді тривожного стану [6].

Г.С. Нікіфоров класифікує умови діяльності за ступенем нервово-психічної напруги. Найнижчий рівень напруги властивий звичним умовам діяльності. Високий же рівень напруги характерний для екстремальних умов діяльності, оскільки саме в таких умовах на людину впливає низка негативних чинників зовнішнього середовища. Наявність високого рівня напруги у взаємозв'язку із наявністю вітальної загрози є підставами для поділу видів діяльності на звичайні, особливі та екстремальні [7].

Розглянемо класифікацію видів діяльності більш детально. До звичайних умов діяльності входять такі умови, які забезпечують нор-

мальне функціонування всіх систем організму людини і не викликають надмірне нервово-психічне напруження. До особливих умов діяльності належать такі умови, в яких можлива загроза виникнення небезпечної ситуації. До останньої групи екстремальних умов діяльності відносять ті умови, в яких присутня реальна вітальна загроза і зазвичай високий рівень нервово-психічної напруги [9].

На представників ризикованих професій діє низка факторів, кожен із яких специфічно впливає на діяльність і поведінку особистості. Однак, є загальні закономірності діяльності, що проходить в екстремальних умовах. Вчені Б.А. Смірнов та О.В. Долгополова вирізняють такі закономірності.

Під час роботи в екстремальних умовах простежуються три види психічної напруги – емоційна, неемоційна та змішана. Емоційна напруга виникає під дією емоціогенних факторів, що викликають почуття тривоги, страху, ризику для життя тощо. Неемоційна напруга виникає в умовах із підвищеними вимогами до розумових ресурсів і рухового апарату. Змішана емоційна напруга характеризується різною «питомою вагою» емоційного компонента в загальній структурі напруги і буває найбільш характерною для різних видів діяльності в екстремальних умовах.

Емоційні умови праці викликають коливання працездатності людини або її спад, особливо за сильної емоційної напруги. В деяких випадках відбувається втрата трудових навичок.

Колівання працездатності залежить від індивідуальних особливостей особистості, насамперед від властивостей нервової системи. Люди з сильною нервовою системою більш стійкі до екстремальної напруги. «Слабкі типи» більш піддаються надпотужним впливам. У них часто спостерігається розгубленість і зменшується надійність виконання роботи.

Емоційна стійкість і надійність роботи підвищується, якщо людина наперед ознайомена із особливостями діяльності, що на неї чекає. З іншого боку, до екстремальних умов діяльності можна звикнути, і це відомо представникам ризикованих професій.

Велике значення під час роботи в екстремальних умовах мають моральні, вольові та інші характеристики особистості, особливо розвиток почуття відповідальності. Для оцінки цієї якості останнім часом у психології використовується термін «надійності особистості» [10].

Робота в екстремальних умовах призводить до того, що працівники переживають кризові стани, які виявляються у професійному вигоранні, потрапленні під стреси, а також неможливості адаптування до нових умов праці. Представники ризикованих професій належать до категорії людей, чия діяльність пов'язана з умовами, що значною мірою сприяють виникненню кризових станів. Для професійної кризи характерні: емоційне виснаження, цинічна оцінка ставлення до праці і

її результатів, а також нестача почуття власних досягнень. За емоційного виснаження людина відчуває втому та виснаженість. У випадку цинічного ставлення до праці людина розпочинає ненавидіти свою діяльність, робота вже не дає бажаних результатів та відповідного почуття значущості й задоволення від зробленого. В.Б. Шапарь зазначав, що професійна криза – це психічна травма. Попереднє життя людини руйнується на очах і вона припиняє його контролювати [11].

Тобто робота в екстремальних умовах передбачає постійну загрозу життю. В таких ситуаціях доволі чітко виявляються стійкі риси особистості, її установки. Однак, роль процесу становлення професійної свідомості за роботи людини в стресових ситуаціях не слід переоцінювати. Варто чітко уявляти, що навантаження, яке впливає на психіку людини при загрозі життю, – це найперше навантаження на її нервову систему. Властивості ж нервової системи у кожної людини індивідуальні, а отже і навантаження по-різному впливає на працездатність різних людей. У деяких людей в момент, коли критична ситуація ставить високі вимоги до діяльності, настає етап психічної нестійкості.

Якісне навчання і розвиток фахівців екстремальних видів діяльності забезпечується дотриманням низки дидактичних принципів і застосуванням спеціальних форм і методів, що відображають специфіку конкретної екстремальної професії. Психологічними засобами розвитку фахівців є психотренінг, психотерапія, психокорекція. Проте сьогодні для особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності недостатньо використовуються сучасні інноваційні технології, насамперед психологічні тренінги [2].

Висновки. Становлення професійної свідомості спеціаліста в екстремальних умовах не є достатньо вивченим. Неоднозначними є думки вчених стосовно впливу перебування людини в екстремальних умовах як фактора психічних і соматичних розладів психіки.

Діяльність в екстремальних умовах передбачає високі вимоги до представників ризикованих професій. Такі люди повинні вміти постійно контролювати свій стан, бути готовими до швидкого прийняття рішень, адекватно оцінювати ситуацію, а також бути здатними віддати своє життя в разі крайньої необхідності. Все це потребує значних психічних зусиль і психологічної стійкості. Дослідження, що присвячені вивченню індивідуально-психологічних і особистісних характеристик представників ризикованих професій, перспективні й актуальні. Вважаємо, що доцільним є діагностика негативних впливів на особистість, яка перебуває в екстремальних умовах діяльності, а також корекція результатів цих впливів на ранніх етапах. Зокрема, важливим є впровадження тренінгових форм роботи серед представників ризикованих

професій з метою оптимізації психологічного здоров'я та побудови оптимальної моделі професійної свідомості фахівця.

1. Бандурка А.М. Профессионализм и лидерство / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Х.: Титул, 2006. – 575 с.
2. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: учеб. пособ. для вузов / В. А. Бодров. – М.: ПЕРСЭ, 2001. – 511 с.
3. Вірна Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога / Ж.П. Вірна. – Луцьк: РВВ «Вежа»; ВДУ ім. Лесі Українки, 2003. – 320 с.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: Знание, 1996. – 312 с.
5. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П. Поваренков. – М.: УРАО, 2002. – 160 с.
6. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях / В.И. Лебедев. – М.: Политиздат, 1989. – 303 с.
7. Психология здоровья: учебник для вузов / под ред. Г.С. Никифорова. – СПб.: Питер, 2003. – 607 с.
8. Психология экстремальных ситуаций / под ред. В.В. Рубцова, С.Б. Малых. – 2-е изд., стер. – М.: Психологический ин-т РАО, 2008. – 304 с.
9. Психология экстремальных ситуаций: хрестоматия / сост. А.Е. Тарас, К.В. Сельченко. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2002. – 480 с.
10. Смирнов Б.А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б.А. Смирнов, Е.В. Долгополова. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – 276 с.
11. Шапарь В.Б. Психология кризисных ситуаций / В.Б. Шапарь. – Ростов на Дону: Феникс, 2008. – 452 с.

Руденко С.И. Динамика формирования профессионального сознания специалиста

Рассматривается проблема формирования профессионального сознания специалистов экстремального профиля деятельности. Осуществлен теоретический анализ подходов к развитию личности, определены психологические особенности, пути и средства профессионального развития специалистов экстремальных профессий.

Ключевые слова: профессиональное сознание, экстремальные условия деятельности, проблемные ситуационные задачи, профессиональная подготовка.

Rudenko S.I. Dynamics forming of the professional consciousness of a specialist

The article deals with the analysis of the formation of professional consciousness of specialists at the extreme activity profile. The theoretical analysis of approaches to personality development is made, the psychological characteristics, ways and means of professional development of specialists of the extreme professions is defined.

Key words: professional consciousness, extreme conditions of activity, problem situational tasks, professional preparation.

Розділ IV

Трибуна зарубіжних учених

УДК 159.91:371

А.П. Булка, А.С. Климов

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ЗДОРОВЬЕ ВОЕННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ

В сознании врачей прочно установилась мировоззренческая парадигма о том, что здравоохранение – это борьба с болезнями. Главные усилия медицинских специалистов направляются на диагностику и лечение заболеваний, а не на диагностику и коррекцию здоровья. Между тем, психофизиология профессиональной деятельности (и военная психофизиология) с самого начала своего возникновения в России начала XX века предлагала сменить парадигму: перейти от диагностики и лечения болезней собственно к диагностике и «лечению» здоровья. При этом ключевое место в структуре психофизиологического знания занимает категория профессионального здоровья, позволяющая заострить внимание исследователей и практических врачей на двух взаимосвязанных вопросах:

– как, насколько успешно работающий человек справится с профессиональной деятельностью;

– как профессиональная деятельность отразится на здоровье работающего человека.

Актуальность проблемы обусловлена тем, что в большинстве наиболее передовых стран мира повышение роли человеческого фактора стало общепризнанным. Руководители предприятий и учреждений всё больше осознают необходимость научного подхода к оценке профессиональной пригодности набираемых на работу сотрудников и обеспечению их дальнейшей профессионализации, эффективности и надёжности деятельности, повышению профессионального долголетия. Такое осознание диктуется объективной необходимостью роста эффективности экономики, увеличения производительности труда, надёжности использования дорогостоящего оборудования и энергоёмкой техники. Актуальность этой проблемы для вооружённых сил ещё более очевидна: воинские формирования оснащаются всё более сложными образцами вооружения и военной техники; подготовка военных специалистов экономически затратная, и государству выгодно сохранять профессиональное долголетие подготовленных контингентов;

цена ошибки военного специалиста чревата срывом целей боевого применения, огромными потерями людских, материально-технических и экономических ресурсов государства.

В связи с изложенным, кафедра военной психофизиологии Военно-медицинской академии имени С.М. Кирова выполнила ряд исследований, целью которых была разработка теоретической концепции профессионального здоровья и системы практических мероприятий по его диагностике и коррекции.

Профессиональному здоровью посвящены многие психологические исследования [3, 5, 6] и методические работы, в которых понятие профессиональное здоровье разными авторами понимается по-разному. Так, Маклаков А.Г. [4] профессиональным здоровьем считает «определённый уровень характеристик здоровья специалиста, отвечающий требованиям профессиональной деятельности и обеспечивающий её высокую эффективность». Здесь понятие профессионального здоровья практически смыкается с дефиницией профессионально важных качеств. Березовская Р.А. [1] определяет профессиональное здоровье как «обобщённую характеристику здоровья индивида, рассматриваемую в конкретных условиях его профессиональной деятельности, а также регуляторных свойств организма, его физического, психического и социального благополучия». Солодков А.С. [8] полагает, что «профессиональное здоровье человека следует рассматривать как его способность на высоком профессиональном уровне выполнять поставленные задачи, сохраняя при этом необходимые резервы для поддержания достаточного уровня функционирования организма». Пономаренко В.А. [7] определяет профессиональное здоровье как «качество жизнедеятельности специалиста, характеризующееся совершенной адаптацией к воздействию факторов профессиональной среды, обеспечиваемое достаточным, для выполнения определенного вида профессиональной деятельности, физическим и духовным благополучием».

Последнее определение в наибольшей мере отражает подход к здоровью, заданный Всемирной организацией здравоохранения: «Здоровье – это состояние полного физического, психического и социального благополучия, а не только отсутствие болезней и физических дефектов». Основной посыл приведенного определения в том, что здоровье – не антоним болезни, а независимая категория. Диагностика здоровья – это не только поиск и исключение болезней, а и самостоятельная система мероприятий по оценке степени физического, психического и социального благополучия. При этом следует учитывать, что диагностика здоровья более трудна, чем диагностика заболеваний. По сути, любое неблагополучие в организме человека, любая болезнь связа-

ны с изменением регуляторных механизмов и ограничением или полным выпадением каких-то функций. Это проявляется в виде симптомов и синдромов, помогающих постановке диагноза. Прямых «симптомов и синдромов здоровья» нет, комбинаторные возможности защитных, компенсаторных и адаптационных механизмов здорового человека настолько разнообразны, настолько взаимосвязаны и, вследствие этого, надёжны, что оценить степень их благополучия весьма затруднительно.

По нашему мнению, центральное место в методологической структуре мероприятий психофизиологического сопровождения профессиональной деятельности здоровых людей, оценки и коррекции их профессионального здоровья должен занимать вопрос диагностики и коррекции функциональных состояний (по аналогии с диагностикой и лечением болезней у больных людей), потому что:

- диагностика актуального, сформировавшегося функционального состояния позволяет оценивать ход и динамику процессов военно-профессиональной адаптации, профессиональное здоровье военных специалистов;

- своевременная коррекция нарушений функционального состояния способствует предупреждению адаптационных расстройств, профессиональных заболеваний и, в конечном счёте, успешной военно-профессиональной деятельности и профессиональному долголетию.

Обобщив вышеприведенные взгляды, мы позволили себе сформулировать следующее определение: «Профессиональное здоровье – интегральная характеристика функционального состояния организма, его способность, используя свои защитные, компенсаторные и адаптационные свойства, эффективно и надёжно работать, устойчиво сохранять физическое, психическое и социальное благополучие в заданных условиях профессиональной деятельности, обеспечивать профессиональное долголетие».

В приведенном определении, по нашему мнению, отражены все основные характеристики, описывающие профессиональное здоровье:

- интегральный (целостный, системный) подход к оценке профессионального здоровья;

- эффективность (работоспособность) и надёжность профессиональной деятельности;

- устойчивость физиологических, психологических и социально-психологических механизмов, обеспечивающих благополучие человека;

- необходимость поддержания профессионального долголетия.

Проведенные нами исследования показывают [2], что функциональное состояние работающего человека тесно взаимосвязано: и с характеристиками профессиональной деятельности (работоспособностью и надёжностью), и с состоянием здоровья (общей заболеваемос-

тью и количеством дней трудопотерь). Эти взаимосвязи обуславливаются как изначально определяемыми (имеющимися у человека к моменту поступления на военную службу) физиологическими, психологическими и социально-психологическими характеристиками, так и их динамикой, изменением в ходе военно-профессиональной адаптации.

Исходя из представленной концепции профессионального здоровья, нами разработан методологический подход к его диагностике и количественному определению. Если профессиональное здоровье, в конечном счёте, является характеристикой, позволяющей человеку эффективно работать и при этом не болеть, то его можно выразить в следующей математической форме:

$$\text{ПрЗ} = \frac{\text{Од}}{\text{Заб}}, \quad (1)$$

где ПрЗ – показатель профессионального здоровья;
 Од – оценка деятельности, количественно выраженный показатель, интегрально характеризующий результат деятельности;
 Заб – показатель заболеваемости.

Практическое применение этого подхода на выборочной совокупности военнослужащих срочной службы (курсантов учебного центра сухопутных войск) привело к необходимости использовать в качестве показателя заболеваемости не основные, используемые в медицине показатели, такие как заболеваемость отдельными нозологическими формами, смертность, инвалидизация или увольняемость из вооружённых сил, а общее количество дней трудопотерь военнослужащего за период обучения.

В исследовании разработана многомерная регрессионная модель прогнозирования количества связанных с общей заболеваемостью дней трудопотерь, в которой интегрированы характеристики всех компонентов функционального состояния. После стандартизации показателей (перевода в шкалу стенов) и проведения математического моделирования разработанное регрессионное уравнение имеет вид:

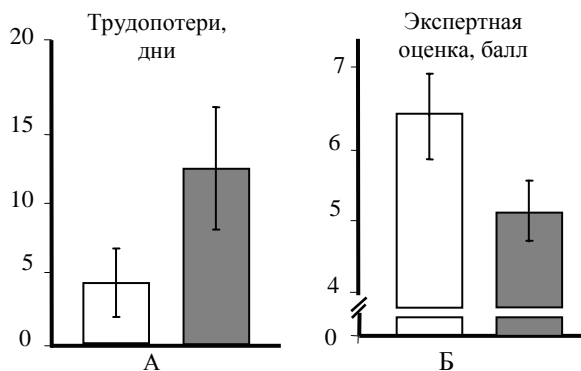
$$\text{ТП} = 12,67 - 0,16 \times \text{ПСД} - 0,26 \times \text{ВПН} - 0,37 \times \text{ОИР} - 0,15 \times \text{БЛС} - 0,32 \times \text{НПУ}, \quad (2)$$

где ТП – прогнозируемый показатель трудопотерь за период обучения (5 месяцев) в днях;
 ПСД – показатель сердечной деятельности (проба Руфье);
 ВПН – военно-профессиональная направленность;
 ОИР – общее интеллектуальное развитие;
 БЛС – баланс личностных свойств (методика М. Люшера);
 НПУ – нервно-психическая устойчивость.

Коэффициент множественной корреляции рассчитанного регрессионным методом значения ТП с реальной средней заболеваемостью курсантов учебных подразделений составляет $r=0,46$, коэффициент детерминации – $R^2=0,21$ ($p<0,05$).

Оказалось, что разработанная диагностическая модель позволяет достоверно и эффективно прогнозировать не только трудовые потери, но и работоспособность, успешность профессиональной деятельности военнослужащих (рис. 1).

□ - группа с низкими значениями прогностического показателя ТП (n=34);

■ - группа с высокими значениями прогностического показателя ТП (n=27).

Рис. 1. Количество дней трудовых потерь (А) и успешность деятельности (Б) в полярных по регрессионным моделям группам военнослужащих

Таблица 1

Динамика корреляционных взаимосвязей показателя профессионального здоровья с внешним критерием военнослужащих учебного центра в течение 5-ти месяцев с начала военной службы ($p<0,05$, $n=154$)

Показатели внешнего критерия	Показатель профессионального здоровья		
	при призыве	через 3 месяца	через 5 месяцев
Экспертная оценка, балл	0,39	0,36	0,48
Трудовые потери, дни	- 0,42	- 0,49	- 0,56

Если в знаменатель выражения 1 вместо значения «Заб» подставить разработанную в исследовании регрессионную модель прогнозирования дней трудовых потерь, то полученный показатель можно рассмат-

ривать как целостную системную характеристику профессионального здоровья (ПрЗ) военнослужащих.

В окончательном варианте формула 1 приобретает вид:

$$\text{ПрЗ} = \frac{\text{Од}}{12,67 - 0,16 \times \text{ПСД} - 0,26 \times \text{ВПН} - 0,37 \times \text{ОИР} - 0,15 \times \text{БЛС} - 0,32 \times \text{НПУ}} \quad (3)$$

В приведенном выражении с математической точки зрения получается, что чем больше значения психофизиологических характеристик военнослужащего, тем меньше значение приобретает знаменатель формулы, а значит, тем большее значение имеет показатель профессионального здоровья. Психофизиологический же смысл выражения 3 заключается в том, что чем больше показатели физиологического, интеллектуального и социально-психологического уровней регуляции деятельности, тем лучше военнослужащий справляется с обязанностями военной службы и меньше болеет.

Разработанная в исследовании математическая модель в количественной форме отражает основные положения системного подхода к определению профессионального здоровья:

- интегральность (целостность, системность) описания функционального состояния работающего человека;
- взаимосвязь психофизиологических характеристик с эффективностью (работоспособностью) и надёжностью профессиональной деятельности;
- устойчивость интегрального (системного) комплекса физиологических, психологических и социально-психологических механизмов, обеспечивающих благополучие человека (его профессиональное здоровье).

По разработанному показателю профессионального здоровья среди здоровых военнослужащих можно выделить три качественные группы:

а) группа с оптимальным уровнем профессионального здоровья, $\text{ПрЗ} \geq 1,13$. Относимые к этой группе военнослужащие по физиологическим показателям, уровню развития профессионально важных качеств и социально-психологическим свойствам испытывают незначительное напряжение функций организма в процессе адаптации к военной службе, что позволяет им в установленные сроки овладеть военно-учётной специальностью; они соблюдают социальные нормы поведения в воинском коллективе и имеют наименьший риск развития заболеваний ($\text{ТП} = 1,98 \pm 1,24$, реальные трудовые потери этой группы за 5 месяцев службы составили от 0 до 3 дней);

б) группа со средним уровнем профессионального здоровья, $0,65 \geq \text{ПрЗ} < 1,13$. Относимые к этой группе военнослужащие по физиологическим показателям, уровню развития профессионально важных

качеств и социально-психологическим свойствам испытывают умеренное напряжение функций организма в процессе адаптации к военной службе, что может приводить к развитию заболеваний (ТП=4,46±0,38, реальные трудопотери этой группы за 5 месяцев службы составили от 4 до 8 дней), но позволяет в установленные сроки овладеть военно-учётной специальностью; они в основном соблюдают социальные нормы поведения в воинском коллективе;

в) группа с низким уровнем профессионального здоровья, $ПрЗ < 0,65$. Относимые к этой группе военнослужащие по физиологическим показателям, уровню развития профессионально важных качеств и социально-психологическим свойствам испытывают значительное напряжение функций организма, у них повышен риск развития заболеваний (трудопотери составили в среднем более 12 дней за 5 месяцев), они с трудом овладевают военно-учётной специальностью и приспосабливаются к социальным нормам поведения в воинском коллективе.

И успеваемость, и трудопотери в группе с низким показателем $ПрЗ$ статистически достоверно отличаются от группы с высоким показателем. Военнослужащие с низким расчётным уровнем профессионального здоровья учатся хуже и болеют чаще, чем военнослужащие, попавшие в группы с оптимальным и средним уровнями (рис. 2).

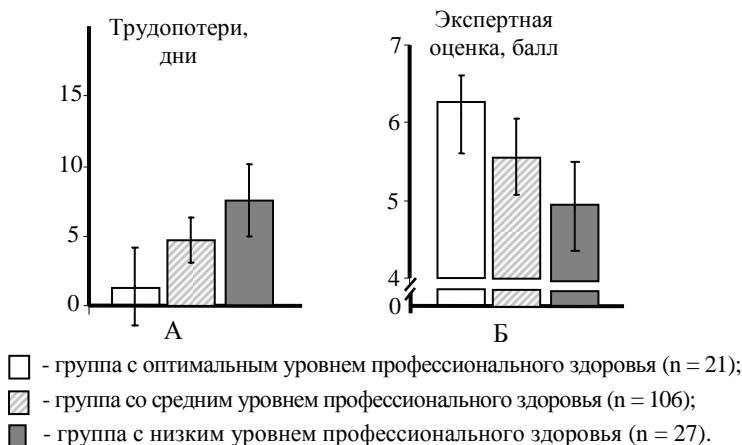
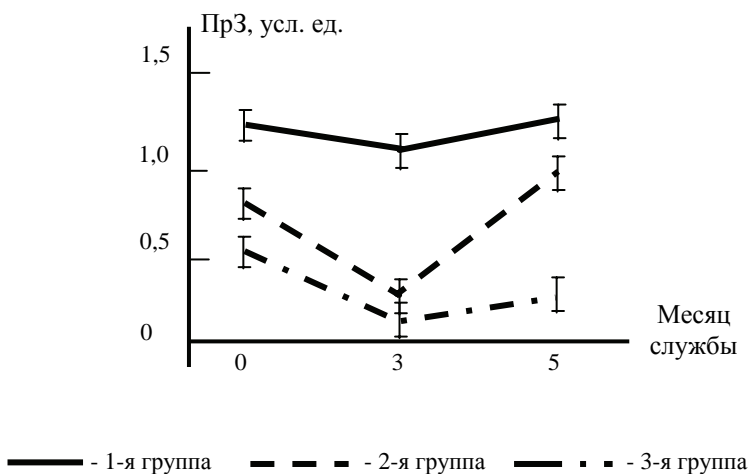

Рис. 2. Количество дней трудопотерь (А) и успешность деятельности (Б) в группах военнослужащих, выделенных по регрессионной модели $ПрЗ$ ($p < 0,05$)

Таким образом, разработанный в исследовании расчётный показатель профессионального здоровья способен достоверно и устойчиво

диагностировать уровень успешности военно-профессиональной деятельности и заболеваемость военнослужащих срочной службы.

Кроме того, включённые в модель психофизиологические характеристики позволяют отслеживать направление и скорость процессов военно-профессиональной адаптации в динамике, своевременно и целенаправленно корректировать функциональные состояния и укреплять профессиональное здоровье военнослужащих. Проведенные расчёты динамики показателя профессионального здоровья свидетельствуют о том, что наибольшие изменения показателя профессионального здоровья произошли во 2-й группе (рис. 3).

Примечание: по оси абсцисс – месяцы с начала военной службы

Рис. 3. Динамика показателя профессионального здоровья курсантов учебного центра в течение 5-ти месяцев с начала военной службы

Особый интерес представляет изменение корреляционных взаимосвязей между показателем профессионального здоровья и показателями внешнего критерия (табл. 1).

Обращает на себя внимание тот факт, что сила корреляционных связей показателя профессионального здоровья со всеми показателями внешнего критерия постепенно увеличивается, а это может свидетельствовать о процессе постепенного формирования адекватного целям и задачам профессиональной деятельности (военной службы) функционального состояния.

Таблиця 1

Динамика корреляционных взаимосвязей показателя профессионального здоровья с внешним критерием военнослужащих учебного центра в течение 5-ти месяцев с начала военной службы ($p < 0,05$, $n = 154$)

Показатели внешнего критерия	Показатель профессионального здоровья		
	при призыве	через 3 месяца	через 5 месяцев
Экспертная оценка, балл	0,39	0,36	0,48
Трудопотери, дни	- 0,42	- 0,49	- 0,56

Выводы. Разработанные в исследовании концепция профессионального здоровья и методологический подход к его количественной оценке позволяют по психофизиологическим характеристикам прогнозировать качество контингента, поступающего на военную службу, эффективность профессиональной деятельности и заболеваемость военнослужащих.

На основании предложенной математической модели среди поступивших на военную службу может быть выделена группа лиц с низким показателем профессионального здоровья (группа риска), нуждающаяся в проведении мероприятий диспансерного динамического наблюдения, углубленной диагностики и коррекции.

1. Березовская, Р.А. Профессиональное здоровье менеджера / Р.А. Березовская // Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности под ред. Г.С. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Снеткова. – СПб: Речь, 2001. – С. 267–275.

2. Булка, А.П. Методологические и организационно-методические аспекты изучения человека в профессиональной деятельности / А.П. Булка // Психофизиология профессионального здоровья: материалы Всерос. научн. конф. // Вестн. Рос. Воен.-мед. акад. – 2007. – № 3(19). – С. 12–14.

3. Дудченко З.Ф. Психологические особенности поддержания профессионального здоровья (На примере преподавателей вузов): автореф. дис. ... канд. психол. наук / З.Ф. Дудченко. – СПб, 2003. – 184 с.

4. Маклаков А.Г. Методологические основы психологического прогнозирования профессионального здоровья / А.Г. Маклаков // Психология профессионального здоровья: учеб. пособие под ред. Г.С. Никифорова. – СПб: Речь, 2006. – С. 40–66.

5. Миронов, С.П. Государственный служащий: профессиональное здоровье и долголетие / С.П. Миронов, А.Т. Арутюнов, П.С. Турзин. – М.: Принт-Ателье, 2006. – 352 с.

6. Пономаренко, В.А. Профессия – психолог труда / В.А. Пономаренко. – М.: Издательство: ИП РАН, 2007. – 400 с.

7. Пономаренко, В.А. Концепция «профессионального здоровья» в летней деятельности / В.А. Пономаренко // Психология профессионального здоровья: учеб. пособие под ред. Г.С. Никифорова. – СПб.: Речь, 2006. – С. 217–246.

8. Солодков, А.С. Адаптация и физиологические резервы организма / А.С. Солодков // Воен.-мед. журн. – 1980. – № 6. – С. 12–17.

СТВАРАЛАЧКА ИНИЦИЈАТИВА И АКТИВНОСТ СТАРЕШИНА ПОЛИЦИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ¹

Апстракт: Рад представља део резултата истраживања на пројекту «Структура и функционисање полицијске организације – традиција, стање перспективе» који се реализује на Криминалистичко-полицијској академији из Београда. У раду је дат опис стања стиловог руковођења у полицијским управама у Републици Србији, постојања стваралачке активности и иницијативе међу старешинама тих управа, те резултата рада посматраних управа. Затим су тражене везе између стила руковођења, постојања стваралачке активности и иницијативе и резултата постигнутих у раду како би се утврдила узрочно-последична повезаност ових појава.

Кључне речи: активност старешина, иницијатива старешина, стилови руковођења, резултати рада МУП-а Р. Србије.

1. ФОРМУЛАЦИЈА ПРОБЛЕМА

Појам старешина² у етимолошком смислу јавио се веома рано. У својој генези, овај појам прати скоро све друштвено-економске формације од постанка људског друштва до данас. Када је реч о старешини (вођи или руководиоцу), морамо имати у виду да он у одређеним ситуацијама може имати формални или неформални статус, зависно од тога на који је начин дошао до такве улоге. Док се у неформалној групи статус старешине, глаvara, вође или руководиоца остварује непосредним избором од стране свих чланова групе, у формалној групи улоге појединих чланова су унапред одређене. У полицијској средини, која је постављена тако да се зна ко ће бити старешина (вођа или руководилац), он је унапред одређен или, боље речено, постављен на ту дужност (Јазовић, Милошевић, Милојевић, 2002.).

При обављању дужности старешина може руководити организационом јединицом (потчињенима) на различите начине, односно

¹ Рад представља презентацију дела резултата истраживања на пројекту «Структура и функционисање полицијске организације – традиција, стање и перспективе» који се реализује на Криминалистичко-полицијској академији у Београду.

² Под појмом старешина подразумева се «лице које је прво у некој хијерархији, руководилац, поглавар, начелник, уопште особа с највећим овлашћењима у некој групи, заједници и слично» (Матица Српска, 1973.).

користити различите стилове руковођења. Једна од типичних класификација стилова руковођења полази од тога да се они могу разврстати с обзиром на коришћење ауторитета. Према тој класификацији разликују се аутократски, демократски и laissez-faire стил руковођења¹ (Лазовић, Стишовић, 1998).

Аутократски стил је такав стил руковођења гдје је сва власт концентрисана у рукама једне особе која има неограничену моћ у одлучивању. Аутократски стил руковођења карактерише старешину који све активности планира сам и сам доноси све одлуке. У свом раду аутократски старешина одређује задатке за све потчињене и контролише њихово извршење. Старешина-аутократ руководи примјењујући казне и награде. За овај су стил карактеристичне једносмерне везе. Задаци иду од старешине према потчињенима (који су у сваком погледу подређени). Они који заговарају овакав стил руковођења држе да је његова добра страна што старешина има надмоћан положај, што му повећава моћ, а тиме и у већој мери може утицати на извршавање задатака, па и на ефикасност и ефективност. Предност овог стила је обично стална комуникација са запосленима и брзо извршавање радних задатака. Недостатак овог стила је немогућност руковођења са великим бројем подређених.

Код *демократског стила* је карактеристично да се потчињени укључују у процес доношења одлука. Потчињени полицијски службеници у ствари нису подређени, јер њих руководиоца консултује, они партиципирају у доношењу одлука. Демократски стил руковођења карактерише старешину који већину активности планира са руководећим тимом и заједно доносе одлуке. Овдје су везе двосмјерне и између старешине и његових потчињених, као и између потчињених међусобно. Темелј овог стила су међуљудски односи и велика се пажња посвећује међуљудским односима. Заговорници овог стила сматрају да ће добри међуљудски односи резултирати већим задовољством потчињених, а да ће то задовољство на крају дати и боље резултате. Нема сумње да заговорници аутократског стила имају углавном негативан став према потчињенима што се, када је екстремно изражен исказује као неповерење, омаловажавање и ароганција. Насупрот томе, старешине демократског стила имају углавном позитиван став према потчињенима.

¹ Laissez-faire стил вођења није обухваћен истраживањем због природе полицијске организације у Републици Србији која, по тренутном начину организовања и нивоу организационог, материјалног и кадровског развоја, не би могла да функционише уколико би био коришћен поменути стил руковођења, па у даљем тексту неће бити његовог спомињања.

ратског стила су позитивно оријентисани, имају разумевања, охрабрују своје потчињене и пружају им подршку.

Старешина је, пре свега, руководилац јединице, што значи да је и носилац одређених законских овлашћења (права, дужности и обавеза), на основу којих руководи својим потчињеним полицијским службеницима. Процес руковођења обухвата планирање, организовање и реализацију текућих задатака и послова, организовање и спровођење обуке и васпитања и целокупног живота и рада јединице, наређивање, контролу и пружање помоћи потчињеним у извршавању заједничких задатака. Као руководилац, старешина је одговоран за целокупно стање у својој јединици. За успешно руковођење од пресудне важности: иницијативност, способност решавања проблема, рационалност, правичност и истинољубље, ауторитет у јединици и команди, висока стручност, лична зрелост и друго. У савременим, врло сложеним условима организације и извршавања професионалних задатака још више долази до изражаја улога старешине. Старешина је често у ситуацији да самостално одлучује и да извршава веома сложене задатке. Сходно томе, професионални задаци траже старешину који је у стручном погледу врхунски оспособљен, морално јак, психофизички спреман и патриотски опредељен. То су основне претпоставке за развијање и испољавање иницијативе, активности, креативности, проблемског приступа и стваралаштва (Милојевић, 2009).

Стваралаштво и стваралачка делатност су својство и обележје само човека, а то се постиже радом – учењем. Под појмом стваралаштва подразумева се таква човекова делатност и активност које доводе до нових оригиналних проналазака и резултата високих вредности – вредности ваљаних за човека и прогресивни развој човечанства. Битна обележја стваралаштва су: индивидуална и колективна креативност, откривање новог и оригиналног, квалитативне и квантитативне промене, откривање и проналажење. Стваралаштво се испољава у процесу рада, учења, истраживања и посматрања (Милојевић, Субошић, 2004).

Појам човекове активности обухвата степен уложене енергије и напор човековог организма да континуирано и усмерено прати остваривање одређених циљева. Стваралачка активност је највиши облик људске активности у којој човек учачава и сам себи поставља задатке и проблеме и свакодневно их самостално разрешава, не само у теоријским, него и у практичном смислу.

Иницијатива од латинске речи *initium*, у преводу значи почетак, подстрек, побуда, први корак у неком раду. То је, у ствари, црта личности која се испољава у способности човека за активним бављењем самосталним радом, односно способност за самостално предузимање

мера, поступака и акција и спремност за преузимање одговорности за оно што учини. У полицијској средини под појмом стваралачка иницијатива, самосталност и креативни однос подразумевају се: лична побуда, предузимљивост и спремност полицијског службеника и старешине да, у складу са добијеним наређењима, самостално и по свом нахођењу, предузимају одређене мере и поступке, који најбоље одговарају конкретним условима и ситуацијама, не чекајући наређење препостављеног. Развијање наведених особина и њихово оживотворење у непосредној пракси зависе пре свега од схватања суштинског односа између принципа субординације и стваралачке иницијативе. Уколико се у пракси правилно схвата, разуме и примењује суштина оба принципа, као неопходна потреба и обележје полицијског бића, може се расправљати о условима и могућностима њиховог даљег изграђивања и развијања у пракси.

Имајући у виду претходна разматрања, јасно је колики значај има стваралачка иницијатива и активност старешина у полицији. Колико стваралачке иницијативе и активности старешина у полицији Републике Србије у ствари има, шта на њу утиче и какве су последице њеног изостанка питање је на које се жели одговорити овим радом.

2. ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

Научни циљеви истраживања су вишеструки. У једном делу истраживања могу се дефинисати као научна дескрипција стања у полицији Републике Србије са аспекта стваралачке иницијативе и активности старешина, док други део истраживања тежи да достигне ниво научног објашњења повезаности, са једне стране, стилова руковођења у полицији Републике Србије и стваралачке иницијативе и активности старешина, а са друге, стваралачке иницијативе и активности старешина и резултата рада полиције у Србији, те последица недостатка стваралачке иницијативе и активности.

Практични циљеви истраживања су утврђивање постојања, односно непостојања стваралачке иницијативе и активности старешина у полицији Републике, те тражење узрока затеченог стања ради евентуалног предузимања корективних мера.

У складу са постављеним циљевима, задаци истраживања били су да се утврди:

1. који се стилови руковођења примењују у полицији Републике Србије;
2. какво је стање у полицији Републике Србије са аспекта постојања или непостојања стваралачке иницијативе и активности старешина;

3. постоји ли веза између стилова руковођења примењују у полицији Републике Србије и постојања или непостојања стваралачке иницијативе и активности старешина и

4. да ли постоји веза између постојања или непостојања стваралачке иницијативе и активности старешина и резултата рада полиције.

3. МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање је спроведено путем анкете међу старешинама из 16 полицијских управа на територији Републике Србије¹, при чему су одабране полицијске управе равномерно распоређене у складу са територијалном поделом Србије на северну, источну, јужну, западну и централну. Из сваког дела Србије случајно су одабране по 3 полицијске управе, плус, полицијска управа главног града, односно полицијска управа за град Београд. Структура узорка по полицијским управама дата је у табели која следи.

Табела 1

Број анкетираних старешина по полицијским управама

Део Републике Србије	ПОЛИЦИЈСКА УПРАВА	Број анкетираних старешина
Северна Србија	Полицијска управа 2	21
	Полицијска управа 3	11
	Полицијска управа 4	9
Источна Србија	Полицијска управа 5	13
	Полицијска управа 6	8
	Полицијска управа 7	8
Западна Србија	Полицијска управа 8	14
	Полицијска управа 9	12
	Полицијска управа 10	10
Јужна Србија	Полицијска управа 11	18
	Полицијска управа 12	7
	Полицијска управа 13	8
Централна Србија	Полицијска управа 1	28
	Полицијска управа 14	14
	Полицијска управа 15	11
	Полицијска управа 16	13
УКУПНО		205

У анкети је коришћен посебно конструисан анкетни лист затвореног типа (понуђен избор више одговора са задатком одређивања

¹ Полицијске управе су територијалне (подручне) јединице организације Министарства унутрашњих послова Републике Србије којих има 28.

само за један – (Ликартов тип)) које су испитаници попуњавали методом анонимног поступка (Милошевић, Милојевић, 2001)¹. Анкетни лист је састојао од две групе питања. Прва група се односила на стил руковођења који претпостављени старешина користи, док се друга група питања односила на утврђивање постојања стваралачке иницијативе и активности.

Прва група питања садржи њих 42 која се односе на 21 индикатор стила руковођења. Другим речима, за сваки индикатор је постављена су по два питања која су индицирала аутократски стил руковођења, односно демократски стил руковођења. Друга група садржи 22 питања која се односе на 11 индикатора у вези са стваралачком иницијативом и активности старешина. Као и код претходне групе питања, за сваки индикатор постављена су по два питања ради индицирања постојања, односно непостојања стваралачке иницијативе и креативности старешина.

Прикупљени подаци обрађени су на нивоу статистичке дескрипције (аритметичке средине и стандардне девијације), а затим су пребројавани индикатори који указују који се стил руковођења користи у појединим полицијским управама, односно постоји ли стваралачка иницијатива и активност код старешина те Управе или не.

Затим је тражена веза између индицираног стила руковођења и постојања или непостојања стваралачке иницијативе и активности.

Пред анкете прикупљани су и статистички подаци из Управе за аналитику Министарства унутрашњих послова Републике Србије о резултатима рада полицијских управа. Ови подаци су укрштани са индицираним стилима руковођења и индицираним постојањем (непостојањем) стваралачке иницијативе и активности старешина ради закључивања како стил руковођења и стваралачка активност и иницијатива утиче на резултате рада.

4. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА

Резултати спроведене анкете (у делу који се односи на стил руковођења) у полицијској управи 1 дати су у табели која следи.

---

¹ Питања су постављана у облику тврдњи на која је испитаник могао да да један од понуђених одговора – *У потпуности се НЕ СЛАЖЕМ са тврдњом* (нумеричка вредност 1), *Делимично се НЕ СЛАЖЕМ са тврдњом* (нумеричка вредност 2), *Немам став о тврдњи* (нумеричка вредност 3), *Делимично се слажем са тврдњом* (нумеричка вредност 4) и *У потпуности се слажем са тврдњом* (нумеричка вредност 5).

Табела 2

**Распoдела одговора анкетираних старешина у полицијској управи 1
o индикаторима стила руковођења претпостављеног старешине**

ИНДИКАТОРИ АУТОКРАТСКОГ СТИЛА РУКОВОЂЕЊА			ИНДИКАТОРИ ДЕМОКРАТСКОГ СТИЛА РУКОВОЂЕЊА		
Питања (тврдње)	Одговори		Питања (тврдње)	Одговори	
	Ар. сред.	Ст. дев.		Ар. сред.	Ст. дев.
Ваш старешина подстиче потчињене на активност углавном наређивањем.	4.50	0.745	Ваш старешина подстиче потчињене на активност покушавајући да их заинтересује за посао.	2.39	1.166
За Вашег старешину потчињени су људи који требају да слушају.	3.93	1.086	За Вашег старешину потчињени су потцијал организације у који треба улагати.	1.82	0.819
Уколико Ваш колега погреша старешина ће га најчешће казнити.	4.21	0.738	Уколико Ваш колега погреша старешина ће покушати да сагледа узроке који су довели до погрешке.	2.79	0.876
За Вашег старешину руковођење значи стално држати на оку потчињене.	4.54	0.576	За Вашег старешину руковођење значи мотивисати потчињене на посао.	3.36	1.224
За Вашег старешину најгора казна била би губитак положаја.	4.54	0.576	За Вашег старешину најгора казна била би губитак поштовања потчињених.	2.79	0.876
Када потчињени постигну добре резултате у раду Ваш старешина се према томе односи као према нечему што се подразумева, односно као према нечему што се мора.	3.21	0.738	Када потчињени постигну добре резултате у раду Ваш старешина на то гледа као на повод за стимулацију.	2.64	0.911

За Вашег старешину основни критеријум оцењивања рада потчињених је стриктно испуњење захтева.	4.21	0.738	За Вашег старешину основни критеријум оцењивања рада потчињених је сарадња и преданост послу	2.79	0.876
За Вашег старешину најзначајнији правац комуникације је од надређених ка потчињенима.	3.21	0.738	За Вашег старешину су од истог значаја оба правца комуникација – и од надређених ка подређенима и од подређених ка надређенима.	2.64	0.911
За Вашег старешину сукобе у међуљудским односима треба гушити.	3.07	1.274	За Вашег старешину сукобе у међуљудским односима треба рашчистити (сагледати узроке и последице).	3.36	1.224
При доношењу одлука Ваш старешина донесе одлуку сам и пренесе је подређенима без обзира на њихово мишљење.	4.82	0.390	При доношењу одлука Ваш старешина одлучује консултујући се са непосредним потчињенима.	2.39	1.166
Ваш старешина изузетан значај придаје израђивању јасних односа – мора се знати ко је ко.	3.79	0.876	Ваш старешина изузетан значај придаје усавршавању запослених за посао који обављају.	3.79	0.876
За Вашег старешину створити добру радну атмосферу значи завести строгу дисциплину.	3.64	0.911	За Вашег старешину створити добру радну атмосферу значи имати задовољне потчињене.	2.21	0.738
За Вашег старешину важно је постићи да руководство буде веома утицајно како би организациона јединица била успешна.	3.93	1.086	За Вашег старешину важно је постићи висок ниво мотивације потчињених како би организациона јединица била успешна.	2.96	1.598

Ваш старешина настої да оствари утицај на потчињене ауторитетом свог положаја.	3.07	1.274	Ваш старешина настої да оствари утицај на потчињене давањем информација.	3.36	1.224
Своје претпостављене Ваш старешина цени на основу ауторитета њиховог положаја.	2.64	1.521	Своје претпостављене Ваш старешина цени на основу њиховог знања.	2.79	0.876
Као руководиоца Ваш старешина се поистовећује са својим претпостављенима.	3.93	1.086	Као руководиоца Ваш старешина се поистовећује са својим сарадницима.	1.39	0.497
Од својих потчињених Ваш старешина очекује послушност.	4.50	0.745	Од својих потчињених Ваш старешина очекује спремност за усавршавање у струци.	1.82	0.819
Од својих претпостављених Ваш старешина очекује непогрешивост.	3.93	1.086	Од својих претпостављених Ваш старешина очекује признање за уложени рад.	1.82	0.819
Свој рад Ваш старешина оцењује у зависности од тога колико га потчињени слушају.	3.07	1.274	Свој рад Ваш старешина оцењује у зависности од квалитета сарадње са потчињенима.	2.79	0.876
За Вашег руководиоца недисциплина је најзначајнији ометајући фактор за обављање руководећих послова.	4.21	0.738	За Вашег руководиоца сукоби међу потчињенима су најзначајнији ометајући фактор за обављање руководећих послова.	2.21	0.738
Као руководиоца Ваш старешина највећи значај придаје јачању свог положаја у организацији.	3.36	1.521	Као руководиоца Ваш старешина највећи значај придаје тимском раду.	2.39	1.166

Из табеле је учљиво да анкетирани старешине у полицијској управи 1 својим одговорима потврђују постојање 17 индикатора аутократског стила руковођења њиховог претпостављеног, 3 индикатора демократског стила руковођења, док је један индикатор има једнаку тежину (истоветна је добијена вредност тог индикатора). Дакле, може се закључити да старшина полицијске управе 1 примењује аутократски стил руковођења.

Описани поступак пребројавања индикатора стила руковођења извршен је и у осталим полицијским управама које су обухваћене истраживањем. Резултати тог пребројавања дати су у табели која следи.

Табела 3

**Резултати пребројавања индикатора стилова руковођења
по полицијским управама**

Део Републике Србије	ПОЛИЦИЈСКА УПРАВА	Број индикатора аутократског стила руковођења	Број индикатора демократског стила руковођења
Северна Србија	Полицијска управа 2	8	13
	Полицијска управа 3	4	17
	Полицијска управа 4	3	18
Источна Србија	Полицијска управа 5	12	9
	Полицијска управа 6	20	1
	Полицијска управа 7	17	4
Западна Србија	Полицијска управа 8	15	6
	Полицијска управа 9	21	0
	Полицијска управа 10	10	11
Јужна Србија	Полицијска управа 11	14	7
	Полицијска управа 12	18	3
	Полицијска управа 13	18	3
Централна Србија	Полицијска управа 14	17	4
	Полицијска управа 15	13	9
	Полицијска управа 16	21	0

Табела показује да је само у 4 полицијске управе индикован демократски стил руковођења. Занимљиво је да је демократски стил руковођења индикован баш код свих полицијских управа које су обухваћене истраживањем из северног дела Србије.

Резултати спроведене анкете (у делу који се односи на стваралачку иницијативу и активност) у полицијској управи 1 дати су у табели која следи.

Табела 4

Распoдела одговора анкетираних старешина у полицијској управи 1
о индикаторима стваралачке активности и иницијативе

ИНДИКАТОРИ НЕПОСТОЈАЊА СТВАРАЛАЧКЕ АКТИВНОСТИ И ИНИЦИЈАТИВЕ			ИНДИКАТОРИ ПОСТОЈАЊА СТВАРАЛАЧКЕ АКТИВНОСТИ И ИНИЦИЈАТИВЕ		
Питања (тврдње)	Одговори		Питања (тврдње)	Одговори	
	Ар. сред.	Ст. дев.		Ар. сред.	Ст. дев.
Током обављања послова радим искључиво оно што ми старешина нареди.	4.04	.922	Током обављања послова учавам проблеме које треба решити и самоиницијативно поступаю.	1.89	.994
При обављању свакодневних послова примењуем образце понашања којима су раније решавани слични проблеми.	4.11	.786	При обављању послова трудим се знаћем оригинална и ефикаснија решења проблема са којима се сусрећем.	1.82	.819
Током рада углавном користим и прилагођавам службена документа која су израдили колеге или претпостављене старешине.	4.04	1.036	Током рада углавном израђујем сопствена оригинална службена документа.	1.82	.905
Током обављања послова радим колико морам.	4.04	.922	Током обављања послова улажем сву своју енергију и креативност у посао.	1.89	.994
Током радног времена више пута правим паузе да обедујем, попијем кафу, попушим цигарету и сл.	1.82	.819	Током радног времена правим паузу само ради оброка који је предвиђен Законом о раду.	4.11	.786
Углавном никада ништа не предузимам без консултација са претпостављенима јер не желим да будем одговоран за евентуалне лоше резултате.	4.04	.922	Често самостално предузимам све што је потребно да би настали проблем решио потпуно свестан да при томе преузимам и одговорност за своје поступање.	1.82	.945

Субординацијски односи у полицијској организацији не допуштају ми да било шта самостално предузmem у свом раду.	4.11	.786	Наређења која добијем од претпостављеног старешине најчешће су оквир у коме могу самостално да подузмам мере ради решавања појединих проблема.	1.82	.819
Најбоље је не истичати се превише у раду, јер ћу само добити још више посла, а за то нећу бити адекватно награђен.	4.04	1.036	Током обављања послова максимално се залажем јер ће мој напор при решавању проблема узроковати повећање ефикасности организационе јединице, а тиме и смањењу обима мог посла.	2.29	1.117
На успешност организационе јединице углавном утиче креативност и иницијатива претпостављеног старешине.	4.04	.922	На успешност организационе јединице углавном утиче креативност и иницијатива свих чланова колектива.	1.89	.994
Чим ми се заврши радно време, одлазим са посла.	1.61	.685	Радим док не решим настали проблем, не обазирући се на крај радног времена.	4.29	.713
Иницијативе и креативна решења мојих потчињених претпостављеном старешини представљам као своје.	1.57	.742	Иницијативе и креативна решења мојих потчињених претпостављеном старешини представљам као резултат тимског рада.	4.25	.752

Из табеле је уочљиво да анкетиране старешине у полицијској управи 1 својим одговорима потврђују 8 индикатора непостојања стваралачке активности и иницијативе, те 3 индикатора њеног постојања. Дакле, у полицијској управи 1 углавном нема стваралачке активности и иницијативе, осим у неким, релативно занемарљивим сегментима. Описани поступак пребројавања индикатора постојања, односно непо-

стојања стваралачке активности и иницијативе старешине извршен је и у осталим полицијским управама које су обухваћене истраживањем. Резултати тог пребројавања дати су у табели која следи.

Табела 5

Резултати пребројавања индикатора постојања/непостојања стваралачке активности и иницијативе по полицијским управама

Део Републике Србије	ПОЛИЦИЈСКА УПРАВА	Број индикатора непостојања стваралачке активности и иницијативе	Број индикатора постојања стваралачке активности и иницијативе
Северна Србија	Полицијска управа 2	5	6
	Полицијска управа 3	3	8
	Полицијска управа 4	2	9
Источна Србија	Полицијска управа 5	7	4
	Полицијска управа 6	11	0
	Полицијска управа 7	9	2
Западна Србија	Полицијска управа 8	8	3
	Полицијска управа 9	10	1
	Полицијска управа 10	6	5
Јужна Србија	Полицијска управа 11	8	3
	Полицијска управа 12	10	1
	Полицијска управа 13	10	1
Централна Србија	Полицијска управа 14	9	2
	Полицијска управа 15	7	4
	Полицијска управа 16	11	0

Табела показује да је само у 3 полицијске управе индиковано постојање стваралачке активности и иницијативе и то тамо где постоји демократски стил руковођења. Занимљиво је да је код полицијске управе 10 индикован демократски стил руковођења (истина са малом разликом у броју индикатора), али да није индикована стваралачка активност и иницијатива (такође са врло малом разликом у броју индикатора). Ово може бити последица недовољне дискриминативности мерног инструмента, односно малог броја одабраних индикатора који указују на постојање/непостојање стваралачке активности и иницијативе.

Табела која следи приказује статистичке показатеље успешности рада полицијских управа које су обухваћене истраживањем (Министарство унутрашњих послова Републике Србије, 2011).

Табела 6

**Статистички показатељи успешности рада полицијских управа
(процент смањења – повећања у односу на протеклу годину)**

ПОЛИЦИЈСКА УПРАВА	ПРОЦЕНАТ («+» – повећање, «-» – смањење)									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Полицијска управа 1	+2.33	+1.21	-5.23	-10.67	+1.11	+11.84	+5.41	-4.67	-3.66	+15.43
Полицијска управа 2	+7.42	+6.21	+3.72	-	+10.25	-2.34	-5.11	-7.23	-0.56	+1.55
Полицијска управа 3	+10.56	+3.89	+2.44	+5.21	+4.43	-7.67	-6.42	-6.11	-3.54	-4.89
Полицијска управа 4	+13.41	+5.84	+7.21	+2.63	+4.63	-12.31	-10.11	-6.32	-2.36	-5.53
Полицијска управа 5	+0.56	-3.22	-5.22	/	/	+5.66	+7.32	-3.47	0.00	+8.34
Полицијска управа 6	-10.56	-3.89	-2.44	-5.21	-4.43	+7.67	+6.42	+6.11	+3.54	+4.89
Полицијска управа 7	+1.22	-2.33	-0.66	-1.87	-2.33	-4.33	+2.66	+3.98	-1.67	+5.23
Полицијска управа 8	+0.71	-0.78	+2.33	-3.33	-5.43	-1.23	-4.22	-3.52	-2.04	+9.45
Полицијска управа 9	-5.43	-3.43	-2.22	-4.87	-3.23	-2.03	+5.34	+5.76	+2.86	+4.56
Полицијска управа 10	+1.32	+3.54	+1.16	+5.44	+10.21	-0.78	-1.22	-0.33	0.00	+3.73
Полицијска управа 11	+1.66	+2.43	-1.11	/	/	+2.12	-3.62	-2.82	+0.33	+6.66
Полицијска управа 12	-6.28	-4.32	-3.11	-5.28	-4.11	+1.22	-4.72	+4.14	+3.66	+5.87
Полицијска управа 13	-8.63	-4.37	-5.33	-3.93	-4.28	+6.76	+6.66	+6.11	-0.66	+4.66
Полицијска управа 14	-2.34	+4.21	-1.00	/	/	+3.33	-1.34	-2.34	+0.56	+4.87
Полицијска управа 15	+4.22	-0.56	-2.23	/	/	+3.21	-1.33	+1.55	-2.78	+12.33
Полицијска управа 16	-13.41	-5.84	-7.21	-2.63	-4.63	+12.31	+10.11	+6.32	+2.36	+5.53

- 1 – Расветљавања кривичних дела;
- 2 – Спроведених наредби судских органа по разним основама;
- 3 – Броја лица лишених слободе по основу централне потернице;
- 4 – Спречавања илегалних прелазака државне границе;
- 5 – Спречавања прекограничног кријумчарења.
- 6 – Број извршених кривичних дела;
- 7 – Извршених прекршаја по јавном реду и миру;
- 8 – Извршених кривичних дела и прекршаја по саобраћају;
- 9 – Одбачених кривичних пријава од стране тужилаштва;
- 10 – Дисциплинских пријава против полицијских службеника;

Табела показује да, према статистичким подацима, најбоље резултате у раду имају полицијска управа 4, полицијска управа 3 и полицијска управа 2, док најлошије резултате имају полицијска управа 16 и полицијска управа 6. Упоређујући ове резултате са подацима из табеле 5. долази се до закључка да тамо где је индиковано постојање стваралачке активности и иницијативе резултати рада су најбољи и обрнуто.

5. ЗАКЉУЧАК

Претходна разматрања наводе на неколико очигледних закључака:

– У Републици Србији преовлађује аутократски стил руковођења у организационим јединицама полиције. Демократски стил

руковођења примењује се у полицијским управама у северном делу Републике.

– У полицији Републике Србије углавном нема стваралачке активности и иницијативе старешина. Изузетак су полицијске управе на северу територије Републике Србије.

– Резултати из табеле 3. и табеле 5. указују на директну везу између стила руковођења и постојања/непостојања стваралачке активности и иницијативе. Тамо где постоји демократски стил руковођења постоји и стваралачка активност и иницијатива и обрнуто.

– Резултати из табеле 5. и табеле 6. указују на директну везу између постојања стваралачке активности и иницијативе и резултата рада у појединим полицијским управама. Тамо где постоји стваралачка активност и иницијатива резултати рада су много бољи.

Генерално, може се са високом дозом сигурности закључити да демократски стил руковођења полицијском управом води ка јачању стваралачке активности и иницијативе старешина што директно доприноси бољим резултатима рада полиције.

---

1. Лазовић, Момчило, Милошевић, Владимир, Милојевић, Саша, (2002): Средства и тактика полиције, Полицијска академија, Београд.

2. Лазовић, Момчило, Стишовић, Миланко, (1998): Теорија ратне вештине, Полицијска тактика, Београд.

3. Матица Српска, (1973): Речник српскохрватског књижевног језика, Матица Српска, Нови Сад.

4. Милојевић, Саша, (2009): Основи полицијске тактике, Криминалистичко-полицијска академија, Београд.

5. Милојевић, Саша, Субошић, Дане, (2004): Анализа професионалне оспособљености дипломираних официра полиције, Наука, безбедност, полиција, IX (1), Полицијска академија, Београд.

6. Милошевић, Новак, Милојевић, Саша, (2001): Основи методологије безбедносних наука, Полицијска академија, Београд.

7. Министарство унутрашњих послова Републике Србије, (2011): МУП Републике Србије у 2011. години, Управа за аналитику Министарства унутрашњих послова Републике Србије, Београд.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Конференція

25–26 жовтня 2012 року у Львівському державному університеті внутрішніх справ (далі – ЛьвДУВС) проведено VI Міжнародну науково-практичну конференцію «Психологічні аспекти національної безпеки», у якій взяли участь понад 180 науковців, керівників і працівників органів внутрішніх справ та інших силових структур, практичних психологів, у т. ч. з Республіки Польща та Республіки Сербія. Україну представляли науковці з Києва, Дніпропетровська, Донецька, Харкова, Миколаєва, Одеси, Полтави, Переяслав-Хмельницького, Луцька, Дніпропетровська, Дрогобича, Умані, Тернополя, Івано-Франківська, Львова, Луганська, Чернігова та ін.

У форматі конференції розглядалися теоретичні та практичні проблеми психологічних аспектів національної безпеки України. Адже пріоритети формування соціально-психологічної єдності України, стабільного соціально-психологічного стану українського суспільства, розвитку економіки і добробуту громадян, реалізації психологічної складової в діяльності силових структур, у т. ч. і правоохоронних органів, психічного здоров'я громадян, соціальних груп та української нації виступають фундаментальними соціально-психологічними цінностями формування і розвитку України як самодостатнього члена світової спільноти.

З вітальним словом виступив ректор ЛьвДУВС доктор юридичних наук, професор генерал-лейтенант міліції Цимбалюк Михайло Михайлович, який зазначив, що в період розбудови України як правової, демократичної та соціальної держави чільним є завдання реформування усіх суспільних, державних та правових інституцій з метою забезпечення оптимальної організації функціонування національного публічно-владного апарату. Актуальність системи реорганізаційних та модернізаційних заходів набуває домінуючого значення у контексті ускладнення процесу реалізації національних інтересів, що зумовлене потенційними загрозами нормальному алгоритму перебігу соціально-економічних, політико-правових аспектів функціонування державного механізму і внутрішньодержавного, і міжнародно-політичного похо-

дження. Національна безпека, зазначив Михайло Михайлович Цимбалюк, – це не лише статичний показник поточного стану організації державно-владних відносин, це – апріорі якісний індикатор готовності окремих структурно-функціональних ланок державного механізму до ефективної кооперації в екстремальних умовах, індиферентних від стереотипних характеристик об'єктивного соціального, економічного та політичного середовища.

З вітальним словом до учасників конференції звернувся ректор Вищої школи права і адміністрації (м. Жешув, Республіка Польща) доктор габілітований Єжи Послушний, який щиро подякував організаторам за запрошення і відзначив, що ЛьвДУВС відомий не лише на теренах України, а й поза її межами. І його популярність серед науковців інших країн невпинно зростає. «Безпека – одна із найважливіших цінностей у житті кожної людини і була такою ще багато століть тому. Тож обговорення різноманітних її аспектів є завжди актуальним та необхідним для суспільства», – запевнив польський науковець.

Вітаючи учасників конференції, начальник управління кадрового забезпечення ГУМВС України у Львівській області Валерій Олександрович Іваха відзначив, що обговорення проблем національної безпеки на такому високому рівні стало хорошою традицією для ЛьвДУВС. Він вказав на важливість ролі силових структур, а особливо правоохоронних органів, у забезпеченні національної безпеки держави.

Особливе зацікавлення викликала доповідь доктора наук, доцента Академії криміналістики та поліцейської освіти (м. Белград, Республіка Сербія) Саша Мілоєвича на тему «Творчі ініціативи і діяльність керівників у поліції».

Доктор психологічних наук, професор кафедри менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка Наталія Жигайло у своєму виступі на тему «Психологія духовного становлення і здійснення молодого вченого в контексті національної безпеки держави» ґрунтовно проаналізувала актуальну проблему для сучасної науки і практики. Адже завдяки духовності викладача, мудрості наставника, який всі свої творчі зусилля спрямовує на забезпечення морального, психічного та духовно-інтелектуального розвитку студентів, можливо забезпечити високий рівень соціального та економічного добробуту суспільства, національну безпеку держави.

Доктор історичних наук, професор Гетьманчук Микола Петрович, заступник директора навчально-наукового інституту права, пси-

хології та економіки ЛьвДУВС розкрив особливості інформаційно-психологічного впливу на громадян українського суспільства в сучасних умовах.

Доктор політичних наук, професор Шерман Олена Михайлівна, завідувач кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін Львівського університету безпеки і життєдіяльності розкрила завдання і технології інформаційних війн. Також про інформаційно-психологічну безпеку як складову національної безпеки України згадував у своїй доповіді доктор юридичних наук, доцент Лихачов Сергій Володимирович, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Донецького університету економіки та права.

Змістовними та актуальними були і доповіді доктора психологічних наук, професора Карпенко Зеновії Степанівни, завідувача кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, яка стосувалася питання профілактики деструктивної поведінки особистості, та доктора психологічних наук, професора Савчина Мирослава Васильовича, завідувача кафедри психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, про психічне здоров'я громадян як чинника національної безпеки держави.

Доктор психологічних наук, професор Ващенко Ірина Володимирівна, заступник декана факультету психології з наукової роботи Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, зупинилася на розгляді феномена національної безпеки у сучасному розумінні.

Активне обговорення в учасників конференції викликала доповідь доктора педагогічних наук Квас Олени Валеріївни, доцента кафедри загальної педагогіки дошкільної освіти Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка, яка стосувалася проблем реалізації дитиноцентричних ідей у сучасному українському вихованні.

У ході обговорення особливу увагу привернула проблема психологічних аспектів діяльності силових структур держави, в тому числі правоохоронних органів та їхнього впливу на національну безпеку України. Так, актуальними були виступи доктора наук з державного управління Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії Державного управління при Президентові України, професора Сушинського Олександра Івановича «Проблемні питання правоохоронної організації в аспекті засад національної безпеки» та старшого наукового співробітника Академії внутрішніх військ МВС України, начальника науково-дослідного центру Прихо-

дья Ігоря Івановича «Розробка психодіагностичного інструментарію визначення психологічної безпеки особистості фахівців екстремальних видів діяльності».

Підсумовуючи, учасники VI Міжнародної науково-практичної конференції «Психологічні аспекти національної безпеки» констатували, що політична, правова, економічна, соціальна, військова, духовна, культурна та інші складові національної безпеки кожної держави тісно взаємопов'язані та вимагають інституціоналізації й подальшого розвитку психологічного чинника як системотворчого визначника політичних процесів, основи практичного функціонування публічного та соціального державного апарату.

Зважаючи на актуальність питань, що виступали предметом дослідження та об'єктом усебічного обговорення, з огляду на потребу в подальшому зміцненні національної безпеки України, в результаті заслуханих доповідей та дискусії із зазначених проблем учасники науково-практичної конференції вважають за доцільне рекомендувати:

1. Органам державної влади та органам місцевого самоврядування:

а) серед програмних цілей виділити пріоритет забезпечення національної безпеки через налаштування соціального діалогу на засадах визнання єдності українського народу, підвищення рівня його автентичної самосвідомості та почуття патріотизму;

б) вивчити вплив на соціальну психіку макро- та мікросоціальних груп, а на психіку громадян України – діяльності органів публічної влади, політичних партій, громадських і релігійних організацій, засобів масової інформації та на основі одержаних результатів сформуванню комплекс необхідних заходів щодо протекції психологічного соціального архетипу від деструктивних впливів;

в) забезпечити реалізацію практичних заходів щодо збереження та зміцнення психічного здоров'я українського народу;

г) модернізувати методика відбору, підготовки, виховання та позиціонування управлінських кадрів, ідентифікуючи визначальним критерієм зазначених процесів ступінь розвитку спеціальних знань, умінь і навиків, необхідних державним службовцям для виконання службових обов'язків, що гарантуватиме зростання ефективності функціонування державного апарату;

г) посилити просвітницьку функцію психологічної науки, розпочати видання науково-популярних збірників із психологічних проблем життєдіяльності людини, соціальних груп, усього населення України;

д) активніше запроваджувати в практику державного і муніципального управління рекомендації та прогнози, розроблені спеціалістами у сфері психологічного забезпечення національної безпеки.

2. Раді національної безпеки і оборони України:

а) психологічні аспекти національної безпеки виділити в окремий напрям своєї діяльності, створити координаційну державно-громадську раду з проблем психологічної безпеки державних установ, населення України;

б) систематично проводити моніторинг соціально-психічного стану населення України, окремих соціальних спільнот і суспільства загалом;

в) забезпечити оперативне формування і реалізацію заходів щодо нейтралізації негативного психічного впливу інформації та комунікації на свідомість і поведінку громадян України з боку інших держав, а також щодо захисту свого інформаційного простору;

г) розробити заходи щодо попередження прихованого навіювання і психічного програмування керівників держави в інтересах окремих суб'єктів внутрішньої та міжнародної політики, економіки, воєнної сфери тощо;

г) сформулювати державне замовлення на дослідження психологічного портрета працівника органів внутрішніх справ, стану психологічної безпеки населення, взаємодії органів внутрішніх справ і населення.

3. Міністерству внутрішніх справ та іншим правоохоронним структурам України:

а) забезпечити створення спеціалізованих науково-дослідних інститутів і лабораторій із дослідження різних аспектів психологічного впливу (сугестії) і психологічного захисту соціального середовища;

б) удосконалити систему психологічного супроводу діяльності та психологічної підготовки працівників відомчих підрозділів з огляду на потреби сьогодення;

в) у вищих навчальних закладах збільшити кількість психологічних навчальних дисциплін, зокрема ввести у навчальні плани підготовки фахівців-психологів навчальну дисципліну «Психологічні аспекти національної безпеки»;

г) розробити методи і технології психологічного впливу на кримінальні структури та організовану злочинність, активніше застосовувати психологічні методи і технології у слідчій практиці, дізнанні й попередньому слідстві тощо;

г) розробити модель консультаційних Центрив на базі факультетів психології вищих навчальних закладів МВС України, у яких курсанти і студенти на умовах взаємодії з досвідченими науково-педагогічними працівниками можуть проводити консультування працівників органів МВС і населення з психологічних проблем.

3. Державній акредитаційній комісії МОНмолодьспорту України розглянути питання про внесення до переліку наукових спеціальностей напрям «Психологічні аспекти національної безпеки» на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора психологічних наук.

Реалізація цих рекомендацій значно сприятиме підвищенню якості теоретичних розробок та ефективності практичної діяльності ОВС, посилить значущість психологічної складової в забезпеченні національної безпеки України. Крім цього, оргкомітету конференції доручено опрацювати й узагальнити висловлені під час наукового заходу пропозиції та спрямувати їх до Адміністрації Президента України, Верховної Ради України, Ради національної безпеки і оборони України, Міністерства внутрішніх справ України та інших правоохоронних структур, Державної акредитаційної комісії МОНмолодьспорту України.

НАШІ АВТОРИ

- Айвазян Л.Ю.** аспірантка кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Баранюк Н.І.** викладач кафедри теорії і методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Білозерська С.І.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Дрогобицького державного університету імені Івана Франка
- Блажівський М.І.** викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Борисюк О.М.** викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Булка О.П.** кандидат медичних наук, доцент, професор кафедри військової психофізіології Військово-медичної академії ім. С.М. Кірова
- Ващенко І.В.** доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, заступник декана з наукової роботи, професор кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Венцик О.В.** викладач кафедри психології управління Львівського державного університету внутрішніх справ
- Волошина О.В.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
- Гайворонюк Н.В.** кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і політології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Галецька І.І.** кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка
- Галустян О.А.** ад'юнкт кафедри практичної психології ННПКГБПС Національної академії внутрішніх справ
- Гурковський М.П.** кандидат юридичних наук, доцент, в.о. проректора з кадрового забезпечення та міжнародних зв'язків Львівського державного університету внутрішніх справ

- Данилова С.В.** старший викладач приватного навчального закладу «Донецький інститут соціальної освіти»
- Єсімов С.С.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ
- Жигайло Н.І.** доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка
- Зубрицька-Макота І.В.** кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри теорії і методики практичної психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Іванова О.В.** кандидат психологічних наук, доцент, начальник кафедри загальної та соціальної психології навчально-наукового інституту підготовки кадрів громадської безпеки та психологічної служби Національної академії внутрішніх справ
- Янковий Б., М.А.** асистент, Криміналістичко-поліцейська академія, Београд
- Калайнов Д.П.** доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального та адміністративного права Одеського національного морського університету
- Калайнова О.Д.** кандидат юридичних наук, науковий співробітник відділу організації наукової роботи Одеського державного університету внутрішніх справ
- Кісіль З.Р.** доктор юридичних наук, доцент, декан факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Климов А.С.** полковник медичинской служби ГВМУ МО РФ
- Ковалів М.В.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ
- Коваліско Н.В.** доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка
- Ковальчук А.Л.** аспірант кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка
- Колосович О.С.** старший викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ

- Криворотько Г.С.** старший викладач кафедри філософських наук Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського
- Крикля К.П.** асистент кафедри психології ПНПУ ім. В.Г. Короленко
- Кудрик Л.Г.** кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри життєвих компетентностей Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
- Кузьмін Є.Л.** офіцер-психолог військової частини 3002, м. Львів
- Куций О.А.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Лефтеров В.О.** доктор психологічних наук, професор кафедри психології та соціології Донецького юридичного інституту МВС України
- Лихачов С.В.** доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Донецького університету економіки та права
- Макота Т.В.** старший викладач кафедри теорії та методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Матійків І.І.** кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник відділу практичної психології Львівського науково-практичного центру професійно-технічної освіти НАПН України
- Мащак С.С.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
- Медведєв В.С.** доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології Національної академії внутрішніх справ
- Милосвич Саша** доктор наук, доцент кафедри поліцейських дисциплін Академії криміналістики та поліцейської освіти, м. Белград, Республіка Сербія
- Мицишин М.М.** аспірант Національного університету «Львівська політехніка»
- Мороз Л.І.** доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та вікової психології Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського
- Назар Ю.О.** аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка

- Наугольник Л.Б.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри теорії і методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Оніщенко Н. В.** кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстреної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України
- Поляков І.О.** кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України
- Попова М.І.** аспірант кафедри психології Львівського державного університету імені Івана Франка
- Приходько І.І.** кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, начальник науково-дослідного центру Академії внутрішніх військ МВС України
- Ракша Н.С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Донецького університету економіки та права
- Руденко С.І.** асистент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка
- Савчин М.В.** доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
- Семенів Н.М.** кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри теорії і методики практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Сибірна Р.І.** доктор біологічних наук, професор, професор кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ
- Сибірний А.В.** кандидат біологічних наук, доцент кафедри менеджменту Львівського державного університету внутрішніх справ
- Сурмяк Ю.Р.** кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Федоришин Г.М.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

- Федорі Ю.С.** старший викладач ЧВУЗ ДІСО
- Хомів О.В.** викладач кафедри фінансової і економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ
- Цільник О.М.** доктор юридичних наук, доцент, начальник кафедри юридичної психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ
- Червоненко Г.О.** кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових і кримінально-правових дисциплін Донецького університету економіки і права
- Чистоклетов Л.Г.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ
- Шелухіна О.М.** старший психолог сектора кадрового забезпечення Калінінського райвідділу Донецького міського управління Головного управління МВС України в Донецькій області
- Шишко В.Й.** старший викладач кафедри інформаційних технологій Львівського державного університету внутрішніх справ
- Шульженко Д.І.** доктор психологічних наук, професор Інституту кореляційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Щавінська І.Ю.** студентка юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ
- Щавінський Ю.В.** старший викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Юрчинська Г.К.** кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

З М І С Т

Розділ I

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (у рамках міжнародної науково-практичної конференції, проведеної у Львівському державному університеті внутрішніх справ 25–26 жовтня 2012 р.)

Айвазян Л.Ю. Взаємозв'язок переживання самотності та психологічної безпеки особистості.....	3
Баранюк Н.І. Соціально-психологічні засади поширення кризового стану в Україні як загроза суспільній безпеці	11
Білозерська С.І. Соціальна стратифікація як передумова виникнення конфлікту	21
Ващенко І.В. Феномен національної безпеки у сучасному розумінні	30
Гайворонюк Н.В. Українська ідентичність як онтологічна основа національної безпеки (соціально-психологічний аспект)	38
Галецька І.І. Психологічне здоров'я як проблема національної безпеки.....	49
Зубрицька-Макота І.В. Моральна свідомість як морально-психологічний компонент складової системи національної безпеки.....	58
Кісіль З.Р. Протидія корупційним деліктам в органах внутрішніх справ України як субструктурний елемент системи державної безпеки.....	69
Ковалів М.В. Психологічні засади професійного ризику в діяльності органів внутрішніх справ.....	79
Коваліско Н.В. Соціальне самопочуття та відчуття власної безпеки в оцінках громадян України.....	85
Лефтеров В.О. Проблеми професійної конфліктології працівників органів внутрішніх справ у контексті забезпечення національної безпеки.....	93

Лихачов С.В.	
Інформаційно-психологічна безпека як складова національної безпеки України.....	103
Медведєв В.С.	
Організована злочинна діяльність як загроза національній безпеці України	109
Мороз Л.І.	
Мінімізація правового нігілізму як умова національної безпеки держави	117
Поляков І.О.	
Особливості вияву людського фактора в контексті психологічної безпеки особистості.....	126
Ракша Н.С., Червоненко Г.О.	
Адміністративний примус у системі забезпечення права громадян на освіту як запорука національної безпеки України.....	134
Савчин М.В.	
Психічне та особистісне здоров'я громадян як чинник національної безпеки.....	142
Семенів Н.М.	
Психологічні особливості етнокультурної неоднорідності українського суспільства в контексті національної безпеки	151
Сибірна Р.І., Сибірний А.В., Хомів О.В.	
Нейролінгвістичне програмування у загрозах національній безпеці	160
Сурмяк Ю.Р., Кудрик Л.Г.	
Психологічні аспекти формування культури здоров'я особистості як складової національної безпеки.....	165
Федоришин Г.М.	
Ресоціалізуюче середовище і психологічна безпека неповнолітніх засуджених.....	175
Чистоклетов Л.Г., Шишко В.Й.	
Інформаційно-психологічні впливи як невід'ємна складова парадигми інформаційної безпеки	183
Щавінський Ю.В., Щавінська І.Ю.	
Вплив розвитку інформаційних технологій на інформаційну безпеку держави: психологічний аспект	193
Юрчинська Г.К.	
Психологічна культура на автотранспортних шляхах як одна із умов безпеки держави в період подолання економічної кризи	202

Розділ II
**ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДІЯЛЬНОСТІ
 ПРАЦІВНИКІВ ОВС**

Борисюк О.М.	Особливості професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ.....	211
Венцик О.В.	Фрустрованість і креативність у контексті діяльності працівників ОВС	221
Волошина О.В.	Проблеми управління органами внутрішніх справ: психолого-педагогічний аналіз.....	229
Галустьян О.А.	Сутність та особливості негативного психологічного впливу на слідчого з боку допитуваних.....	238
Гурковський М.П.	Юридичний зміст службової деліктоздатності посадової особи органів внутрішніх справ України як фактор протидії корупційним правопорушенням.....	246
Єсімов С.С.	Психологічні особливості вияву управлінських навичок у старших інспекторів патрульної служби у службовій діяльності.....	256
Іванова О.В.	Психологічні аспекти професійної самосвідомості працівників міліції.....	262
Калянов Д.П.	Соціальні та психологічні чинники професіоналізації працівників органів внутрішніх справ	271
Калянова О.Д.	Отримання інформаційної складової про злочин із об'єктів експертного дослідження методом кореляції свідомості суб'єктів: проблемні питання.....	279
Кузьмін Є.Л.	Методика прогресивної релаксації в службовій діяльності офіцера-психолога внутрішніх військ МВС України.....	286
Наугольник Л.Б.	Тривожність у міжособистісних відносинах працівників міліції.....	295

Онщенко Н.В.	
Основні заходи в межах надання екстреної психологічної допомоги родичам загиблих унаслідок надзвичайних ситуацій.....	305
Приходько І.І.	
Розробка психодіагностичного інструментарію визначення психологічної безпеки особистості фахівців екстремальних видів діяльності	312
Федорі Ю.С.	
Теоретичний аналіз соціально-психологічної реадаптації осіб, які перебували в екстремальній ситуації.....	322
Цільмак О.М.	
Психологічна структура слідчої діяльності.....	330
Шелухіна О.М.	
Психотренінгові технології розвитку психологічної стійкості працівників транспортної міліції.....	338
Шульженко Д.І.	
Етичні норми поведінки з аутичними людьми для правозахисників.....	347

Розділ III

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Блажівський М.І.	
Психологічні особливості професійної діяльності персоналу установи виконання покарань.....	357
Данилова С.В.	
Психологічні особливості сприйняття надзвичайних ситуацій як основа ефективності діяльності гірничорятувальників.....	367
Жигайло Н.І.	
Роль керівника у формуванні соціально-психологічного клімату в колективі.....	374
Ковальчук А.Л.	
Психологічні ризики трудової міграції.....	383
Колосович О.С.	
Психологічні особливості виникнення та функціонування лідерства у професійній сфері.....	391
Криворотько Г.С.	
Психологічна характеристика особливих умов діяльності моряків далекого плавання.....	400

Крикля К.П.	
Психологічні особливості професійного становлення майбутнього психолога в умовах сучасного суспільства.....	409
Куций О.А.	
Ефективність застосування видів психологічного впливу в професійній діяльності керівника.....	417
Макога Т.В.	
Використання метапрограм у роботі з кадрами.....	426
Матійків І.М.	
Роль конфліктологічної компетентності керівника у створенні безпечних психологічних умов праці у педагогічному колективі	434
Мащак С.О.	
Професійне вигорання особистості як соціально-психологічна проблема	444
Мишишин М.М.	
Психічний образ як мотиваційний чинник і його значення для державного управління.....	453
Назар Ю.О.	
Психологічні підходи до концептуалізації феномена «професійна успішність».....	461
Попова М.І.	
Теоретична модель когнітивного стилю як чинника професійної компетентності.....	469
Руденко С.І.	
Динаміка формування професійної свідомості фахівця.....	477

Розділ IV

Трибуна зарубіжних учених

Булка А.П., Климов А.С.	
Профессиональное здоровье военных специалистов.....	485
Милојевић С., Јанковић М.А., Б.	
Стваралачка иницијатива и активност старешина полиције у Републици Србији.....	494
НАУКОВЕ ЖИТТЯ.....	509
НАШІ АВТОРИ.....	515

СОДЕРЖАНИЕ

Раздел I

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

(в рамках международной научно-практической конференции,
проведенной в Львовском государственном университете внутренних дел
25–26 октября 2012 г.)

Айвазян Л.Ю. Взаимосвязь переживания одиночества и психологической безопасности личности.....	3
Баранюк Н.И. Социально-психологические основы распространения кризисного состояния в Украине как угроза общественной безопасности.....	11
Белозерская С.И. Социальная стратификация как предпосылка возникновения конфликта.....	21
Ващенко И.В. Феномен национальной безопасности в современном понимании.....	30
Гайворонюк Н.В. Украинская идентичность как онтологическая основа национальной безопасности (социально-психологический аспект).....	38
Галецкая И.И. Психологическое здоровье как проблема национальной безопасности.....	49
Зубрицкая-Макота И.В. Моральное сознание как морально-психологический компонент составляющей системы национальной безопасности.....	58
Кисиль З.Р. Противодействие коррупционным деликтам в органах внутренних дел Украины как субструктурный элемент системы государственной безопасности.....	69
Ковалив М.В. Психологические основы профессионального риска в деятельности органов внутренних дел.....	79
Ковалиско Н.В. Социальное самочувствие и ощущение собственной безопасности в оценках граждан Украины	85
Лефтеров В.А. Проблемы профессиональной конфликтологии сотрудников органов внутренних дел в контексте обеспечения национальной безопасности.....	93

Лихачев С.В.	Информационно-психологическая безопасность как составляющая национальной безопасности Украины	103
Медведев В.С.	Организованная преступная деятельность как угроза национальной безопасности Украины.....	109
Мороз Л.И.	Минимизация правового нигилизма как условие национальной безопасности государства.....	117
Поляков И.А.	Особенности проявления человеческого фактора в контексте психологической безопасности личности.....	126
Ракша Н.С., Червоненко Г.А.	Административное принуждение в системе обеспечения права граждан на образование как залог национальной безопасности Украины	134
Савчин М.В.	Психическое и личностное здоровье граждан как фактор национальной безопасности.....	142
Семенов Н.М.	Психологические особенности этнокультурной неоднородности украинского общества в контексте национальной безопасности.....	151
Сибирная Р.И., Сибирный А.В., Хомив О.В.	Нейролингвистическое программирование как угроза национальной безопасности.....	160
Сурмяк Ю.Р., Кудрик Л.Г.	Психологические аспекты формирования культуры здоровья личности как составляющей национальной безопасности	165
Федоришин Г.Н.	Ресоциализирующая среда и психологическая безопасность несовершеннолетних	175
Чистоклетов Л.Г., Шишко В.И.	Информационно-психологические воздействия как неотъемлемая составляющая парадигмы информационной безопасности.....	183
Щавинский Ю.В., Щавинская И.Ю.	Влияние развития информационных технологий на информационную безопасность государства: психологический аспект	193
Юрчинская А.К.	Психологическая культура на автотранспортных путях как одно из условий безопасности государства в период преодоления экономического кризиса.....	202

Роздел II

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКОВ ОВД

Борисюк О.М.	Особенности профессиональной деятельности сотрудников органов внутренних дел.....	211
Венчик О.В.	Фрустрированность и креативность в контексте деятельности сотрудников ОВД.....	221
Волошина О.В.	Проблемы управления органами внутренних дел: психолого-педагогический анализ	229
Галустян Е.А.	Сущность и особенности негативного психологического воздействия на следователя со стороны допрашиваемых.....	238
Гурковский М.П.	Юридическое содержание служебной деликтоспособности должностного лица органов внутренних дел Украины как фактор противодействия коррупционным правонарушениям.....	246
Есимов С.С.	Психологические особенности проявления управленческих навыков у старших в служебной деятельности инспекторов патрульной службы.....	256
Иванова Е.В.	Психологические аспекты профессионального самосознания сотрудников милиции.....	262
Калаянов Д.П.	Социальные и психологические факторы профессионализации работников органов внутренних дел.....	271
Калаянова О.Д.	Получение информационной составляющей о преступлении с объектов экспертного исследования методом корреляции сознания субъектов: проблемные вопросы.....	279
Кузьмин Е.Л.	Методика прогрессивной релаксации в служебной деятельности офицера-психолога внутренних войск МВД Украины.....	286
Наугольник Л.Б.	Тревожность в межличностных отношениях сотрудников милиции.....	295
Онищенко Н.В.	Основные мероприятия в рамках оказания экстренной психологической помощи родственникам погибших вследствие чрезвычайных ситуаций	305

Приходько И.И.	Разработка психодиагностического инструментария определения психологической безопасности личности специалистов экстремальных видов деятельности.....	312
Федори Ю.С.	Теоретический анализ социально-психологической реадaptации лиц, которые находились в экстремальной ситуации.....	322
Цильмак А.Н.	Психологическая структура следственной деятельности.....	330
Шелухина О.Н.	Психотренинговые технологии развития психологической устойчивости работников транспортной милиции.....	338
Шульженко Д.И.	Этические нормы поведения с аутичными людьми для правозащитников.....	347

Раздел III

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Блаживский Н.И.	Психологические особенности профессиональной деятельности персонала учреждения исполнения наказаний	357
Данилова С.В.	Психологические особенности восприятия чрезвычайных ситуаций как основа эффективности деятельности горноспасателей	367
Жигайло Н.И.	Роль руководителя в формировании социально-психологического климата в коллективе.....	374
Ковальчук А.Л.	Психологические риски трудовой миграции.....	383
Колосович А.С.	Психологические особенности возникновения и функционирования лидерства в профессиональной сфере.....	391
Криворотько Г.С.	Психологическая характеристика особых условий деятельности моряков дальнего плавания.....	400
Крикля Е.П.	Психологические особенности профессионального становления будущего психолога в условиях современного общества.....	409

Куцый А.А.	
Эффективность применения видов психологического воздействия в профессиональной деятельности руководителя.....	417
Макота Т.В.	
Использование метапрограмм в работе с кадрами.....	426
Матийкив И.Н.	
Роль конфликтологической компетентности руководителя в создании безопасных психологических условий труда в педагогическом коллективе.....	434
Машак С.А.	
Профессиональное выгорание личности как социально-психологическая проблема.....	444
Мишишин М.Н.	
Психический образ как мотивационный фактор и его значение для государственного управления.....	453
Назар Ю.А.	
Психологические подходы к концептуализации феномена «профессиональная успешность».....	461
Попова М.И.	
Теоретическая модель когнитивного стиля как фактора профессиональной компетентности.....	469
Руденко С.И.	
Динамика формирования профессионального сознания специалиста.....	477

Раздел IV

ТРИБУНА ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ

Булка А.П., Климов А.С.	
Профессиональное здоровье военных специалистов.....	485
Милојевић С., Јанковић М.А., Б.	
Стваралачка иницијатива и активност старешина полицијe в Републици Србији.....	494
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....	509
НАШИ АВТОРЫ.....	515

CONTENTS

Chapter I

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF NATIONAL SECURITY

**(Within the framework of the Scientific and Practical Conference,
held in Lviv State University of Internal Affairs, 25–26 October 2012)**

Aivazian L.Yu.	
The correlation of the feeling of loneliness and the psychological safety of the person	3
Baraniuk N.I.	
Social and psychological bases of spreading crisis in Ukraine as a threat to public safety.....	11
Bilozerska S.I.	
Social stratification as precondition of a conflict	21
Vashchenko I.V.	
Phenomenon of national security in the modern conception	30
Gaivoroniuk N.V.	
Ukrainian identity as the ontological basis of national security (social and psychological aspect).....	38
Haletska I.I.	
Psychological health as a problem of national security.....	49
Zubrytska-Makota I.V.	
Moral consciousness as a moral and psychological component of the national security system.....	58
Kisil Z.R.	
Counteraction to corruptive delicts in the internal affairs organs of Ukraine as a subcultural component of state security system.....	69
Kovaliv M.V.	
Psychological principles of occupational hazards in the work of organs of internal affairs.....	79
Kovalisko N.V.	
Social well-being and safety sense estimated by the citizens of Ukraine.....	85

Lefterov V.A.	
Problems of Professional Conflict internal affairs officers in the context of national security	93
Lykhachov S.V.	
Information and psychological security as a component of the national security of Ukraine.....	103
Medvediev V.S.	
Organized criminal activity as a factor in the national security of Ukraine.....	109
Moroz L.I.	
Minimization legal nihilism as a condition national security	117
Polyakov I.O.	
Peculiarities of Human Factor Manifestation in the Context of Person's Psychological Security.....	126
Raksha N.S., Chervonenko G.O.	
Administrative coercion in the system of ensuring the rights of citizens to education as a factor of national security of Ukraine.....	134
Savchyn M.V.	
Mental and personal health of citizens as a factor of national security.....	142
Semeniv N.M.	
Psychological features of ethnic heterogeneity of ukrainian society are in context of national safety	151
Sybirna R.I., Sybirnyi A.V., Khomiv O.V.	
Neurolinguistic Programming in National Security Threats.....	160
Surmyak J.R., Kudryk I.G.	
Psychological aspects of forming of culture of health of personality as to component national safety.....	165
Fedoryshyn H.M.	
Re-socializing environment and psychological safety of juvenile convicts.....	175
Chystokletov L.H, Shyshko V.I.	
Informative and psychological impacts as an integral part of information security paradigm.....	183
Shchavinskiy Yu.V., Shchavinska I.Yu.	
Impact of information technologies development on information security of state: psychological aspect.....	193
Yurchinska H.K.	
Psychological culture on roads as one of the terms of state security in the period of overcoming the economic crisis.....	202

Chapter II

**PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE ACTIVITY
OF LAW ENFORCEMENT WORKERS**

Borisyuk O.M.	
Features of professional activity of workers of internal affairs organs	211
Ventsyk O.V.	
Frustration and creativity in the context of law enforcement workers activity.....	221
Voloshyna O.V.	
Problems of law enforcement management: psychologic-pedagogical analysis.....	229
Galustyan O.A.	
Nature and features of negative psychological influence on the investigator on the part of interrogated persons.....	238
Hurkovskyy M.P.	
Legal content of the offence responsibility of a law enforcement worker of Ukraine as a factor of combating corruption offence.....	246
Yesimov S.S.	
Psychological features of display of management skills for chief inspectors of patrol police during their practical activity.....	256
Ivanova O.V.	
Psychological aspects of professional self-consciousness of law enforcement workers.....	262
Kalayanov L.P.	
Social and psychological factors of professional development of law enforcement workers.....	271
Kalayanova O.D.	
Obtaining information component of crime out of objects expert research by correlation consciousness of the subjects: issues.....	279
Kuzmin Y.L.	
Progressive Relaxation Techniques in the Service Activity of a Psychologist Officer of the Interior Troops of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.....	286
Naugolnyk L.B.	
Anxiety in Interpersonal Relations of Law Enforcement Workers.....	295
Onischenko N.V.	
The Main Measures within the Emergency Psychological Counseling Families of the Victims of Emergency Situations	305

Prykhod'ko I.I.	
The creation of the psychological diagnostics means of the psychological safety defining of the specialists' personality of the extreme professional activities.....	312
Fedori Yu.S.	
The theoretical analysis of the socio-psychological reintegration of the persons who were in extreme situations.....	322
Tsil'mak O.M.	
The psychological structure of the investigative activity.....	330
Sheluhina O.M.	
The psychological training technologies of the psychological stability of the law enforcement workers of the transport police.....	338
Shulgenko D.I.	
The ethic norms of the behaviour with the autistic people for the law enforcement workers.....	347

Chapter III

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY OF PROFESSIONAL ACTIVITY

Blazhivs'kyi M.I.	
The Psychological Features of Personnel's Professional Activity of Punishment Implementation Establishment.....	357
Danylova S.V.	
The Psychological Features of Emergencies Perception as Bases of Rescuers Activity Effectiveness.....	367
Zhyhaylo N.I.	
Leader's Role in the Forming of Socio-psychological Climate in the Collective.....	374
Koval'chuk A.L.	
Psychological Risks of Labour Migration.....	383
Kolosovych A.S.	
Psychological features and operation of leadership in the professional sphere.....	391
Krivorotko A.S.	
Psychological characteristic of the special conditions of the sailors of long-distance voyage.....	400

Krykليا K.P.	
Psychological features of the professional becoming of future psychologist in the conditions of modern society.....	409
Kutsyy O.A.	
Efficiency of using the types of psychological impact in the professional activity of the leader.....	417
Makota T.V.	
Using of metaprogrammes in work with staff.....	426
Matiykyiv I.M.	
Role of the leader's conflictological competence in creating of safe working conditions in pedagogical collective	434
Maschak S.O.	
Professional burnout of a personality as a socio-psychological problem.....	444
Myschyshyn M.M.	
Mental image as a motivational factor and its role in the public administration.....	453
Nazar Y.O.	
Psychological approaches to the conceptualization of the phenomenon of «professional success»	461
Popova M.I.	
Theoretical model of a cognitive style as a factor of professional competence.....	469
Rudenko S.I.	
Dynamics forming of the professional consciousness of a specialist.....	477

Chapter IV

TRIBUNE FOREIGN AUTHORS

Булка А.П., Климов А.С.	
Профессиональное здоровье военных специалистов.....	485
Милојевић С., Јанковић М.А., Б.	
Стваралачка иницијатива и активност старешина полиције в Републици Србији.....	494
SCIENTIFIC LIFE.....	509
OUR AUTHORS.....	515

ПОРАДНИК-РЕКОМЕНДАЦІЯ АВТОРОВІ ПУБЛІКАЦІЇ

На виконання вимог постанови ВАК України від 15.01.2003 р. авторів, який готує статтю до публікації у фаховому виданні, слід дотримуватися таких порад:

1. Над чітко сформульованою назвою (бажано небагатослівною) вказуються ініціали та прізвище автора (у правому куті); в цьому рядку напроти проставляється УДК (у лівому куті).

2. Під назвою – коротка (2–3 речення) **анотація** українською, російською, англійською мовами щодо суті проблеми, яка розглядається, далі – **ключові слова** (поняття, на яких акцентується у публікації (до 7-ми одиниць)).

3. Вступна частина повинна містити такі компоненти:

а) **постановка проблеми** (5–8 речень) – характеристика доцільності її висвітлення, обґрунтування науково-теоретичної і практичної актуальності;

б) **стан дослідження** (огляд і аналіз праць із цієї ж тематики; короткий виклад основних положень провідних науковців);

в) виділення автором прогалин або дискусійних моментів;

г) **мета** пропонованої статті та стисло (2–3 речення) – завдання, які виокремив автор публікації для досягнення вказаної мети.

4. **Виклад основних положень** повинен містити аналіз дискусійних позицій, думок опонентів, обґрунтування власної позиції автора щодо результатів свого дослідження; обсяг – 7–9 аркушів.

5. **Висновки** – чітко сформульовані результати авторської пропозиції (обсяг – 1–2 абзаци) – повинні відповідати поставленій меті й завданням.

6. **Перспективи** подальших наукових пошуків (якщо, на думку автора, такі є) вказати в останньому абзаци.

7. **Список використаної літератури** має бути оформлений відповідно до встановлених вимог бібліографічного опису (до списку недоцільно включати законодавчі, урядові, відомчі акти або загальновідомі офіційні документи).

P.S. Запропонована структура є орієнтиром для науковця, який прагне, щоб його публікація була визнана науковою.

Додаткову інформацію та довідки можна отримати за контактними телефонами:

Відповідальний секретар –

Козирєв Микола Петрович: тел. моб. 8-098-319-55-92.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія психологічна

Випуск 2 (1)

Редактор
А.С. Кузьмич

Комп'ютерна верстка
Г.І. Пастушок

Друк
Н.Я. Гануцак

Здано до набору 23.11.2012 р. Підписано до друку 28.12.2012 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 31,15.
Тираж 100 прим. Зам. 200-12.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.